

આર્ય વિદ્યા
વ્યાખ્યાન માળા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૩૬૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રૂ. ૨૧ વિદ્યા, શાસ્ત્રાભ્યાસ

વિષય ૯૦૨૨૭

गुजरात
पुरातत्त्व मंदिर
ग्रन्थावली

ग्रन्थांक ३

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રન્થાવલી

આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા

[ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી અપાએલાં ભિન્ન ભિન્ન
વિષયનાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ]

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,
અમદાવાદ.

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

વિ સં ૧૯૭૮.]

[ઇ સ ૧૯૨૨.

સંગ્રહક પ્રકાશક
રસિકલાલ છો. પરીખ,
મંત્રી, ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર,
અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સંગ્રહ

૧૨૩૯૩

૯૦૨૬૭

[પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત ૧૦૦૦]

સુદ્રક
દેવીદાસ હનનલાલ પરીખ,
અધ્યક્ષ ન્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથમા પુરાતત્વ મંદિરમાથી અનાએલા વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ કરવામા આવ્યો છે જે કંમમા વ્યાખ્યાનો અપાયા હતા તે જ કંમમા અમે તે છપાવ્યા છે આ સંગ્રહમા અધ્યાપક રા બ આડવલેતુ 'કવિ માધ' વિષયક વ્યાખ્યાન છાપી શકાય નથી, કારણ કે મૂળ મરાઠીમા આપેલ વ્યાખ્યાનનો તે બેળાસર ગૃજરાતીમા અનુવાદ મોકલી શક્યા નથી મૌલવી સાહેબ અબદુલ ઝકર નદવીએ પોતાતુ વ્યાખ્યાન હુદુમા આપ્યું હતું તેના ગુજરાતીમા અનુવાદ કરી આપવા માટે અમે ન નદલાલ મણિલાલ શાહના આભારી છીએ 'ચાણુક્ય કૌટિલ્ય' વિષયક અને 'યોગદર્શન' વિષયક વ્યાખ્યાનો સાર રૂપે અપાયા હતા છેલ્લુ વ્યાખ્યાન સમય નહિ હોવાથી મંદિરની પ્રબલ-સિમિતિના કેટલાક સભ્યો આગળ જ વાચી બતાવવામા આવ્યું હતું

પ્રત્યેક વ્યાખ્યાનના ભાષા અને વિચાર માટે તેના વ્યાખ્યાતા જવાબદાર છે.

વ્યાખ્યાનોના ગુણદોષ વિષે અમે કાંઈ કહીએ એ અનુચિત ગણાય, ગુણચાહી ગુર્જર સમાજ તેની કદર કરશે એવી આશા છે

આ ગ્રંથ છપાવવામા તથા પ્રસિદ્ધ કરવામા રા ન્હાનાલાલ નાથાભાઈ શાહે મને જે મદદ આપી છે તે માટે હું તેમનો આભાર માતુ છું

અમદાવાદ.
સ ૧૯૭૮,
આવણી પૂર્ણિમા, સોમવાર.

}

ર. છા. પરીખ.
મંત્રી, ગુ પુ મંદિર,
અમદાવાદ.

ગુજ્જર સાહિત્યમાં અપૂર્વ ત્રૈમાસિક “ પુરાતત્ત્વ ”

(રાંચલ ઑક્ટેવો સાઘઝના લગભગ ૧૫ ફર્મા જેટલુ)

જેમા ભારતીય ઇતિહાસ, સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વિષયોને લગતા સ્વતંત્ર લેખો તથા અન્ય ભાષાઓના ઉપર્યુક્ત વિષયોના લેખો તથા ગ્રંથોના અનુવાદ પ્રકટ થશે તાકીદે નામ નોધાવો. પ્રથમ અઠ્ઠ લાદ્રપદ-આશ્વિનમાં બહાર પડશે

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫)

અમારા તરફથી પ્રકટ થએલા નવીન પુસ્તકો—

૧. પ્રાચીન સાહિત્ય (સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકૂર વિરચિત) સોળ પેજ કાન, પાન ૧૨૫ [અનુવાદક મહાદેવ હરિભાઈ દેશામ્, તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ] જેમા રામાયણ, કુમારસભવ, મેઘદૂત, શાકુંતલ, કાદમ્બરી-ચિત્ર, ધમ્મપદ વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ઉપરના ચર્યાત્મક ગ્યાણી લેખોનો અનુવાદ કરેલો છે કી ૦-૧૨-૦

૨. પાલીપાઠાવલી, સપાદક મુનિ જિનવિજય પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રાથમિક ગ્રંથ ડેમી આઈપેજ, પાન ૧૧૬ કી ૦-૧૪-૦

૩. પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ, સપાદક મુનિ જિનવિજય મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષામા પ્રાચીન વાર્તાઓનો સંગ્રહ પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ડેમી આઈપેજ, પાન ૧૦૬ કી ૦-૧૨-૦

૪. ઉપનિષદ્પાઠાવલી, સપાદક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. ઉપનિષદોના મૂળભૂત રસપદ તથા હૃપદેશાત્મક ભાગોનો સંગ્રહ પ્રસ્તાવના, ગૂજરાતી ટિપ્પણ, કઠિન શબ્દોના કોષ સાથે ડેમી આઈ પેજ, પાન ૧૦૦ કી ૦-૧૨-૦

૫. જિનચરિત, સપાદક મુનિ જિનવિજય આ પ્રાચીન ગ્રંથમા સુલલિત પાલી પદમા મહાત્મા ગોતમ બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે. પ્રસ્તાવના, શબ્દકોષ સાથે (૭૫૫ પેજ)

૬. બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ, આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમા પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન પ્રો. ધર્માનંદ કોસબીએ લખેલું છે આ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ છે તેમા બુદ્ધના પૂર્વજન્મની કથાઓ, બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર, તથા ઉપરેના એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે બૌદ્ધધર્મના રિપયમા આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે (ચોખ વખતમા બહાર પડશે)

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,

એલીસ બ્રીજ, અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

વિષય.	વ્યાખ્યાતા	પૃષ્ઠ.
૧ પુરાતત્ત્વનો પૂર્વ ઇતિહાસ મુનિ જિનવિજય...	...	૧
૨. મત્યનારાયણ ...	. અધ્યાપક દ બા કાલેલકર	૩૧
૩. ચાણક્ય કૌટિલ્ય	. અધ્યાપક રા વિ પાડક	૪૧
૪. ઉત્તર ખચ્યામ ...	. મૌ અબદુલ ઝકર નદવી	૧૦૭
૫ પ્રાચીન ગણિતશાસ્ત્ર ...	અધ્યાપક જે સી સ્વામીનારાયણ	૧૩૧
૬ યોગદર્શન . . .	. ૫ મુખલાલ સધજી સધવી.	૧૫૩
૭ પ્રાકૃતભાષા અને સાહિત્ય	૫ બેચગદામ જીવરાજ દોશી	૧૬૫
૮. નાટકની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ	અધ્યાપક ગ છો પરીખ	૨૩૩

મુખ્ય ભૂલોનું શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ.	પાત્રિ અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૬ જાતા.	જાતા
૬	૧૮ દેયબન્ધુ	દેશબન્ધુ
૮	૧૩ હજી	તે હજી
૧૩	૧૯ જાનેક	અનેક
૩૬	૨૩ મહાકાર્યનુ	મહાકાર્યનુ
૩૭	૪ રીકરાઓએ	દીકરાઓએ
૪૧	૯ શક્તિધરાપમ	શક્તિધરોપમ
૫૧	૪ અમર્વેળા-	અમર્વેળો-
૫૬	૨૫ વૈશ્યને	વૈશ્યતા
૬૪	૨૫ શાસ્ત્ર	શાસ્ત્ર
૬૬	૧૭ પ્રસંગે	સમયે
૬૮	૧૭ 'સામાન્ય રીતે' પછી ઉમેરો	'તમ સમયે'
૭૫	૭ અધિકારી	અનધિકારી
૮૮	૧૬ હસ્તધ્યક્ષ	હસ્તધ્યક્ષ
૯૯	૨૯ રાજસભા	રાજસભા
૧૦૩	૧ સાધનાના	સાધનાના
૧૦૮	૮ આધ્યમિક	માધ્યમિક
૧૧૭	૧૪ અમ	અને
૧૨૧	૧૬ દુખાઘવાતોથી	દુખાઘવાતોથી
૧૩૪	૨૬ ક્ષયા	ક્ષયો
૧૪૨	૧૮ $\sqrt{૧૫૦}$ $\sqrt{૨૪}$	$\sqrt{૨૪}$
૧૪૭	૨૮ સમ્મત્તે	સમ્મત્તે
૧૪૮	૧૭ પ્લુજ	પ્લુજ
૧૮૮	૨ હાદિક	હાદિક

પુરાતત્વ સંશોધનનો પૂર્વ ઇતિહાસ

મુનિ જિનવિજય

(ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય, ગ્રાવણી પર્ણિમા, સવત ૧૯૭૭)

પુરાતત્વ એ એક સંસ્કૃત શબ્દ છે સામાન્ય રીતે ઇંગ્લેન્ડમાં જેને “ એન્ટીક્વીટીઝ ” (Antiquities) કહે છે તે અર્થમાં આ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે પુરાતત્વ એટલે પુરાતન-જૂનુ-પુરાણુ, અને સંશોધન એટલે શોધખોળ જૂની પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ કરવી તે પુરાતત્વ સંશોધન કહેવાય હિન્દુસ્તાનની જૂની પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ કરવાની રાઝઆન ક્યારથી થઈ અને કઈ કઈ સંસ્થાઓએ તથા કઈ કઈ વ્યક્તિઓએ આ કાર્યમાં વિશેષ ભાગ લીધો તેનું કાંઈક દિગ્દર્શન કરાવવાનો આજના આ મારા વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે

મનુષ્ય એક વિશેષ બુદ્ધિશાલી પ્રાણી છે તેથી દરેક વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવાનો અથવા જાણવાની જાણાસા હોવાનો તેનો મુખ્ય સ્વભાવ છે આત્માનું અમરત્વ માનનારા દરેક આસ્તિક મનુષ્યના મતે પ્રત્યેક પ્રાણીમાં તેના પૂર્વસચિત મુન્કારો પ્રમાણે ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં જ્ઞાનનો વિકાસ થયેલો હોય છે મનુષ્ય પ્રાણી જે સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે તેનું કારણ એ છે કે બીજી જીવજાતિઓ કરતા મનુષ્ય જાતિમાં જ્ઞાનનો વિકાસ સર્વાધિક થયેલો છે જ્ઞાનના વિકાસ અથવા પ્રસારનું મુખ્ય સાધન વાણી એટલે ભાષા છે, અને એ વાણીનું વ્યક્ત સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્યજાતિમાં જ બીજેલું છે તેથી બીજા બધા દેહધારી જીવાત્માઓ કરતા મનુષ્યાત્મામાં જ્ઞાનનો વિશેષ વિકાસ થાય તે સ્વાભાવિક છે મનુષ્ય જાતિમાં પણ વ્યક્તિગત પૂર્વસચિતાનુસાર જ્ઞાનના વિકાસનું અપ્રમિત તારતમ્ય ગ્રહેલું છે સંસારમાં એવા પણ મનુષ્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે જેમનામાં જ્ઞાનશક્તિનો લગભગ છેક અભાવ જ હોય છે અને જેઓ મનુષ્યરૂપમાં પણ સાક્ષાત્ અખુદ પણ જેવા હોય છે બીજા જાણુએ એવા પણ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે કે જેમનામાં જ્ઞાનશક્તિ અપ્રમેયરૂપે ખીલેલી હોઈ જેઓ પૂર્ણ પ્રખુદ

ગણાય છે પ્રાચીન ભારતવાસીઓના મોટા ભાગના તો એવો પણ પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, કે એ જ્ઞાનશક્તિ કોઈ કોઈ વ્યક્તિમાં એટલે સુધી સંપૂર્ણ ખીલેલી હોય છે અથવા ખીલી શકે છે કે જેથી તે જગતના સમસ્ત પદાર્થોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી શકે છે, વિશ્વની દૃશ્ય કે અદૃશ્ય એવી એક પણ વસ્તુ કે બાબત તેનાથી અજ્ઞાત હોતી નથી આવી વ્યક્તિને આર્યો સર્વજ્ઞના નામે ઓળખે છે આર્યોની આ મોટા ભાગની શ્રદ્ધા પ્રમાણે આવી કોઈ યથાર્થ સર્વજ્ઞ વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે કે નહિ એ એક પ્રાચીનકાળથી જ મોટો વિવાદ-અસ્ત વિષય થઈ પડ્યો છે અને સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વના વિષયમાં આજ સુધીમાં અસંખ્ય વિદ્વાનોએ અને ત શકા-સમાધાનો કર્યા છે પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે નરી આખે જોઈ શકાય એવા સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ સાબીત કરનાર તો કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આજ સુધીમાં ચિકિત્સક સંસાર આગળ રળું કરવામાં આવ્યું નથી અસ્તુ એ “ સર્વજ્ઞ ” ના વિષયમાં ગમે તેમ હો, પણ એટલી બાબત તો ચોક્કસ છે કે કોઈ કોઈ મનુષ્ય વ્યક્તિમાં જ્ઞાનશક્તિનો એટલો બધો વિકાસ અને પ્રકર્ષ થયેલો પ્રત્યક્ષ જોવાયો છે અને જોવાય છે કે જેનું માપ કાઢવું બીજાના માટે અશક્ય છે શબ્દશાસ્ત્રની બીકને લીધે આપણે એવી પ્રચુદ્ધ વ્યક્તિને જો સર્વજ્ઞ ન કહી શકીએ તો પણ બહુજ-અનંપર તો અવશ્ય કહી શકીએ છીએ એવી એક બહુજ વ્યક્તિની જ્ઞાનશક્તિની તુલનામાં બીજા સાધારણ એવા લાખો કરોડો મનુષ્યોની એકત્રિત જ્ઞાનશક્તિ પણ પૂરી થઈ રહે તેમ નથી

ઇતિહાસ-અતીત કાલથી સંસારમાં આવી અસંખ્ય અને-દૃષ્ય વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થતી આવી છે, અને જગતને તેઓ પોતાની એ અગાધ જ્ઞાનશક્તિનો અમૂલ્ય વારસો સોંપતી રહી છે છતાં મનુષ્ય જાતિએ જગતના વિષયમાં હજી બહુ જ અદ્ય જાણ્યું છે જગત અધાપિ એવું ને એવું જ અગમ્ય અને અજ્ઞેય છે જગતની બીજી અને ત વસ્તુઓને તો બાજુએ મૂકીએ પણ મનુષ્ય જાતિએ પોતાના વિષયમાં જ હજી કેટલું જાણ્યું છે ? જેવી રીતે માનવી સંસ્કૃતિના પ્રથમ નિદર્શક અને સંસારના સાહિત્યના આદિમ ગ્રંથ ઋગ્વેદમાના ઋષિઓ મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસને અનુલક્ષીને પૂછતા હતા કે

કો દર્શ પ્રથમં જાયમાનમ્ ?

‘સૌથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થનારને કોણે જોયો છે ?’ તેવી જ રીતે આજે વીસમી શતાબ્દીના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ હજી એ જ પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા છે જેવી રીતે જગતના પ્રાદુર્ભાવના વિષયમાં સત્ યુગીન નાસદીય સૂક્તનો રચયિતા મહર્ષિ જાણુવા ઇચ્છતો હતો કે

કો અદ્વા વેદ ક હૃદ પ્રવોચત્

કુત આ જાતા કુત ઈર્યં વિસૃષ્ટિ ।

‘આ જગતનો પસારો ક્યાથી આવ્યો છે—અને ક્યાથી નીકળ્યો છે, એ કોઈ જાણે છે ? અને કોઈ બતાવે છે ?’ તેવી જ રીતે આજના આ કલિયુગનો તત્ત્વજ્ઞાસુ પણ હજી તે જ પ્રશ્નનો ઉત્તર જાણુવા તલપી રહે છે જે કે આવી રીતે જગત—તત્ત્વ બહુ ગૂઢ અને અગમ્ય છે, ગૂંજરાની ભક્ત કવિ અખો કહે છે તેમ એ ખરેખર “અધારો કુઓ” છે અને એનો ભેદ પાઈ કોઈ મુઓ નથી છતાં માનવી જ્ઞાસા અને જ્ઞાનશક્તિએ એ “અધારા કુઆ” નાએ કેટલાક ખડકો ખોળી કાઢવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે એ કુઆના ઉંડા પાણી ઉપર ધરી વળેલી નીળી શેવાળને જ્યાં ત્યાંથી ખસેડી એના જળકણોનો આસ્વાદ મેળવવા મોટી આપત્તિઓ ઉઠાવી છે ગૂઢતર અને ગૂઢતમ જણાતા એ જગતનાએ કઈ કઈ રૂપોને મનુષ્યે ઓળખ્યા છે

સૃષ્ટિના સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે ચોમાસાની મોસમમાં આ-કાશ ઉપર ચડી આવતા વાદળા અને તેમાં થતી ગર્જના તથા વિજળીઓને જોઈને જેમ આપણા વેદકાલીન પૂર્વજો મહા ભયભીત થતા હતા અને કુદરતના એ ઉપયોગી કાર્યને પણ મોટી આશન રૂપે માનતા હતા તેમ આજે આપણે માનતા નથી પોતાની અસાવધાનતાને લીધે જેમતેમ પ્રજ્વળેલા અગ્નિમાં ભસ્મ થઈ જતી પોતાની પશુકુટિઓને જોઈને, કોઈ રાક્ષસ કે દેવ પોતાના ઉપર કુપિત થઈ આ અગ્નિમાં રૂપે આવેલો છે એમ સમજી તેની આગળ દૂરથી ઉભા ઉભા હાથ જોડી જેમ તેઓ તેની પ્રાર્થના કરતા તેમ આજે આપણે કરતા નથી વાયુના વેગથી ઉડી જતા ઝુપડા અને ધાસના ઢગલાઓને જોઈને જેમ તેઓ તેને કોઈ મોટો અદૃષ્ટ ચોર સમજી ધર પાસે તેને શિક્ષા કરાવવા માટે ઇન્દ્રની વિવિધ પ્રાર્થનાઓ કરતા તેમ આજે આપણે કરતા નથી આપણા પૂર્વજો અને આપણામાં થયેલા આ ફેરફારનું કારણ શું છે ? વેદકાલીન આર્યો પછી તેમની સતતિએ

કરેલી કુદરતના એ ગૂઢતત્ત્વોની કેટલીક શોધખોળો તે જ તેનું કારણ છે. વિશ્વના રહસ્યને સમજવા માટે જેમ જેમ પાછળના મનુષ્યો વધારે યુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરતા ગયા તેમ તેમ તેમને સહિતા એ સાધારણ નિયમો સમજાતા ગયા તેઓએ મેઘના ચ્વડપને જાણ્યું, અગ્નિના સ્વભાવને જાણ્યો, વાયુની પ્રકૃતિને પહેચાણી, અને તેથી, પછી નિર્ભય અને નિશ્ચિત થવાના ઉપાયો યોજ્યા તેનાથી પણ આગળ વધી આધુનિક યુગના મનુષ્ય પ્રાણીએ કુદરતની એ સ્વચ્છન્દ શક્તિઓના આતર મર્મને સમજી, તેમને કાચુમા આણી, તેમની પામ્થે કંવા કંવા કમો લેવા માડ્યા છે તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ અને અનુભવી રહ્યા છીએ.

મનુષ્ય પોતાના ઇન્દ્રિય બલથી માત્ર પોતાના સમય દરમ્યાન મક્કા ધરાવતી અને પોતાના સર્ગ કે અનુભવમા આવતી બાબતોનું જ જ્ઞાન પામી શકે છે. સર્ગાતીત કે અનુભવાતીત બાબતોનું જ્ઞાન મનુષ્યોને પોતાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા થઈ શકતું નથી. તેમ છતાં આપણે જેટલા વિશ્વાસથી આજના બનાવોની ચર્ચા કરીએ છીએ તેટલા જ વિશ્વાસથી હજારો લાખો વર્ષો પહેલાં બની ગયેલા બનાવોની પણ ચર્ચા કરીએ છીએ. શિવાજી કે પ્રતાપ, અકબર કે અશોકને આપણા યુગના કોઇ પણ મનુષ્યે પ્રત્યક્ષ જોયા નથી, છતાં જેમ આપણને આપણા પોતાના અસ્તિત્વની ખાતરી છે તેટલી જ તેમના અસ્તિત્વની પણ ખાતરી છે. જેમ આજે આપણે આપણી વચ્ચે વિચરતા સંસારના એક મહાત્માના આદર્શમા પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવીએ છીએ તેમ જ આજથી અઠીહજાર વર્ષો પહેલાં થઇ ગયેલા તીર્થંકર કે યુદ્ધના આદર્શમા પણ તેટલી જ પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવીએ છીએ. જેવી રીતે આપણે ભગવદ્ગીતાના અંતિમ ગુહ્યકાર લોક માન્ય તિલકની પ્રથમ શ્રદ્ધા તિથિ ગયા પરમ દિવસે ઉજવી છે, તેવી જ રીતે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં જન્મ લેનાર અને ભગવદ્ગીતાના મૂળ ઉપદેશ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની જન્મતિથિ આવતા પરમ દિવસે ઉજવવાના છીએ. આ અનુભવાતીત અને સમયાતીત બાબતોનું જ્ઞાન કરાવનાર કોણ છે? કયા સાધનદ્વારા આપણે એ ભૂતકાલની વાતોને જાણીએ છીએ? કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે એ બાબતોનું જ્ઞાન કરાવનાર ઇતિહાસ નાસ્ત્ર છે. ઐતિહાસિક સાહિત્ય દ્વારા જ આપણે ભૂતકાલની વાતોને જાણી શકીએ છીએ. ઇતિહાસ જેટલો

યથાર્થ અને વિસ્તૃત હોય તેટલું જ આપણું સૂતકાલીન જ્ઞાન પણ
 યથાર્થ અને વિસ્તૃત હોઈ ગયું, એ જ્ઞાન સિદ્ધ છે આપણા કમ-
 નસીએ આપણા પૂર્વજોએ ગ્યેલો આપણા દેશનો યથાર્થ કે વિસ્તૃત
 ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી જગત્તી બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓને તેમના
 દેશોના વિષયમાં જેટલો પ્રાચીન તથા વિસ્તૃત ઇતિહાસ મળી આવે
 છે તેટલો આપણા આ વિશ્વવ્રદ આધારવર્તનો ઇતિહાસ મળી આવતો
 નથી પ્રાચીન અને વિસ્તૃત ઇતિહાસ તો બાબુએ રહ્યો પંતુ આ
 પણ માટે તો આપણી પહેલાની ત્રીજી પેઢીના ય ઇતિહાસ બહુ
 હલ્કેભય છે વર્તમાન શતાબ્દી પહેલાની શતાબ્દીનો પણ પૂરો વૃત્તાન્ત
 આપણે જાણતા નથી અધિક તો શુ, જે રાષ્ટ્રીય રાક અને સવ-
 તનો આપણા પૂર્વજો અનેક નકાઓથી ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે
 અને જેના આધાર ઉપર આપણી આખી મધ્યકાલીન કાવજાણના
 અવલબેલી છે, તેના પ્રવર્તક કોણ છે એ હજી પણ અજ્ઞાત કે અનિ-
 શ્ચિત છે આવી સ્થિતિમાં પુરાતત્વસંશોધન એ જ આપણા ઇતિ-
 હાસના નિર્માણનો પાયો છે આપણો ઇતિહાસ જૂની પુરાણી વસ્તુ-
 ઓની શોધખોળ કરીને તેના ઉપરથી નીકળતા પરિણામો ઉપર
 રચાયેલો છે અને રચાવાનો છે એમ તો સાધારણુ રીતે દુનીઆના
 દરેક પ્રાચીન પ્રદેશની પુરાતન પરિસ્થિતિ કે જેતું દર્શન ઇતિહાસ-
 રૂપી દૂરદર્શક યત્રથી પણ થઈ શકતું નથી, તેને જાણવા માટે જૂની
 પુરાણી વસ્તુઓ જ આધારભૂત હોય છે, પરંતુ ભારતવર્ષને માટે તો
 આપણા જન્મદિવસથીજ લઈને ઠેઠ યુગની આદિ સુધીની પરિસ્થિતિ
 જાણવા માટે બધો આધાર જૂની પુરાણી વસ્તુઓ ઉપર જ રાખવો
 પડે છે કારણ કે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી જેને આપણે ઇતિહાસ કહીએ
 તેવા ઇતિહાસ તો ભારતનામીઓએ નાનો મોટો એક પણ લખેલો
 નથી, અથવા તો, છેવટે તે મળતો નથી ઇતિહાસ નિર્માણમાં કામ
 આવે તેવી જૂની પુરાણી વસ્તુઓમાં જૂના ગ્રંથો, ગિલાલેખો,
 તામ્રપત્રો, શિખાઓ તથા ધાતુપાત્રો, મદિગે, મસ્જિદો,
 જલાશયો, કીર્તિસ્તંભો અને તેવા બીજા મકાનો અથવા ખડેરો
 વિગેરે ગણાય છે આપણા પૂર્વજોએ ઇતિહાસના સ્વતંત્ર ગ્રંથો તો
 નિર્માણ નથી કર્યા પરંતુ ઇતિહાસના સાધનો તો ઘણાજ નિર્માણ
 કર્યા છે એમાં ગદ્યા નથી પણ આપણે તો એ પણ જાણતા ન
 હતા કે પછી જાણવાની દરકાર રાખતા ન હતા કે આ સાધનોની

શી રીતે છાણુવીણ કરી તેમથી આપણો ઇતિહાસ ઉપજીવી કાઢીએ એ પાઠ આપણને પશ્ચિમવાસીઓએ શીખવ્યો છે કેવળ પાઠ જ શીખવ્યો છે એમ નથી, પરંતુ અનેક પ્રકારના કષ્ટો વેઠી અને પરિશ્રમે લઈ તેમણે આપણા માટે ઇતિહાસના અનેક અધ્યાયો પણ તૈયાર કર્યા છે અને એ માટે આપણે હમેશા તેમના કૃતજ્ઞ જ રહેવું જોઈએ આટલું આતુષ્ટિક કહી હવે હું મારા વ્યાખ્યાનના મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય ઉપર આવું છું

જેમ મેં પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે કે મનુષ્ય એ વિશિષ્ટ યુદ્ધિશાલી, જ્ઞાનવાન પ્રાણી છે તેથી દરેક વસ્તુના સ્વરૂપને વિશેષપણે જાણવાની જીજ્ઞાસા તેનામાં સ્વાભાવિક જ રહેલી છે તેમા વળી જે મનુષ્યો સાધારણ મનુષ્યો કદના વધારે જ્ઞાનવાન હોય છે તેમનામાં એ જીજ્ઞાસા ઘણા ઉત્કટ પ્રમાણમાં હોય છે એવા મનુષ્યોને જ્યારે કોઈ અન્ય અપરિચિત પ્રદેશનો અથવા માનવ મમાજનો નવીન સમાગમ થાય છે ત્યારે તેમને ધર્મ, સમાજ, ઇતિહાસ આદિના વિષયમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે આ જ્ઞાન-પિપાસાથી પ્રેરિત થઈ તે મનુષ્ય તે બાબતની શોધખોળમાં પડે છે એ અપરિચિત પ્રદેશની ભાષા શીખે છે તેના જ્ઞાનભંડારને તપાસવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમ કરી પોતાના દેયબન્ધુઓને પોતે મેળવેલા નવીન જ્ઞાનનો લાભ આપવા માટે પોતાની ભાષામાં તે નવા જ્ઞાનભંડારને ઉતારવાનો ઉપક્રમ કરે છે ભારતવર્ષમાં પૈસા કમાઈ પેટપૂજી કરવા અથોં આપેલા ઇંગ્રેજો આ જ પ્રમાણે આપણા ઇતિહાસની શોધખોળમાં ઉતર્યા હતા

ઈ સ ૧૭૫૭ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ, પ્લાસીના પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ પછી ધીરે ધીરે બંગાળ ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો હતો ૧૭૬૫ માં તેણે બંગાળ, બીહાર અને ઉડીસાની દીવાની હસ્તગત કરી લીધી, ૧૭૭૨ માં બંગાળના નવાબ પાસેથી ઘણાક અધિકાર પડાવી લીધા, અને પછી તરત એટલે ૧૭૭૪ માં નવાબને સમૂળજો પદચ્યુત કરી પોતાનો ગવર્નર-જનરલ નિયુક્ત કરી દીધો અંગ્રેજોના માટે એ સ્વાભાવિક જ હતું કે તેઓ હવે આ દેશના ધર્મ, સમાજ આદિનું થોડું ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે જે દેશની સાથે વ્યાપાર કરીને તેમણે કરોડો નહિ પણ અબજો રૂપિયા મેળવ્યા હતા, અને હજારો નહિ પણ લાખો વર્ગ માઈલ જમીન તેઓ પચાવી

પડયા હતા, તે જ દેશની અમૂલ્ય જ્ઞાનસપતિ મેળવવાનો પણ પ્રયત્ન શોભ કેટલાક વિદ્વાન અંગ્રેજોને થઈ આવ્યો. જે કેટલાક વિદ્યાપ્રેમી અંગ્રેજો કંપની તરફથી ભારતનું શાસનકાર્ય ચલાવવા માટે નિયુક્ત થતા, ધણુ કરીને, તેઓ જ આ કાર્યમાં અગ્રેસર બનતા હતા. જે કે પાછળથી તો, ફ્રાંસ અને જર્મનીના વિદ્વાનોએ જ ભારતીય પુરાતત્ત્વમાં મહત્ત્વના કામો કર્યા હતા અને ભારતીય સાહિત્યની તેમણે જ વધારે સેવા કરી હતી, તો પણ આ કાર્યનો પ્રારંભ કરવાનો પહેલો યશ તો અંગ્રેજોને જ છે સૌથી પહેલાં સર વીલીયમ જેન્સે આ કાર્યની મુલમુલ શરૂઆત કરી હતી. આર્ય સાહિત્યના સંશોધન કાર્ય સાથે સગ જેન્સેનું નામ સદાને માટે જોડાયેલું રહેશે. સર જેન્સે ભારતીયોના મન પ્રમાણે મ્હેચ્છ હતા, અને તેથી તેમને સંસ્કૃત શીખવામાં ધણી અડચણો નહીં હતી. બ્રાહ્મણોના કટ્ટરપણાને લીધે તેમને પોતાનું સંસ્કૃત અધ્યયન ચાલુ કરવામાં કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ પડી હતી તેનું રમુજી વર્ણન તેમના જીવનવૃત્તાંતમાં આપેલું છે. આખરે તેઓ આ મુશ્કેલીઓમાંથી પાર થયા અને અપેક્ષિત સંસ્કૃત જ્ઞાન મેળવ્યા બાદ તુરંત તેમણે શકુન્તલા અને મનુસ્મૃતિનો ઇંગ્રેજી અનુવાદ પ્રકટ કર્યો. તેમના આ અનુવાદો જોઈ ભારતીય સંબંધતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે યુરોપના વિદ્વાનોમાં ધણી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ જે પ્રજા આવી જાતનું ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય નિર્માણ કરી શકે છે તે પ્રજાનો ભૂતકાળ કેટલો બધો ભવ્ય હશે તે જાણવાની આકાંક્ષા ત્યાંના લોકોમાં ખૂબ જાગી. સને ૧૭૭૪ ના જાન્યુઆરીની ૧૫ મી તારીખે તત્કાલીન ગવર્નર જનરલ વૉરન હેઇસ્ટીંગ્સની સહાયતાથી, એશિયા ખંડના ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ધર્મ, સમાજ, વિજ્ઞાન આદિ બધા વિષયોની શોધખોળ કરવા માટે સર વીલીયમ જેન્સે એશિયાટિક સોસાયટી નામની સંસ્થાની શુભ સ્થાપના કરી. એ સંસ્થાની સ્થાપના સાથે જ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના અન્વેષણનો અમર આગમ થયો. એમ આપણે ઉપકાર સાથે સ્પષ્ટપણે કમ્બલ કરવું જોઈએ. તે પહેલાં આપણું ઐતિહાસિક જ્ઞાન કેટલું અદ્ય અને નિર્મૂલ હતું તે એક ભોજપ્રબંધ જેવા લોકપ્રિય નિબંધના વાચનથી જ જણાઈ આવે છે. એ પ્રબંધમાં કાલિદાસ, બાણ, માધ આદિ ભોજથી અનેક શતાબ્દીઓ પહેલાં અને જુદા જુદા વખતે થઈ ગયેલા કવિઓને પણ ભોજના દરબારી કવિઓ તરીકે વર્ણવી બધાને એક જ

દરબારમાં લાવી બેસાડયા છે, તેમ જ સિધુરાજ કે જે વાકૂપતિરાજના મૃત્યુ પછી તેના રાજ્યનો આમી બન્યો હતો, તેને ખદ્દે એ પ્રબંધ-લેખકે વાકૂપતિરાજને સિધુરાજની ગાદીએ બેનાડી બાપને દીકરો બનાવી મૂક્યો છે જ્યારે બોજ જેવા પ્રસિદ્ધ રાજાના ઇતિહાસ લેખકને પણ તેના વશ અને સમયના વિષયમાં આટલી બધી અજ્ઞાનતા હતી તો પછી સર્વ સાધારણની અજ્ઞાનતાના વિષયમાં તો કહેવું જ શું? અશોક જેના પ્રતાપી સમ્રાટની તો વોકોને સામાન્ય કૃપના પણ ન હતી જોકે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના વણાક પુસ્તકો અને બીજા સાધનો મુસલમાનોના જમાનામાં નષ્ટ થઈ ગયા હતા, તોપણ બૌદ્ધ-કાલીન અનેક સ્તંભ, મંદિર, ગુફા, જલાશય આદિ સ્થાનો, ધાતુ અને પાયાણીની દેવી દેવતાઓની મૂર્તિઓ અને ખડકો, શિલાઓ તામ્રપત્રો ઇલાદિ ઉપર કોતરેલા અસખ્ય લેખો કે જે ઇતિહાસના ખરા અને મુખ્ય માધનો મનાય છે, હજીએ અસખ્ય વિદ્યમાન હતા, તેથી તેમના ઉપરથી જો ઇતિહાસ તારવી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત તો આજની માફક તે સમયમાં પણ આપણા ઇતિહાસના વણાક અન્યાયો રચી શકાયા હોત, પરંતુ તેમના તરફ કોઈની દ્રષ્ટિ જ ગઈ ન હતી, અને પાછળથી તો જેમ જેમ દેશમાં અગવજતા અને અજ્ઞાનતા વધતી ગઈ, તેમ તેમ લોકો પ્રાચીન કાળની લિપિ અને તેની માયે સ્મૃતિને પણ ભૂલતા ગયા અને એ રીતે માધનોની હયાતી હોવા છતાં પણ તેનો કાંઈ ઉપયોગ થયો નહિ.

ઇ ન ૧૩૫૬ માં જિંદના મુલતાન શીરોજશાહ તુગલકે ટોવગ અને મેગટથી અગ્રોકના લેખવાળા બે મોટા સ્તંભો ઘણા ઉત્સાહ અને પરિશ્રમ સાથે દિંડીમાં અણુબ્યા હતા, (જેમાનો એક શીરોજશાહના કટગમાં અને બીજો 'કુશ્ક ગિકાર' પામે ઉભો કરેલો છે) એ સ્તંભો ઉપર બેઠેલા લેખોમાં યુ લખેલું છે તે જાણવા માટે એ બાદશાહે ઘણી મહેનત કરી અને ઘણા ઘણા પડિતાને બોલાવી તે વાચવા માટે કીધું, પણ કોઈનાથી તે વાચી શકાયા નહિ, અને તેથી અતે તે બાદશાહે બહુ જ નિરાશ થઈ હતી સાબળવા પ્રમાણે અકબર બાદશાહેને પણ એ લેખોના મર્મને જાણવાની બહુ જિજ્ઞાસા હતી પરંતુ કોઈપણ મનુષ્ય તે પૂરી કરી શક્યો ન હતો પ્રાચીન લિપિઓને ઓળખવાનું ભૂલી જવાને લીધે જ્યારે કયાએ કોઈ આવા

જૂના શિલાલેખો અથવા તામ્રપત્રો મળી આવતા ત્યારે લોકો તેમના વિષયમાં વિવિધ કલ્પનાઓ કરતા કોઈ તેને સિદ્ધિદાયક યત્ર કહેતા, કોઈ તેને દેવતાનો લખેલો મંત્ર માનતા, અને કોઈ તેને ક્યાંએ જમીનમાં દાટેલા ધનની નોંધ સમજતા આવી અજ્ઞાનતાને લીધે લોકોને એવા શિલાલેખો કે તામ્રપત્રોની કાષ્ઠપિણુ કિંમત જણાતી ન હતી ભાગેલા તૂટેલા જૂના મંદિરો આદિના શિલાલેખોને તોડી ફેડી ક્યાંક સાધારણ પત્થરોને ઠેકાણે તેમનો ઉપયોગ કરામાં આવતો, ક્યાંક તેમને પગથીઆઓમાં ચણી દેવામાં આવતા અને ક્યાંક ભાગ અને ચટણી વાટવા માટે કામમાં લેવાતા અનેક જૂના તામ્રપત્રો તાપાના ભાવે કસાગને ત્યાં વેચવામાં આવતા અને કસાગઓ તેમને ગાળી-ઉકાળી તેમાંથી નવા વાસણો તૈયાર કરતા લોકોની એ અજ્ઞાનતા હજી પણ ચાલુ છે મેં મારા ભ્રમણ દરમ્યાન અનેક શિલાલેખોની આવી આવી દૃશ્યો થયેલી જોઈ છે અનેક જૈનમંદિરોમાંના શિલાલેખો ઉપર ચોટાડેલો ચૂનો મેં મારા હાથે ઉખેડેલો છે ચાર વર્ષ ઉપર મુબઈમાં એક બ્રાહ્મણ, જે ખભાતની પાસેના એક ગામડામાં રહેતો હતો તે ત્રણ ચાર તામ્રપત્રો લઈને મારી પામે આવ્યો હતો તેની જમીન સંબંધે સરકારમાં કોઈ કેસ ચાલતો હતો, તેથી પોતાના ઘરમાં પડી રહેલા એ તામ્રપત્રમાં પોતાની જમીન માટે કંઈ લખેલું હશે એમ ધારી તે વચાવવા મારી પામે લાવ્યો હતો તેમાંના એક પત્રની વચ્ચેવચ્ચેથી એ ઇંચ વ્યાસ જેટલો ગોળ ટુકડો કાપી લીધેલો હતો તેથી એ લેખનો કેટલોક મહત્વનો ભાગ જતો રહ્યો હતો આ સંબંધમાં મેં તેને પ્રુથુ ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે થોડાક મહિના ઉપર એક લોટાનું તળીયું બનાવવા માટે એમાંથી એટલો ટુકડો કાપી લેવામાં આવ્યો હતો ' આવા તો અનેક દાખલાઓ હજીએ અને છે આવી જ દૃશ્યો આપણા જૂના ગ્રંથોની થઈ છે યુગોના યુગો સુધી સારસંભાળ લીધા વગર અધારી કોટડીઓમાં પડી રહેલા હજારો હસ્તલેખો ઉદરડાઓના ઉદરમાં ગરક થયા છે, અને છાપરામાંથી પડતા પાણીના ભેજથી સડી ગળી માટીમાં મળ્યા છે અનેક ગુરુઓના નાવાયક ચેલાઓના હાથે પણ આપણા સાહિત્યની ઓછી વિટબણા નથી થઈ એક દાખલો આપું છદોરમાં એક વિદ્વાન ગોરજી હતો તેણે કોઈના બે છોકરાઓને ચેલા બનાવવા માટે પાખ્યા પોખ્યા હતા એ ગોરજીના મરી ગયા પછી પાછળથી એ છોકરાઓ

તેનો જે વિશાળ પુસ્તક બહાર હતો તેમાંથી મેં જાણે તેમ હજાર એ હજાર પાનાઓ ફાડી હલવાઈને ત્યાં પડીકા માધવા માટે આપી આવતા અને બદલામાં પાશેર ગરમાગરમ જલેથી લઈ આવી સવાગના નાસ્તો પાણી કરી મગ માણના મને જ્યારે એની ખબર પડી ત્યારે તે હલવાઈ પામે જઈ બવા પાના તપાસ્યા જેમાંથી પાંચમો વર્ષ જેટલા જૂના એ ત્રણ જેનમત્રો મને અખડ મળી આવ્યા હતા પાટણના જૈનભડાગેમા મિહગજ, કુમારપાળ અને તેનાથી થે પહેલાના લખેલા તાડપત્રોનો તબાખૂતા પાનના ભૂકાની માફક થયેલો ભૂકો મેં મારી આ નગી આપે જેથી એ આવી રીતે આપણે આપણી અજ્ઞાનતાને લીધે આપણા ઇતિહાસના સાધનો નષ્ટ કર્યા છે એટલુંજ નહિ પણ પરસ્પરની મનાવતા અને સાપ્રદાયિક અસહિષ્ણુતાના વિકારને વશ થઈને પણ આપણે આપણા માહિત્યને વણી રીતે ખડિત અને દૂષિત કર્યું છે સૈનાએ મૈત્રેયવાના સાહિત્યનું નિકેદન કર્યું છે, વૈષ્ણવોએ જૈનોના સ્થાપત્યને દૂષિત કર્યું છે, દિગંબરોએ શ્વેતામ્બરોના લેખોને ખડિત કર્યા છે તથા લુકાઓએ તપાઓની નોંધો બગાડી છે એમ પરસ્પર એક બીજાનું એક બીજાએ વણુંજ ખોલ્યું છે શોધખોળના વૃત્તાન્તોમાં આના અનેક ઉદાહરણો નોંધાયેલા મળી આવે છે જેવટે મુમયમાન ભાઈઓએ હિન્દુઓના સ્વર્ગીય ભુવનોને તોડી ઝાળી ખતાન મેદાન કર્યા છે, અને તેમનાએ પવિત્ર ધામોને આખરે ઢાળે જમીન ફેંસન કર્યા છે આવી જાતની સકટની પરપગઓમાંથી જે ગયી નહેલા હતા તેમજ સુરક્ષિત રાખવા માટે, જે અર્ધમૃત દેવામાં હોય તેની પાનથી કાઢકે છેવટનું જાણી લેવા માટે અને તેમ કરી ભાગતનો ભૂતકાળ કે જે વિસ્મૃતિ અને અજ્ઞાનતા પડ નીચે સજ્જડ દેવાઈ ગયો હતો તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઉપર જણાવેલી ઐગિયારિક સાસાઈટિની સ્થાપના થઈ હતી એ મોસાઈટિની સ્થાપનાના દિવસથી હિન્દુસ્તાનના ઐતિહાસિક અજ્ઞાનાન્ધકારનો ધીરે ધીરે લોપ થતા લાગ્યો અનેક અગ્રજો એ સસ્થાના ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરના માટે ગુદા ગુદા વિષયોનું અધ્યયન કરના લાગ્યા અને તે તે વિષયોના લેખો લખના લાગ્યા એ લેખોને પ્રકટ કરના માટે ‘એગિયારિક ગિમ્યાસ’ નામની એક ગ્રંથમાળા ચાલુ કરનામાં આવી મત ૧૭૮૮ માં એ માળાનો પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થયો ૧૭૯૭ સુધીમાં એના પાંચ ભાગો પ્રકાશિત

થયા ૧૭૯૮ માં તેનું એક નવીન સમ્પ્રદાય ઇંગ્લાંડમાં ચોરીથીજ ડાકારી દેવામાં આવ્યું ત્યાં એ ભાગોની એટલી બધી માગણી થઈ કે ૫-૬ વર્ષમાં જ તેની એ આવૃત્તિઓ પ્રકટ થઈ ગઈ, અને એમ એ વેપારનામના એક ફ્રેન્ચ વિદ્વાને, ‘રિસર્ચ્સ ઓશિયાન્ટિક્સ’ ના નામે તેનો ફ્રેન્ચ અનુવાદ પણ પ્રકટ કરી દીધો. સોસાઈટીની એ અન્યમાળામાં બીજા વિદ્વાનોની સાથે સગ વીલીયમ જેન્સે પણ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના વિષયમાં અનેક ઉપયોગી લેખો લખ્યા. સૌથી પહેલા તેમણે પોતાના એક લેખમાં એ વાત જાહેર કરી હતી કે મેગાસ્થનીને વર્ણવેલો નાટ્રોકોટસ અને ચંદ્રગુપ્ત મોર્ય એ બંને એકજ વ્યક્તિ છે. પાટલિપુત્રનું અપભ્રંશ રૂપ પાલીઓથા છે અને તે આધુનિક પટના જ છે. કારણ કે પટનાની પામે વહેતા શીશુનદને હિરણ્યબાહુ કહેવામાં આવે છે અને મેગાસ્થનીસનું “એરોનોવાઓ” એજ હિરણ્યબાહુનું અપભ્રંશ રૂપ છે. આ રીતે ચંદ્રગુપ્ત મોર્યનો સમય સૌથી પહેલા જેન્સે સાહેબેજ નિશ્ચિત કરી દીધો હતો.

તે અંગ્રેજ સૌથી પહેલા સંસ્કૃત ભાષા શીખ્યો હતો. તેનું નામ ચાર્લ્સ મિટીન્સ હતું. તેણેજ પ્રથમ દેવનાગરી અને બંગાળી લખવાના બંને બદલા પામના સ્તબ ઉપરનો લેખ સૌથી પ્રથમ એણેજ બોળી કાર્યો હતો. એ સિવાય બીજા પણ કેટલાક તાત્ત્વપત્રો અને શિલાલેખો ઉપર એણે ઐગિયાટિક રિસર્ચ્સના પ્રારંભના ભાગોમાં કેટલીક નોંધો લખી હતી. ભગવદ્ગીતાનું પહેલ વહેંચ ઇંગ્રેજ ભાષાન્તર પણ એજ અંગ્રેજે કર્યું હતું.

સને ૧૭૯૪ માં સગ જેન્સનું મગણ થયું તેમના પછી તેમના સ્થાન ઉપર હેનરી કોલબ્રુકની સ્થાપના થઈ. કોલબ્રુક અનેક વિષયોમાં પ્રવીણ હતા. તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્યનું ઘણું પરિશીલન કર્યું. મૃત્યુના સમયે સગ જેન્સે પ્રસિદ્ધ પડિત જગન્નાથ દ્વારા સંપાદિત “હિન્દુ અને મુસલમાનોના કાયદાઓનો સાર” એ નામક સંસ્કૃત અન્યનો અનુવાદ કરતા હતા. એ અધુરો અનુવાદને પૂર્ણ કરવાનું કામ કોલબ્રુક સાહેબને સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે કેટલાક સંસ્કૃત પડિતોની સહાયતાથી સને ૧૭૯૭ માં એ કામ પૂરું કર્યું. આ પછી તેમણે ‘હિન્દુઓના ધાર્મિક રીતરિવાજો’, ‘ભારતીય માધનું પરિમાણ’, ‘ભારતીય વર્ણવ્યવસ્થાની વૃત્તિ’, ‘ભારતવાસીઓની જાતો’

આદિ વિષયો ઉપર ગભીર નિબંધો લખ્યા. એ પછી ૧૮૦૧ માં “ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા ” “ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત છન્દ શાસ્ત્ર ” વિગેરે લેખો લખ્યા એજ વર્ષમાં નિહીના લોહસ્તંભ ઉપર કોતરેલી વિશળદેવની સંસ્કૃત પ્રશસ્તિનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર પ્રકાશિત કર્યું સને ૧૮૦૭ માં તેઓ એશિયાટિક સોસાયટીના સભાપતિ બન્યા. એજ વર્ષમાં તેમણે હિન્દુઓતિથિ એટલે ખગોલવિદ્યા ઉપર એક ગ્રંથ લખ્યો, જૈનધર્મ ઉપર એક વિસ્તૃત નિબંધ પ્રકટ કર્યો કોલંબ્રુકે વેદ, સામ્ય, મીમાંસા, ન્યાય, વૈશેષિક, વેદાન્ત, બૌદ્ધ આદિ ભારતના બધા દર્શનો ઉપર મોટા મોટા નિબંધો લખ્યા હતા તે સિવાય કૃષિ, વાણિજ્ય, સમાજવ્યવસ્થા, સાધારણ સાહિત્ય, કાનૂન, ધર્મ, ગણિત, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ આદિ બધા વિષયો ઉપર તેમણે ખૂબ વિસ્તૃત પ્રબંધો લખ્યા હતા તેમના એ લેખો-નિબંધો-પ્રબંધો આજે પણ તેટલાજ માનનીય વચ્ચે છે વેબર, બુહલર અને મેક્સ મૂલર આદિ વિદ્વાનોએ નિશ્ચિત કરેલા કેટલાય સિદ્ધાન્તો બ્રમપૂર્ણ સિદ્ધ થઈ ગયા છે પરંતુ કોલંબ્રુકે જાહેર કરેલા વિચારો ઘણાજ ઓછા તેમ થવા પામ્યા છે એ એક સૌભાગ્યનીજ વાત હતી કે આપણા સાહિત્યને શરૂઆતમાંજ એક એવો ઉપાસક મળી આવ્યો કે જેણે યુરોપની આગળ આપણા પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યને નિષ્પક્ષપાત પૂર્વક મૂળ સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત કર્યું અને જેણે દુનિયાનું ધ્યાન આપણી પ્રાચીન મસ્કુનિ તુરફ સંહાનુભૂતિ પૂર્વક આકર્ષ્યું જો તેણે આવો અપૂર્વ પરિશ્રમ ન કર્યો હોત તો આજે યુરોપમાં સંસ્કૃતનો આટલો પ્રચાર ન થયો હોત કોલંબ્રુકે ભારત છોડી જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં ગયા ત્યારે ત્યાં પણ તેમણે રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપના કરી અનેક વિદ્વાનોને સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરવા માટે ઉત્સાહિત કર્યા, અને આખે અપગ થતા સુધી બીજા અનેક ઉપાયો દ્વારા સંસ્કૃત સાહિત્યની સતત સેવા કરતા રહ્યા.

જ્યારે એક તરફ કોલંબ્રુકે સાહેબ સંસ્કૃત સાહિત્યના અધ્યયનમાં ગરક થયા હતા ત્યારે બીજી તરફ બીજા કેટલાક તેમના જાતબાઇઓ હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોના પુરાતત્ત્વની ગવેષણા કરવામાં મચી રહ્યા હતા સને ૧૮૦૦ માં માર્કિવસ વેલસ્લિ સાહેબે માઇસોર પ્રાન્તના કૃષિ આદિ વિભાગોની તપાસ કરવા માટે ડૉ. બુર્કનનની નેમણૂક કરી હતી તેમણે પોતાના કૃષિવિષયક કાર્યની

સાથે સાથે તે પ્રાતની જીતી પુરાણી બાળતોતુ કેટલુંક જ્ઞાન મેળવ્યું. તેમના કાર્યથી સતુષ્ટ થઈને કપનીએ તેમને ૧૮૦૭ મા બગાળ પ્રાતના એક વિશિષ્ટ પદ પર યોજ્યા સાત વર્ષ પર્થત તેમણે ખિહાર, શાહાખા, ભાગવપુર, ગોરખપુર, દિનાજપુર, પુરનિળા, રગપુર અને આસામમા કામ કરીધું જો કે તેમને પ્રાચીન મ્થાનો વિગેરેની શોધખોળનું કામ સોંપવામા આવ્યું ન હતું તો પણ તેમણે ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની ખૂબ ગવેષણા કરી તેમની આ ગવેષણાથી ઘણો લાભ થયો અનેક અજ્ઞાત ઐતિહાસિક બાળતોતી માહિતી મળી પૂર્વીય ભારતની પ્રાચીન વસ્તુઓની શોધખોળ સૌથી પ્રથમ એમણેજ કરી

પશ્ચિમ ભારતની પ્રસિદ્ધ કેનેરી ગુફાઓનું વર્ણન સૌથી પ્રથમ સાદૃશ સાહેબે અને હાથીગુફાઓનું વર્ણન રસ્કિન સાહેબે લખ્યું આ બન્ને વર્ણનો ખોખે ટ્રાએક્શન નામના પુસ્તકના પહેલા ભાગમા પ્રકાશિત થયા એજ પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમા સાઈક્સ સાહેબે બીજાપુર (દક્ષિણ) નું વર્ણન લોકોની આગળ મૂક્યું

છેક દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું વર્ણન ટૉમસ ડેનિયલ નામના સાહેબે મેળવવું શરૂ કર્યું તેજ વખતે દક્ષિણમા કર્નલ મેકેન્ઝીએ પણ પુરા તત્ત્વ વિધાના અભ્યાસનો પ્રારંભ કરીધો હતો તે સર્વે ડિપાર્ટમેન્ટમા નોકર હતા તેમણે જાનેક પ્રાચીન ગ્રંથો અને શિલાલેખોનો સંગ્રહ કર્યો હતો મેકેન્ઝી સાહેબ કેટલાક સંગ્રહકાર હતા તેઓ ગ્રંથો અને લેખોને વાંચી શક્યા ન હતા પરંતુ તેમના પછીના શોધકોને તેમના આ સંગ્રહથી ઘણો લાભ થયો હતો દક્ષિણના કેટલાક અનતિ-પ્રાચીન શિલાલેખોના ભાષાન્તરો ડૉ મિલે કરીધા હતા આવીજ રીતે રાજપુતાના અને મધ્ય ભારતના કેટલાક ભાગોનું સારું જ્ઞાન કર્નલ ટૉડે મેળવ્યું અને એ પ્રદેશોમાની અનેક જીતી પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ તેમણે કરી

આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિદ્વાનો દ્વારા ભારતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોના વિષયમા ઘણુંક જ્ઞાન મેળવવામા આવ્યું ને ઘણીક વસ્તુઓ જાણવામા આવી, પરંતુ પ્રાચીન લિપિનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હજી કોઈને મળેલું ન હોવાથી ભારતના પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાધનોના ભડાર ઉપર હજી તેવો ને તેવો જ અધકારનો પડદો પડેલો હતો જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અનેક પુરાતન શિક્ષાઓ અને શિલાલેખોનો ઘણો

સારો સંગ્રહ મેળવી લીધો હતો. ખરો, પણ લિપિનાનના અભાવે તેમનો ત્યા સુધી કાંઈ ઉપયોગ થયો ન હતો.

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસના પ્રથમ અધ્યાયનો તો પ્રારંભ ઇ સ ૧૮૩૭ થી થાય છે એ વર્ષમાં એક નવીન નક્ષત્રનો ઉદય થાય છે કે જે ભારતીય પુરાતત્વ વિદ્યા ઉપર પડેલા પડદાને દૂર ખસેડે છે એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપનાના દિવસથી તે ૧૮૩૪ સુધીમાં પુરાતત્વ સંબંધી ખરૂં કામ બહુજ ઓહુ થયું હતું ત્યા સુધી વિશેષ કરીને જુના ગ્રંથોના અનુવાદોજ થતા નહોતા હતા શિલાલેખો કે જે ભારતના ઇતિહાસના એક માત્ર ખરા સાધન તરીકે ગણાય છે તેમના સંબંધમાં ઘણુંજ ઓછું કાર્ય થયું હતું કારણ એ હતું કે પ્રાચીન લિપિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું અઘરાપિ બાકી હતું.

એ ઉપર એક ઠેકાણે જણાવ્યું છે તેમ પહેલ વહેલી સંસ્કૃત ભાષા શીખનાર અંગ્રેજ ચાર્લ્સ વિન્ડીન્સ હતો, અને સૌથી પ્રથમ શિલાલેખ તરફ ધ્યાન આપનાર પણ તેજ હતો તેણે ઇ સ ૧૭૮૫ માં દીનાજપુર જીલ્લાના બદાલ નામક ગ્રામ પાંચ મળેલા એક સ્તંભ ઉપરનો લેખ વાંચ્યો હતો જે બગાડા ગંગા નારાયણ બાલના સમયનો લખેલો હતો તેજ વર્ષમાં એક હિંદુસ્થાની પંડિત નામે રાધાકાન્ત શર્માએ ટામગ વાળા દિગ્ગીના અંગ્રેજ સ્તંભ ઉપર બોદેલા અજમેરના ચૌહાણ રાજા અનલ્લેખના પુત્ર વીસલેખના ત્રણ લેખો વાંચ્યા જેમાંના એકની મિતિ 'સવત ૧૨૨૦ વૈશાખ સુદી ૫' છે આ લેખોની લિપિ બહુ જુની ન હોવાથી મગલતાની સાથે તે વાંચી શકાયા હતા પરંતુ તેજ વર્ષમાં જે એચ હેરિંગ્ટને બુદ્ધગયા પામે આવેલી નાગાજીની અને પાનાયાગ ગુફાઓમાં ઉપરના લેખો ક્રૂતા વધારે જુના એવા માખરી વાના રાજા અનલવર્માના ત્રણ લેખો બાળી કાઢ્યા હતા કે જેમની લિપિ ગુપ્તકાલીન લિપિથી ઘણે અંશે મળતી હોવાથી તેમનું વાંચન કઠિન થઈ પડ્યું હતું પણ ચાર્લ્સ વિન્ડીન્સે ચાર વર્ષ સુધી પશ્ચિમ લઈ તે ત્રણ લેખોને વાંચી લીધા અને તેમ કરી તેણે ગુપ્તલિપિની લગભગ અડધી વર્ણમાળાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.

ગુપ્તલિપિ એટલે શું એની તમને ખબર નહિ હોય તથી તેનો સહજ ખુલાસો આપી કરી દઉં હાલમાં જે લિપિને આપણે દેવ-

નાગરી (અથવા બ્રાજ્ઞભોધ) ના નામે ઓળખીએ છીએ, તે સાધારણ રીતે ત્રણ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થયેલી છે આ ચાલુ આકૃતિ પૂર્વે તેની જે આકૃતિ હતી તેને કૃટિલ લિપિના નામે ઓળખવામાં આવે છે એ આકૃતિનો સમય સાધારણ સમજવાની ખાતર ધ સ ના ૬ ફા સૈકાથી તે ૧૦ મા મૈટા સુધીનો માની લેવો જોઈએ તેની પહેલાની આકૃતિને શુભલિપિના નામે ઓળખવામાં આવે છે, જેનો સામાન્ય સમય શુભવર્ગનો ગજવકાળ ગણાય છે તે પહેલાની આકૃતિ વાળી લિપિને બ્રાહ્મીલિપિ કહેવાય છે અશોકના લેખો આજ લિપિમાં લખાયલા છે એનો સમય ધ સ પૂ. ૫૦૦ થી ધ સ ૩૫૦ સુધીનો મનાય છે

સન ૧૮૧૮ થી ૧૮૨૩ લગી કર્નલ જેમ્સ ટૉડે રાજપુતાનાના ઇતિહાસની શોધખોળ કરતા રાજપુતાના અને કાઠિયાવાડમાંથી કેટલાક પ્રાચીન લેખોનો પતો મેળવ્યો હતો જેમાંના ૭ મી શતાબ્દીથી લઈ ૧૫ મી શતાબ્દી સુધીના અનેક લેખો તે કર્નલના ગુરૂ યતિ જ્ઞાનચંદ્રજીએ વાંચ્યા હતા, અને જેનો સારારા યા અનુવાદ ઉક્ત સાહેબે પોતાના “ રાજસ્થાન ” નામક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસમાં આપ્યો છે

ધ સ ૧૮૨૮ મા બી જી બેર્નીગટને મામદલપુરના કેટલાક સંસ્કૃત અને તામીલ લેખો વાંચી તેમની વર્ણમાલાઓ તૈયાર કીધી તેવીજ ગીતે વૉલ્ટર ઇલિયટ પ્રાચીન કાનડી અક્ષરોનું જ્ઞાન મેળવી તેમની વિસ્તૃત વર્ણમાળાઓ પ્રકાશિત કરી

ધ સ ૧૮૩૪ મા કેપ્ટન ટ્રૉયરે પ્રયાગના અશોકસ્તંભ ઉપર ખોદેલા શુભવશી રાજ સંસ્કૃતગુપ્તના લેખનો કેટલોક ભાગ વાંચ્યો, અને પાછળથી તેજ વર્ષમાં ડૉ મિલે તે લેખને સંપૂર્ણ વાંચી ૧૮૩૭ મા બિટારીના સ્તંભ ઉપરનો સ્કંદગુપ્તનો લેખ પણ ઉઠેલી લીધો ૧૮૫૩ મા ડબ્લ્યુ એચ વૉથને વલ્લભીના કેટલાક દાનપત્રો ઉઠેલ્યા

૧૮૩૭-૩૮ મા જેમ્સ પ્રિન્સેપે દીલ્લી, કમાઉ અને એરણના સ્તંભો ઉપરના, સાચી અને અમરાવતીના સ્તૂપો ઉપરના, તેમજ ગિરનારના ખડક ઉપરના શુભલિપિના બધા લેખો વાંચી કાઢ્યા

સાચી સ્તૂપના ચંદ્રગુપ્તવાળા મહત્વના લેખ સંબંધે જે પ્રિન્સેપે ૧૮૩૪ મા લખ્યું હતું કે ‘ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ હજી સુધી સાચીના

શિલાલેખોમાં શુ લખ્યું છે એ કાંઈ પણ જાણી શક્યા નથી, તેજ પ્રિન્સેપ ૧૮૩૭ માં એ બધા લેખોને યથાર્થ અનુવાદ સાથે પ્રકટ કરવાની સંપૂર્ણ સફળતા મેળવી શક્યા હતા.

આ રીતે કેપ્ટન ટ્રોયર, ડૉ મિલ અને જેમ્સ પ્રિન્સેપના સતત પરિશ્રમથી ચાર્લ્સ વિલ્ડીન્સે જે ગુપ્તલિપિની અપૂર્ણ વર્ણમાળા તૈયાર કરી હતી તે સંપૂર્ણ થઈ અને તેથી ગુપ્તવંશી રાજાઓના સમય સુધીના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો શિકાઓ વગેરે વાચવામાં પૂરેપૂરી સફળતા અને સરળતા મળી.

હવે બધી લિપિઓની જે આદિજનની બ્રાહ્મી લિપિ તેનો વારો આવ્યો તે લિપિ ગુપ્ત લિપિથી પ્રાચીન હોવાના સબબે તેનું એકદમ ઉકેલવું કઠિણ હતું એ લિપિના દર્શન તો ઇ સ ૧૭૯૫ માંજ શોધકોને થઈ ગયા હતા એ સાચામાં સર ચાર્લ્સ મેલેટે ઇલોરાની ગુફાઓમાંના કેટલાક નાના નાના બ્રાહ્મી લેખોની નકલો સંગ્રહિત કરીને જોન્સ પર મોકલી હતી તેમણે એ નકલોને મેન્ડેર વિલ્ફોર્ડ કે જે તે વખતે કાશ્મીરમાં હતો તેના તરફ ત્યાંના કોઈ પડિત મારશલ ઉકેલવા માટે, ગ્વાના કરી પ્રથમ તો ત્યાં તે ઉકેલનાર કોઈ મળ્યો નહિ પણ પાઠજથી એક ચાલાક બ્રાહ્મણે કેટલીક પ્રાચીન વર્ણમાળાઓનું એક કૃત્રિમ પુસ્તક તે બિચારા જીજ્ઞાસુ મેન્ડેરને બતાવી તે લેખોને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ખોટી રીતે વાંચી બતાવ્યા અને બદલામાં ખૂબ દક્ષિણ મેળવી વિલ્ફોર્ડ સાહેબે આવી કલ્પિત રીતે વાંચેલા લેખો ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ આણી તે બ્રાહ્મણના સમજાવ્યા પ્રમાણે તે લેખોનું ઇચ્છે ભાષાન્તર પણ કરી લીધું અને પછી લેખોની નકલો સાથે તે ભાષાન્તર સર જોન્સ ઉપર મોકલી આપ્યું આ સબધમાં મેન્ડેર વિલ્ફોર્ડે સર જોન્સ ઉપર જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તે બહુ ઉત્સાહ પૂર્વક લખે છે કે—“આ સાથે કેટલાક લેખોની નકલો તેના ખુલાસા સાથે મોકલવાની રજા લઉ છું પ્રથમ તો મેં એ લેખોને કોઈ દિવસે પણ ઉકેલી શકવાની આશા સમજાવી છોડી દીધી હતી, કારણ કે હિન્દુસ્તાનના આ ભાગમાં (બનારસ તરફ) જુના લેખો મળતા નથી, તેથી તે ઉકેલવાની કળાની સુધ્ધિની અજમાયશ કરવાની કે શોધ કરવાની નક્કજ મળી ન હતી તેમ છતાં, અને મારા ઘણા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા પછી, આખરે સહભાગ્યે, એક વૃદ્ધ ગુરૂ મને મળી આવ્યો જેણે એ લેખોને વાંચવાની કુચી

ખતાવી અને જુના જમાનામાં હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં જે લિપિઓ ચાલતી હતી તેનું એક સંસ્કૃત પુસ્તક તેણે મારી પાસે રજુ કર્યું આ એક ખરેખર સૌભાગ્યસૂચક શોધ થઈ છે, જે આપણને ભવિષ્યમાં ધર્મી ઉપયોગી થઈ પડશે ” મેં વિલ્ફ્રાઈડની આ “શોધ” માટે વળા વર્ષો સુધી કોઈને શકા સુધ્ધા થઈ નહિ કારણ કે સને ૧૮૨૦ ના અરસામાં, ખડગિગિના ખડક ઉપરના એજ લિપિવાળા લેખના સબધમાં લખતા મી સ્ટર્લિંગ લખે છે કે — “જૂના લેખો ઉકેલવાની કુચી એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પાસેથી મેળવી મેં વિલ્ફ્રાઈડની વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિએ ધર્મોદાર અને સાતમેટના લેખો કે જે આજ લિપિમાં લખાયેલા છે તેનો કેટલોક ભાગ ઉકેલ્યો હતો ત્યાર પછી દિલ્હી અને બીજા સ્થળોના તેવા લેખો ઉકેલવામાં તે કુચીનો કાઈ પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી તે દિલ્હીર થવા જેવું છે ” મી પ્રિન્સેપને ૧૮૩૩ માં ખરી કુચી જડી, તે પહેલાં આસરે એક વર્ષ ઉપર તેમણે પણ આવીજ રીતે મેં વિલ્ફ્રાઈડની કુચીનો ઉપયોગ ન કરવા બાબત પોતાની દિલ્હીરી પ્રકટ કરેલી છે એક શોધક અને જીજ્ઞાસુ વિદ્વાનને આવી દિલ્હીરી થવી સ્વાભાવિક છે પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણની ખતાવેલી કુચીનો વધારે ઉપયોગ ન કરવામાં આવ્યો તેમાં આશ્ચર્ય માનવા જેવું કશું નથી કારણ કે જેમ પુરાતત્ત્વની બીજી શોધખોળોમાં મેં વિલ્ફ્રાઈડની શ્રદ્ધાનુ શ્રદ્ધ કરનારા યુક્તિબાજ બ્રાહ્મણોની ચાલકીનો તે બિચારો ભોગ થઈ પડ્યો હતો તેમ આ બાબતમાં પણ બન્યું હતું એ ગમે તેમ હો, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મેં વિલ્ફ્રાઈડની કહેવાતી શોધ એક સંપૂર્ણ ભ્રમણા હતી કારણ કે તેમણે વાચેલો લેખપાઠ તદ્દન કલ્પિત હતો અને તેનો તેમણે કરેલો તરજીબો પણ તેવોજ નિર્મૂળ હતો,—યુધિષ્ઠિર અને પાંડવોના વનવાસ અને નિર્જન જંગલોમાં પરિભ્રમણની ગાથાઓનો તે ન સમજાય તેવો અલ્પગોટાળો હતો એ ધૂર્ત બ્રાહ્મણે ખતાવેલા અગડ અગડ અર્થનું અતુસન્ધાન કરવા માટે વિલ્ફ્રાઈડ કલ્પના કરી હતી કે પાંડવો વનવાસ દરમ્યાન મનુષ્યોના સંસર્ગમાં ન આવવાના કરારથી બચાયેલા હતા તેથી તેમના વિદુર અને વ્યાસ જેવા સ્નેહી અને સબધીઓએ તેમને સાવધાન રહેવાની સૂચના આપવા માટે આ યુક્તિઓ કરી હતી. તેઓ જંગલોમાં ખડકો અને શિલાઓ ઉપર ટુકા ટુકા અને સહે-

લાઘવી ન સમગ્રય તેવા વાક્યો, પહેલેથીજ સકેત કરી રાખેલી લિપિમા લખી, પોતાનો હેતુ પાર પાડતા રહેતા હતા ઇંગ્રેજો પોતાને બહુજ બુદ્ધિમાન અને ચાલાક માને છે અને હસતે મુખે તેઓ ફનીઆના ખીજ ભોળા લોકોને ઠગવાની પૂરી કળા જાણે છે, પરંતુ તેઓ પણ ભારતવર્ષની સ્વર્ગપુરી ગણાતી કાગીના “વૃદ્ધ ગુરૂ” ની ઝાળીમા એક વખત આવી રીતે મૂકાઈ જતા હતા અમ્મ

એશિયાટિક સોસાયટીની પાન દિલ્હી અને અલાહાબાદના સ્તંભો તથા ખડગિરિના ખડકો ઉપરના લેખોની નકલો એકરી થએલી હતી, પરંતુ વિટ્ફોર્ડ સાહેબની ‘ગોધ’ નિષ્કળ જવાથી કેટલાએ વર્ષો સુધી તે લેખોને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન થયો નહિ એ લેખોના મર્મને જાણવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા રહેવાને લીધે મી જેમ્સ પ્રિસેપે ઈ સ ૧૮૩૪-૩૫ માં અલાહાબાદ, ગ્વિઆ અને મથિઆના સ્તંભો ઉપરના લેખોની છાપો મગાવી, અને તેમને દિલ્હીના લેખની સાથે મુકા એ જાણવાની કાશીજ કીધી કે તેમ કોઈ શબ્દ એક મરખો છે કે નહિ આ પ્રમાણે ચારે લેખોને પાન પામે મુકનાથી તુરંત તેમને જાણાય કે એ ચારે લેખો એકજ જાતના છે આથી પ્રિસેપનો ઉત્સાહ વધ્યો અને પોતાની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થવાની તેમને આશા બધાઈ પડી તેમણે અલાહાબાદ-સ્તંભ ઉપરના લેખના ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિ વાળા અક્ષરો જુદા તારવ્યા, જેથી તેમને સમગ્રય કે શુભ લિપિના અક્ષરોની માફક તેના પણ કેટલાક અક્ષરો સાથે સ્વરોની માત્રાઓના જુદા જુદા પાત્ર ચિન્હો લાગેલા છે પછી તેમણે એ પાત્ર ચિન્હોને એકત્ર કરી પ્રકટ કર્યા આવી કેટલાક વિદ્વાનોને એ અક્ષરોની બાબતમા યૂનાની હોવાનો જે ભ્રમ હતો તે દૂર થઈ ગયો

અશોકના લેખોની લિપિ સાધારણ રીતે જ્ઞેનારંત ઇંગ્રેજ અથવા ગ્રીક લિપિની વ્રાતિ ઉત્પન્ન કરી ગયે છે ટૉમ કોરિએટ નામના સુસાધરે અશોકના દિલ્હીવાળા સ્તંભના લેખને જોઈ એલ્ વ્હીટરને એક પત્રમા લખ્યું હતું કે “હું આ દેશના દિલ્હી નામના શહેરમા આવ્યો છું કે જ્યાં આગળ મહાન અલેક્ઝાંડરે હિન્દુ-સ્થાનના રાજા પોરસને હરાવ્યો હતો, અને પોતાના વિજયની સ્મૃતિમા તેણે એક મોટો સ્તંભ ઉભો કરાવ્યો હતો જે અઘાપિ અહિ મૌજુદ છે ” પાદરી એડવર્ડ ટેરીએ લખ્યું છે કે—“ટૉમ કોરિ-

એટલે મને કીધું હતું કે તેણે દિક્ષીમાં ગ્રીક લેખવાળો એક સ્તંભ જોયો છે જે મહાન અલેક્ઝાન્ડરની સ્મૃતિ માટે ત્યાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો ” આવી રીતે બીજા પણ લેખકોએ એ લેખને ગ્રીક લેખ માન્યો હતો.

હકત રીતે સ્વરોના ચિન્હોને ઓળખી લીધા પછી મેં પ્રિસેપે અક્ષરોને ઓળખવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો તેમણે પ્રથમ પ્રત્યેક અક્ષરને ગ્રુમ લિપિના અલગ સાથે મેળવવાનો અને જે તેની સાથે બરાબર મળતો થાય તેને ક્રમથી વર્ણમાળામાં દાખલ કરવાનો ક્રમ લીધો આ રીતે પણ અક્ષરો તેમની જાણમાં આવી ગયા.

પાદરી જેમ્સ સ્ટીવન્સને પણ પ્રિસેપની માફક આજ શોધમાં અનુરક્ત થઈ ‘ક’, ‘જ’, ‘ચ’, ‘વ’, અને ‘ઘ’ એટલા અક્ષરો ઓળખી કાઢ્યા, અને આ અક્ષરોની સહાયતાથી તેમણે લેખોને પુરા વાંચી તેનો અનુવાદ કરવાનો મનોરથ કીધો પરંતુ કાષ્ઠક તો અક્ષરોને ઓળખવામાં ભૂલ થઈ જવાથી, કાષ્ઠક વર્ણમાળાની અપૂર્ણતાથી અને કાષ્ઠક એ લેખોની ભાષાને સંસ્કૃત સમજવાથી તેમનો એ ઉદ્યોગ પૂરેપૂરો સફળ થયો નહિ પણ આથી પ્રિસેપને નિરાશા થઈ નહિ ઇ સ ૧૮૩૫ માં પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વજ્ઞ પ્રો. લેક્સને એક બાઈબલિયન ગ્રીક ગ્રંથ માં આજ અક્ષરોમાં લખેલું ઍગ્ગૅન્કિલસનું નામ વાંચ્યું, પરંતુ ૧૮૩૭ ની શરૂઆતમાં મેં પ્રિસેપે પોતાના અલૌકિક સ્ફૂરણ દ્વારા એક નાનો સરખો **દાન** શબ્દ શોધી કાઢ્યો હતો જેણે એકદમ આ સઘળી ભૂલ બાજતોનો નિકાલ કરી દીધો હકીકત આ પ્રમાણે છે — ઇ સ ૧૮૩૭ માં મેં પ્રિસેપે સાચી-સરખા સ્તંભો આદિ ઉપર ખોદેલા કેટલાક નાના નાના લેખોની છાપોને એકત્ર કરીને જોઈ તો તે બધામાં અત્યે એ અક્ષરો એકજ સગપા જણાયા અને તેની પહેલાં **સ** અક્ષર લખેલો દેખાયો જેને પ્રાકૃતભાષાનો છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય (સંસ્કૃત **स्य** ના બદલે) માની એ અનુમાન કર્યું કે બધા લેખો જુદા જુદા મતુષ્યો દ્વારા કરાએલા દાનનું સૂચન કરતા હોવાને ઇ એ છેલ્લા બધે એક સરખા જણાતા બે અક્ષરો કે જે ઓળખાતા ન હતા, તેમાંથી પહેલા અક્ષરની સાથે ‘**ા**’ આ ની માત્રા અને બીજાની સાથે અનુસ્વારનું ચિન્હ લાગેલું હોવાથી પહેલો અક્ષર તે **વા** અને બીજો તે **વં** હોઈ એમ એ શબ્દ **दानं** જ હોવો જોઈએ એમ તેમણે નિશ્ચય

કૃષિ આ અનુમાનાનુસાર ૬ અને ૭ ને ઓળખવાથી એ આખી વર્ણમાળા પૂરી થઈ અને તેના આધારે દિક્ષી, આલાહાબાદ, સાચી, મથિયા, રધિયા, ગિરનાર, ધૌલી આદિના અશોકના બધા લેખો સરલતાપૂર્વક વાંચી લેવાયા એ વાચનથી એ પણ નિશ્ચય થઈ ગયો કે એ લેખોની ભાષા જેમ અત્યાગ્રમુધી સંસ્કૃત સમજવામાં આવતી હતી તે ન હતી, પરંતુ તે ઉક્ત સ્થાનોની પ્રચલિત દેશભાષા હતી (જેને તે વખતે સાધારણ રીતે પ્રાકૃતના નામે ઓળખવામાં આવતી)

આવી રીતે બ્રાહ્મી લિપિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવામાં આવ્યું અને તેના થોડે ભારતના જૂનામાં જૂના લેખો વાંચવામાં સંપૂર્ણ સફળતા મળી

હવે એક તેવીજ બીજી જૂની લિપિની શોધના વિષયમાં કાંઈક જણાવું છું કે જેનું જ્ઞાન પણ એજ સમયમાં મેળવવામાં આવ્યું હતું એ લિપિનું નામ ખરોશી છે. ખરોશી લિપિ એ આર્ય લિપિ નથી પણ અનાર્ય લિપિ છે તેને સેમેટિક્ લિપિના કુટુંબની અરમ્બક લિપિમાંથી નિકળેલી માનવામાં આવે છે એ લિપિની લખવાની પદ્ધતિ ફારસી લિપિ જેવી છે, અર્થાત્ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ લખતા જવાની છે એ લિપિ ઈ સ પૂર્વ ત્રીજી સોથી શતાબ્દીમાં માત્ર પન્નબનાજ કેટલાક ભાગમાં પ્રચલિત હતી શહાબાજગઢી અને મન્નૌરાના ખડકો ઉપરના અશોકના લેખો આ લિપિમાં ખોદેલા છે તે મિવાય શક, લત્રપ, પાર્થિયન અને કુશાનવંશી રાજાઓના સમયના કેટલાક બૌદ્ધ લેખો તથા બાક્ટ્રિયન, ગ્રીક, શક, લત્રપ વિગેરે રાજવંશોના કેટલાક સિક્કાઓ ઉપરના લેખો આ લિપિમાં કોતરેલા મળી આવે છે તેથી ભારતીય પુરાતત્ત્વજ્ઞોને આ લિપિના જ્ઞાનની પણ ખાસ આવશ્યકતા હતી

કર્નૅલ જેમ્સ ટૉડે બાક્ટ્રિયન, ગ્રીક, શક, પાર્થિયન અને કુશાનવંશી રાજાઓના સિક્કાઓનો મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો, જેની એક બાજુએ ગ્રીક અને બીજી બાજુએ ખરોશી અક્ષરોના લેખો હતા જનરલ વેટુરાએ સને ૧૮૩૦ માં માનિક્રિઆવ સ્તૂપ ખોદાવ્યો તો તેમાંથી ખરોશી લિપિના કેટલાએક સિક્કાઓ અને બે લેખો મળ્યા આમાં આ શિવાય 'સગ અલેક્ઝેન્ડર બર્નેસ આદિ પ્રાચીન શોધકોએ પણ એવા અનેક સિક્કાઓ એકત્ર કર્યા હતા જેની એક બાજુના ગ્રીક અક્ષરો તો વાંચી શકાતા હતા પરંતુ બીજી બાજુના

ખરોશી અક્ષરોને ઉકેનવાનું કાઠ પણુ સાધન ન હતું એ અક્ષરો માટે ભિન્ન ભિન્ન કંપનાઓ થવા લાગી હતી સને ૧૮૨૪ માં કર્નલ ટોડે કંડુકિમેસના શિક્ષા ઉપરના આ અક્ષરોને ‘સમેનીઅન્’ અક્ષરો નહરે કર્યા ૧૮૩૩ માં અંપોલોડોટ્સના શિક્ષા ઉપરના આજ અક્ષરોને પ્રિમેપે “પહલવી” અક્ષરો માન્યા એક બીજા શિક્ષા ઉપરની આજ લિપિને તથા માનિકિઆલ સ્તૂપના લેખની લિપિને પણ પાલી એટલે બ્રાહ્મી લિપિ માની, અને એની આકૃતિ જરા વાકી હોવાથી એ અનુમાન કર્યું કે જાપેલી અને ચોપડામા લખેલી ગુજરાતી લિપિમા જેમ અતર હોય છે તેમજ અશોકની દિલ્લી આદિ અભોવાળી અને આ લિપિમા અતર છે પરંતુ પાછળથી સ્વયં પ્રિન્સેપનેજ આ અનુમાન અનુચિત લાગવા માડ્યું ૧૮૩૪ માં કેપ્ટન કેટ્ટને એક સ્તૂપમાથી આજ લિપિનો લેખ મળ્યો જેને જેમને પ્રિસેપે ફરી આ અક્ષરોને “પહલવી” અક્ષરો કહ્યા પરંતુ એજ વર્ષમા શોધક મી મેસનને કાબૂલની ઘાટીમા શોધખોળ કરતા અનેક એવા શિક્ષાઓ મળી આવ્યા જેના ઉપર ખરોશી અને ગ્રીક બન્ને લિપિમા રાજાઓના નામો લખેલા હતા મેસન સાહેબેજ નૌવી પ્રથમ મિનેરો, અપોલડોટો, અરમાઇઓ, આસિલિઓ અને મોટરો વગેરે નામો વાચ્યા પરંતુ આ તેમની માત્ર કંપના હતી તેમણે આ નામો પ્રિસેપ સાહેબને લખી મોકલ્યા આ કહવાને સત્ય કરવાનો યજ પ્રિન્સેપ સાહેબના ભાગ્યમાજ હતો તેમણે મેસન સાહેબના સંકેતો અનુસાર શિક્ષાઓ વાચવા માડ્યા તો તેમાથી બાર ગજાઓના તથા ૭ પહ્લીઓના નામો તેમને મળી આવ્યા.

આવી રીતે ખરોશી લિપિના ધણાક અક્ષરોનો બોધ થયો, અને સાથે એ પણ જ્ઞાન થયું કે આ લિપિ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુએ વચાય છે તેથી એ પણ નિશ્ચય થયો કે આ લિપિ સેમેટિક વર્ગની છે, પણ તે સાથે તેની ભાષા કે જે વાસ્તવમા બ્રાહ્મી લેખોની ભાષા મારક પ્રાકૃતજ હતી, તેને પહલવી માની લેવાની ભૂલ કરવામા આવી આ પ્રકારે ગ્રીક લેખોની સહાયતાથી ખરોશી લિપિના ધણાક અક્ષરો તો જણાઇ ગયા પણ ભાષાના વિષયમા બ્રાન્તિ થવાથી, પહલવીના નિયમો તરફ ધ્યાન રાખી લેખોને વાચવાનો ઉદ્યોગ કરવાથી અક્ષરોને ઝોળખવાની અશુદ્ધતા આવવા

લાગી, જેથી થોડાક સમય પર્યંત તેનું કાર્ય અટકી પડ્યું પરંતુ ૧૮૩૮ માં બે બ્રિટીશન ગ્રીક શિક્ષાઓ ઉપર પાલી લેખો જોતાજ બીજા શિક્ષાઓની ભાષા પણ તેજ હશે એમ માની તેના નિયમાનુસાર તે લેખો વાચનાથી પ્રિસેપ્ત કામ આગળ ચાલ્યું, અને એકદર ૧૭ અક્ષરો તેમજ તેના બેળી કાઢ્યા પ્રિસેપ્તની માફક મી નૉરિએ પણ આ વિષયમાં કેટલીક શોધ કરી અને એ લિપિના બીજા છ અક્ષરો નવા શોધી કાઢ્યા બાકી રહેલા થોડાક અક્ષરો જનરલ કનિગહામે ઓળખી લીધા, અને તેમ કરી ખરોટીની સંપૂર્ણ વર્ણ-માળા તૈયાર કરી લેવામાં આવી.

ભારતવર્ષની જૂનામાં જૂની લિપિઓનું જ્ઞાન મેળવવાનો સામાન્ય ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે ઉપરોક્ત વર્ણનથી આપણને જણાય છે કે લિપિ વિષયક શોધબોળમાં મી પ્રિસેપ્તની કામગિરી ધણી મોટી છે એશિયાટિક સોસાયટી તરફથી બહાર પડેલા “સેન્ટે-નરી રિવ્યુ” નામના પુસ્તકમાંના “એન્થ્રોપોલોજીકલ આર્કાઇવ” વાળા આર્ટિકલના પ્રારંભમાં આ બાબત વિષે ડૉ. હાર્નલ લખે છે કે —

જૂના શિલાલેખોને ઉકેલવાનું અને તેનું ભાષાતર કરવાનું સોસાયટીનું અત્યુપયોગી કાર્ય સને ૧૮૩૪ થી ૧૮૩૯ સુધીમાં ચાલ્યું હતું એ કાર્યની સાથે મી જેમ્સ પ્રિસેપ્ત કે જે તે વખતે સોસાયટીના સેક્રેટરી હતા તેમનું નામ સદાને માટે જોડાઈ રહેશે કારણ કે હિન્દુસ્તાન વિષયક જૂની લેખનકલા, ભાષા અને ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવનારી અને આપણા આધુનિક જ્ઞાનના આધાર-જૂત એવી મોટી શોધો તે એકજ મનુષ્યના પુરુષાર્થને લખતે અને તે પણ વળી આટલા અંપ સમયમાં થઈ હતી.

પ્રિસેપ્તના પછી લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી પુરાતત્ત્વના સંશોધનના સ્ત્રોતો જેમ્સ ક્યુપર્સન, માર્થેકકિટો, એડવર્ડ ટોમસ, અલેક્ઝાન્ડર કનિગહામ, વાલ્ટર હલિયટ, મેડોક્સ ટેલર, સ્ટીવન્સન, ડૉ. બાઉ દાજ વિગેરેના હાથોમાં રહ્યા આમાંના પહેલા ચાર વિદ્વાનોએ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં, હલિયટ સાહેબે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં અને પાછળના ત્રણે પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં કામ કર્યું હતું ક્યુપર્સન સાહેબે પુરાતન વાસ્તુવિદ્યા (architecture) નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ધણી મહેનત લીધી હતી, અને તેમજ આ વિષય ઉપર અનેક ગ્રંથો લખ્યા

હતા આ વિષયનો તેમનો અભ્યાસ એટલો અધો આગળ વધી ગયો હતો કે તેઓ કેષપણ ધર્મારતને આખેથી જોઈનેજ સાધાગુરીતે તેનો સમય નિશ્ચિત કરી લેતા હતા મેજર કિટો બહુ વિદ્વાન તો ન હતો પણ તેની શોધક શુદ્ધિ બહુ તીવ્ર હતી બ્યા બીબા અનેક વિદ્વાનોને કંઈ પણ જડ્યુ ન હતુ, લાજ તેણે પોતાની ગીધ જેવી ઝીણી દૃષ્ટિના બજે કેટલીયે ચીજો ખોળી કાઢી હતી તે ચિત્રકલામા પણ નિપુણ હતો તેણે પોતાના હાથથી કેટલાયે સ્થાનોના ચિત્ર કાઢ્યા હતા અને તે પ્રકાશિત ક્યા હતા તેની આવી શિલ્પકળા-વિષયક ઉડી ડુગળના જોષ સગકારે તેને બનાગસની સસ્કૃત કોલેજનુ મકાન તૈયાર કરાવવાનુ કામ સાધ્યુ હતુ તેણે આ કામમા ધણુ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો આ પરિશ્રમના કારણે તેની તખીયત અગડી ગઈ અને આખરે ઇંગ્લાડમા જઈ તે સ્વર્ગસ્થ થયો ટોમસ સાહેબે ખાસ કરીને પોતાનુ લક્ષ્ય ગિક્કાઓ તથા ગિલાલેખો તરફ ખેચ્યુ તેણે ધણુ પરિશ્રમ સાચે ઈ સ પૂર્વે ૨૪૬ થી લઈ ૧૫૫૪ સુધીનો ૧૮૦૦ વર્ષોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તારવી કાઢ્યો હતો જનરલ કનિંગહામે પ્રિસેપનુજ બાકી ગહેલુ કામ હાથમા લીધુ તેમણે બ્રાહ્મી તથા ખરોઢી લિપિના સઘળા પ્રકારોનુ સપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યુ ઇલિયટ સાહેબે કર્નલ મેકેઝીના સચ્ચહનુ સશોધન અને સર્વધન કર્યુ. દલિયુના ચાલુક્ય વગનુ વિસ્તૃત જ્ઞાન લોકોની આગળ તેણેજ પ્રથમ મૂક્યુ ટેલર સાહેબે ભારતની મૂર્તિનિર્માણવિદ્યાનુ જ્ઞાન મેળવ્યુ અને સ્કિવન્સને ગિક્કાઓની શોધખોળ કરી પુરાતત્ત્વ સશોધનના કામમા પહેલવહેલી પ્રવીણતા જે ભારતવાસી વિદ્વાને મેળવી હતી તેમનુ નામ ડૉ બાઉ દાજ હતુ તેમણે અનેક શિલાલેખો ઉકેલ્યા અને પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસ જ્ઞાનમા ખૂબ વૃદ્ધિ કરી એ વિષયમા બીબા નામાકિત ભાગતીય વિદ્વાન તરીકે કાઠિયાવાડના વતની પડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનુ નામ લેવુ જોઈએ તેમણે પશ્ચિમ ભારતના ઇતિહાસમા વણી અમૂલ્ય વૃદ્ધિ કરી છે. અનેક શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો તેમણે ઉકેલ્યા હતા તેમની વિદ્વાતાનુ ખરૂં સ્મારક તો તેમણે ઉડીસાના ચડચિરિ-ઉદયગિરિ વાળી હાથીગુજામાના સમ્રાટ ખારવેલના લેખને શુદ્ધ રીતે ઉકેલ્યો તે છે બગાલાના વિદ્વાન ડૉ રાજેન્દ્રલાલ મિત્રનુ નામ પણ આ વિષયમા ખાસ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે તેમણે નેપાલના સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષયમા આપણને ઘણુ જ્ઞાન આપ્યુ છે

આ બધું કામ વિદ્વાનોએ ખાસ પોતાના શોખથીજ કીધું હતું ત્યાં સુધી સરકાર તરફથી એ વિષય માટે કોઈ ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ન હતો પરંતુ એ કામ એટલું બધું મહામારત છે કે સરકારની ખાસ મદદ વગર સંપૂર્ણ થવું અશક્ય છે. સને ૧૮૪૪ માં લંડનની રૉયલ એશીઆટિક મોસાઇકીએ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને વિનંતિ કરી કે આ કામમાં સરકારે ખાસ મદદ કરવી જોઈએ અને સરકાર માગફતજ આ કામ થવું જોઈએ તેથી ૧૮૪૭ માં લોર્ડ હાર્ડિંગના પ્રસ્તાવથી બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ આ કામમાં ખર્ચ કરવાની મંજૂરી આપી પણ સન ૧૮૫૦ સુધીમાં તેનું વાસ્તવિક પરિણામ કોઈ પણ ન આવ્યું ૧૮૫૧ માં સંયુક્ત પ્રાંતના ગીર એન્જનીયર કર્નલ કનિંગહામ એક યોજના ઘડીને સરકાર ઉપર મોકલી અને સાથે એ પણ સૂચવ્યું કે જો ગવર્નમેંટ આ કામ તરફ લક્ષ નહિ આપશે તો કદાચિત્ ફ્રેન્ચ અને જર્મન લોકો આ કામ ઉપાડી લેશે, અને તેમ થશે તો તેમાં અંગ્રેજોના યશની હાનિ થશે કે. કનિંગહામની આ સૂચનાનુસાર અને ગવર્નર જનરલની ભલામણથી ૧૮૫૨ માં આર્કિઓલૉજિકલ મન્ડે નામનું એક ડિપાર્ટમેન્ટ કાયમ કરવામાં આવ્યું અને ૨૫૦ રૂપિયા માસિક પગારે કનિંગહામ સાહેબનીજ આ ડિપાર્ટમેન્ટના ડાયરેક્ટર તરીકે નેમણુંક કરવામાં આવી આ યોજના સ્થાયીરૂપે ન હતી સરકારની ધાગણા એમ હતી કે મોટા મોટા અને મહત્વપૂર્ણ સ્થાનોનું યથાતથ વર્ણન, તત્સબધી ઇતિહાસ અને કિવદંતીઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવે નવ વર્ષ સુધી સરકારની આજ નીતિ ચાલુ હતી તે દરમિયાન કનિંગહામ સાહેબે પણ પોતાના નવ ગિપોર્ટો બહાર પાડ્યા.

૧૮૭૧ થી સરકારની આ ધારણામાં કાંઈક ફેરફાર થયો. કનિંગહામના રિપોર્ટોથી સરકારની ખાત્રી થઈ કે આખું હિન્દુસ્તાન મહત્વપૂર્ણ સ્થાનોથી ભરેલું છે અને તે બધાની શોધખોળ થવાની આવશ્યકતા છે એટલા માટે આખા હિન્દુસ્તાનની શોધખોળ કરવા માટે કનિંગહામ સાહેબને ડાયરેક્ટરને બદલે ડાયરેક્ટર-જનરલ બનાવ્યા અને તેમની મદદ માટે બીજા વિદ્વાનોની નેમણુંકો કરી, પરંતુ ૧૮૭૪ સુધી એકલા કનિંગહામ સાહેબજ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં શોધખોળનું કામ કરતા હતા. ૧૮૭૪ માં દક્ષિણ ભાગની ગવેષણા કરવા માટે ડૉ. બર્નેસની યોજના કરવામાં આવી.

આ ડિપાર્ટમેન્ટનું કામ કેવળ પ્રાચીન સ્થાનોની શોધ કરવાનું હતું, તેમનું રક્ષણ કરવાનું કામ પ્રાતિક સરકારેને સ્વાધીન હતું પણ પ્રાતિક સરકારેએ આ તરફ લક્ષ્ય ન આપવાથી અનેક પ્રાચીન સ્થાનો, સરક્ષણના અભાવે, નષ્ટ થવા લાગ્યા આ દુર્દર્શી જોઇ લૉડ લિટને ૧૮૭૮ માં “કયુરેટર ઑફ એન્થ્રોપોલોજી” નામના એક નવીન અધિકારીની નેમણૂક કરવાનો વિચાર ઠાઠો તે અધિકારી માટે દરેક પ્રાંતના સરક્ષણીય સ્થાનોની યાદિ તૈયાર કરી, તેમાં કયા કયા સ્થાનો સુરક્ષિત રહી શકે છે, કયા કયા સ્થાનો મરામત કરવા લાયક તો નથી પણ હજી પૂર્ણ નષ્ટ થયા નથી, અને કયા કયા મહત્વપૂર્ણ સ્થાનો તદ્દન નષ્ટ થઇ ગયા છે એ સઘળી વિગતો લખવાનું કામ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું આ યોજનાના સંબંધમાં ‘સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ’ને લખવામાં આવ્યું પણ તેણે લૉડ લિટનની યોજનાનો અસ્વીકાર કર્યો અને આ કામ કરવાનો ભાર ડાયરેક્ટર ઉપર નાખવા જણાવ્યું પરંતુ ૧૮૮૦ માં હિન્દી સરકારે ભારતમંત્રીને લખ્યું કે ડાયરેક્ટર-જનરલને આ કામ કરવા જેટલી કુરસદ નથી, અને બીજો કોઈ ઉચિત પ્રબંધ કર્યા સિવાય ધણા મહત્વના સ્થાનો નષ્ટ થતા જાય છે ત્યારે ૧૮૮૧ થી લઈને ૧૮૮૩ સુધી મેજર કોલ આ ઈ ની કયુરેટર તરીકે નેમણૂક કરવામાં આવી. આ ત્રણ વર્ષમાં એ કયુરેટરે “પ્રીઝર્વેશન ઑફ નેશનલ મોન્યુમેન્ટ્સ ઑફ ઇન્ડિયા” નામના ત્રણ રિપોર્ટો પ્રકટ કર્યા તે પછી એ કયુરેટરનું પદ કાઢી નાખવામાં આવ્યું.

સને ૧૮૮૫ માં જનરલ કનિંગહામ માહેબ પોતાના પદથી રિટાયર્ડ થયા ૧૮૬૨ થી ૧૮૮૫ સુધીમાં તેમણે ૨૪ રિપોર્ટો બહાર પાડ્યા હતા આ રિપોર્ટો જોવાથી કનિંગહામ માહેબના અલૌકિક પરિશ્રમનો ખ્યાલ આવી શકે આટલી યોગ્યતા સાથે આટલું બધું કામ ધણાજ થોડા માણસોએ કર્યું હશે તેમના પછી ડાયરેક્ટર-જનરલ તરીકે ડૉ બર્નેસની નેમણૂક કરવામાં આવી ત્યારથી અન્વેષણની સાથે સરક્ષણનું કામ પણ આ ખાતાને સોંપવામાં આવ્યું. સર્વે કરવા માટે હિંદુસ્તાનના પાંચ ભાગો કરવામાં આવ્યા, અને દરેક ભાગ માટે એક સર્વેયરની યોજના કરવામાં આવી મુબઇ, મદ્રાસ, રાજપુતાના અને સિંધ સાથે પંજાબ, મધ્યપ્રદેશ અને વાયવ્ય પ્રાંત સાથે મધ્યભારત, અને આસામ સાથે બંગાળ એમ પાંચ ભાગો.

નિયત કરવામાં આવ્યાં પરંતુ સંબંધગ્રંથ ઉત્તર ભાગતના ત્રણ ભાગો માટેજ નિયત થયાં મુખ્ય અને મદ્રાસ પ્રાંતોનું કામ ડૉ. બર્જસના હાથમાંજ રહ્યું.

આ સમય સુધી પણ સરકારની ઈચ્છા એ ખાતાને સ્થાયી કરવાની ન હતી સરકારની સમજ એવી હતી કે પાંચ વરસમાં આ કામ પૂરું થઈ જશે એટલા માટે પ્રાચીન લેખોને ઉકેલવા સાફ એક યુરોપીઅન પડિતની નેમણૂક કરી અને આયે દેશી વિદ્વાનોની પણ મદદ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૧૮૮૯ માં ડૉ. બર્જસ પણ પોતાના હોદ્દાથી પ્રારેજ થયાં આથી એ ખાતાની હાલત ઉતરતી થવા લાગી આ ખાતાના હિસાબની તપાસ કરવા માટે સરકારે એક કમિશન નીમ્યું તેણે પોતાના ગિર્ષોર્ટમાં ખર્ચની બાબતમાં કેટલીક કાપકુપ કરવાની સીપારસ કરી હિન્દુનાનતા લાભ માટે થતા ખર્ચમાં કાપકુપ કરવાની સીપારસને સ્વીકારવા સરકાર હમ્મેશા તયાગજ હોય છે એ કહેવાની કાંઈ ખામ આવ યકત નવી ડૉ. બર્જસ પછી હાયરેક્ટર જનરલનું સ્થાન ખાલી ગાખવામાં આવ્યું બગાલ અને પગખાના સર્વેયરોને પણ રજા આપી આટલું ઓછું કરીને પણ સરકારે ચાલૂ થોજનાને યકત પાંચ જ વર્ષ સુધી જારી ગાખવાનું જાહેર કર્યું પણ સરકારી હુકમ માત્રથીજ કામ એકદમ કેમ થઈ શકે? ૧૮૯૦ થી ૧૮૯૫ સુધીના પાંચ વરસ આ ખાતા માટે ઘણીજ દીનદુશમાં વીત્યાં, અને કામ પણ પૂરું ન થયું ૧૮૯૫ થી ૧૮૯૮ સુધી સરકાર વિચારજ કરતી રહી કે આ વિષયમાં શું કરવું જોઈએ ૧૮૯૮ માં તેનો એવો વિચાર થયો કે શોધ જોળાનું કામ બંધ કરીને હવે આ ખાતા પામેથી યકત મરક્ષણનુંજ કામ લેવું જોઈએ આ નવા વિચાર પ્રમાણે નીચે મુજબ પાંચ ક્ષેત્રો નક્કી કરવામાં આવ્યા.

- (૧) મદ્રાસ અને કુર્ગ
- (૨) મુખ્ય, સિધ અને બરાક
- (૩) મધ્યપ્રાંત અને મધ્યપ્રદેશ
- (૪) પગખ, બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન અને અબ્બોટ
- (૫) બગાલ અને આસામ

૧૮૯૯ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧ લી તારીખે એશિઆટિક સોસાયટીના સમારબમાં લોર્ડ કર્ઝને આ ખાતાને પૂર્ણ ઉત્તર કરવા

માટેનો પોતાનો વિચાર જાહેર કર્યો ત્યારબાદ ૧૯૦૧ માં વાર્ષિક એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરવાની આ ખાતાને મંજૂરી આપવામાં આવી, અને ડાયરેક્ટર-જનરલની કરીથી તેમાંથી કચવામાં આવી સન ૧૯૦૨ માં નવા ડાયરેક્ટર-જનરલ માર્શલ માહેબ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા, ત્યારથી આ ખાતાનો નવો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે તે આજે કહેવાનું કામ મારું નથી જ્યારે એ ખાતા ઉપર આપણી સત્તા થશે ત્યારે એના ઇતિહાસનું આપણે અવધાન કરીશું.

ઇંગ્લેન્ડ સરકારના આ કામનું ઉદાહરણ લઇ કેટલાક દેશી રાજ્યોએ પણ પોતાના રાજ્યોમાં આ વિષયના ડિપાર્ટમેન્ટો ખોલ્યા છે. ભાવનગર સમીપે કેટલાક પડોતો દ્વારા કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને રજપુતાનાના અનેક ગિલાયેખો અને દાનપત્રોની નકલો મેળવી “ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ” ના નામે એક પુસ્તક દ્વારા તેને પ્રકાશિત કરી છે. કાઠિયાવાડના આગળના પૌલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ વૉટસનને પ્રાચીન વસ્તુઓ ઉપર બહુ પ્રેમ હતો, તેથી કાઠિયાવાડના કેટલાક રાજ્યોએ મળીને રાજકોટમાં “વૉટસન મ્યુઝીઅમ” નામનું પરાણ-વસ્તુ-સંગ્રહાલય સ્થાપ્યું જેમાં કેટલાંક લેખો, તામ્રપત્રો, પુસ્તકો, શિક્ષાઓ આદિના સારો મગ્ગ થયેલો છે. માધસાર રાજ્યે પણ આવું એક સંગ્રહાલય સ્થાપ્યું છે, અને સાથે આર્કિયોલોજીકલ ડિપાર્ટમેન્ટ પણ સ્વતંત્ર રીતે ઉઘાડ્યું છે, જે દ્વારા આજ સુધીમાં અનેક રિપોર્ટો, પુસ્તકો અને લેખસંગ્રહો છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયા છે. ત્યાંથી એપ્રિઆરિઆ કનાટિકા નામની એક મીરિઝ નીકળે છે જેની અદર હજારો શિલાલેખો તામ્રપત્રો છતાંદિ પ્રસિદ્ધ થયા છે. ત્રાવણકોર, હૈદરાબાદ અને કાશ્મીરના રાજ્યોએ પણ આ કામ સ્વતંત્ર રીતે કરવા માડ્યું છે એ સિવાય, ઉદયપુર, ઝાવાવાડ, ગ્વાલીઅર, ભોપાલ, વડોદરા, જુનાગઢ, ભાવનગર, આદિ રાજ્યોમાં પણ સ્થાનિક સંગ્રહાલયો થતાં જાય છે.

બ્રિટિશ રાજ્યમાં સરકાર અને ખીજી સંસ્થાઓ અથવા વ્યક્તિઓ દ્વારા થયેલા પુરાણ વસ્તુ સંગ્રહને મુખર્ષી, મદ્રાસ, કલ્કત્તા, નાગપુર, અજમેર, લાહોર, લખનૌ, મથુરા, સાગનાથ, પેશવર, આદિ સ્થળોના પદાર્થ-સંગ્રહાલયોમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવે છે; તેમજ ધર્મીક વસ્તુઓને લેડનના બ્રિટિશ મ્યુઝિઅમમાં મોકલવામાં આવે છે એ બધી વસ્તુઓના જે તે સંસ્થા દ્વારા પ્રકટ કરવામાં

આવતા રિપોર્ટો અને ફેલ્ડનોગ્રામ વર્ણન આપેલા હોય છે શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને શિક્કાઓ એ વિષયના ખાસ જુદા પુસ્તકો અને સીરિઝો પણ પ્રકટ થાય છે

જેવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રમાણે પુરાતત્ત્વની ગવેષણાનું કામ ચાલ્યું છે તેવી રીતે યુરોપમાં પણ ચાલ્યું છે ક્રાસ, જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, ઇટલિ, રશિયા આદિ રાજ્યોએ પોતાપોતાના રાજ્યોમાં એ વિષય માટે સ્વતંત્ર સોસાયટીઓ, ઍકેડેમીઓ, વગેરે સ્થાપેલી છે અને ત્યાંના પણ અનેક વિદ્વાનોએ હિંદુસ્તાનના સાહિત્ય અને ઇતિહાસને પ્રકાશમાં આણવા ઘણો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે નટપ્રાય થતા આપણા હજારો ગ્રંથોને તેમણે ઉદ્ધાર્યા છે અને સંગ્રહ્યા છે, વાંચ્યા છે અને છપાવ્યા છે સમ્પૂર્ણ અને પ્રાકૃત સાહિત્યને પ્રકાશમાં આણવાનું જેટલું કામ જર્મન વિદ્વાનોએ કર્યું છે તેટલું બીજા કોઈએ કર્યું નથી તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રને જેટલું જર્મનોએ ખીલવ્યું છે તેના સત્તાશ પણ બીજાઓએ ખીલવ્યું નથી બીજું પણ બધી મૌલિક શોધો મોટે ભાગે જર્મન વિદ્વાનોના હાથેજ થયેલી છે. અંગ્રેજોનો હિંદુસ્તાન સાથે ખાસ સંબંધ હોવાથી જ તેઓ આ વિષયમાં થોડું ઘણું કરવાનો ડોળ કરે છે એટલું જ અસ્તુ

આ પ્રમાણે દેશ અને વિદેશમાં વ્યક્તિ અને સંસ્થાએ કરેલા પુરાતત્ત્વાનુસંધાનથી આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ઘણાંક અગ્રાત અધ્યાયો લખાયા છે, અને લખાય છે શિશુનાગ, નદ, મૌર્ય, ગ્રીક, શાનકર્ણી, શક, પાર્થિયન, કુશન, ક્ષત્રપ, આબીર, ગુપ્ત, કૂળ, મૌર્ય, ખેસ, લિચ્છવી, પરિવાર, વાકાટક, મૌખરી, મૈત્રક, ગુહિલ, ચાવડા, ચાલુક્ય, પ્રતિહાર, પરમાર, ચાહમાન, રાષ્ટ્રકૂટ, કચ્છવાહા, તોમર, કલચૂરી, ત્રૈલોક્ય, ચદેલા, યાદવ, ગુર્જર, મિહિર, પાલ, મેન, પલ્લવ, ચોલ, કદબ, શિલાર, સેદ્રક, કાકતીય, નાગ, નિંદુલ, બાણ, મલ્લ, રાલકાયન, શેલ, મૂષક આદિ અનેક પ્રાચીન રાજવંશો કે જેમના વિષયમાં એક અક્ષર જેટલું પણ આપણે જાણતા ન હતા તેમના વિસ્તૃત ઇતિહાસો જાણવામાં આવ્યા છે અનેક જાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાય, ધર્માચાર્ય, વિદ્વાન, ધનવાન, દાની અને વીર પુરુષોના વૃત્તાન્તોનો પરિચય થયો છે, અને અસખ્ય પ્રાચીન નગર, મંદિર, સ્તૂપ, અને જળાશયોની હકીકતો મળી છે સો વર્ષ પહેલાં આપણે આમાંનું કાંઈ પણ જાણતા ન હતા

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજ શકાય એમ છે કે પુરાતત્ત્વના સંશોધનનું કેટલું બધું મહત્ત્વ છે. તે દેશના ઇતિહાસને શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ બનાવે છે તેનાથી પ્રજાના જૂનકાળનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, અને ભવિષ્યકાળમાં કયે માર્ગે જવું તેનું ખરું સૂચન મળે છે.

વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે કે પુરાતત્ત્વ સંબંધી જે કામ અઘાપિ થયું છે તે ભારતવર્ષની વિશાલતા અને વિવિધતા તરફ લક્ષ્ય કરતા હજી બાળપોથીનું પહેલુંજ પાનું ઉઘાડવામાં આનું છે એમ કહેવામાં કોઈ પણ જાતની અત્યુક્તિ થતી નથી. આ દેશમાં એટલી બધી વસ્તુઓ છુપાયેલી, દટાયેલી, ખોવાયેલી પડી છે કે જ્યારે સેકડો વિદ્વાનો સૈંકાઓ સુધી પરિશ્રમ કર્યો કરશે ત્યારે જ તેમને પ્રકાશમાં લાવી શકાશે.

ભારતના રાષ્ટ્રીય જીવનના નવીન ઇતિહાસ માટે બધાયેલા કોશ પુસ્તકમાં “**૪૦ નમ**” લખવાનું મોટું માન ગૂજરાતને મળે એવો ઇશ્વરીય સંકેત દેખાય છે. તેથી રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસના દરેક અધ્યાયમાં ગૂજરાતનો આદિ ઉલ્લેખ આવે એમ જો આપણે ઇચ્છીએ તો દરેક વિષયમાં આપણે પ્રગતિ કરવી જોઈએ, અને એવાજ કોઈ અઘાત સંકેતથી આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મંદિરની સાથે પુરાતત્ત્વ મંદિરની પણ સ્થાપના કરી છે એને સંરક્ષણ બનાવવાનું લક્ષ્ય આપણા દરેક વિદ્યાર્થીમાં પ્રભુ ઉત્પન્ન કરે એમ ઇચ્છી હું મારું આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરું છું.

સત્યનારાયણ

અધ્યાપક: દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

૧

સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના ‘ઉદ્ધવોધન’ માં કેટલીક સરસ વાર્તાઓ અને મજેદાર શબ્દચિત્રો આપેલા છે તેમાં નીચેનું એક છે.

“ સનાતન હિંદુ ધર્મનું ગગનસ્પર્શી મંદિર, તે મંદિરમાં જવાના ફક્ત રસ્તાઓ પણ કેટલા! અને તે મંદિરમાં નથી શું? વેદાન્તીઓના નિર્ગુણ બ્રહ્મથી લખને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, દુર્ગા, સૂર્યનારાયણ, ચાંદા મામા અને ઊંદર ઉપર સવાર થયેલા ગણેશથી લખને તે ઠેંક છટ્ટી, શીતળા જેવા નાના મોટા દેવ દેવીઓ સુધી બધું છે, અને વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, પુરાણ, તન્ત્ર વગેરેમાં એટલો તો માલ ભરેલો છે કે જેમાંની એકજ વસ્તુથી પણ ભવબંધ તૂટી શકે અને એ મંદિર આગળ લોકોની ભીડ પણ કેટલી? તેનીસ કરોડ લોકો તે મંદિર તરફ દોડે છે અમારા મનમાં પણ કુતૂહલ પેદા થવાથી અમે પણ ચાલ્યા પરંતુ જખને જોઈએ છીએ તો આ શું? મંદિરની અંદર તો કોઈ જતુંજ નથી બારણા ઉપર પચાસ માથા, સો હાથ, જે પેટ અને પચાસ ટાટીયાવાળી એક મૂર્તિ ઉભી છે અને બધા લોકો એ મૂર્તિના પગ આગળ આઘોટ છે એક જણને ‘આ છે શું?’ એમ પૂછતા તેણે કહ્યું ‘પેલા મંદિરની અંદર જે દેવ દેવીઓ દેખાય છે તેમને ફગથી જ નમસ્કાર કરીએ અને તેમની ઉપર એક જે ફૂલ ફેંકી દઈએ એટલે તેમની ખૂબ પૂજા થઈ. પણ અસલ પૂજા તો આ બારણા પરના દેવની જ કરવી જોઈએ અને આ જે વેદ, વેદાન્ત, દર્શન, પુરાણ, શાસ્ત્ર બધું તમે જુઓ છો એનું પ્રસંગોપાત શ્રવણ કરો તો વાંધો નથી પણ માનવો જોઈએ આનો જ હુકમ ’

અમે ફરી પૂછ્યું ત્યારે આ દેવાધિદેવનું નામ શું છે? જવાબ મળ્યો ‘લોકાચાર ’”

આ છટાદાર શબ્દચિત્રમાં સ્વામી વિવેકાનંદે હિંદુ ધર્મનું અમલી સ્વરૂપ બતાવેલું છે આ સ્થિતિ હિંદુ ધર્મની જ છે એમ નથી. આખી દુનિયામાં બધા ધર્મોની આજ સ્થિતિ છે. શાસ્ત્રની

પ્રગતિ ભલે તર્ક પ્રમાણુ ચાલે, પણ વોકરફિ તો હૃદયનો પ્રવાહ જ્યાં જાય તે દિશામાં જ વહે છે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તેમજ મુસલમાની ધર્મમાં કેટલાયે સરકારો અને રિવાજો તે તે ધર્મના સિદ્ધાન્તોથી જુદાજ છે હિંદુસ્તાનનો દિવ અને અદિવ એવો સમાજનો મોટો ભેદ હોવાથી શાસ્ત્ર ધર્મ અને પ્રાકૃત ધર્મ એવા બે ચોક્કા ભેદ પડેલા આપણે જોઈએ છીએ દરેક વખતે ધર્મ સુધારકોએ આ પ્રાકૃત ધર્મને સુધારી તેનો સસ્કૃત ધર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે રૂઢ ધર્મ અને તેની રૂઢિઓ વખોડવામાં જ આપણે હમણા હમણા ઘણા વર્ષો ગાળ્યા, પણ રૂઢ ધર્મ પાછળ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ હોય છે એ આપણા ધ્યાનમાં ન આવ્યું દેશની ખામી અને ખૂબી, દેશની શક્તિ અને અશક્તિ આ રૂઢ ધર્મનેજ આભારી હોય છે કોઈ પણ દેશનો શાસ્ત્ર-ધર્મ તે દેશનો આદર્શ અથવા મહત્વાકાંક્ષા ખતાવે છે, પણ રૂઢ ધર્મ ઉપરથી જ દેશની યથાર્થ સ્થિતિ સમજી શકાય છે સમાજ જ્યારે વહેતા પાણીની માશક પુરુષાર્થી અને ચ્વચ્છ હોય છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મ પત્થર જેવો કઠણ બનેલો નથી હોતો, અને રૂઢ ધર્મ પણ અપમાનિત નથી હોતો સમાજમાં ઉચ્ચ વર્ગ અને આમવર્ગ જ્યારે અરસપરસ મળીને રહે છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મની ઉદાત્તા રૂઢ ધર્મમાં ઝરી ઉતરે છે, અને જેમ કમળને કાઢવાથી પોપણ મળે છે તેમ શાસ્ત્રધર્મને રૂઢ ધર્મમાંથી નિત્ય નૂતન બોજન મળે છે શાસ્ત્રધર્મનું તર્કશાસ્ત્ર બહુ તીક્ષ્ણ હોય છે, શાસ્ત્રધર્મનું માનસશાસ્ત્ર બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે રૂઢ ધર્મ બોળો હોય છે તે મનુષ્ય સ્વભાવનું ઉડું પરીક્ષણ નથી કરતો શાસ્ત્રધર્મ બ્રહ્મદેવની પેઠે હસવાહન હોય છે, જ્યારે રૂઢ ધર્મ બહુચરાણની પેઠે કુકુટવાહન હોય છે શાસ્ત્રના હસને તત્ત્વ રૂપી મોતી મળે છે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ રૂઢિના કૂકડાને, તે બહુ શરતો હોવાથી, સસ્કારરૂપી દાણા તો ખૂબ મળે છે

હાલમાં યૂરોપમાં ઍંથ્રોપોલોજી (Anthropology) અથવા માનવવેદશાસ્ત્ર તરફ ચરકારી લોકોનું લક્ષ વધારે છે એની અસર અહીંઆ પણ થઈ છે, અને અહીંઆના વિદ્વાન લોકો શાસ્ત્રબાણ એવા હિંદુ સસ્કારો અને રિવાજોનું અધ્યયન કરતા થયા છે બંગાલમાં સ્વીન્ડનાથ ઠાકુરે બાઉદ મપ્રદાયના સાહિત્ય તરફ લોકોની દૃષ્ટિ ખેંચી છે મ્હેસુરમાં મિથિલ સોસાયટીએ, મુખ્યમાં સર નારાયણ અદાવરકરે લોકરૂઢિની દૃષ્ટિએ હિંદુધર્મનું રહસ્ય શોધી કાઢવાનો

પ્રયાસ આદર્યો છે યૂરોપમા માનવવંશશાસ્ત્રીઓ મુખ્યત્વે આવા સાધનો નોધવાનું અને બિન્ન બિન્ન દેશોમા ચાલતી માન્યતાઓની સરખામણી કરવાનું કામ કરતા આવેલ છે

મસ્કારી સનાતન ધર્મનો ૩૬ ધર્મ પણ ભારે સમ્કારી છે એનું અધ્યયન જૂઠ્ઠીજ રીતે થવું જોઈએ કિંબહુના, હિંદુ સમાજના નેતાઓની દૃષ્ટિ પહેલેથી જ આ ૩૬ ધર્મ તર્ર ગએલી હોવાથી તેમણે ૩૬ ધર્મના ચ્વન ત્ર પ્રવાહને કાઈ પણ રીતે રોક્યા વગર તેને મસ્કારી બનાવવાનો ગુભ પ્રયત્ન પહેલેથી આદર્યો છે ૩૬ ધર્મના બધા દેવ દેવીઓને પચાચતનના અવતાર કરી નાખ્યા, તેમનામાયી પ્રમુખ દેવ દેવીઓને રાષ્ટ્રીય તહેવારોમા જ્થાન આપી દીધું, માસને બદલે અડદનો લોટ અથવા ભૂડ કોળું મૂકી હિંસક સસ્કારોને અહિંસક બનાવી દીધા અને જનસમસ્તને ઉન્નતિને પથે દોર્યો

૩૬ ધર્મમા બહુ શુદ્ધતા શોધવા જવું એજ ભારે ભૂલ છે લોકોનો સ્વભાવ જેવો છે તેવો જ લાઇ તેમા ઉન્નતિનું એકાદ બીજ વાવી દેવું, લોકજીવનમા અહિંસાની એકાદ કાન્યમય છટા ઉમેરી દેવી એટલું જ કામ ત્યા થઇ શકે એજ દૃષ્ટિથી હિંદુશાસ્ત્રકારોએ ૩૬ધર્મમા કયા અને કેટલા મસ્કારો કરેલા છે અને તેને લીધે આજનું હિંદુજીવન કેવું મસ્કારી ને કાન્યમય થયું છે એ આપણે સસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તપાસવું જોઈએ આવું અધ્યયન ભગિની નિવેદિતાએ ઘણું કર્યું છે ફિલ્ડીંગ હોયે બ્રહ્મદેશ વિષે એજ જાતના લખાણો લખેલા છે કિન્કેડ સાહેબે ઍંજ્યો-ઈડીયન પદ્ધતિથી આ દિશામા ઘણું લખ્યું છે, પણ આપણે આટલાયી મતોપ નજ માની શકીએ દરેક તહેવાર, રિવાજ અને સસ્કાર આપણે તપાસવો જોઈએ અને તેમા કયું રહસ્ય ગોઠવવાનો પ્રયત્ન છે તે શોધી કહાડવું જોઈએ રૂઢિમા દોષ જોવા એ કાઇ અઘડ નથી, પરંતુ સત્યદૃષ્ટિ ગુણુદોષવિવેચન નથી કરતી પણ રહસ્ય જાણવા માગે છે આવી જ દૃષ્ટિએ આપણા દેશમા ચાલતા વ્રત અને ઉત્સવોનો અભ્યાસ કરવાનો અમારો વિચાર છે તેમા ગૂંજરાત અને મહારાષ્ટ્રના બહુજ લોકપ્રિય અને પ્રમાણુમાં અત્યંત નવીન વ્રત સત્યનારાયણના વ્રતથીજ શરૂઆત કરીએ.

૨

સત્યા પરતા નાહી ધર્મ ।

સત્ય તેષ પર બ્રહ્મ ।

મુક્તેશ્વર.

સત્યનારાયણનું વ્રત આ પ્રાત્રમા તેમજ મહારાત્રમા બહુજ લોકપ્રિય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમા આ વ્રતને ધ્યાન નથી, પણ ૩૬ ધર્મમા સત્યનારાયણવ્રતનું સ્થાન ઉચ્ચ છે. આ વ્રતથી ધૃષ્ટ કામના સિદ્ધ થાય છે, એવી લોકોની માન્યતા છે. આ વ્રતમા સત્યનારાયણની પૂજા, કથાશ્રવણ અને પ્રસાદભક્ષણ એવા ત્રણ મધુર વિભાગ છે. કદાચિત્ આજ કારણસર આ વ્રત પાછળ સત્યનો જે મહિમા રહેલો છે તે લોકોના ધ્યાનમા નથી આવતો. તે તરફ યોરોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ અલ્પ પ્રયત્ન છે. આ મહત્ત્વ વાચતા પહેલા સત્યનારાયણની કથા જેમને યાદ ન હોય તેમણે તે જાણી લેવી અગત્યની છે.

ધર્મ એ માનવી હૃદયની અત્યંત ઉચ્ચ એવી એક વૃત્તિ છે, અને તે મનુષ્યના આખા જીવનને વ્યાપીને રહેલી હોય છે. આપણું જીવન જેમ ઉત્તમ, સામાન્ય અથવા હીન હોય છે, તેમ આપણે ધર્મને પણ તેવું જ સ્વરૂપ આપીએ છીએ. બુદ્ધિપ્રધાન તાર્કિક લોકો ધર્મ-વૃત્તિને તત્ત્વજ્ઞાનનું દાર્શનિક રૂપ આપે છે, પ્રેમાળ નત્ર લોકો ઉપાસનાનું રૂપ આપે છે, કર્મપ્રધાન કલારસિક લોકો પૂજા અર્ચા વિગેરે તાત્ત્વિક વિધિ દ્વારા ધર્મવૃત્તિનું પોષણ કરે છે, જ્યારે સામાન્ય અસુજનસમુદાય કથા-કીર્તન દ્વારા જ ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોનું આકલન કરી શકે છે.

ધર્માચરણના ૧૧ની બાબતમા પણ એજ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે. ધર્માચરણનું ૧૧ અત સ્થ અને ઉચ્ચ હોય છે એ વસ્તુ જેમના ધ્યાનમા નથી આવી શકતી તેમના સંતોષની ખાતર પૌરાણિક કથાદ્વારા બાહ્ય રૂપ બતાવવું પડે છે. ધર્મતત્ત્વો ગમે તેટલા ઉચ્ચ હોય પણ જે તે સમાજમા રૂઢ કરવા હોય તો તેમને સમાજની ભૂમિકા સુધી નીચે ઉતારવા પડે છે. ભગવાન તથાગતે ઉપદેશોલા તત્ત્વો ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને નૈતિક હતા, પણ જ્યારે તેમને દેવ દેવતા, પૂજા અર્ચા, મત્ર તત્ર વિગેરેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ આપી મહાયાન પથ અવતર્યો ત્યારે જ તે તત્ત્વો અથવા તેમનો અથ અર્થ એશિયા ખંડને ગળે ઉતર્યો. સત્યનારાયણનું વ્રત એ એવી જ જાતનું એક

તાજી ઉદાહરણ છે સત્યનારાયણનું વ્રત છેલ્લા સો વર્ષની અંદર જ નિર્માણ થયું છે એમ એક પુણ્યધર્માભિમાની શાસ્ત્રીએ જાહેર કર્યું હતું ગૂજરાત મહારાષ્ટ્ર વચ્ચેના વેપારનું અને નાનકડા રાજ્યોનું સ્મરણ જ્યારે તાજી હતું ત્યારે આ વ્રત શરૂ થયું હતું પણ આ વ્રતનો વિસ્તાર અને તેની લોકપ્રિયતા જોતા લોકલેખકો વસતુ ધર્મનું સ્વરૂપ આ વ્રતમાં મળી આવે છે એમ કહેવામાં વાધા નથી

દુનિયાનો ધણો ખરો વ્યવહાર અલ્પપ્રાણ લોકોના હાથમાં હોય છે બહુ જનસમાજની સત્ય પરની શ્રદ્ધા બહુ ઓછી હોય છે સસારમાં ગમે તેવી હાનિ સહન કરવા જેટલું પૌરુષ લોકોમાં જોવામાં નથી આવતું સત્યાસત્યનો કાષ્ઠ પણ વિધિનિષેધ રાખ્યા વગર ક્ષણિક અને દૃશ્યમાન લાભને ખાતર લોકો વચનભંગ કરે છે, નિયમ તોડે છે, જૂઠાને સાચું કરી દેખાડે છે કામનાસિદ્ધિને અર્થે સત્યની માડવાળ કરનાર આવા અગ્ર લોકોને સત્યની લગની કેવી રીતે લગાડવી અને સત્યસેવનથી જ આખરે સર્વ કામના સિદ્ધ થાય છે, એવી શ્રદ્ધા અગ્ર લોકોના મનમાં કેવી રીતે ઠસાવવી, એ એક બારે પ્રશ્ન છે સાધુ સતોએ, કાયદા ધડનારાઓએ તેમજ સમાજના નેતાઓએ અનેક રીતે પ્રયત્નો કરી જોયા છે સત્યનારાયણ-વ્રત-પ્રવર્તકે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ પોતાની શક્તિ અને મતિ અનુસાર સત્યનારાયણની પૂજા અને કથા દ્વારા લાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે

સત્યનારાયણની પૂજા લોકોમાં ચાલતી કરવામાં એ હેતુ સધાએલા છે લોકોએ સત્યનું સેવન કરવું એ એક ઉદ્દેશ, અને સત્યનો મહિમા સમાજમાં નિરતર ગવાતો રહે એ બીજો ઉદ્દેશ. આ પૂજાને ઉત્સવનું નામ આપ્યું નથી, વ્રત કહેવું છે, એ પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે ઉત્સવમાં આપણે કોઈ જૂત જ્ઞાનતંતુ અથવા કોઈ ધાર્મિક તત્ત્વનું ઉત્સાહપૂર્વક સહર્ષ સ્મરણ કરીએ છીએ, જ્યારે વ્રતમાં આપણે આપણું જીવન ઉચ્ચતર બનાવવા માટે કોઈ પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરીએ છીએ

સત્યનારાયણની કથા સામળવાથી અને સ્વાદિષ્ટ પ્રસાદ ભક્ષણ કરવાથી સત્યનારાયણનો ઉત્સવ થયો ગણાય, તેને કાષ્ઠ વ્રત ગણી ન શકાય જેને સત્યનારાયણનું વ્રત કરવું હોય તેણે પોતે સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રસંગોમાં સત્ય આચરણની, અને તક મળતા સર્વ લોકોને સત્યનું મહત્વ સમજાવી સત્યનું કીર્તન કરવાની દીક્ષા

લીધી હોય તોજ તેને સત્યનારાયણનું વ્રત કર્યાનું પુણ્ય મળે, બાકી ન મળે

દુનિયામાં બધા લોકો સામર્થ્ય અને સપત્તિ ઇચ્છે તે ધર્મ કહે છે ‘ભૂતદયા અને સત્યાચરણ મારફતે જ તેમને સાચું સામર્થ્ય અને સપત્તિ મળી શકશે’ આજ મિદ્ધાત પુરાણોએ એક સુદર રૂપક દ્વારા આપણા મન પર ઠસાવેલ છે પુરાણો કહે છે “સામર્થ્ય અને સપત્તિ એટલે કે શક્તિ અને લક્ષ્મી, અનુક્રમે કલ્યાણની ઇચ્છા અને સત્ય એટલે કે શિવ અને સત્યનારાયણને આધીન રહે છે, કેમકે શક્તિ એ જિવની પત્ની છે, અને સત્યનારાયણની પત્ની લક્ષ્મી છે પતિની આગધના તમે કરો એટલે પત્ની તમારા પર જરૂર અનુગ્રહ કરે આ રીતે ધન, ધાન્ય, સતતિ, સપત્તિ વિગેરે ઐહિક લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખનાર લોકોને સત્યનું એટલે કે સત્યનારાયણનું આરાધન કરવાનું આ વ્રતમા કહેલું છે

હિંદુ ધર્મમાં અને હિંદુ નીતિશાસ્ત્રમાં સત્યનો બહુ જ વ્યાપક અર્થ કરેલો છે શ્રીવેદવ્યાસે મહાભારતમાં સત્યના તેર આકાર કરેલા છે હિંદુ શાસ્ત્રો અને પુરાણો ઉથલાવી જોઈએ તો છેક પરસ્પર ભિન્ન એવી ત્રણ વસ્તુઓનો સત્ય શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે

પહેલી વસ્તુ—સત્ય એટલે યથાર્થ કથન જે વાત જેવી હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે જાણના હોઈએ, અથવા જે રૂપે બનેલી આપણે જોઈ હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે તેનું આકલન કર્યું હોય, તે તેવી જ રીતે યથાતથ્ય કહેવી તેનું નામ સત્ય

બીજી વસ્તુ—સત્ય એટલે ઋતમ્, સૃષ્ટિનો નિયમ અથવા કોઈ પણ મહાત્કાર્યનું વિધાન ‘સત્યથી જ સૂર્ય ઉગે છે,’ ‘સત્યથી જ વાયુ વાય છે’ ‘સત્યથી જ પૃથ્વી વિશ્વને (સર્વને) ધારણ કરે છે,’ ‘સત્યથીજ આ લોક ચાલે છે,’ ‘મત્ય એજ યગની પ્રતિષ્ઠા છે,’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વચનોમાં સત્ય એટલે અનુલ્લખનીય નિયમ, એવો અર્થ થાય છે

ત્રીજી વસ્તુ—સત્ય એટલે પ્રતિજ્ઞાપાત્ર સત્ય એટલે એક વાર મોઢેથી નીકળેલો મોલ પાળવો જ જોઈએ એવી ટેક, એક વાર કાઢેલું વચન આપણે ગળી ન જઈએ એવી ટેક આ સત્યને માટેજ કહેલું તેના કુડળો આપી દીધા, આ સત્યને માટે જ રામ વનવાસ ગયા, આ સત્યને માટે જ હરિશ્ચંદ્રે રાજ્યદાન દીધું કિંબહુના,

માતૃભક્ત પાઠવાએ માતાનું વચન સાચું પાડવા ખાતર એક દ્રૌપદી સાથે પાચે ભાઈઓએ લક્ષ કરવાનું નિ દાપાત્ર કર્મ કર્યું, (આજે આપણી સત્યની અને વફાદારીની કલ્પના વધારે વિશુદ્ધ થઈ છે પોતાના રીકરાઓએ શું મેળવી આણેલું છે, એ જાણ્યા વગર પાચે ભાઈ સરખું વહેચી દેા, એવું માતાના મુખથી નીકળેલું વચન સાચું પાડવા આજ જો પાચે ભાઈઓ એક સ્ત્રી સાથે પરણવા જાય તો આપણે તેમને સત્યનિષ્ઠ કહેવાને બદલે સત્યપ્રોહી મૂર્ખ ગણી કાઢીએ સ્વપ્નામા બ્રાહ્મણને આપેલું વચન સાચું પાડવા ખાતર પ્રજાની માલિકીનું આખું રાજ્ય પ્રજા ઉપર કાળો કેર વર્તાવનાર એક તામસી બ્રાહ્મણને સાચે જ આપી દેનાર રાજાને આપણે રાજધર્મ-બ્રહ્મ, શ્રદ્ધાજડ, પામર કહીશું અસ્તુ અહીં તો આપણે જીનું કલ્પના પ્રમાણે સત્યનારાયણકથાનું રહસ્ય ઉકેલવા નીકળ્યા છીએ)

જનસમુદાયમા બે વૃત્તિઓ ખાસ કરીને જોરાવર હોય છે, હોભ અને ભય. આ બે વૃત્તિઓનો લાભ લઈ સત્યનારાયણકથા-કારે સત્યનો મહિમા ગાયો છે સત્યનું સેવન અને કીર્તન કરો, એટલે તમને સતતિ અને સપત્તિ વગેરે બધા વાના મળશે, સકટો દૂર થશે અને મનકામના પરિપૂર્ણ થશે, આ થઈ લાલચ સત્યને વિસરો, સત્યને છૂપાવો કે તરતજ તમારા બાળમન્યા મરશે, ધનધાન્ય નાશ પામશે, જમાઈ દૂખી મરશે, રાજા જો અન્યાયથી કોઈને કેદખાનામા પૂરી દેશે, તો તેની સત્તા નાશ પામશે ને તેની ઉપર સર્વ પ્રકારના અનર્થો આવી પડશે, આ થયો ભય

સત્યનું વ્રત બધાને માટે સરખું જ ફલદાયી છે સત્યપાલન એ સાર્વવર્ણિક ધર્મ છે, એમ બતાવવા સારૂ આ કથામા બ્રાહ્મણ, રાજા વાણીયા, ગોવાળીયા, અને કઠીયારાઓ આણેલા છે અને ઉપર આપેલા સત્યના ત્રણે અર્થ સત્યવ્રતમા અભિપ્રેત છે એમ લાગે છે સાધુ અને તેનો જમાઈ કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓ જુલો જાય છે તેથી તે મના ઉપર સત્યદેવનો કોપ થાય છે તેના પરિણામ તરીકે ચંદ્રકેતુ રાજા પણ પરાડું મુખ થાય છે આ દુદેશી લોકોની સ્ત્રીઓના હૃદયમા પ્રતિજ્ઞાપાલનની ધર્મયુદ્ધિ જગૃત થઈ એટલે તરતજ ચંદ્રકેતુ રાજાના હૃદયમા પણ ન્યાયયુદ્ધિ જગૃત થાય છે સાધુ અને તેનો જમાઈ ચોરભયથી દડી સાધુ આગળ જૂઠું બોલે છે, માટે આપણા કથા-કાર આ તેમના અસત્ય ભાષણને લીધે તેમના સર્વસ્વનો નાશ થયો

એમ તેમનો અનુભવ આપી વિનાશભયથી તેને સત્યનિષ્ઠ બનાવે છે કલાવતી પતિદર્શનના મોહને લીધે સત્યનારાયણવતના નિયમ તોડે છે તુંગધ્વજ રાજા પોતાના ઉચ્ચ વર્ણના ગર્વથી અને સત્તાના મદથી સત્યનો અનાદર કરે છે તેથી કલાવતીનો પતિ અને તુંગધ્વજ રાજાનું રાજ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે, પણ તેમનો તે મોહ અને તે મદ નષ્ટ થતા વેત તેમને તેમનું સૌભાગ્ય ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બતાવી કથાકાર લોકોને કહે છે ‘ ભાષ્યો, જે સાચું હોય તેજ બોલો, પોતાનું વચન તોડો નહિ, તેમજ સમાજના અથવા નિર્સર્જના સર્વવ્યાપી નિયમો તોડો નહિ તેમનું ઉલ્લંઘન કરો નહિ આ પ્રમાણે વર્તશો તો તમારું ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ જરૂર થશે, કેમકે જે સત્યથી ચાલે છે તે

सर्वान् कामानवाप्नोति

प्रेत्य सायुज्यमाप्नुयात् ।

આ લોકકાવ્યની અદર સત્યને સર્વસંગપરિત્યાગી દહીનું સ્વરૂપ આપેલું છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે સત્યથી ચાલવાથી બધી વાસનાઓનો ક્ષય થઈ મનુષ્યમાં સન્યસ્ત વૃત્તિ ઈસી જાય છે, અને સત્યાચરણી મનુષ્યમાં અત સ્થવૃત્તિઓનું તેમજ બાહ્યસમાજનું નિયમન અથવા દબન કરવાની દહી શક્તિ આવી જાય છે, એમ કવિએ બહુ સુદૃઢ રીતે સૂચવેલું છે સત્યનારાયણની પૂજામાં સત્યનું સ્વરૂપ અને મહિમા બતાવનાર કેટલાક શ્લોકો અત્યંત ઉદાત્ત છે, તે અહીં આપી શ્રી સત્યનારાયણની યથાભિતિ કરેલી આ ઉપાસના અહીંયા પૂરી કરું છું

नारायणस्त्वमेवासि सर्वेषां च हृदि स्थितः ।

પ્રેરક પ્રેર્યમાણના ત્વયા પ્રેરિતમાનસ ।

त्वदाज्ञा शिरसा धृत्वा भजामि जनपावनम् ॥

નાનોપાસનમાર્ગાના ભાવકૃદ્ ભાવબોધક ।

न्वदधिष्ठानमात्रेण सैव सर्वार्थकारिणी ।

તામેવ ત્વા પુરસ્કૃત્ય ભજામિ હિતકામ્યયા ॥

ન મે ત્વદન્યછાતાસ્તિ ત્વદન્ય ન હિ દૈવતમ્ ।

ત્વદન્ય ન હિ જાનામિ પાલક પુણ્યરૂપકમ્ ॥

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते धरणीधर ।

ત્વદન્ય કોઽન્ન પાપેભ્યછાતાસ્તે જગતીતલે ॥

વાંછિતાર્થફલપ્રદ એવા આ શ્રી સત્યનારાયણપ્રતનુ અને કથાનુ આ રહસ્ય જે વાચશે તેને જ શ્રી સત્યનારાયણનો કૃપા-પ્રસાદ મળશે તે સસ્કૃત ભાષામાં લખેલું નથી અથવા આધુનિક છે, એમ માની જે કોઈ એનો અનાદર કરશે તો તેનું સત્યનારાયણપ્રત નિષ્ફળ જશે પણ જે કોઈ ધ્યાનમનનપૂર્વક આનું શ્રવણ કરી સત્યનારાયણનું પ્રત આચરશે તો તે

સર્વદુઃખેભ્યો મુક્તો ભવતિ માનવ ।

સર્વપાપવિનિર્મુક્તો દુર્લભ મોક્ષમાપ્નુયાત્ ।

इह सद्यः फल भुक्त्वा परत्रे मोक्षमाप्नुयात् ।

धनधान्यादિકं तस्य भवेत् सत्यप्रसादत ।

दरिद्रો लभते वित्त बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।

भीतो भयात् प्रमुच्येत सत्यमेव न संशय ॥

કલિયુગમાં ગમે તે માણસ ગમે તેવી સારી નરસી કામનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે સત્યનારાયણપ્રત કરવા લાગ્યો એ જોઈ શ્રી મહાદેવે ફલપ્રાપ્તિના રસ્તામાં એક ફીલક ને અર્જુનના નાખી દીધા છે જે માણસ જીતેદ્રિય અને સત્યવાદી હશે તેજ તેનું ઉત્ક્રીલન કરી આ પ્રતફલનું દ્વાર ઉઘાડી શકે इति शम् ।

ચાળક્ય કૌટિલ્ય

અધ્યાપક: રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

વંશે વિશાલર્થશાનામૃષીણામિવ ભયસામ્ ।
અપ્રતિગ્રાહ્યકાણા યો બ્રહ્મ ભુવિ વિશ્રુત ॥
જાતવેદા ઈવાર્ચિમાન્ વેદાન્ વેદવિદા વર ।
યોઽધીતવાન્ સુચતુરશ્ચતુરોઽપ્યેકવેદવત્ ॥
યસ્યાભિચારવજ્રેણ વજ્રજ્વલનતેજસ ।
પપાતામૂલત શ્રીમાન્ સુપર્વા નન્દપર્વત ॥
પ્રકાકો મન્ત્રશક્ત્યા ય શક્ત્યા શક્તિધરોપમઃ ।
આજહાર નૃચન્દ્રાય ચન્દ્રગુણાય મેદિનોમ્ ॥
નીતિશાસ્ત્રામૃતં શ્રીમાનર્થશાસ્ત્રમદ્વોદ્ધવેઃ ।
ય ઉદ્ધ્રે નમસ્તસ્મે વિષ્ણુગુણાય વેદસે ॥

કામન્દક સં ૧, શ્લો ૨-૬

કોઈ કહેશે કે અત્યારે આખા હિન્દુસ્તાનમાં એક બારે સંશોભ
મચી રહ્યો છે ત્યારે તમને બે હજાર વરસ ઉપર થઇ ગયેલા ચાણક્ય
કૌટિલ્ય વિષે બોલવાનું ક્યાથી સૂઝ્યું? દરિયો તોડાને ચઢ્યો હોય
અને વહાણ ડામાડોળ થઈ રહ્યું હોય ત્યાં દરિયાને તળીયે ડુબકી
મારી મોતીની મૂઠી ભરવાની તમને નવરાશ ક્યાથી મળી? આ
સવાલનો જવાબ પણ એજ રૂપક-દષ્ટાન્ત લખાવીને આપુછું કે ગમે
તેવા તોફાનમાં પણ વહાણનું સુકાન, હોકાયન્ત્ર અને નીરમ (ballast)
સાચવવા જોઈએ કોઈ પણ પ્રજાને પ્રાચીન ઇતિહાસ તે તેની
પ્રગતિમાં દિશાપરકાયા રાખવાનું સુકાન છે, દિશા બતાવવાનું હોકાયન્ત્ર
છે અને સમતોલ રહેવાનો નીરમ છે એ બહારથી આણેલી વસ્તુ
નથી પણ પ્રજાની અગમ્ય વસ્તુ છે દરેક પ્રજાને ભૂતકાળનો અવાજ
સાભળવાને સુકર્ણ જોઈએ જ ધ્રાન્સ તે ખોઈ ખેડું હતું માટે ત્યાં
મહાન ઉથલપાથલ થઇ ગઇ હતી

હાલ આપણી પ્રજામાં થતો સંશોભ કેવળ જડતાના પોપડાનો
વિકાર છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે તેમાં ઉડું તત્ત્વ, માનસિક
મનન અને રહસ્ય રહેલું છે આ સંશોભમાં આજ સ્થિતિ અને

પશ્ચિમની નેસભેગ થતી અસંગતો પ્રત્યાધાન એ કારણ છે પણ તેટલા ઉપરથી આ મક્ષોભ આખો જડ માનવો એ ભૂલ છે બાહ્યસ્થિતિથી પણ પ્રજાનો આત્મા માનસિક મક્ષોભમા પડે એ શક્ય છે અને આપણા સમાજનો સક્ષોભ એવો માનસિક મક્ષોભ છે આપણે હાલ આપણી મસ્કૃતિના આત્માનો શોધ કરીએ છીએ પશ્ચિમની મસ્કૃતિના પ્રયોગોનો પદાર્થપાઠ આપણને યુરોપીય મહાયુદ્ધમા મળ્યો પરદેશીઓ પર અધ શ્રદ્ધા રાખી પગવશ પડી રહેવાના પરિણામો આપણે પળખમા અનુભવ્યા, અને તેની સાથે પશ્ચિમનો સ્વભાવ આપણે બરાબર ઓળખ્યો સમસ્ત પૃથ્વીપર ચર્ચાના આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાન્તથી આપણને આપણા સમાજનો આત્મા ઓળખવાનું, આ પણ સમાજની મસ્કૃતિનું રહસ્ય શોધી કાઢવાનું પ્રાપ્ત થયું છે આ આપણા મક્ષોભનો મનન-અંશ છે આપણી મસ્કૃતિમા પ્રકૃતિસિદ્ધ કેટલું છે અને આગતુંક કેટલું છે તે બરાબર શોધવામા, પશ્ચિમની મસ્કૃતિમા હેય શું છે અને ઉપાદેય શું છે તેનો બરાબર વિવેક કરવામા અને આપણી પ્રકૃતિને લક્ષમા રાખી બંનેના ઇષ્ટતત્ત્વો લઇ આપણા ભવિષ્યનું સત્ત્વ પડવામા આપણી ખરી મરજતા છે

આજ સુધી આ વિચારો થયા નથી એમ નથી આપણે ઘણા દિવસથી માનીએ છીએ કે આપણી પ્રકૃતિ આધ્યાત્મિક છે આપણી ઇતિહાસમૃદ્ધિ આધ્યાત્મિક છે પણ આપણી પામર દગામા આ શબ્દોએ આપણને બહુ મદદ કરી નહિ આધ્યાત્મિક એ શબ્દ અભ્યાષ્યેય છે આધ્યાત્મિકતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ બધ થતા તેનો કાષ્ઠ અર્થ રહેતો નથી આપણે શોધવા જવું પડ્યું કે આધ્યાત્મિક એટલે શું ? પશ્ચિમના ભાષ્યકારોએ આપણી આધ્યાત્મિકતાના અનેક અર્થ ક્યા કોષ્ટએ કહ્યું કે નસારને કલેશમય કરી નસાગ દુષ્ક્રમ્ય છે એની શ્રિયાને ક્યા કચી તે કોષ્ટએ કહ્યું કે દુનિયામા કર્યું કરવાનું નથી, સ્વર્ગને માટે બંધુ કરવું તે કોષ્ટએ કહ્યું કે સમષ્ટિના હિતને બહાને બાંધીને કચરી નાખવી તે કોષ્ટએ કહ્યું કે સ્વતંત્રતા, સુવ્યવસ્થા, કાર્યશક્તિ એ સર્વનો અભાવ તે અને હમણા વિલિઅમ આર્ચર સાહેબે કહ્યું કે નિદની આધ્યાત્મિકતા એટલે અર્થશૂન્યતા, અર્થરહિતતા જે સ્વીકારબુદ્ધિથી આપણે પશ્ચિમનો અમય સ્વીકાર્યો તેજ બુદ્ધિથી આપણે વિચારદેવમા પણ તેમનો અમલ સ્વીકાર્યો આપણે પણ માની બેઠા કે આપણે આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિવાળા છીએ

એટલે આપણે સ્વતંત્ર ન થઈ શકીએ, વ્યવસ્થિત કામ ન કરી શકીએ, લડી ન શકીએ, રાજતંત્રના નિયમે વડી ન શકીએ— કેવળ ‘ઇશ્વર કરે તે ખ.’ એમ કહી મૂકે મોઝે સહન કરી શકીએ આ બધા વિચારોની આપણે પુનઃ સમીક્ષા કરવી જોઈએ

સ્મૃતિશ્રદ્ધાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ એ ગીતાનું સૂત્ર જોટલું વ્યક્તિને તેટલુંજ પ્રગ્નને-સમાજને લાગુ પડે છે ઇતિહાસ એ પ્રગ્નની સ્મૃતિ છે જે પ્રજા પોતાનો યશસ્વી ઇતિહાસ ભૂલી જાય છે તે કર્તવ્યમા વ્યામોહ પામે છે અમુક કાર્ય કરી શકાશે કે નહિ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ જોઈ રીતે કરી શકાય એકતો એ ખરેખર કરી બતાવીને, બીજી ગત ઇતિહાસમા તે કર્યું હતું એમ બતાવીને ઇતિહાસ આવી રીતે પ્રગ્નનું સ્વરૂપાનુસંધાન કરાવીને તેને નવી પ્રેરણા પોષે છે, તેને નવા નવા કાર્યપ્રદેશો ખુલા કરી આપે છે, નવું ચક્ષુ ઉઘાડી આપે છે

ચાણુક્યનો અભ્યાસ એક પ્રજા તરીકેની આપણી શક્તિ વિષેનો મોહ ટાળે છે હિંદુ રાજ્યકારો માત્ર કંપના ઉપરથીજ શાસ્ત્રો લખતા, તેમનામાં વ્યવસ્થિત રાજ્ય કરવાની ગતિ કદીજ હતી નહિ, આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિને લીધે આપણે અહિંક સ્થિતિનો ગભીરતાથી અને રાજ્યદૃષ્ટિથી કદી વિચારજ નથી કર્યો, વ્યવહારદક્ષતા, ગજકારણ એ ખુદ આપણી આધ્યાત્મિકતા સાથે વિસવાદી છે એ વિચારો એના અર્થ-શાસ્ત્રથી પરાસ્ત થાય છે તે સાથે આપણો રાજકારોઆર હમેશા દૈવીજ હતો એવી બડાઈ હાકવાના કારણો પણ ઓછા થાય છે

ચાણુક્ય વિખલુગુપ્તના જીવનની હકીકત સમજવાને આપણે હિંદુસ્તાનનો નકશો પ્રથમ સમજવો જોઈએ કવિ કે શીલસુકતુ જીવન સમજવાને તેના દેશનો નકશો ન જાણીએ તો ચાલે પણ આ બ્રાહ્મણવીરે તો જોટલી શાસ્ત્રમા તેટલીજ શસ્ત્રમા ખ્યાતિ મેળવી છે પોતાના કાલનો ઇતિહાસ ઘડનાર તે મહાપુરુષ હતો, અને ઇતિહાસની બાજુ ભૂમિપર ખેલાય છે એટલે તેને માટે દેશની સ્થિતિ સમજવીજ જોઈએ હિંદુસ્તાનનો નકશો તમારી સામે એટલા માટે ટાંગેલો છે પણ આ નકશો આજના હિંદનો છે અને આપણે જો નકશો સમજવાનો છે તે આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પૂર્વનો સમજવાનો છે એટલે આ નકશા ઉપરથી પ્રાચીન નકશાની તમારે કલ્પના કરવાની છે,

આજના નકશામા અને પ્રાચીન નકશામા જે એક મોટો ફેર છે—જે ફેર આપણે પોપટની માફક બોલી બતાવીએ છીએ અને સમજી શકતા નથી, તે એ છે કે હાલનો આપણો નકશો લાલ છે તેવો તે તે વખતે લાલ નહોતો હૈદરે કહેલું કે **સબ લાલ હોયગા** એ ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે આપણો હાલનો નકશો લાલ છે એ પરદેશી અમલ નીચે છે આપણે જે કાલનો વિચાર કરીએ છીએ તે વખતે તે “સ્વતંત્રતા મોહાગી” દેશ હતો

એ વખતે પણ પરદેશ કે પશ્ચિમ સાથે આપણો દેશ મુકાબલામા નહિ આવેલો એમ નહિ પશ્ચિમ આપણને જીતવા નહિ આવેલું માટે આપણે સ્વતંત્ર રહી ગએલા એમ નહોતું એ વખતે પણ પશ્ચિમની સરકૃતિની જન્મભૂમિ ગણાતા ગ્રીસથી એક સૈન્ય ધરાની મહારાજ્યને તોડી તેની સોસડ થઇ ઠેઠ સિંધુની આ પાર સુધી આવેલું પણ આપણા પ્રજાજીવનમા તેની એક ક્ષણ જોટલીવાગ પણ અસર રહેલી નહિ આ બનાવને અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો બહુ અગત્ય આપે છે એ બનાવને તેઓ હાલની પશ્ચિમની સત્તાની આગાહી માને છે અને પશ્ચિમ પૂર્વ પર સત્તા બોગવે એવા નિમાણું તેમાથી અનુમાન કરે છે કહેવત છે કે ‘ફાલ્યુ વખણાય,’ પણ અંગ્રેજો તો કોઈવાર આ ધૂનમા હાસ્યાસ્પદ થઈ જાય છે તેની પણ તેમને ખબર રહેતી નથી આ કારણથી હું જરા આ બાબત વધારે લખાણથી લખવા માગુ છું આપણી પરીક્ષાનો વિષય એ છે કે મહાન સિકંદર પગબ સુધી આવ્યો એના અર્થ પશ્ચિમની સમૃદ્ધિનો પૂર્વ પર વિજય એવો થાય ?

પણ પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે સિકંદર જોણે આ દિગ્વિજય કર્યો તે પશ્ચિમની સમૃદ્ધિનો પ્રતિનિધિ હતો ? સિકંદર તે ઍસિડોનીઆના રાજા શિલિપનો પુત્ર હતો ગ્રીસનો ગમે તે ઇતિહાસ લો તો તેમા શિલિપના કાળસુધીમા ભાગ્યેજ એક બે ઠેકાણે ઍસિડોનિયાનો નમે ઉલ્લેખ જોશે. ઍસિડોનિયનો ગ્રીસ તળમા પરદેશીઓ ગણાતા તેઓ અર્ધસંસ્કૃત દગામા ગ્રહતા અને પોતાના દેવોના તથા પોતાના નામોમા તથા રીતભાતમા સંસ્કારી ગ્રીકોની વિડબના કરતા તેનો ઇતિહાસ પણ ગ્રીસના ઇતિહાસથી નોખો છે. ધરાનના મહાન ડારાયસે બાબિલોન, લીડીઆ અને ઇજીપ્ત જીતી લઇ ધરાની મહારાજ્ય ઠેક ડાન્યુબના કિનારા સુધી વિસ્તાર્યું, ત્યારે

મૅસીડોનીઆએ તેનું ખડીયાપણ સ્વીકાર્યું ત્યાં તેનો ઇતિહાસમા પ્રથમ ઉલ્લેખ છે. તે પછી ક્રઝર્સીસ ચડી આવ્યો ત્યારે તેણે ગ્રીસ રાજ્યોને તેની અગાઉથી ચેતવણી આપી દીધી, ત્યાં તે ૨૨ી ઇતિહાસમા નોંધાઈ પોતાની અધાધૂધીમા પાછું લુપ્ત થાય છે તેમાથી થીયસ તેને જીતી લઈ દિલિપને બાનામા પોતાના દરબારમા રાખે છે ત્યારે તેનો ઉદ્ધાર થાય છે અહીંથી શિંત્રિપ ગ્રીસની સંસ્કૃતિ અને મહેચ્છાઓ લઈ જાય છે અને વિજયની કારકીર્દી શરૂ કરે છે પ્રથમ બધા ગ્રીસ રાજ્યોમા અદર અદર કુસપ કરાવી જીતી લે છે અને ગ્રીસ બહારની જીત કરવાનો તેનો મનસૂમો અલેક્ઝાન્ડર પૂરો કરે છે ઇતિહાસમા આપણે ઘણીવાર જોઈએ છીએ કે કોઈ અર્ધસંસ્કૃત પ્રજા સંસ્કૃતિના સર્ગમા આવે ત્યારે તેનામા એકાએક બળતો ઉભરે આવે છે તે ઉભરા ઉપરથી તે સંસ્કૃતિના પ્રાકૃતિક બળનું અનુમાન કરવું એ ભૂલ છે એ માત્ર આકસ્મિક (abnormal) ઉભરોજ છે. આ બધું છતાં શિલિપ અને અલેક્ઝાન્ડર બંને અસંસ્કૃત જાતિનાજ પુરૂષો હતા અલેક્ઝાન્ડરે તો વિજયયાત્રામા પણ દારૂના અને ક્રોધના આવેશમા જે જે અત્યાચારો કર્યા છે તે મશહૂર છે દિલિપની પણ તેવીજ કથા છે આયેનિયનો ઉપર જીત મેળવી તે રાત્રે તે ખૂંસ દારૂ પીને લથડીઆ ખાતો રણભૂમિ ઉપર ગયો અને તેના કદા વિરોધી હિંમત-સ્થાનીસ ઉપર કરેલ સળગી પ્રસ્તાવના જે તાલમા ગાંધ શકાય તેવી હતી તે ગાતા ગાતા તેણે નાચ કર્યો ચાણક્યનું સમકાલીન સાહિત્ય વાચ્યો અને વિચારો કે કોઈ કિંજયી રાજા આમ દારૂ પીને રાત્રે રણભૂમિ ઉપર નાચે ખરો !

અલેક્ઝાન્ડરને આપણે ગ્રીસ સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ તો નજ ગણી શકીએ એથી ઉલટું એના વખતમા ગ્રીક સંસ્કૃતિનું સત્વ હાસ પામી ક્ષીણ થઈ ગયું હતું એ સંસ્કૃતિનું આયુષ્ય પૂર થયું હતું અને મૅસીડોનીયાની જીત તે આયુષ્યનો અંત જ બતાવે છે. અહીં લાંબું લખવાને બદલે એનસાઇક્લોપીડીઆ બ્રિટાનિકામા ગ્રીસ ઉપરના લેખમા ગ્રીસના પરાજયનું કારણ બતાવેલ છે તેજ જણાવું તેમા લખેલું છે કે દિલિપ અને અલેક્ઝાન્ડરે બિલકુલ નજ દેખા દીધી હોત તો પણ ગ્રીસનું રાજ્ય ટકત જ નહિ અને એકાદ વીસી પછી કોઈ વધારે પરદેશી રાજ્ય તેનો પરાજય કરત રાજ્યોના સમતોલ-પણાના વિચારોથી ગ્રીસના રાજકારણમા નબળાઈ આવી હતી.

એટલુંજ નહિ પણ કેટલાએક પ્રજાધાતક દુર્ગુણોએ ગ્રીસમા પ્રવેશ કર્યો હતો. બચ્ચાની સભાજ નહિ લેવાને લીધે મરણપ્રમાણુ ધણું વધ્યું હતું, તે ઉપગત લોકોમા, હાલ પશ્ચિમમા છે તેમ, નિષ્પ્રજ રહેવાનો શોખ થયો હતો. એરિષ્ટોટલ બચ્ચાઓની ગેરસભાજને નિદે છે પણ ગર્ભપાતમા દોષ જોતો નથી આવી રીતે પ્રજા આત્મવાતક પ્રવૃત્તિમા દોરાઈ હતી ત્યારે બીજી બાજુ જૂઠાપણુ, નિમકહરામી, લાય એ વધી પડ્યા હતા અને ફેશાબિમાન તેના પ્રમાણુમા વટતું જતું હતું આ બધું જોતા ખાત્રી થાય છે કે મેસીડોનીયાના ઉદય વખતે ગ્રીસની સંસ્કૃતિ તો પડી ભાગી હતી

પણ તો અલેક્ઝાન્ડર ગ્રીસમાથી લીધેલી કાઈ બીજી સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ એમ કેમ ન ગણવું ? માણુસો બધા સૃષ્ટિના બનાવો તો જુવે છે પણ માત્ર દ્રષ્ટાંજ તેનું રહસ્ય સમજી શકે છે તેમ ઇતિહાસનું પણ છે મરાઠાઇતિહાસકાર ગ્રાન્ટ હક કહે છે કે મરાઠાઓનો ઉદય તે સહ્યાદ્રિના લાખા વાસમા પડેલ આકસ્મિક તીખાગવાળી થએલ દાવાનલ જેવો હતો તેની પછવાડે રાષ્ટ્રબળ નહોતું તેના જવાબમા ન્યાયમૂર્તિ ગનડેએ કહેલું છે કે મરાઠા સત્તા ચાર અદ્ભુત મહડામણુના પ્રસંગો પસાર કરી ગયેલ છે શિવાજીને દિલ્હીમા કેદ કર્યો તે, ગભાજીને કેદ કરી મારી નાખ્યો તે, પાણીપતનો પરાજય, અને રધુનાથરાનનું બડ આ ચારે પ્રસંગો પછી તે વિજયી નીકળી આગળ નધી એજ એની પછવાડે રહેલા પ્રજ્ઞાબલની સાખ પૂરેછે આ રાનડે તે દ્રષ્ટા હતા તેમની દૃષ્ટિથીજ આપણે અલેક્ઝાન્ડરનો વિજય તપાસીયે કે એ તે આકસ્મિક ઉભરો હતો કે નિયમિત સંસ્કૃતિનું સામાન્ય બલ હતું અલેક્ઝાન્ડરે ગ્રીસ જીત્યું, મહાન ધરાની મહારાજ્ય તોડ્યું અને પળખમા પોરસને હરાવ્યો એ બધું ખ- પણ ગ્રીસ તો પોતાના જીવનની આખરે પહોંચ્યું હતું, ધરાની મહારાજ્ય સડી ગયેલા મહાવૃક્ષ જેવું હતું પોરસ તેની સામે થયો અને વરસાદના અકસ્માતથી હારી ગયો, પણ તેને તેજ વખતે સિકદરે રાજ્ય પાતું આપ્યું અને ત્યાંથી નીકળતી વખતે એક પણ મેસિડોનીઅન ટુકડી મૂકી નહિ આ રાજ્ય પાછું આપ્યું તે કાષ્ટ પોરસના ઉચા શરીર પર મોહોને નહિ પણ આ સંસ્કૃતિના બળને લીધે જીત કરેલો મુલક રાજ્ય કોઇવાર મહેરબાનીથી પાછો આપેજ નહિ ખ્રિષ્ટિગ સામ્રાજ્યે દક્ષિણ આફ્રિકામા બોઅગને હરાવ્યા એ પછી તેમને સ્વગળ્ય આપી,

હતા તેથી પણ વધારે મજબૂત બનાવ્યા એ તુ ખરેખર ખુશ થઈ ગયેલા માટે ! આ બોઅરની લડાઈથીજ બ્રિટિશ મહારાજ્યની સત્તાનો તાગ આવ્યો, દુનિયામાં કૃતકૃત્ય માની બેસેલા અંગ્રેજોએ ચમક્યા, યુરોપના રાજ્યોએ બ્રિટિશ રાજ્યની નબળાઈ જોઈ લીધી અને ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર તે દિવસથી બ્રિટિશ મહારાજ્યની પડતીને આરંભ ગણશે ત્યારથી બ્રિટિશ રાજ્યને પાછળ હડવાતું જ રહ્યું છે અલેક્ઝાન્ડરને પણ તેમ થયું હત્યો તો ખરો, પણ તેના સૈનિકોએ આગળ જવાની ના પાડી, તેથી જીતેલું રાજ્ય પોરસને પાછું આપી તેણે કૃત્ય શરૂ કરી અને પછી ? અલેક્ઝાન્ડરના મરણ પછી શું થયું ? એ આખું રાજ્ય તૂટી પડ્યું જો સંસ્કૃતિની જીત હોય, જો ઝગમગ હોય તો આખું રાજ્ય તો આમ ન તૂટે જપાન ચાળીસ વરસમાં ઉદય પામી એકવાર ડશિયાને હરાવી પછી સદા માટે અસ્ત થાય તો તેને સુધરેલું રાજ્ય કોણ કહે ? ગ્રીક ઇતિહાસકાર ઓમાન આ મહાવિજયની અસર ચિરકાળની ગણે છે અને કન્દહાર શહેરને નવું વસાવેલ અલેક્ઝાન્ડ્રીઆ ગહેગ ગણે છે, પણ સહુ જાણે છે કે કન્દહાર તે અલેક્ઝાન્ડ્રીઆ નહિ પણ મહાભાગત કાળનું ગાંધાર છે અને સાઇકલોપીડીઆનો લેખક હીક લખે છે કે માત્ર યુક્રેટિસની પશ્ચિમના પ્રાતોમાજ ગ્રીસની અસર ટકવા પામી આ પરિણામ પણ રોમની રાજપદ્ધતિને આભારી છે અલેક્ઝાન્ડરનું રાજ્ય તો તેના મરણ પછી તુરંત તુટી ગયું, ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ સ્મિથ પણ કમુલ કરે છે કે ગ્રીસની અસર હિંદુસ્તાનમાં ટકવા પામી નથી પણ તેજણે હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનોએ ખતાવેલ દેશવાત્સલ્યની લાગણીની ખાતર નમતું આપતો હોય એમ લખે છે

આ ઉપરથી હું માનું છું કે અલેક્ઝાન્ડરના વિજય વખતે ઇજિપ્ત, ઈરાન વિગેરેની સંસ્કૃતિ માફક ગ્રીકની સંસ્કૃતિ પણ પડી ભાગી ગઈ હતી, સિકંદર તે સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ નહોતો, તેની પોતાની પ્રજા પૂર્ણ સંસ્કૃત થઈ જ નહોતી, અને પળખ ઉપરની તેની સ્વારી તે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો પૂર્વ પર વિજય ગણવો ન જોઈએ પુરાતન સંસ્કૃતિઓમાં તે વખતે ચીન બાદ કરતા માત્ર હિન્દની સંસ્કૃતિજ આમિત્વ ધરાવતી હતી

પરંતુ સિકંદર એટલો પણ પગપેસારો કેમ કરી શક્યો ? કારણ કે એ સમય બે મહારાજ્યોની સંક્રાન્તિનો હતો અંગ્રેજો

હિંદમા મહેલાઈથી સામ્રાજ્ય સ્થાપી શક્યા તેનું એક કારણ મોગલ અને મરાઠા રાજ્યોની સધિ પણ હતું સિકંદર વખતે પણ એમ હતું ગ્રીક તવારીખોમા લખેલ છે કે ખુદ ઍન્ડ્રોક્રિટોસ સિકંદર પાસે આવ્યો અને ખબર આપી કે આખો દેશ તે કબજે કરી શકે એમ હતું, કારણ કે ત્યાંનો રાજા દુષ્ટ અને નીચ કુળનો હતો તથા પ્રજાને તેના પર દ્રેષ હતો આ ઍન્ડ્રોક્રિટોસ તે ચન્દ્રગુપ્ત એવી કલ્પના છે તે ગમે તેમ હોય પણ આ સમયે મગધનું મહારાજ્ય ઝાંખુ પડી ગયેલું હતું નવ નન્દોને ઉખેડી ચન્દ્રગુપ્ત ક્યારે ગાદીએ બેઠો તે વરસ બરાબર નક્કી થઈ શકતું નથી એ એમ બતાવે છે કે રાજ્ય-ક્રાન્તિએ ઘણા વરસ લીધા હશે અને આ સધિકાળની નબળાઈમા સિકંદર પળખ સુધી શાવી શક્યો હશે

આ લાખી ચર્ચા પછી હિંદની પૂર્વ કાળની ભૂગોળના પ્રશ્ન તરફ હું પાછો આવું છું આ સમયે ગ દેવદત્ત ભાડારકરે પોતાના ૧૯૧૮ના વ્યાખ્યાનોમા ઘણીજ વિચક્ષણુરીતે ભૂગોળની ચર્ચા કરેલ છે તેનું પરિણામજ અહીં લખ લઉં તે સોળ દેશોના નામો આપે છે અને તેની મોવમ હદ નીચે પ્રમાણે આપે છે અગ અને મગધના બે રાજ્યોની સરહદ ચંપા નદીની હતી અગની રાજધાની ચંપા તે હાલનું ભાગલપુર, મગધની મૂળ રાજધાની રાજગૃહ હાલનું રાજગીર અને પાછળથી પાટલીપુત્ર એટલે હાલનું પટણા બીજા કાશી અને કોશલ કોશલની રાજધાની આવસ્તી, અને અયોધ્યા પણ તેમાજ આવેલ હતું તે પછીનું જોડકું વજ્જ અને મલ્લ તેની રાજધાની વૈશાલિ જે હાલના બિહારમા આવેલ હતી ચેદિ અને વશ તેમા પહેલો બુદ્ધેલખડનો મુલક અને બીજો અશ્વમેધાદ પાસે કુરુની રાજધાની ઇન્દ્રપ્રસ્થ અને પાચાલની કાપિલ્ય જે હાલના મથુરત પ્રાંતોમા હાલ બતાવાય છે મત્સ્ય દેશમા હાલના જયપુર અવવાર મુલકનો સમાવેશ થતો અને શૌરસેનની રાજધાની તે મથુરા અશ્મકની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાન તે હાલનું પૈંડણ અને અવન્તીની રાજધાની ઉજ્જેન જે હાલ પણ તેજ નામે પ્રસિદ્ધ છે છેવટે ગાન્ધાર અને કામ્બોજ ગાન્ધારમા પશ્ચિમ પળખ અને પૂર્વ અફઘાનિસ્તાનનો સમાવેશ થતો તેની રાજધાની તક્ષશિલા ગ્રીકોએ કહેલ Taxila, જેના ખરેખરે રાવલપીંડી પાસે મળી આવેલ છે, કામ્બોજ તે સિન્ધુની ઉત્તર-પશ્ચિમે હશે. આપણે જે સમયનો વિચાર કરીએ છીએ તે

વખતે મગધનુ રાજ્ય સૌથી મોટું છે એ રાજ્યે અગદેશને હરાવી કબજે કરેલ છે અને કોશનને પણ જીતી લીધેલ છે પ્રખ્યાત લિચ્છવી ગણતી રાજધાની વેશાલિ જીતી લઈ લા પહોં સત્તા બેસાડી છે. રાજગૃહમાંથી રાજવાની ફેરવી, નિઝીની ઉપર દાખ બેસાડવા, પટણા રાજધાની કરી છે આ રહેડ હાનના પટણા અને બાકીપુરના સિવિલન્ટેનનની જગાપર ગગાને કિનારે કિનારે નવ માછલ પાવડીપને હતું તે વખતે શેણુ અને ગગાનો મગમ લા થતો હતો જે હાલ ૧૨ માછલ ઉપગ્રવાસ ગએલ છે તેને રંગતો કાછકોટ હતો અને તેમા ૬૦ દરવાજા હતા

ગ્રીક તવાગીખમા છે કે તે સમયે મગધમા આગ્રામીસ અથવા કઝાન્ડ્રામીમનુ રાજ્ય હતું આ નદનો ઉલ્લેખ હશે એમ મનાય છે. આ નદો વિષે કશી ચાક્રમ માહિતી મળી શકતી નથી અને મજે છે તેનો એક મરખો અર્થ કરવો સુસ્કિલ છે મહાપ્રોધી વશમા દગ રાખઓના નામો છે તેમા નવમાનુ નામ નન્દીવર્ધન છે પુરાણમા લખેલ નન્દીવર્ધન તે એજ હશે આ દગ બાઇઓએ બાવીસ વરસ મજસુ રાજ્ય કર્યું અને તેમના પછી નન્દનરા ગાદીએ આવ્યા નવ નન્દોએ એક પછી એક બાવીસ વરસ રાજ્ય કર્યું એવી મહાવશમા હકીકત છે તેમા પહેલો ઉગ્રસન છે તે બાકીના આઠનો પિતા હશે પુરાણોમા મહાપદ્મ નદ સૌથી મોટો વર્ણવેલો છે, અને તેની પામ મહાપદ્મની સખ્યાનુ સૈન્ય હતું એવો સસ્કૃત ટીકાકારનો મત છે અને ગા ભાડારકર પદ્મવ્યૂહ રચી ગકાય એટલું તેની પામે લશ્કર હતું એવો અર્થ કરે છે બૌદ્ધોએ આપેલ ઉગ્રમેન નામ આ અર્થમા સાભિપ્રાય બને છે

પુરાણોમા એવું વર્ણન છે કે ઉગ્રમેન મહાપદ્મ પરશુરામની મારક પૃથ્વી નક્ષત્રિય કરી હતી આપણે જોઇ ગયા છીએ કે કાશી અને કોશલ મગધના જન નીચે આવ્યા હતા અને તે પછી અવન્તી પણ પરાજ્ય પામેલ હતું પુરાણના આ વર્ણનનો એટલોજ અર્થ છે કે નન્દ રાજ ચક્રવર્તી હતો કેટલાએક અગ્રેજ ઇતિહાસકારો કહે છે કે ચક્રવર્તી થવાની કલ્પના આપણને અલેક્ઝાન્ડરના વિજય ઉપરથી મળી પણ આ વાત તદ્દન બિનપાયાદાર છે અશ્વમેધ કરવાનો ધાર્મિક વિધિ આપણોમા ઇતિહાસ પહેલાના કાળથી હતો, અને હિન્દુસ્તાનમા જે ભાવના ધર્મ સાથે સકળાયેલી હોય તે કેટલી પ્રબળ હોય

તે આપણે સર્વ જાણીએ છીએ ખરી રીતે તો ગ્રીસે એ ભાવના પૂર્વભાષી લીધેલી છે ગ્રીસે પોતાના દેશની સીમા એટલી ટુકડી કરી હતી, સ્ટેટનો એનો વિચાર એટલો નાનો હતો કે મહાસામ્રાજ્યની ભાવના એમનામાં આવીજ ન શકે આ ભાવના ફિલિપમાં પ્રથમ ઉદ્ભવી તેનું કારણ એ કે મેસીડોનીઆ ઇરાનના મહારાજ્યનું ખંડિયુ રાજ્ય હતું એટલે ખરી રીતે એ વિચાર મૂળ પૂર્વમાં ઉદ્ભવ્યો છે અને ત્યાંથી પશ્ચિમે લીધેલો છે

નદોમાં છેલ્લો ધનનંદ છે આ નવનંદોએ ક્યારે કેવી રીતે રાજ્ય ક્યું તે બરાબર સ્પષ્ટ નથી પણ આ ધન શબ્દથી નન્દરાજનો લોભ સ્પષ્ટ થાય છે તે નોંધવા જેવું છે નદો પાસે પૈસો પુષ્કળ હતો, અને અઢળક દ્રવ્ય તથા એસુમાર લશ્કરને માટે તેની ખ્યાતિ છે એવી કથા છે કે છેલ્લો નંદ અતિશય ધનલોભી હતો અને નીચ કુલનો હતો લોકો તેનાથી અતિશય નારાજ હતા આ રાજ્યએ ચાણુક્ય કૌટિલ્યનું એકવાર અપમાન કર્યું તેથી ક્રોધથી તેણે નંદવશ ઉખેડી નાખવાની, અને એમ ન કરે ત્યાં સુધી પોતાની શિખા ન બાંધવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી તેજ રાજ્યનો એક અણુમાનિતો અકુર બધું, તેનો પક્ષ કરી તેણે નંદવશનો નાશ કર્યો અને તેને સામ્રાજ્ય માધ્યુ નદોના નિમકહલાલ અમાત્ય રાક્ષસના પ્રયાસથી ઉત્તરના કેટલાએક રાજ્યો આ ચન્દ્રગુપ્ત ઉપર ચઢી આવ્યા તેમાં ફાટકૂટ કેગવી તેમનો અદર અંદર નાશ કરાવ્યો અને અમાત્ય રાક્ષસને ત્યાંથી નાસી છૂટી પોતાના ખાનગી મિત્ર ચંદનદાસને છોડાવવા ચન્દ્રગુપ્તને ધરણે જવું પડ્યું આ બધા પ્રપચમાં ચાણુક્યનો ઉદ્દેશ અમાત્ય રાક્ષસનું મન સપાદન કરી તેને ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રધાન કરવો એ પણ હતો, તેમાં તે અતે સર્જણ થયો, અને આ એક મહારાજ્યને જડમૂળથી કાઢી તેની જગાએ બીજું એટલુંજ કે તેથી વધારે પ્રતાપી, વિશાળ અને યશસ્વી રાજ્ય સ્થાપી તે તો શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા તપોવનમાં પાછો ચાલ્યો ગયો આ બધી હકીકત મુદ્રારાક્ષસ નાટકનું વસ્તુ છે તેથી અહીં આખી વખત લેતો નથી

નંદવશને કાઢીને અને મૌર્યવશને સ્થાપીને ચાણુક્યે જેટલી ખ્યાતિ મેળવી તેટલી જ ખ્યાતિ તેણે શાસ્ત્રકાર તરીકે પણ મેળવી છે આવી રીતે શસ્ત્ર અને શાસ્ત્ર બન્નેમાં તે પોતાના કાલનો અદ્વિતીય

પુરૂષ હતો તેણે એક અર્થશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ લખેલ છે તેમા તે છેવટે પોતાની ઝોળખાણ આપતા લખે છે

येन शास्त्रं च शास्त्रं च नन्दराजगता च भू ।

अमर्षेणाद्धृतान्याशु, तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

(જેણે શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને નન્દરાજગતા ચ ભૂ) નીચે ગયેલી ધરણીને અમર્ષથી ઉદ્ધરી તેણે આ શાસ્ત્ર રચેલ છે) આ અર્થશાસ્ત્ર આજસુધી નટ થયેલુ મનાતું હતું પણ સને ૧૯૦૫મા તે દક્ષિણ હિંદમા મળી આવ્યુ ભામહતુ અલકારશાસ્ત્ર અને ભાસના નાટકો પેડે આ અર્થશાસ્ત્ર શોધવાતુ માન પણ દક્ષિણ હિંદનેજ છે આ ગ્રન્થની હસ્તલિખિત એક પ્રત અને તે સાથે તેના ચોડા ભાગ ઉપરની ભટ્ટસ્વામીની ટીકા મ્હેસુર ગવર્નમેન્ટ ઓરિએન્ટલ લાઇબ્રેરીને તાન્જોરના એક પડિતે સુપ્રત કરી તેના લાઇબ્રેરીઅન રા શામશાસ્ત્રીએ તેનુ અગ્રેજી ભાષાન્તર ઇન્ડીઅન એન્ડીકવેરીમા પ્રસિદ્ધ કર્યુ અને તે પછી ૧૯૦૯ મા મ્હેસુર દરબારના ઉત્તેજનથી મૂળ ગ્રન્થ પણ પુસ્તક આકારે તેઓ બહાર પાડી શક્યા છે પાછળથી મ્યુનિય લાઇબ્રેરીમાંથી પણ આજ પુસ્તકની એક પ્રત મળી આવેલ તેનો ઉપયોગ આ પુસ્તકની આવૃત્તિમા કરેલ છે બીજી પણ એક પ્રત હાથ લાગેલ છે

ભાસના નાટકોની પેડે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને આ ગ્રન્થનુ નામ વણાવખતથી પરિચિત હતુ આ શાસ્ત્ર આપણા દેશમા સાહિત્યના અભ્યાસીઓએ તેમજ રાજકારોબારી પુરૂષોએ ધણા કાળ સુધી પ્રમાણ્યૂત ગણેત છે, અને તેથી તે પછીના સાહિત્ય ઉપર તેની અસર બહુ જ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કાલિદાસના કાવ્યોમા આ શાસ્ત્રના વિચારો બહુ જ દૃઢ ગૂંથાયલા છે, અને કોઈ કોઈ જગાએ તો આખા વાક્યો કાવ્યના સ્વાગમા આપણને દર્શન દે છે આ સામ્ય એટલુ આકર્ષક છે કે તેથી લોભાઈને એક ધણાજ ઉદ્યોગી અભ્યાસીએ કાલિદાસ એજ કૌટિલ્ય હતો એવા મતનુ સમર્થન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે અગ્રેજી સાહિત્યમા જેમ બેકન જ શેક્સપીયર હતા એવો એક પક્ષ ઉભો થયો હતો, તેમ આપણા સાહિત્યમા પણ આવી રીતે અર્થશાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિ પછી તરત જ એના જેવો જ રસ-મય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયેલ છે આ મતના ગુણદોષ વિષે અમે અત્રે મૌન રાખીશુ એ અભ્યાસીને પોતાના પક્ષ માટે જે કાઈ કહેવાતુ છે તે હજુ પૂરૂ થયુ નથી, પણ એટલુ તો કહેવુ જોઈએ કે કાલિ-

દાસ અને કૌટિલ્યનું સામ્ય કાવિદાસના રસદા અને પ્રખર પ્રતિભા-
શાળી ટીકાકાર મહિતનાથને અબલુચુ નહોતું અર્થનું સ્ફોટન કરવા
તે ઠેકઠેકાણે કૌટિલ્યના અવતરણો મૂકે છે કાલિદાસ પંડીના મહા-
કાવ્યોમા પણ રાજપ્રકરણી વસ્તુ છે અને તે મધ્યથી કવિઓએ
પોતાના વિચારો આપેલા છે આ બધા વિચારોમા પણ આપણે
ચાલુક્યની અસર એટલી જ જોઈ શકીએ છીએ અલગત મહા-
કાવ્યોની ટીકાઓમા આપણે કૌટિલ્ય કરતા કામન્દકના અવતરણો
વિશેષ જોઈએ છીએ પણ આનું કારણ, ચાલુક્યની ટુકડી અને
લામે કાળે દુર્ગમ થતી જતી શૈલિ અને કામન્દકીય નીતિશાસ્ત્રના,
ગ્રીણી વિગતો કાઢી નાખેલ અને શ્લોકબદ્ધ પ્રબધ ની અભ્યાસીની
સ્વાભાવિક રૂચિ તેજ હશે પણ એ કામન્દક પોતેજ અથપારભમા
“ અર્થશાસ્ત્ર મહોદધિમાયી નીતિશાસ્ત્રામૃતનો સમુદ્ધાર કરનાર
શ્રીમાન્ વિષ્ણુમુખને નમસ્કાર ’ કહે છે એજ બતાવી આપે છે કે
કામન્દકની અસર એ ચાલુક્યની જ અસર ગણવી જોઈએ તેમ છતાં
ચાલુક્યની પ્રામાણિકતા મસ્કૃત વાદ્ મયમાયી આધુનિક કાલમુધી
લુપ્ત થએલ નથી કામન્દકનો ટીકાકાર જયમગલ કૌટિલ્યના અવતરણો
આપે એટલુંજ નહિ પણ કોઈ મથળે આગ્રહપૂર્વક ચાલુક્યને
અનુકૂળ જ કામન્દકનો અર્થ કરે તેમા તો નવાઈ નથી પણ મનુ-
સ્મૃતિના ટીકાકારો મેધાનિથિ અને જુનક પણ ચાલુક્યને પ્રમાણ-
ભૂત માને છે કિરાતાનું નીચતો ટીકાકાર ચિત્રભાનુ પણ કિરાતના
અર્થગૌરવના ગર્ભમા કૌટિલ્યના નીતિવચનો જુવે છે આ ટીકાકારની
અર્થપદ્ધતિ જોતા લાગે છે કે તે મહિતનાથ પંડીનો હોવો જોઈએ
એટલે કે સસ્કૃત વાદ્ મયની જાતની ફશામા ચાલુક્યની અસર
આપણે ઠેક મુધી જોઈએ છીએ

હવે મારે આ અર્થશાસ્ત્રના અન્ય ઉપગ્ન બોલવાનું રહે છે
પણ તે પહેલાં મારે કેટલુંક કહેવાની જરૂર છે હજુ ૯ આ મહા-
અન્યના અભ્યાસની પ્રારબ્ધગામા જ ‘૯ એટલામા આના વિશાળ
વિષય ઉપર કાંઈ કહુ તે વૃદ્ધતા જ ગણાય ખરી રીતે તો જે જે
દષ્ટિબિન્દુથી ૯ અભ્યાસ કરવા માગુ છું તે તે દષ્ટિબિન્દુઓ જ અત્રે
હું લખવા માગુ છું હજુ એ સિદ્ધ અનુમાનની કોટિના વિચારો
નથી ચાલુક્ય એવા મહાન્ પુરૂષ હતો કે રાઝઆતમા તેના નામથી
જ અભ્યાસીને મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે તેના નામ આસપાસ

અનેક દંતકથાઓ રચાએલી છે ચાણક્યની પોતાની જીવનકથા વિષે, તે કાણો હતો માટે તેને વાઙ્ણીમાથી નદરાજ્યએ ચોટલી ઝાલીને ઉઠાડ્યો, તે ચોટલી તેણે નદતુ નિકળ કાઢીનેજ બાધવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી વિગેરે વાતો મળી આવે છે વળી તેના આપને નદરાજ્યએ કેદમાં નાખેલ ત્યાં તેને માત્ર ચણા ખાવાના આપતા તેથી તેનું નામ ચણક પડેલું એવી કલ્પના એક બાબુ છે ત્યારે બીજી બાબુ કોષને આધારે ચાણક્ય વિષ્ણુગુપ્ત એજ વાત્સ્યાયન અને એણે જ વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર અને ન્યાયમત્ર ઉપરની વ્યાત્સ્યાયનની ટીકા લખેલી એવો બીજો મત છે, અને “ જેણે શાસ્ત્રોનો સમુદ્ધાર કર્યો હતો તેણે આ અર્થશાસ્ત્ર લખ્યું ” એ વાક્યનો તેને ટેકો આપાય છે વાત્સ્યાયન સખધી આ મન આપણા માનનીય સાક્ષર શ્રી કેશવ-લાલભાઈનો એ જ્યારે રા. શામશાસ્ત્રીનો મત જૂદો છે તે બન્ને મતોનો મપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરી તેમણે વખત વણો જાય, અને જતા છેવટનો નિર્ણય સર્વમાન્ય તો નજ થાય એટલે એ બાબતનું દિગ્દર્શન કરીને જ આગળ ચાલીએ

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એક /ગને લઈ તેમાં અમુક જગાએ છેદ (section) કરી તેનો અભ્યાસ કરે છે આ અર્થશાસ્ત્રથી આપણી પુરાણી આર્યસમ્મૃતિમાં બરાબર ઈ ન પૂર્વે ૩૦૦ ના આશરોને મ્થાને છેદ કરી તેનો અભ્યાસ કરવાની તક આપણને મળે છે તે વખતની આખી સમ્મૃતિ આપણને આમાં દેખાય છે આટલા ઉપરથી આ વિષયની મહત્તા વિશાલતા સમજાઈ જશે આવા વિશાલ ક્ષેત્રમાં અહીં કેટલું કહું અને કેટલું ન કહું તે નિર્ણય અધરો છે માટે અમુક મુદ્દા પુરતું જ કહીશ

અર્થશાસ્ત્ર તે કૌટિલ્યે જ લખ્યું કે પાઠગથી લખાઈને તેને નામે ચડ્યું એ તકરાર હવે કૌટિલ્યના લાભમાં બધ થઈ છે એટલે તે વિષે કાંઈ લખતો નથી સમયનિર્ણય માટે અને એક મુદ્દો સુરે છે તે કેટલો ઉપકારક નીવડે તે કહી શકાય નહિ કૌટિલ્ય કાલમાનમાં સમાન રાત્રિવિવસના દિવસો બતાવે છે તે ઉપરથી કદાચ તેનો કાલનિર્ણય કરી શકાય વિદ્યાપીઠમાં સદલાગ્યે ગણિતશાસ્ત્રીઓની ખોટ નથી, એટલે એ સુસ્કેલી મોટી નથી બીજી એવું જ સાધન તે કૌટિલ્યે લખેલ બ્યાકરણ સખધી વિચારો છે તે કહે

છે કે વર્ણસઘાત પદમ્ । તત્ત્વતુર્વિધમ્ નામાખ્યાતોપસર્ગ-
નિપાતાન્નેતિ ।

હવે બાકીના વિષયને અમુક મુદ્દાપૂરતા જ ચર્ચાશિ

૧ શિલસુત્રી, ૨ સમાજ વ્યવસ્થા, ૩ કાયદા શાસ્ત્ર, ૪
રાજકારણ

અર્થશાસ્ત્રમા પ્રથમજ કૌટિલ્ય વિદ્યાઓના નામો ગણાવે છે તેના પહેલા કોઇએ એક, કોઇએ બે, કોઇએ ત્રણ વિદ્યાઓ ગણાવેલી છે કૌટિલ્ય ચાર ગણાવે છે આન્વીક્ષકી, ત્રયી, વાર્તા અને દણ્ડનીતિ આન્વીક્ષકી એટલે શિલસુત્રી, તેમા સાખ્ય, યોગ અને લોકાયતનો તે સમાવેશ કરે છે સાખ્ય તો સર્વ જાણે છે પણ યોગનો અર્થ અહીં નૈયાયિક થાય છે ત્રો ચાકોળી આ બાબત આટલી સ્પષ્ટ નહિ સમજવાથી કેટલીએક જૂલ કરે છે જૈન શાસ્ત્રોમા યોગ શબ્દ નૈયાયિક અર્થમા વપરાય છે, અને ચાણુક્યનો અર્થ કરવામા જૈન શાસ્ત્રના સમાન શબ્દોની મપૂર્ણ મદદ લેવી જોઇએ એવો મારો અભિપ્રાય થયો છે સાખ્ય યોગ પછી લોકાયત આવે છે લોકાયત એટલે આપણે વેદવિરોધી ચાર્વાકનો મત સમજીએ છીએ જૈન અને બૌદ્ધનો ઉલ્લેખ ચાણુક્ય પાષણ્ડ શબ્દથી કરે છે અને આન્વીક્ષકીમા તેની ગણના નથી, એ એમ બતાવે છે કે વેદવિરોધી દર્શનોને તે કિલસુત્રીમા સ્થાન આપવા માગતો નથી ત્યારે આ લોકાયત તે શુ* દરેક દર્શન સ્થપાય તે પહેલા તે દર્શનના વિચારો વધારે હિતાવહ અને જીવન્તસ્થિતિમા પ્રચલિત હતા અને દર્શન બધાયા પછી બધીઆર પાણીની મારફતે બગડવા માડયા એવો મારો અભિપ્રાય છે તેમજ આ લોકાયતનું હોવું જોઇએ લોકાયતના વિચારો આપણે બૃહસ્પતિમાથી ઉદ્ભવ્યા એમ માનીએ છીએ અને તેને આપણે દેવોનો ગુરૂ પણ ગણીએ છીએ કૌટિલ્ય દરેક જગાએ બહુજ માનપૂર્વક બૃહસ્પતિને આચાર્ય કહી તેના અવતરણો આપે છે, અને શરૂઆતમાજ ઓં નમ શુક્રબૃહસ્પતિમ્યામ્ કહે છે એ એમ બતાવે છે કે લોકાયતના વિચારો તે સમયે એટલા નિન્દિત અને વેદવિરુદ્ધ નહિ ગણાતા હોય જો કે વેદનો માત્ર ઉદર-પોષણ નિમિત્તજ આદ્યજોએ કરેલ ઉપયોગની સામે તો તે વખતે પણ તેનો આલેખ હતો જ. સાખ્ય યોગ અને લોકાયતને તે આન્વીક્ષકીમા ગણે છે પણ આ આન્વીક્ષકી હાલ આપણે પૌર્વાત્ય શિલસુત્રી

વિષે માનીએ છીએ તેમ સગીન હકીકતથી અગતી માત્ર ઘટપટમાં ગૂંચાઈ રહેલી નહોતી ચાલુક્ય કહે છે કે ધર્માધર્મો વ્રત્યામ્ । અર્થાનર્થો વાર્તાયામ્ । નયાનયો દણ્ડનીત્યામ્ । બલાબલે ચ પતાસા હેતુભિરન્વીક્ષમાણા લોકસ્ય ઉપકરોતિ, વ્યસને અમ્યુદયે વ બુદ્ધિ અવસ્થાપયતિ, પ્રજ્ઞા વાક્યક્રિયાવેશારદ્યં ચ કરોતિ,

પ્રદીપ સર્વવિદ્યાનામ્ ઉપાય સર્વકર્મણામ્ ।

આશ્રય સર્વધર્માણા શશ્વદાન્વીક્ષકી મતા ॥

“ત્રયોમા ધર્મ અને અધર્મનું, વાર્તામા અર્થ અને અનર્થનું દણ્ડ-નીતિમા નીતિ અને અનીતિનું અને તેમના બલાબલનું હેતુપુર સર અન્વીક્ષણ કરીને આન્વીક્ષકી લોકોને ઉપકારક થાય છે, વ્યસન અને અમ્યુદયમા બુદ્ધિને સ્થિર કરે છે અને મુદ્ધિ, વાણી તથા કર્મનું નૈપુણ્ય આપે છે તે સર્વ વિદ્યાનો પ્રદીપ, સર્વ કર્મનો ઉપાય, સર્વ ધર્મનો આશ્રય સદા ગણાય છે” Logic is the science of all sciences એ સિદ્ધાન્ત અહીં બહુજ શાસ્ત્રીય રીતે મૂકેલ છે પ્રો. યાદોબી બતાવી આપે છે કે ન્યાયસૂત્રની ટીકામા વાત્સ્યાયન આન્વીક્ષકીનો અર્થ ધર્મશાસ્ત્રના વાક્યોનું પરીક્ષણ એવો કરી આન્વીક્ષકીનું ક્ષેત્ર ટુંક કરે છે

વિનયનો હેતુ ઇન્દ્રિયવિન્ય છે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રનો એજ ઉદ્દેશ છે પણ અહીં પણ ચાલુક્યનું •૭૬ાપણ આપણે જોઈએ છીએ પદ્મિપુત્રો ત્યાગ કરવા, પરસ્ત્રી દ્રવ્ય અને હિંસા વર્જવી, પણ સાથે કહે છે કે ધર્મ અને અર્થને વિરોધ ન આવે એવી રીતે કામ સેવવો ઇન્દ્રિયવિન્યનો અર્થ એવો નથી કે દેહ કષ્ટ કર્યાં કરવું કૌટિલ્ય સ્પષ્ટ લખે છે કે ન હિ નિ સુખ સ્યાત્ “પણ નિ સુખ ન થવું” ધર્માર્થને બાધ ન આવવો જોઈએ એજ સુખોપભોગમા યાદ રાખવું

તે વખતના ધર્મ વિષે થોડું લખી આ વિષય પૂરો કરું. અનેક દેવોની પૂજા તો હતીજ મદિરો હતા જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ તે વખતે ચાલતો હતો એતો ફરેક વિદ્યાર્થી જાણેજ છે કૌટિલ્યને કોઈ ધર્મ ઉપર દ્વેષ નથી તે ચાણક્યો અને પાષણ્ડોને ગામ બહાર વસાવે છે એ ખરૂં, પણ પાષણ્ડને દૂર વસાવવાનું કારણ તેમનો પોતાનો ધર્મ છે, તેમના તરફ દ્વેષ નથી કારણ કે રાજાએ શ્રિયાદો સાબળવામા દેવતા, પાષણ્ડ, શ્રોત્રિય અને પશુપુણ્યસ્થાનની

ફરિયાદો પહેલી માલજની એવો વિધિ છે ગામના લોકોએ દેવદંત્ય સમાજનું એમ પણ લખેલ છે અને કાયદામાં તપસ્વીની સાથેજ તીર્થંકર એટલે જન અને બૌદ્ધના આચારો તરફ અનુગ્રહ ગણવે એવી સામાન્ય મૂલ્યના છે એટલે કે પાપણીને પણ શ્રાવિય જેટલુંજ માન રાખ્યમા મળતુ આ તકરાર લાખી કરવા માગતો નથી માત્ર મારો પોતાનો અભિપ્રાય ટાંકે પુ કે ચાલુક્યે પોતે જૈન કે બુદ્ધ ધર્મને તુકસાન કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે એ વિચાર મને નમન નથી દેવોની પૂજામા એક વાત્ય ધ્યાન ખેચે એવું છે શાસ્ત્રાદિ વચ્ચેનો રાજા મિથ્યા વ્યાચરતા નૃપ ॥ “અપકૃત્ય કરનાર પુરૂષો ઉપર વડણ ગજ ગાસન ચવાને છે ” આ બતાવે છે કે વેદકાલના વિચારો હજુ પ્રચલિત હતા.

હવે સમાજની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તે વખતના સમાજનું બની શકે તેટલું નિયતવાર ચિત્ર આપવા હું પ્રયત્ન કરીશ આમા હું અર્થશાસ્ત્રમા આપેલા કાયદાઓનો મૂળે ઉપયોગ કરીશ કાયદામા સમાજના વિચારો પૂરેપૂર્ણ દેખાઈ આવે છે એમ એક વિદ્વાનનું કહેવું છે તે થથાર છે તેમા પણ કૌટિલ્યના લખાણ ઉપરથીજ સમજાય છે કે તે વખતનો સમાજ એવો નિ સત્ત્વ નહોતો કે પોતાને પ્રતિકૂલ કાયદો નિભાવી લે એટલે સમાજ વિષયના વિચારોમા કાયદા ઉપરથી અનુમાન રડવામા હું કાંઈ ભય જોતો નથી

પ્રથમ એ કહેવાનું છે કે આશિષુ ભત્રિય વંશ્ય અને શૂદ્રની ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા કૌટિલ્ય સ્વીકારે છે પણ તેમા વૈશ્ય અને શૂદ્રના ધર્મમા ઝાઝો ફરક નથી વૈશ્યના અધ્યયન, યજ્ઞન દાન, કૃષિ અને પાશુપાલ્ય છે ત્યારે શૂદ્રના દ્વિભતિની મના, વાર્તા, કારીગર અને ભવાઈના કામે છે નાર્તા એટલે કૃષિ, પશુપાલન અને વેપાર એટલે કે જોકે શૂદ્રને અધ્યયન અને યજ્ઞનના ધાર્મિક હકો નથી પણ વૈશ્યને દરેક ધર્મો દરવાનો હક છે કૌટિલ્ય ચાર આશ્રમના ધર્મો પણ ગણાવે છે આ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રમવ્યવસ્થા તેને ઇષ્ટ છે ખરી, પણ વસ્તુસ્થિતિ જૂની માલુમ પડે છે તે આગળ જોઈશુ

ગામ અને નહેરની સ્થિતિ જનપદનિર્વચા અને દુર્ગનિવેશના પ્રકરણો ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કૌટિલ્ય કહે છે કે ગામમા મુખ્યત્વે શૂદ્ર અને ખેડૂતોની વસ્તી જોઈએ માથી પાચસે

કુંડોભેનું ગામ વસાવવું ^૧ આગળ ^૨, નવી ભુમિ મળે તેમા ચાતુર્વર્ણવાળી સારી કે હલકા વર્ણવાળી સારી એવો પ્રશ્ન કરી કૌટિલ્ય જવાબ આપે છે કે જેમ હલકા વર્ણની તેમ સારી, કારણ કે તેમા વસ્તી વધે છે અને તે સ્થાયી રહે છે કૌટિલ્યના કાળમા કરની સુગમતા માટે કર આપનારા અને નહિ આપનારાના ગામો જૂદા વસતા કૌટિલ્ય કરના પ્રકાર પ્રમાણે ગામના ચાર વર્ગો પાડે છે ^૩ નકરી જમીન-વાળા, આયુધીય એટલે કરને બદલે લશ્કરી નોકરી કરનારા, દાણા ઢોર મોતુ કે કાચા પદાર્થથી કર આપનારા, કરને બદલે વેઠ અને ધી દૂધ આપનારા આમા એક ગામનો માણસ બીજા ગામમા રહેવા જઇ શકતો નહિ. ^૪ બ્રાહ્મણ પોતાને દાનમા મળેલી જમીન પોતાના જેવી જમીન ખાનારનેજ વેચી શકતો અને નકરી જમીનવાળો પણ નકરી જમીન વાળાનેજ વેચી શકતો.

કૌટિલ્ય કહે છે કે ગામમા આરામ કે વિહારની શાલાઓ ન જોઇએ નટ નર્તક ભવાયા વિગેરેને બહુ વસવા ન દેવા, કારણ કે તેથી ખેતીને નુકસાન થાય છે ^૫ ગામને માટે ચરો તથા જગલ તથા નવાણુ ખાસ રાખવા ^૬ નવાણુ કોઇ રૈયતમાથી કરાવે તો તેને રાજ્ય તરફથી વસ્તુઓની તથા રસ્તાની મદદ આપવી પોતાના રાજ્યના ગીચ ભાગમાથી અથવા બીજા રાજ્યોમાથી વસ્તી લાવી વસાવવી બ્રાહ્મણો ઋત્વિગ્ આચાર્ય વિગેરેને નકરી જમીન જૂદી કહાડી આપવી ગામમા બાન વૃદ્ધ બ્યાધિત અને બ્યસનીની રક્ષા રાજ્યે કરવી, તેમજ અપ્રજત અને પ્રજત સ્ત્રીની પણ સમીરની મિલકત તથા દેવદ્રવ્યની સભાળ ગામે રાખવી જોઇએ પુત્ર દારા વિગેરેને માટે જોગવાઇ કર્યા વિના સન્યાસ લેનારનો દડ થતો.

ગામની આતર વ્યવસ્થા સ્વતંત્ર હોય એમ લાગે છે. દરેક ગામની હદ ગામને ફરતા લાકડાના ખૂટા નાખી ચોક્કસ કરેલી હતી ^૭ ગામનાજ માણસો સિવાય કોઇપણ સઘ કે સમવાય ગામમા પેસી શકતો નહિ ^૮ કોઈ વેપારી ગામમા આવે તો તેણે પોતાના માલની કિંમત ગામના મુખીને જણાવવી જોઇએ તેમ કર્યા પછી જો તેમાથી કાંઈ ચોરાય તો તેની નુકસાની મુખીએ પૂરી કરી આપવી જોઇએ. ^૯ આ ઉપરથી જણાય છે કે ગામની સજા વિગેરેની

૧ ૨,૧ ૨ ૭,૧૧ ૩ ૨,૩૫. ૪ ૩,૧૦ ૫ ૨, ૧.

૬ ૩, ૧૦, ૨,૨ ૭ ૩,૧૦ ૮ ૨,૧ ૯ ૪,૧૩.

ઉપજ પણ ગામમાં જ રહેતી હશે અને ગામના ગુન્હા ચુકવવાની સત્તા ગામના મુખીને હશે આના દાખલા પણ મળે છે ખેતરો અને સીમાંડા મધ્યથી તકરારો ગામના ઘરડેરાઓ ચુકવતા ^૧ કૌટિલ્ય લખે છે કે ગામનો મુખી ચોર અથવા ધીનાળવા સિવાય કોઇ ખીજા માણસને ગામ બહાર કાઢી મૂકે તો તેનો તેમજ ગામની આખી વસ્તીનો દડ થાય વળી ખીજા જગાએ લખે છે કે કોઇ માણસ કામ કરવા ગામમાં આવે અને કામ ન કરે તો તેનો દડ ગામ પોતેજ રાખે ^૨ આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ગામનો વહીવટ ગામનો મુખી કરતો હશે અને આતર વ્યવસ્થામાં ગામ સ્વતંત્ર હશે

ખેતી સખથી હકીકત અહીંજ લખવી યોગ્ય છે ખેતીનું મુખ્ય સાધન જે પાણી તેને માટે રાજ્ય ખાસ કાળજી રાખતું પાણીની નહેરો હતી અને તેમાંથી અનેક રીતે પાણી પવાતું પાણી હાથથી પવાય, ખભે વહીને પવાય, કોઇ યંત્રથી પવાય કે નદી કે તળાવમાંથી ખેતીને પવાય તે પ્રમાણે તેનાપર જૂરો જૂરો પાણી-વેરો, **ઉદ્ધક માગ** લેવાતો ^૩ ઉદકભાગ પાવ્યમાંથી ત્રીજા ભાગ સુધી લેવાતો ઉપર ગણાવી તે રીતો ઉપરાંત પવનથી પણ પાણી ખેચાતું તે વખતે જાણીતું હતું એમ લાગે છે ^૪ બધી જમીનનું માપ રહેતું અને તેનો કંઈ નક્કી કરેલો હતો ^૫ જૂના નવાણોને સમરાવવા બદલ કર માપ કરવામાં આવતો નવાણોને સારી મિથિતિમાં રાખવાને ખાસ સભાળ રખાતી અને પાણીની નહેરને કાણી કરવા માટે, તેને રોકવા માટે, તળાવને ખાલી કરી નાખવા માટે, ઊંચા તળાવનું પાણી નીચામાં વહેવરાવી દેવા માટે સખત સખ કરવામાં આવતી ખેતીની ઉપયોગિતાને લીધે ખાસ એક સીતાધ્યક્ષ ગણવામાં આવતો તે કૃષિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતો અને દાણા ઝળ ફૂલ શાક કન્દ મૂળ કષામ વિગેરેના ખીચા મેળની સંપત્તિ વગરસાદ પ્રમાણે વાવણી કરાવતી તે પણ તેનું કામ હતું ત્રીજા ભાગનો વરસાદ પહેલાં અને છેલ્લા મામમાં પડે અને બાકીના બે ભાગનો વચલા બે માસમાં પડે તે વરસાદ સર્વ પ્રકારે સારો ગણાતો આગોતરા પાછેતરા કે મધ્યમ વરસાદને અનુકૂળ શુ વાવવું તે પણ કૌટિલ્યે જણાવેલ છે બહુજ અભયમ જેવું છે કે એટલા વહેલા કાલમાં પણ વરસાદ મપાતો

હતો અને જૂદા જૂદા દેશના વાર્ષિક વરસાદનું માપ કૌટિલ્યે આપેલ છે બીઆ કેવી રીતે વાવવા તે પણ તે જણાવે છે તેના કાલમા શાળ, વરી, કોદરા, નલ, મગ, અડદ, કસુબી, મસૂર, કળથી, જવ, ઘઉં, વટાણા, અળસી, સર્સવ વિગેરે બધા ધાન્યો વવાતા શાળ ઊગે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ, શાક ઊગે તે મધ્યમ અને શેરડી ઊગે તે જમીનને કૌટિલ્ય કનિષ્ઠ કહે છે કામ કરનારા માણસોને પોતાના કામ પ્રમાણે અનાજ મળવાની વ્યગ્રસ્થા હતી, અને શ્રોત્રિય અને નપત્નીઓને પુષ્પ અને વરી મળતા અને ઉચ્છૃષ્ટિવાળાઓ અળામા ખાટી રહેલા દાણા લેતા કૌટિલ્ય કહે છે કે “ સમયપ્રમાણે પાક થતા જ્ય તેમ તેમ તે લેતા જવો ખેતરમા પરાગ પણ પડ્યું રહેવા દેવું નહિ લણેલા ધાનના ઊંચા ઢગલા-ઓના કરવા અને તેનજીક નજીક ન કરવા ખાગા એક સાથે કરવા અને તેમા કામ કરનારાઓએ પાણી રાખવું અને અગ્નિ વિના રહેવું

ખેતીની જમીન ખેડતને પોતાના આયુષ્ય સુધીને માટે અપાતી કોઇ ખેડે નહિ તો તેની જમીન બીજને આપવી કર સખધી મારી કે રાહત તિજેરીને ફાયદો થાય તેવી રીતે આપવા નવી જમીન ખેડાણુમા લે તેનો કર માફ કરવો ^૧ અને એવી રીતે કર માફ થયેલા ખેડતો તરફ પછી પણ મીઠી નજર રાખવી ^૨

ઢારને માટે પણ કૌટિલ્ય કાળજી બતાવે છે બધા ઢોરોની સખ્યા રાખ્યમા રહેતી ખેતીને સુરપનો વણો ભો હતો એમ કૌટિલ્ય લખે છે, એટલે સર્પથી ઢોર બહુ મૃગતા હશે એમ લાગે છે અને હાલ પણ બગાળા તરફ સર્પનો ધણો ભો છે તે આપણે જાણીએ છીએ ઢોરને માટે ખાસ એક અમલદાર ગ્રામ્યક્ષત્રી નીમણુક થતી દૂધ દહોવા સખધી કૌટિલ્ય કહે છે કે વર્ષા, ગરમ અને હેમન્ત કાલમા ઢોર ખે વાર અને શિશિર, વસન્ત અને ગ્રીષ્મકાલમા એક-વાર દહોવા. આ નિયમનો ભગ કરનારને અગુચ્છેદની શિક્ષા થતી ^૩

કૌટિલ્યના કાળમા પણ વેઠને રિવાજ હતો પણ આ વેઠ દરેકને માથે હોય એમ જણાતું નથી કરને બદલે વેઠ લેવાતી. આગળ જૂદા જૂદા ગામોના જે વગો ગણાવ્યા તેથી એમજ જણાય છે કે કરને બદલે વેઠ આપનારા ગામોજ જૂદા વસતા હતા. વેઠને

લીધે દૈયતને રજા ન થાય માટે સાવચેત રહેવા કૌટિલ્ય કહે છે
“ દણ્ડ, વેઠ, કર્થી કૃષિને બાધ થતો અટકાવવો ”

દુર્ગનિવેશના^૧ અધ્યાયમાંથી રહેરોની બાધણી વિષે આપણને ખ્યાલ આવી શકશે કૌટિલ્ય લખે છે કે રહેરમા ત્રણ ઉત્તર-દક્ષિણ અને ત્રણ પૂર્વ-પશ્ચિમ એમ છ રાજમાર્ગો કરવા અને એવી રીતે દુર્ગમા ૧૨ દરવાજા કરવા વસ્તીની વચ્ચેવચ્ચ જરા ઉત્તર તરફ મજબુત જગાપર રાજમહેલ કરવો રાજમહેલની પૂર્વોત્તરે આચાર્ય, પુરોહિત અને મન્ત્રિઓ સાથે રહે પર્વ-દક્ષિણે રસોડું, હસ્તિશાળા અને કોઠાર આવે પૂર્વ દિશાએ ગન્ધ માલ્ય ધાન્ય અને રસ વેચનારા અને હોશીઆર કારીગરો રહે, દક્ષિણ દિશાએ નગર ધાન્ય બાવહારિક કાર્માન્તિક અને લશ્કર ખાતાના અધિકારીઓ અને તેની સાથે રાધેલુ અનાજ મુરા માસ વેચનારા તથા વેસ્થાઓ રહે પશ્ચિમ-દક્ષિણે ગધેડા અને ઊંટના તખેલા તથા પશ્ચિમ-ઉત્તરે વાહન અને રથની શાળાઓ રાખવી પશ્ચિમ તરફ બિન સૂત્ર વાસની યીજો ચામડું કવચ શસ્ત્રના કારીગરો તથા શત્રો રહે ઉત્તર-પશ્ચિમે બજાર તથા દવાખાનું, ઉત્તર-પર્વે તિજેરી તથા ગાય ઘોડા રાખવાની જગા અને ઉત્તરે નગરરાજ દેવતા લુહારો મણિદારો અને બ્રાહ્મણો રહે ખૂણાઓમા જૂદી જૂદી શ્રેણીઓ રહે મધ્યમા અપરાજિત, અપ્રતિહત જયન્તી, ગિવ વગેરેના દહેરા અને શ્રીમદિરાગુહ પણ ત્યાજ રખાતું એ પ્રમાણે નગરની ગ્યના હતી રથમાર્ગો રાજમાર્ગો ૨૪ ફૂટ પહોળા, લશ્કરની ઝાવણીના માર્ગો, સ્મશાન માર્ગ ૪૮ ફૂટ પહોળા, બગીચા અને સીમમા જવાના માર્ગો ૨૪ ફૂટ પહોળા, હસ્તિ અરણ્યમા જવાના ૧૨ અને ગાડીના માર્ગો ૭૫ ફૂટ પહોળા જોમ્મએ એમ કૌટિલ્ય ઠરાવે છે ગાડીનો માર્ગ આટલો સાકડો છે તે એમ બતાવે છે કે તે વખતે ગાડીઓ ધણી સાકડી હશે હાલ પણ ઉત્તર હિંદની ગાડીઓ (ટમટમીયા) સાકડી હોય છે. સ્મશાન વાટ ઉત્તર અથવા પૂર્વ તરફનો રખાતો અને ઉત્તમ વર્ણોના દક્ષિણ તરફ, તે પ્રમાણે ન કરે તેનો દડ થતો પાષણો અને ચાણુક્યોને સ્મશાનાન્તે વસાવવાનું હતું મજૂરોને પોતપોતાના ધધાને અનુકૂળ જૂદા જૂદા વસાવવાના હતા દરેક દસ ધરે એક કુવો રખાતો^૨

તે વખતના ધરેની પણ આપણને કાઠક માહિતી મળી શકે તેમ છે એ ધર વચ્ચે થોડી પણ જગા ગખવાનો નિયમ હતો એટલે ધરેની સળગ હાર નહિ થતી હોય એમ લાગે છે ધરના ઝાપરા પણ છેટા અથવા તેના છત્ત એક પર ખીલુ આવે એમ રખાતા વચ્ચા રાજમાર્ગે ન હોય તો ધરમા સામસામા બારી બારણા રાખવાની મનાઈ હતી દરેક ધરમા પાણી જવાની ખાળ તથા ઉકરડો અને ઉદપાન (પાણીની કુડી અથવા હવાડો) રાખવાની ફરજ હતી અગ્નિ રાખવાનું સ્થાન તથા ઘટ્ટી અને ખાણીઓ રાખવાની 'જગા' ધરથી અલગ રખાતી અને તેમ ન કરે તેને સજા થતી ખાળમા પાણી ભરાઈને બીજના હકને નુકશાન થાય તો તેને દણ્ડ થતો અને તે પાણી ગદવાડનું હોય તો બમણી સજા થતી ૧

શહેર સુખાકારી માટે નગરાધ્યક્ષ રાખવામા આવતો શહેરમા આગની સાવચેતીને માટે ઘણા નિયમો હતા તેથી લાગે છે કે તે વખતે આગનો ભો ધણો હશે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે દર દસ ધરે એક કુવો રખાતોજ તે ઉપરાંત મોટા રાજમાર્ગો ઉપર, ચાર રસ્તાઓ ભેગા થાય ત્યાં અને રાજગૃહ પાસે પાણીના વાસણો ભર્યા રખાતા એટલુંજ નહિ પણ આગ વખતે કામ આવે તેવી દશ ચીજો—પાણી ભરેલા વાસણો, ભીંત તોડી નાખવાનો અકુશ, ખરપડી વિગેરે દરેક વરખારીએ રાખવાની ફરજ હતી ઉનાળામા બપોરના વખતે ધરમા અગ્નિ સળગાવવાની મના હતી આ બધા નિયમો ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે તે વખતના ધરેમા લાકડકામ વિશેષ હશે ઇંટો બનાવતા લોકોને આવડતી તો હતી કારણ કે તિબેરીનું મકાન બનાવવામા પાકી ઇંટો વાપરવાને કૌટિલ્ય કહે છે શહેરની સ્વચ્છતા પણ બહુ કાળજીપૂર્વક જળવાતી રસ્તામા ધૂળ પાણી કચરો નાખનારને તથા ગદ્દી કરનારને સજા થતી હોરના મડદા શહેરમા નાખવાની મના હતી શ્મશાનવાટ સિવાય બીજે રસ્તેથી કે બીજે દગ્વાજેથી પ્રેતને લઈ જવાને માટે તેમજ શ્મશાનની જગા બહાર પ્રેતદાહ કરવાને માટે પણ સજા થતી રાતમા લોકોને અમુક વખત પછી અમુક વખત સુધી બહાર નીકળવાની મનાઈ હતી. તે વખત જણાવવાને તુરી વગાડવામા આવતી પહેલી તુરી વાગે તે વખતે દરેક ધરઘણીએ પોતાને ઘેર

હાજર થઇ જવું જોઇએ તે પછી બહાર રહેવું હોય તો હાથમા દીવો રાખવાની ફરજ હતી અને ગજની પરવાનગી બતાવવા તેની મહોર છાપની જરૂર હતી માત્ર પ્રેતદાહ, માદાની દવા, સુવાવડ, નાગરકને મળવાનો પ્રમગ, આગ ઝોલાવવા જવું હોય કે ભયની તુરિ વાગી હોય તેનું કારણ જાણવા જવું હોય એટલાજ પ્રસંગોનો અપવાદ કરેલો હતો કોઇ કોઇ ખાસ ઉત્સવને લીધે રાત્રે ફરવાની સામાન્ય છૂટ હતી ?

રાત્રે ફરવામા આટલી સખ્તાઇ રાખવાનું કારણ પરદેશીઓની બીક હશે ચાર સમ્મથા વિષે વાચતા આપણું જોઇએ છીએ કે તે વખતે વૈદેહક એટલે પરદેશી વેપારી અને બાવાઓના વેષે મુખ્યત્વે કરીને ચારો રહેતા આટલા માટે નગરમા આવતા પરદેશીઓ ઉપર સખ્ત નિયમો ગખાતો હતો મદિરોમા કોઇ તાપસ કે વેદ્ત બ્રાહ્મણ આવે તોપણ તે ઝોળખીતા હોય તો તેને વસવા દેવામા આવતો કારીગરો અને વેપારીઓને બીજા પોતાના ઝોળખાણના માણુઓ વસાવવાની છૂટ હતી પણ તે પોતાની જવાબદારીએ જ પરના માલીકે પોતાને ત્યાં નવા માણુઓ આવે તેની રાજમા ખબર આપવાની હતી અને એવી રીતે ખબર ન આપે તો તે રાત્રે જે ચોગી થાય તેને માટે તેઓ જવાબદાર હતા અને ચોરી ન થાય તોપણ તેમનો દડ થતો ગુમચરોએ ખડીએગ વિગેરે જગાઓમા કોઇ ચકદાર માણુસો સતાતા હોય તો તેની ખબર રાખવાની હતી રાત્રે તુરિધોપ પછી જે રાજમહેલ પામે કરતો જણાય તેનો દડ કરવામા આવતો ? આ બધી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે રાજ્યે ગુમ વેપધારીઓ અને પરદેશીયી સાવચેતી રાખવી પડતી હશે કદાચ એમ પણ હોય કે ચન્દ્રગુપ્તનું રાજ્ય હજુ નવજ શરૂ થયું હોય તે અરસામા અર્થશાસ્ત્ર લખાયું હોય અને તેથી રાજના જીવની વધારે સભાળ રાખવી પડતી હોય પણ આ બધા અનુમાનો ઉપરાંત એ પણ ધ્યાનમા રાખવું જોઇએ કે કૌટિલ્ય સ્વભાવથીજ બહુ બાહોગ અને ઝીણામા ઝીણી વાતની ખબર રાખનારો માણુસ હતો અને તેથી જેટલી જેટલી રીતે રાજને નુકસાન થઇ શકે એમ તેની મુદ્દમચુદ્ધિને લાગ્યું તેટલી બધી રીતોથી સભાળ લેવાની તેણે અર્થશાસ્ત્રમા મુચના કરેલ છે

તેમ છતાં પરદેશીઓના સામાન્ય હકને રાજમા કસો વાધો હતોજ નહિ એટલુજ નહિ પણ ખીજા રાજ્યોમા ન હોય એટલી પરદેશીની સભાળ રખાતી કૌટિલ્ય વેપાર મળધી લખતા કહે છે કે ખાસ કરીને પરદેશીઓને વેપાર અથે પોતાના દેશમા આવવા આકર્ષવા ^૧ પરદેશીઓની તેમના નામથી મશ્કરી કરવા માટે પણ સજા હતી ^૨ કેાઇ પરદેશી મરી જાય તો તેની મિલકત પણ તેના સમાને રાજ્ય તરફથી પહોંચતી કરવામા આવતી

મે વેપાર મળધી કહેલ છે કે વેપારને ઉત્તેજન આપવા રાજ્ય ખાસ ચીવટ રાખતુ તેને માટે એક અધ્યક્ષ રખાતો હતો ^૧ આપણે ગયા યુદ્ધ દરમીઆન જેમ વેપાર ઉપર સરકાર તરફથી નિયમન (control) રહેતુ તે પ્રકારની વ્યવસ્થા તે વેપારમા રાખતો કૌટિલ્યના વખતમા વેપારી સઘો-ત્રેણીઓનુ વણુ બળ હતુ એમ જણાય છે અને માટેજ વિશેષ સભાળની આવશ્યકતા હતી વેપારીઓ ભેગા થઇ અસુક માલની કિમત વધારી દે અથવા કારીગરોની રોજી ઘટાડી દે તો તેમને ભારે દડ થતો ^૩ અસુક જગાએ કેાઇ માલ વધી ગયો હોય તો બીજી જગાએ તેનુ વેચાણુ બધ કરી બજારમા માગણી અને છતનુ પ્રમાણુ નિયમિત કરાતુ એક જાતનો માલ એકજ જગાએ ભેગો કરી વેચવાનો ધારો હતો તેમ ન કરનારને દડ થતો વેપારનો અધ્યક્ષ ખરાબ માલનુ વેચાણુ બધ કરાવતો તે વખતે વેપારની ચીજો હાલ આપણે જાણીએ છીએ તે બધી હતી જેવી કે ખાણુ અને જગનની પેદાશ હાથીદાંત, અનાજ, ખાસ, ફૂલ વિગેરે વેપાર જલમાગ તેમજ મથલમાર્ગે પણ થતો કૌટિલ્યના વખતમા દક્ષિણુ હિંદ તરફનો વપાર વધતો જતો હશે એમ લાગે છે કારણુ કે અર્થશાસ્ત્રમા “સ્થલમાર્ગોમા હિમાલય તરફનો વધારે સારો” એવા આચાર્યના મતનો ઉલ્લેખ કરી કૌટિલ્ય તેનો નિષેધ કરી કહે છે કે માર્ગે દક્ષિણુ તરફનો વધારે સારો, કારણુ કે ધાખળા, ચામડા, થોડા, ગખ, હીરા, માણુક, મોતી અને સોના સિવાય બધી ચીજો દક્ષિણુમા પુષ્કળ મળે છે ^૪ જગમ વસ્તુઓના વેચાણુમા એક વિચિત્ર રિવાજ નજરે પડે છે વેચાણુ કર્યા પછી પણ તે રદ કરવાનો હક રહેતો હતો આ હક અખતાર કરવાને જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી ચીજો માટે જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી અવધિઓ હતી આ રીતે

વેપારીએ એક, ખેડુને ત્રણ, ગોવાળે પાચ, ઝવેરીએ સાત રાતમા, ઢોરના વેચાણમા ત્રણ પખવાડીઆમા, અને માણસ (ગુલામ) ના વેચાણમા એક વરસમા આ હક અખત્યાર કરી લેવો જોઇએ એવો કામદો હતો.^૧ સ્થાવર મિલકત વેચવા સબધી વેચાણની જૂઠીજ રીત હતી પ્રથમ ખાનગી રીતે સ્થાવર મિલકતના વેચાણ સંબધી સાદુ થતુ હશે પણ તે પછી બધા વેપારીઓને ભેગા કરી હરરાજની માફક તે કિમત ત્રણ વખત બોલી સભળાવવાનો રિવાજ હતો જે કોઈ પહેલાની કિમતથી વધારે કહે તો તે મિલકત વધનારને મળે કિમતનો વધારો રાજમા જતો.^૨ આમા આપણે અગ્રક્યાધિકારનુ ખીજ જોઇએ છીએ પણ્યાધ્યક્ષે રાજ્યનો માલ પણ વેચાવવાનો હતો ખાણ, અરણ્ય વિગેરેની પેદાશ રાજ્યની હતી તેમજ ખેડુનો રાજભાગમા ધાન્ય પણ આપતા હતા તે માલ ખપાવવાનો ઉપર ઉલ્લેખ હશે એમ લાગે છે રાજ્ય વેપાર કરતુ હશે એમ લાગતું નથી.

ઉપર કહેલ છે કે કૌટિલ્યના વખતમા વેપારની શ્રેણીઓનુ બહુ જોર હતુ આ શ્રેણીઓ માત્ર વેપારનાજ નહિ પણ સમાજના બધારણના દષ્ટિબિન્દુએ પણ બહુ અગત્યની છે શરૂઆતમા જણાવેલ છે કે કૌટિલ્યને વર્ણવ્યવસ્થા ઇષ્ટ છે પણ સમગ્ર સ્થિતિનુ અવલોકન કરતા સમગ્રય છે કે વર્ણવ્યવસ્થા ધધાની બાબતમા શિથિલ હતી લડવાનો ધધો આદ્દાણુ અને વેશ્યો પણ કગના હતા.^૩ વર્ણથી સ્વતન્ત્રજ આ વખતે શ્રેણીની વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમા આવતી હતી આ શ્રેણીઓ તે હાલની નાતોનુ મૂળ છે એની કલ્પના છે અને કૌટિલ્યનુ અર્થશાસ્ત્ર એ મતને સબળ ટેકો આપે છે એમ માઝ માનવુ છે શ્રેણીઓ બે પ્રકારની હતી કોઈ વાર્તા એટલે ધધો વેપાર કરીને રહેનારી અને કેટલીએક ગસ્ત્રોપજીવી તેમા કાબોજ સુરાજૂ અને લત્રિયની શ્રેણીઓની ગણના વાર્તા અને શાસ્ત્ર ઉપર નભનારીમા કરી ૩ અને લિચ્છવી વૃજિક મદલક મદ્રક કુકુર કુરુ પાચાલ એ રાજશબ્દોપજીવી એટલે રાજ ભોગવનારી અથવા રાજચિન્હ ધારણ કરનારી શ્રેણીઓ છે વેપારમા આ શ્રેણીઓનુ ધણુ જોર હતુ તે આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ તે સિવાય કાયદામા પણ તેને ખાસ અનુગ્રહ બતાવેલ છે અમુક વખતમા કામ કરી આપવાનો કગર શ્રેણી સાથે કર્યો હોય તો તે વખત પછી પણ

શ્રેણીને સાત દિવસ વધારે મળતા ^૧ રાજ્યને શ્રેણીઓથી ચેતતા રહેવું પડતું ચાલુક્ય એક જગાએ પ્રશ્ન કરે છે કે સામાન્ય દૃષ્ટા માણસો રહેતા હોય તે દેશ સારો કે શ્રેણીવાળો સારો ? અને જવાબ આપે છે કે શ્રેણીવાળો નહિ સારો, ^૨ કારણ કે તેઓ આપત્તિ સહન કરતા નથી અને તુરત કોપે છે પૈસા ખૂટે ત્યારે કર્ષન વમન વિગેરે પ્રયોગ કરનારા કૌટિલ્યને શ્રેણીઓ નમતુ આપતી નહિ હોય એમ લાગે છે માટે જ તે ગામડામાં બહારની શ્રેણીઓને પેસવા દેવાની મનાઇ કરે છે અને છતાં શ્રેણીઓની જોડે સારાસારી રાખવાની બલામણુ કરે છે લશ્કર, મિત્ર અને પૈસાના લાભ કરતાં શ્રેણીની મૈત્રીનો લાભ વધારે સારો તે ગણે છે

શ્રેણીઓમાંથી હાલની નાતો નીકળી એના ઘણા પુરાવા છે. શ્રેણી માત્ર વેપાર પૂરતી જ ઐક્ય રાખતી હતી એમ નથી પણ ખાનગી જીવનમાં પણ તેઓ એક સબધ રાખતી એકજ શ્રેણીના માણસો ભેગા રહેતા અને તેમને ભેગા રહેવાની સગવડ કરી આપવાની રાજ્ય પોતાની ધરજ સમજતુ શ્રેણીની આતર વ્યવસ્થાના કાયદા જૂદા હતા એમ લાગે છે હિસાબી ખાતાના અધ્યક્ષે શ્રેણીઓના કાયદા લખી રાખવાના હતા ^૩ શ્રેણીઓ પાસે મજમુ દ્રવ્ય પણ રહેતું હતુ તે સારા માણસને ત્યાં અનામત રહેતું અને વિપત્તિમાં શ્રેણીના માણસો તેના ઉપયોગ કરી શકતા ^૪ શ્રેણીના કેઇ માણસ પોતાનુ કામ ન કરે તો પ્રથમ તેને ડપકો આપી ખુટતા કામ પેટે બીજુ કાઇ કામ કરાવી લેવું પૈણ બીજી વાર ચુન્હો કરે તો તેના દડ કરી તેને શ્રેણી બહાર કાઢી મૂકવો ^૫ એમ કૌટિલ્ય લખે છે વળી શ્રેણીમાં અદર અદર રોડી અને બેટી વ્યવહાર ચાલતો હશે એમ લાગે છે કેઇ શ્રેણી મજબુત હોય અને વિરૂદ્ધ પક્ષમાં હોય તો તેમાં શટકુટ કેવી રીતે કરાવવી તે વિષે ચાલુક્ય કેટલીએક ચુક્તિઓ બતાવે છે ^૬ તે ઉપરથી આ બાબત સ્પષ્ટ દેખાય છે તે કહે છે કે તેમના મનમાં આકુ અવળુ ભરાવવુ, મતમાં કકાસ કરાવવો, દાવા ઊભા કરવા અને પછી ઉમેરે છે કે હલકા કુલનાને કૂલાવવા કે તેઓ ઊંચા કુળના છે, ઊંચાઓનો હીન સાથેના બાણ્ય-વ્યવહાર અને લગ્નવ્યવહાર બધ કરાવવો, અથવા હીનોને ઊંચા સાથે બાણ્ય અને લગ્નના વ્યવહારમાં જોડવા, અથવા ઊંચા કુલથી અથવા

શૌર્યથી જેમને જે જે સ્થાનો મળ્યા હોય તે તે સ્થાનો ઊધા ગવળા કરી નાખવા અને એવી રીતે ફાટફૂટ કરી રાજ્યને નબળાતો પક્ષ લઇ કલહ કરાવી શ્રેણી તોડાવવી ૧ આવી રીતે એકત્ર નિવાસ, એક ધર્મ, મનુષ્ય દ્રવ્ય, સ્વતંત્ર આતર વ્યવસ્થા, શ્રેણી બહાર કાઢી મુકવાની સજા, ભાણુવ્યવહાર, લગ્નવ્યવહાર, અને લગ્ન તથા ભાણુવ્યવહારમાં કલહો ક્રમ દાખલ કરાવી શ્રેણી તોડવાની રીત એ સર્વ હાલની નાતની મસ્થાઓના ચિહ્નો છે અલબત્ત હજુ તે વખતે હાલની નાતના જેવા મજબૂત બધારણો નહિ થઇ ગયા હોય પણ હાલની નાતની શરૂઆત આપણે શ્રેણીમાં જોઇએ છીએ ૨

જો આ અતુમાન ખરૂં હોય તો સિદ્ધ થાય છે કે હાલની સ્થિતિ-વ્યવસ્થાનું મૂળ વર્ણાશ્રમ નથી, પણ વેપારની સગવડ છે અને વર્ણવ્યવસ્થા ધધાની બાબતમાં ચાણુક્યના કાલમાં પણ શિથિલ હતી અહીં એ લખવાની જરૂર છે કે ચાણુક્ય સ્થિતિ શબ્દ ધણી જગ્યાએ વાપરે છે પણ તે સગાના અર્થમાં વાપરે છે

દરેક સમાજમાં સામાજિક ધર્મયુદ્ધિ કેટલી છે તે ઉપર તે સમાજની પ્રગતિ આધારી શકાય છે આ દૃષ્ટિથી જોતા કૌટિલ્યના પ્રસંગે સામાજિક કર્તવ્યયુદ્ધિ જાણી પ્રકારની લાગે છે આપણે જોઈ ગયા કે કૌટિલ્યના સમયમાં આગતો ધણો ભો હતો આગના સમયમાં દરેક માણસની આગ ઓલવવા જવાની ફરજ હતી ૩ તેજ પ્રમાણે રેલમાથી દૂખતા માણસોને બચાવવાની દરેક ગામના માણસની ફરજ હતી અને તે ફરજ ચૂકે તેને દડ થતો વાધવી પણ બચાવવાની ફરજ હતી ૪ સર્વના હિતની વાત જો કોઇ એક માણસ કહેતો હોય તો બધાએ તે પ્રમાણે કરવાની ફરજ હતી ૫ તેવીજ રીતે સર્વના ઉપયોગનું મકાન કરવામાં પોતાના ભાગ પ્રમાણે કરવાની પણ દરેકની ફરજ હતી ૬ દેશના હિતને માટે અથવા જાહેર રમ્ના ઉપર ઉપયોગી મકાન કરાવે અથવા ગામની શોભા અથવા રક્ષા માટે જેઓ ભોગા થઈ કંઈ કામ કરે તેમનું ગણ્યએ પ્રિય કરવું એમ કૌટિલ્ય કહે છે ૭ તે જનારા માણસો નગરમાં કે નગરની બહાર કોઇ વાયવ થએલને, પ્રાણનાગક હથિયાગવાળાને, અતિભાર

૧, ૧૧, ૧, ૨ બગાળામાં બ્રાહ્મણની મુખ્ય નાતોને શ્રેણી કહે છે એ પણ એક વધુ પુરાવો છે

૩ ૨, ૩૬ ૪ ૪, ૩ ૫ ૩, ૧૦ ૬ ૩, ૮

ઉપાડી લઈ જનારને, છાના ચાલનાગને, ઘેનમા પહેલાને જીવે તો તેમને પકડી લે એવો ધારો હતો ? નજીકમા કોઈ માણસ આપત્તિ મા પડેલ હોય અને તેને મદદ ન કરે તેને સજા થતી ર આ બધા કાયદાઓ એવા છે કે સમાજનો મોટો ભાગ મુખ્યત્વે આવા વિચારનો ન હોય તો તુરત નિષ્ફળ જાય અને ચાણક્યે આને કાયદામા રાખેલ છે એ એમ બતાવે છે કે તે વખતના સમાજમા સામાજિક કર્તવ્યબુદ્ધિ સામાન્ય રીતે ઉત્તમ પ્રકારની હશે

સામાન્ય સમાજ સબધી આટલી બાબતોમા આપણે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના ચિન્ન જોઈએ છીએ ત્યારે બીજી બાજુ કેટલીએક બાબતમા આપણે દોષ પણ જોઈએ છીએ કૌટિલ્યના વખતમા પણ અત્યજો તગ્દનો અન્યાય શરૂ થઈ ગયો હતો ગામ વસવામા ચાણક્યોને દર રાખવા એવો કૌટિલ્યનો નિયમ આપણે જોઈ ગયા બીજી એક જગ્યાએ કૌટિલ્ય બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી અન્નાવસાયીનો ઉલ્લેખ કરે છે જે એમ બતાવે છે કે અત્યજોને તે ચાણક્યની બહાર ગણતો હતો આવીજ રીતે કૌટિલ્યના સમયમા સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતા બીજા એક દોષની શરૂઆત થએલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ દરેક સમાજ સ્ત્રીઓને કેટલું માન આપે છે તે ઉપરથી તેની સંસ્કારિતાતુ માપ થઈ શકે છે આ રીતે જોતા આપણે એક બાજુ સ્ત્રીઓતુ સમાજમા વણ માન હોતુ એમ જોઈએ છીએ, અને બીજી બાજુ તેની સ્વતંત્રતા તરફ સમાજને કેમકે ધ્યાન શરૂ થઈ હોય એમ પણ જોઈએ છીએ.

સ્ત્રીની સ્થિતિનો પ્રશ્ન હમેશા લગ્નસંસ્થા સાથે નિકટ સબધ ધરાવે છે એને એ સિવાય પણ તે સમયની લગ્નસંસ્થાઓ આપણે જાણવી જોઈએ માટે સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્થિતિનો પ્રશ્ન લગ્નની હકીકતથી શરૂ કરીયું. કૌટિલ્યે ૧૨મે વર્ષે સ્ત્રીને અને ૧૬મે વર્ષે પુરૂષને વ્યવહારપ્રાપ્ત ગણેલ છે અને વ્યવહારમા પ્રથમ સ્થાન વિવાહને તે આપે છે તે વખતથીજ વિવાહિત સ્ત્રી પુરૂષને પરસ્પર શુશ્રૂષાનો^૪ હક પ્રાપ્ત થાય છે^૫ જૂના કાલથી ચાલતા આવેલા આઠ પ્રકારના વિવાહો કૌટિલ્ય સ્વીકારે છે તેમા પહેલા ચાર

૧ ૨, ૩૬   ૨ ૩, ૨૦.   ૩ ૩, ૧૮

૪ લગ્નના હક પૂરા કરવાના અર્થમા આ શબ્દ વપરાયેલ છે   ૫ ૩, ૩

બ્રાહ્મ પ્રાણપત્ય આર્ય દૈવને તે ધર્મ્ય વિવાહ ગણે છે અને બાકીના ગાન્ધર્વ આસુર રાક્ષસ પૈશાચને અધર્મ્ય ગણે છે આ છેલ્લા ચાર અનાર્યોના વિવાહો હશે, પણ તેમા કૌટિલ્યના વખતમા કાયદાનું તત્ત્વ એટલુ દાખલ થયેલુ હતુ કે તેમા પણ માળાપ અથવા તેમાથી જે જીવતુ હોય તેની કે પછી છેવટ કન્યાની પોતાની સમતિ હોય તો તે કાયદેસર લગ્ન ગણુવુ કૌટિલ્ય કહે છે કે પક્ષકારો ખુશી હોય તો કાયદાનો પ્રતિષેધ નથી ૨ એટલે કૌટિલ્યના વખતમા વિવાહ એક બાબુ ધર્મસસ્કાર ગણાતો હતો અને બીજી બાબુ હાલ પશ્ચિમમા ગણાય છે તેમ વ્યવહાર-કરાર પણ ગણાતો હતો તે એટલે સુધી કે વેચાણના વ્યવહારો રદ કરવાના પ્રકરણમા વિવાહ રદ કરવાનો કાયદો પણ સાથે સાથે લખેલો છે ૨ ખરી રીતે આ આર્ય અને અનાર્ય વિવાહના રિવાજોનો વિકાસ જૂદી જૂદી દિશાઓમા થએલો નજરે પડે છે આર્ય વિવાહમા સ્ત્રીધન ઉપર સ્ત્રીને ઘણો ઓછો હક છે પતિ સ્ત્રી ધનનો ઉપયોગ કરી શકે છે પણ ગાન્ધર્વ અને આસુર વિવાહમા જે ઉપયોગ કર્યો હોય તો વ્યાજ સાથે પાછુ આપવુ પડે અને રાક્ષસ અને પૈશાચમા એવો ઉપયોગ ચોરી બરાબર ગણાય છે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીધન નક્કી કરવામા આવતુ પણ તેજ વખતે અપાતુ નહિ પતિના મરણ પછી તે સ્ત્રીને મળતુ પતિના મરણ પછી જે સ્ત્રી ધર્મકામ રહી પતિનુ ધરજ સેવે તો તેજ વખતે તેને પૂતિ તરફથી મળેલ ધન તથા સ્ત્રી-ધન બધુ મળતુ પણ જે તેમ ન કરવુ હોય તો નિવેશક કાલે તેને સ્ત્રીધન મળે પણ જે પુત્રવતી હોય તો સ્ત્રીધન પણ ન મળે. અને સ્ત્રીધન દિકરાઓને જાય ધર્મકામ રહે તોપણ સ્ત્રી પોતાના આયુષ્ય સુધી સ્ત્રીધન ભોગવી શકે તે પછી દાયાદોને જાય ધર્મકામ રહે તોજ પતિનો ભાગ ભોગવી શકે નહિતો કોઇ પ્રસંગે પતિનો ભાગ નજ મળે

આર્ય અને અનાર્ય વિવાહોના રિવાજોનો બીજો તફાવત મોક્ષના વિષયમા આપણે જોઈએ છીએ ધર્મ્ય વિવાહોમા મોક્ષ એટલે છેડાછટકો મળી શકતો નહિ પણ બીજા ચાર વિવાહોમા મળી શકતો કૌટિલ્ય કહે છે કે સ્ત્રીને પુરૂષ ન ગમતો હોય કે પુરૂષને સ્ત્રી ન ગમતી હોય તો એટલાજ ઉપરથી મોક્ષ અપાય

નહિ, પરસ્પર દ્રેષ હોય તોજ મોક્ષ અપાય, પણ આગળ વધારે છે કે સ્ત્રી તરફના ભયથી પુરૂષને મોક્ષ જોઈતા હોય તો તેને વિવાહ વખતે જે આપેલ હોય તે આપીને મોક્ષ લેવો જોઈએ પણ સ્ત્રીને એવા કારણથી મોક્ષ જોઈતા હોય તો તેને સ્ત્રીધન ન મળે^૧

આવેજ એક વિશેષ તકાવત આગળ કહ્યું તેમ લગ્ન રદ કરવા સર્વધર્મા છે પહેલા ત્રણ જાંચા વર્ણોમાં પાણિગ્રહણ પહેલાજ લગ્ન રદ કરી શકાતું અને શદ્રોમાં પણ જ્યાં ધર્મ્ય વિવાહ હોય ત્યાં એજ નિયમ હતો તે સિવાય લગ્ન પહેલાના સ્ત્રીના અપકૃત્ય માટે લગ્ન રદ કરી શકાતું પણ અભિજ્ઞત એટલે જાંચા કુળના માણસો સખધર્મા કોઈ પણ પ્રસંગે લગ્ન રદ કરી શકાતું નહિ આ હપરથી એ પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે લગ્ન અને કુલધર્મોમાં હલકી ગણાતી વર્ણો જાંચી વર્ણોનું અતુકરણ કરવા માડી હતી

આવી રીતે આપણે જોયું કે આર્ય અને અનાર્ય વિવાહોના મુખ્ય તરાવત એ છે કે આર્યવિવાહોમાં લગ્ન સખધ આમરણાન્ત છે ત્યારે અનાર્યોમાં તે સખધ પક્ષકારની ઇચ્છા મુજબ રદ કરી શકાય એવી છૂટવાળો છે પણ નિવેશની છૂટમાં એમ નથી. એ છૂટ સર્વને છે શદ્ર વૈસ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણની ભાર્યાઓ જો અપ્રજન્ત હોય તો એક વરસ અને પ્રજન્ત હોય તો તેથી અધિક સમય પતિની રાહ જોઈ અન્ય પતિ કરી શકે આ પ્રમાણે સ્ત્રીના ભરણ પોષણની વ્યવસ્થા કરી હોય^૨ કે ન કરી હોય, પતિના સમાચાર કાંઈ મળ્યા હોય કે ન મળ્યા હોય, બ્રાહ્મણ પતિ અધ્યયન માટે ગયો હોય, ભાર્યા પ્રજન્ત હોય કે અપ્રજન્ત હોય તે પ્રમાણે કૌટિલ્ય રાહ જોવાની જૂદી જૂદી અવધિઓ ઠરાવે છે તે પછી ધર્મસ્યો તેનો છુટકારો કરે અને તેઓ બીજો પતિ કરી શકે પતિ દીર્ઘ પ્રવાસે ગયેલ હોય, સન્યાસી થયેલ હોય, કે મરી ગયેલ હોય ત્યારે અપ્રજન્ત હોય તો સપ્ત તીર્થ અને પ્રજન્ત હોય તો એક વરસ રાહ જોઈ પછી પતિના ભાઈને પરણે સરખા નજીક વધારે ભાઈઓ હોય તો તેમાંથી જે ધાર્મિક હોય તેને પસંદ કરે અહીં આપણે હાલના દેરવડુ વાળવાના રિવાજને જોઈ શકીએ છીએ આ લગ્નની છૂટનું કારણ કૌટિલ્ય કહે છે કે તીર્થોપરોધ એજ ધર્મવધ છે^૩ એજ કારણથી બ્યારે બાપ સ્ત્રીધર્મમાં આવેલ કન્યાને પરણાવવાની

ગણન કરે સારે તેવી કન્યા સાથે તુલ્ય પુરૂષ ગમન કરે તેને કૌટિલ્ય ગુન્હો ગણતો નથી ૧

પુરૂષ એકી વખતે એકથી વધારે સ્ત્રીઓ પરણી રાકે એવા રિવાજનો ઉલ્લેખ પણ અર્થશાસ્ત્રમાં છે પણ આ રિવાજનું કૌટિલ્યે કષ્ટક નિયમન કરેલ છે સ્ત્રી જે વન્ધ્યા હોય તો આઠ વરસ અને કન્યાપ્રસવિની હોય તો દશ વર્ષ ગાહ જોયા પછી બીજી પત્ની કરી શકાય તેમ ન કરે તો સ્ત્રીધન આપી દેવું પડે અને ૨૪ પણ દંડ થાય, પણ આ પ્રમાણે સ્ત્રીધન આપીને અને સ્ત્રીઓને વૃત્તિ બાધી આપીને ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પુરૂષ પરણી શકે કારણ કે **પુત્રાર્થા દિ સ્ત્રિય સ્ત્રીઓ** તો પુત્રને માટેજ છે ૨

આપણે પ્રથમ જોયું કે સ્ત્રીને ૧૨મે વરસે અને પુરૂષને ૧૬મે વરસે કૌટિલ્ય વ્યવહારપ્રાપ્ત ગણે છે પણ તેનો અર્થ એવો નથી થતો કે ૧૨ વરસે કન્યાને પરણાવી દેવીજ જોઈએ કૌટિલ્યના વખતમાં સ્ત્રીધર્મ પ્રાપ્ત કર્યા પછી કન્યાના લગ્ન થતા હતા એવા અનેક પુરાવા છે આપણે ઉપર જોયું કે પરણ્યા પહેલાના દુષ્કર્મ માટે લગ્ન રદ કરી શકાતા હતા જે એમ સૂચવે છે કે મોટી ઉંમરે લગ્ન થતા હશે તેમજ ઋતુપ્રાપ્ત થયા પછી કન્યાને ત્રણ વર્ષ થયા હોય કે તેથી વધારે થયા હોય તો સ્ત્રીગમનનો દોષ નથી એમ કૌટિલ્ય કાયદો કરે છે તે પણ એજ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે પણ ઋતુપ્રાપ્ત થયા પછી કન્યાને પરણાવવી જોઈએ એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય સમાજનો હતો^૩ એમાં રાકા ગહેતી નથી

સ્ત્રીની પરાધીન ન્થિતિ આપણે લગ્નને અગેજ કેટલીએક તો જોઈ પત્ની તરીકે પણ કુટુંબમાં આપણે તેજ સ્થિતિ જોઈએ છીએ સ્ત્રીને વિનયમાં લાવવા માટે “ નન્ન, વિનન્ન, અપગ, નપીરી, નમાધ ” વિગેરે શબ્દો સંબોધવાની કૌટિલ્ય ના કહે છે પણ ખપાટ, દોરડું કે હાથથી મારવામાં તે દોષ જોતો નથી પોતાની મરજી પ્રમાણે હરવા ધરવાની પણ તેને છૂટ ન હોતી દિવસે કોઈ સ્ત્રીને મળવા કે વિહાર માટે પત્નીબહાર જાય તો તેનો દંડ થતો શક્તિસ્થાને કોઈની સાથે બોલવા માટે તેને પાંચ ફટકા મારે અને ફટકા દીઠ એક પણ આપીને તે છૂટી શકે ૪ ભય સિવાયને પ્રસંગે સ્ત્રી પતિના વર બહાર જાય તો તેને દંડ થતો અને કલ્પા ઉપરવટ થઇને તેમ

કરેલ હોય તો બમણો દડ થતો ધણીની રજા સિવાય કાંઈ માલ વેચાતો લે તોપણ દડ થતો આ નિયમો પહેલા કરતા કૌટિલ્ય વધારે સખત કરે છે “આચાર્ય કહે છે કે ‘પતિના સગા, કોઈ શ્રીમત માણસ, આમિક, બિક્ષુકી વિગેરેમાથી કોઈને ત્યા જવામા દોષ નથી’ ત્યારે કૌટિલ્ય એટલી છૂટનો પણ નિષેધ કરે છે અને કહે છે કે ‘એ લોકો પણ સારા છે એમ શા ઉપરથી માનવું ?’” આ ઉપરથી લાગે છે કે કુટુંબમા સ્ત્રીની છૂટ ઉપર વધારે દાખ એસાડવાનું કૌટિલ્યના સમયમા વલણ હતું

આ પરાધીનતા લક્ષમા રાખીને કાયદાએ સ્ત્રીનું ખાસ રક્ષણ પણ કરેલ છે તે પણ ભૂલવું જોઈએ નહિ પુરુષ નવી પત્ની કરી શકે છે અને સ્ત્રી નવો ધણી કરી શકતી નથી એ ધ્યાનમા રાખી અશુશ્રૂષા માટે સ્ત્રી કરતા પુરુષને બમણો દડ છે ^૨ એજ કારણથી કન્યાના દોષ છાના રાખી પરણાવનાર કરતા વરના દોષ છાના રાખી પરણાવનારને પણ બમણો દડ છે ^૩ પત્ની ઉપર ખોટો અમુક પ્રકારનો આરોપ મૂકનાર પતિનો પણ દડ થતો ^૪ અને જો કે મોક્ષને હક દરેક વિવાહમા નહોતો પણ નીચ થયેલ, પરદેશ ગયેલ, રાજ્ય-પરાધી પ્રાણહનતા અને કલીબ પતિનો ત્યાગ કરવાનો સ્ત્રીને પણ હક હતો ^૫

આગળ જોયું કે સ્ત્રીઓને પતિનું ધન છોડીને બહાર જવાનો હક નહોતો કૌટિલ્ય એક બીજી જગ્યાએ^૬ અનિષ્કાસિની એટલે બહાર ન જનારી સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે ધરના બારી બારણા સામસામા ન રાખવા એવો નિયમ આપણે જોઈ ગયા તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે સમાજમા અમુક ઊંચી સ્થિતિવાળાઓની સ્ત્રીઓ બહાર નહિ નીકળતી હોય અને કપક પડદા જેવી રૂઢિ પ્રચલિત હશે જ્યાં સ્ત્રીઓને સામાજિક વ્યવહારથી દૂર રાખવામા આવે છે ત્યાં ગણિકાની સંસ્થા અસ્તિત્વમા આવે છે એમ આપણે આયેન્સ-ના સમકાલીન ઇતિહાસમા જોઈએ છીએ આપણા સમાજમા પણ એજ સ્થિતિ હતી કૌટિલ્યના સમયમા ગણિકાઓનું જૂદું ખાતું અને તેનો જુદો અર્થલ મહેતો દરબારમા ગણિકાઓ રખાતી તે ગીત, વાદ્ય, પાક્ય, નૃત્ય, નાટ્ય, અલાર, ચિત્ર, લીણા, વેષ્ય મૃદંગ,

વિગેરેની કલામા પ્રવીણ રહેતી. રાજ્ય તેમનો ચાર તરીકે ઉપયોગ પણ કરતુ તેમના ગુન્હા સંબધી જૂદોજ કાયદો હતો.^૧

કુટુમ્બ આપણે સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા મર્યાદિત જોઈ પણ તે સિવાય સમાજની વ્યક્તિ તરીકે તેનું ધણું માન હતું સ્ત્રી બાલ જૂદા વિગેરેના દાવા પહેલા સાબળવા એવો કૌટિલ્યનો ધારો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ સૂત્ર આપવા માટે સ્ત્રીઓ સુત્રાધ્યક્ષ પાસે જાય તેમની સાથે બીજી વાત કરવાની કે તેમના મો સામું જોવાની અધિકારીને મના હતી^૨ વાકુપાર્શ્વ એટલે સામાન્ય નિન્દામા પરસ્ત્રીની નિન્દા કરવા માટે બન્યો દણ્ડ કરાવેલો છે.^૩ અને દડપાર્શ્વમા પણ તેમજ છે અદાલતમા ધણી પોતાની સ્ત્રી ઉપર લેણાનો દાવો ન કરી શકતો તેમજ સ્ત્રીના દેવા માટે પુરૂષ જવાબદાર હતો પણ પુરૂષના દેવા માટે સ્ત્રી જવાબદાર નહોતી^૪ ગુન્હાની કમુલત કરાવવા માટે શકદારને રીબાવવા સંબધી કાયદામા મર્સિણી અને સુવાવડી માટે અપવાદ કરેલો છે અને સામાન્ય રીતે બને ત્યાં સુધી પ્રશ્નો પૂછીને તેની પાસેથી સત્ય કઠાવવું એમ છે^૫ આ બધું છતાં કુટુમ્બના અપગ્રાધ માટે સ્ત્રીને જાહેરમા ચાડાલ પાસે શટકા મરાવવાનો ચાલ હતો એ એમજ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે સ્ત્રીનો પ્રથમ તિરસ્કાર કુટુમ્બમા થયો છે

કૌટિલ્યના સમયનું એવું બીજું પણ એક અનિષ્ટ દાસમસ્થા એટલે ગુલામગીરીનું છે તેની સમકાલીન બીજી સસ્કૃતિઓમા પણ આ મસ્થા હતી તથા બન્યા આનું મસ્થા તરીકે સ્વીકાર નથી થયેલો હોતો ત્યાં ગુલામગીરીનો જીલમ ઉલટો વધારે હોય છે એમ આપણે ઇંગ્લેડના ૧૮ મા સૈકાના ઇતિહાસથી જાણીએ છીએ એટલે અહીં આપણે તેની વિશેષ નિન્દા કરવાની જરૂર નથી તેમા પણ કૌટિલ્યના વખતમા દાસને મુક્તિ આપવા તરફ નાપદાનું આપણે સ્પષ્ટ વલણ જોઈ શકીએ છીએ સામાન્ય રીતે મ્લેચ્છોજ પોતાના કરજદો દાસ તરીકે વેચતા, કૌટિલ્ય કહે છે કે “આર્યને દાસપણ હોય નહિ” માત્ર કોઈ કુટુમ્બની આપત્તિને લીધે કે દડ કે હુકમનામાના નાણા ભરવાને કે લડાઈમા જીતાવાથીજ આર્યને દાસ થવાનો પ્રસંગ આવતો પણ તે પછી લેણી રકમ વાળી આપવાથી મુક્તિ મળતી દાસની પણ પ્રજા આર્ય એટલે મુક્ત ગણાતી દાસને પણ ખાનગી કમાણી ભેગી કરવાનો તેમજ વારસો લેવાનો અને દેવાનો હક હતો

દાસ પાસે ગદુ કામ કરાવવા માટે શેઠને શિક્ષા થતી દાસીનું શીલ સાચવવાને કાયદાએ કાળજી ધરાવેલી છે શેઠ દાસીથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરે તો તે પ્રજા અને દાસી બન્ને મુક્ત થતા ચાર વર્ણુમાથી કેાઇ પણ બાળકને દાસ તરીકે વેચનારને સજા થતી

આ સિવાય દરેક સંસ્કૃત પ્રજાના શાપ રૂપ મધપાન અને ઘૂત એ બન્ને દોષો કૌટિલ્યના સમયમા હતા રાજ્યે આને કેવળ બધ કરવાને બદલે તેનું નિયમન કરેલ હતું અને તેમાથી ઉપજ મેળવવાનું પણ કરેલ હતું જૂઠી જૂઠી જાતના મધ વેચવાના પરવાના અપાતા બધા લોકો, આર્યો અને અનાર્યો પણ, સુરા પીતા કેાઇ વધારે પી ન જાય તેની જવાબદારી વેચનારને શિર હતી, અને બને ત્યા સુધી પીઠા ઉપરજ પાવાનો ધારો હતો પીઠા અત્તર, ગધ, માલ્ય વગેરેથી શણગારાતા અને આખા કુટુંબોને તથા સ્ત્રીપુરુષોના જોડાને પીવાને જૂઠા જૂઠા ઝોગડા તથા બેઠકો તેમા રખાતી પીનારની કાઠ ઝીજ ખોવાય તો વેચનારે ભરી આપવી પડતી અને તેટલોજ તેના દડ પણ થતો, ખાતમી મેળવવાને માટે ચારોને આ બહુ અનુકૂળ જગા હતી તહેવારોને દિવસે રાજ્યમા અમુક રકમ આપી ખાનગી દારૂ બનાવવાની છૂટ હતી આ ખાતાનો સુરાધ્યક્ષ હતો અને કોણ કોણ ગળ ઉપરાત દારૂ પીએ છે તેની તે છૂપી નોંધ રાખતો આવીજ રીતે ઘૂતનો પણ અધ્યક્ષ રહેતો બધાઓએ એકજ જગાએ આવી ઘૂત રમવાનું હતું પાસા રાજ્ય તરફથી પૂરા પાડવામા આવતા અને તેનું, તેમજ પાણી વગેરે પૂર પાડવામા આવે તેનું પણ બાહુ લેવાનું

કૌટિલ્યના વખતની સમાજસ્થિતિ જરા લગ્નાલુથી જોઈ હવે આપણે તેના વખતના કાયદાઓ ટુકમા જોઇ જઇએ પ્રથમ કામ ચલાવવાની રીત જોઇએ

રાજકારોબાર માટે ૮૦૦ ગામે એક અધ્યાનીય, ૪૦૦ ગામે એક દ્રોણમુખ અને ૧૦ ગામે એક સમ્રહણ રાખવામા આવતું. ત્યા તથા જનપદ વિભાગની સધિઓ ઉપર દાવા કરવાની અદાલતો હતી તેમા ત્રણ ન્યાયાધીશો જેઓ ધર્મસ્થના નામથી ઝોળખાતા તે અને ત્રણ રાજના અમાલ્યો દાવા સાબળતા પ્રથમ વાદી દાવો દાખલ કરવા આવે એટલે વરસ, ઝડપ, માસ, પક્ષ, દિવસ, દેવાની રકમ, વાદી પ્રતિવાદીનો દેશ, રહેવાની જગા, જાતિ, ગોત્ર, નામ વગેરે

નોધી લેવાતા પછી પક્ષકારોની બુખ્યાનીઓ મુકર્દમાને માટે જરૂરની હોય તે પ્રમાણે લેવાતી પ્રતિવાદીને પોતાનો જવાબ તૈયાર કરવાને ત્રણ અથવા સાત રાત્રિઓ મળતી, પણ વાદીએ તુરત જવાબ આપવો જોઈએ કાગળ કે તે પોતાના મુકર્દમાની હકીકત જાણે છે કલહ, સાહસ (લૂટ) અને વેપારીઓના સંધોના દાવા સિવાય પ્રતિવાદીને સમો દાવો કરવાની છૂટ નહોતી દાવો સાક્ષીઓથી સાબીત કરવો જોઈએ સાક્ષીઓને બોલાવવાનું ખરચ વાદી આપતો.^૧ નજીકના સાક્ષીઓ પક્ષકારો પોતે બોલાવતા પણ દૂરના સાક્ષીઓ અથવા જાતે હાજર ન થાય તેવા સાક્ષીઓને ન્યાયાધીશો બોલાવી આપતા.^૨ ચારેય વર્ણના સાક્ષીઓને જૂદી જૂદી જાતના સાગન્દ અપાતા સાળો, ભાગીદાર, લેણુદાર, દેણુદાર, સજ્જ થયેલ માણસો વગેરે સાક્ષીઓ થઈ શકતા નહિ તેમજ રાજા પોતે અને વેદ્ય બ્રાહ્મણ પણ સાક્ષી થઈ શકતો નહિ તેમજ પતિત, ચડાલ, અન્ધ, બધિર, સ્ત્રી, ગર્ભવતી પણ સાક્ષી થવાને અનધિકારી હતા સામાન્ય રીતે ત્રણ સાક્ષીઓની જરૂર ગણાતી બન્ને પક્ષને મમત હોય તેવા બે સાક્ષીઓથી ચાલે ઋણુમા એક સાક્ષી ચાલે નહિ^૩ પણ ફોજદારી કામમા ચાણુક્ય વિના સાક્ષીએ પણ આસપાસની વસ્તુસ્થિતિ ઉપરથી સજ્જ કરવાના મતનો છે આચાર્ય કહે છે કે કલહમા જે પહેલો રરિયાદ કરના આવે તે જીતે ત્યા કૌટિલ્ય કહે છે કે જીતવાનો આધાર સાક્ષીઓ ઉપર છે, અને સાક્ષીઓ ન હોય તો ધજની નિશાની ઉપરથી અનુમાન કરવું જોઈએ ધાતની રરિયાદનો જવાબ ન આપી શકે તો તરત સજ્જ થતી^૪ તહોમતદારને પણ બચાવમા સાક્ષીઓ રજુ કરવાનો હક હતો^૫ દાવામા પક્ષકાર કે સાક્ષી બોલુ બોલે અથવા વહેમ પડે તેવું બોલે કે તેવા ચિન્ને તેમના આચરણમા દેખાય તો તે પરોક્ત નામનો ગુન્હો ગણાતો અને તેને માટે પક્ષકારનો દાવો રદ જતો અને સાક્ષીને દડ થતો. સસ જાણવાને માટે અહીં પણ ચાર પુરૂષોનો ઉપયોગ થતો.

કાયદામા મુખ્ય વિષય વ્યવહાર એટલે દરેક પ્રકારના વહીવટ સંબંધી છે દરેક પ્રકારનો વ્યવહાર પૂરો કરવો જોઈએ, એટલે વેચાણ દાન કરાર વિવાહ સર્વે કલા પ્રમાણે પૂરા કરવા જોઈએ તેમા જે

જૂદા જૂદા અપવાદો મૂકાયા છે તે કાયદાનો ઊંચી પ્રતિભા વિકાસ
બતાવે છે પ્રથમ તો એકાન્તમાં, વરની અદર, રાત્રે, અરણ્યમાં કે
છલથી કરેલ વ્યવહાર કાયદાવિરૂદ્ધ ગણાયો. પછી તે અપવાદના પણ
અપવાદ મૂકાયા જેમકે વારસાની વહેંચણી અનામત કે લગ્ન સંબંધી
વ્યવહાર ધરની અદર કર્યો હોય, જેઓનો ધર્મો ગત્રે ચાલતો
હોય તેમણે રાત્રે કરાર કર્યો હોય તો તે કાયદેસર ગણાય તે ઉપરાંત
વળી બાલક, વૃદ્ધ, કુટુંબનો અધિકારી પુરુષ, વ્યસની વગેરેએ
કરેલો વ્યવહાર પણ રદ હતો તેમજ અધિકારીએ કરેલ હોય પણ
કરતી વખતે તે કુદ્ધ, આર્ત, ઉન્મત્ત કે ગૃહીત^૧ હોય તો પણ વ્યવ-
હાર રદ જતો^૨ વળી કૌટિલ્ય કહે છે કે કોઈ માણસ રેલમાં તણાતો
હોય અથવા આગમાં સપડાયો હોય તેવી સ્થિતિમાં પોતાના રક્ષકને
પોતાની સર્વ મિલકત પુત્ર, પત્ની, દાસ વગેરે બચાવવાને માટે આપે
તો તે વ્યવહાર અમલમાં આવે નહિ, પણ કુશલો ઠરાવે તેટલુંજ
રક્ષકને મળે અને ન્યા ન્યા મદદ આપ્યાના પ્રસંગો હોય ત્યા ત્યા
આજ નિયમ લાગુ પડે^૩ તેમજ કોઈ પણ ભયથી આપેલ દાન ચોરી
ગણાય^૪ આ બધા નિયમોનો વિચાર કરતા વ્યવહારના હાલના
કાયદાના સર્વ બીજો આવી જાય છે તે વખતના વેચાણના વ્યવ-
હારોમાં ખાસ જાણવા જેવું એ છે કે માલ ખરાબ હોય તો માલની
જાત પ્રમાણે નક્કી કરેલ અવધિની અદર વેચાણ રદ કરી શકાતું^૫
આજ નિયમ દાનને પણ લાગુ પડતો^૬ દાન દેવાનું વચન બધન-
કારક હતું એટલે કે દાનના વચનથી ઋણ પેદા થતું પણ આ રદ કર-
વાની છૂટ આપ્યાથી કાયદો નિર્વાહિયોગ્ય થતો નહિ તો તે વખતના
દાનોમાં તો સર્વસ્વ, પુત્રદાન અને આત્મા પણ અપાઠ જતા પણ
અસાધુને આપેલ દાન તેમજ ભયદાન રદ કરવાની સત્તા હતી,
પક્ષકારોને હાનિ ન થાય એવી રીતે કુશલોએ આ વ્યવહારો રદ
કરી આપવા એમ કૌટિલ્યે ઠરાવેલ છે લગ્ન અને પુનર્વિવાહ સંબંધી-
ના કાયદાઓ આપણે સમાજને અગે જોઈ ગયા છીએ વારસાની
વહેંચણીમાં જૂદા જૂદા વર્ણના મકરોચી થતા જૂદા જૂદા પ્રકારના
પુત્રોના નામો તથા તેમને કેટલો વારસો મળે તે, તથા અમુક
મિલકત અમુક વર્ણમાં જ્યેષ્ઠ કે કનિષ્ઠનેજ મળે એ નિયમો સિવાય

કાષ્ઠ ખાસ જાણવા જેવું નથી ^૧ સ્થાવર મિલકત સખધી તકરારો સ્થાનિક અથવા પડોશના સાક્ષીઓથી પતાવવી જોઈએ ^૨ નવાણા ચરો ભાગવાને માટે, રસ્તાઓનો ઉપરોધ કરવાને માટે, ઢોરોના અતિક્રમણને માટે પણ આ ધર્મસ્થોળ દડ કરતા ઋણ સખધી કાયદો જોતા લાગે છે કે તે વખતે વ્યાજનો દર બહુજ આકરો હતો. દર વરમે દર સેકડે ૧૫ ટકા તે ધર્મ્ય, ૬૦ ટકા તે વ્યાવહારિક, ૧૨૦ ટકા તે જગલવામીઓનું અને ૨૪૦ ટકા સમુદ્રગમન કરનારાનું વ્યાજ હતું તેથી વધારે લે તેનો દડ થતો, પણ દીર્ઘસત્ર-મા રોકાયેલ, વ્યાધિવાળા તેમજ અભ્યાસ માટે પરદેશ ગયેલા ઉપર વ્યાજ ચડતું નહિ અમુક નિયતિમા દામદુપટ પણ લાગુ પડતું. સામાન્ય રીતે એકજ દેવાદાર ઉપર એકી સાથે એકજ દેવાનો દાવો થઈ શકતો જોડતો અને રાજપુરુષો કર્મકાલે ઋણને માટે પકડી શકાતા નહિ. તેમજ પતિના દેવા માટે સ્ત્રીને પણ પકડી શકાતી નહિ અનામત અને ગીરો મળધી પણ કાયદો હતો દાસ અને ભાડે રાખેલા માણસોનો કાયદો જૂદો હતો.

આ દિવાની સિવાય ફોજદારી પ્રકારના ગુન્હાઓ પણ ધર્મસ્થો સામળતા તેમા પ્રથમ સાહસ એટલે લૂટ છે ચોરી પણ તેના પેટામાજ આવી જાય છે ક્ષુદ્ર દ્રવ્યની ચોરી માટે ૧૨ થી ૨૪ પણનો સ્થૂલ દ્રવ્ય માટે ૨૪ થી ૪૮ પણનો, અને તેથી વધારે કિમતની ચીજોની ચોરી માટે ૪૮ થી ૯૬ પણનો દંડ થતો આ છેલ્લાને પ્રથમ સાહસદંડ કહેલ છે તે પછી ૨૦૦ થી ૫૦૦ સુધીનાને મધ્યમ અને ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીનાને ઉત્તમ સાહસદંડ કહેલ છે તે ઉપરાંત વાહુપારખ્ય એટલે શરીર, પ્રકૃતિ, શ્રુત, વૃત્તિ વગેરેની નિન્દા કે મજકરીના ગુન્હા અને દંડપારખ્ય એટલે જોમા સ્પર્શ કરવો, મારવું અને વ્યથા કરવાના ગુન્હા આવી જાય છે તે તથા દૂત સખધીના ગુન્હા તથા કેટલાએક પરચુરણ પ્રકારના દાવાઓ અને ગુન્હાઓની હકમત આ ધર્મસ્થોનીજ હતી.

દિવાની કાયદામા મુદતનું તત્વ પ્રવેશ પામી ગયું હતું ઋણ ૧૦ વર્સ સુધી નહિ લેનારને મૈટીથી મળી શકતું નહિ તેમા બાલ, વૃદ્ધ, પરેશ ગયેલા માટે અપવાદ હતો ^૩ તેવીજ રીતે પોતાના દ્રવ્યની ૧૦ વર્ષ ઉપેક્ષા કરે તેનો દાવો અમુક પ્રમજો સિવાય

આલતો નહિ સ્થાવર મિલકત એવી રીતે ૨૦ વરસ પછી પાછી લઈ શકાતી નહોતી પણ સગા, ઓત્રિય, પાષાડ વગેરે આવા કબજામાં માલીકી હક પ્રાપ્ત કરી શકતા નહિ તેમજ રાજ અને ઓત્રિયની મિલકત તેમજ અમુક અમુક પ્રકારના અનામતોને આ મુદત લાગતી નહિ ^૧ દેવામાં પણ રાજ અને ઓત્રિયનું દેવું પહેલું વસુલ લેવાનું હતું ^૨ એટલે કે કાયદામાં મુદતનું તત્ત્વ દાખલ થયું હતું, અને તેવીજ રીતે હાલ જેમ અંગ્રેજી કાયદામાં રાજદ્રવ્ય મુદતથી સુક્ત છે તેમ તે વખતે પણ હતું

કાયદા મળ્યાં આપણે જોયું કે ધર્મસ્થો દીવાની તેમજ ફોજદારી પ્રકારના દાવા સાબળતા પણ આ બંનેનો તફાવત એક રીતે અર્થશાસ્ત્રમાં માન્ય રહેલો છે અને તેનું માન કૌટિલ્યને ઘટે છે. આચાર્ય કહે છે કે કલહ વિગેરેની ફરિયાદ મોડી કરી હોય તો તે ચાલે નહિ ત્યારે કૌટિલ્ય કહે છે કે નાસ્ત્યપકારિણો મોક્ષઃ “ગુન્હો કરનારો છૂટવો જોઈએ નહિ ” અલખત દીવાની ફોજદારી બંને પ્રકારના મુકદ્દમા ધર્મસ્થોજ સાબળતા, પણ તે કારોબારી સગવડનો સવાલ છે તેમાં સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ કશું ખોટું નથી અને હાલ અંગ્રેજોના અમલ નીચે રેવન્યુ સાથે ફોજદારી કામ જોડાયેલું છે તેના કરતા ઉપરની વ્યવસ્થા અનેક રીતે સારી છે

ઉપર જણાવ્યું તે સિવાયનું કેટલુંક કાયદા સંબંધીનું કામ ખીજાજ અમલદારો એટલે ત્રણ પ્રકારના અથવા ત્રણ અમાત્યોની અદાલતો કરતી તેમના કામને કટકશોધન ^૩ એટલે કાટા વીણવાનું કામ કહેતા આમાં કાયદાનું ખાસ કરીને ગુન્હા અટકાવવાનું તેમજ ખીજું કેટલુંક પરચૂરણ પ્રકારનું કામ આવી જતું તેમાં પ્રથમ કારીગરોના રક્ષણ સંબંધી નિયમો છે જેમાં જૂદી જૂદી શ્રેણિના કિતના કેટલાએક નિયમો છે અને વણકર, ધોખી તથા રગારા, સોની, વાળનારા, વૈદ અને ગાયકો મળ્યાં લખેલ છે અને તેના ગુન્હાને માટે સજાઓ પણ ઠરાવેલી છે ^૪ પછી વૈદેહક એટલે વેપારીનું રક્ષણ અને તે સંબંધી નિયમો છે ^૫ તે પછી જૂદી જૂદી આદતોમાં પ્રજાનું રક્ષણ શી રીતે કરવું તે બતાવેલ છે મુખ્ય, આદતોમાં અગ્નિથી સંભાળવા માટે ઉનાળામાં બહાર રાંધવું વગેરે, રેલથી સંભાળવા

માટે નદીઓના કિનારાથી દૂર ગહેવા જવું, મરકીના ઉપાયો, દુકાળથી બચવા માટે રાજાને તેમજ પૈસાદારોને સવરો લોકોમાં વહેંચી નાખવે તેમજ પૈસાદારોના પૈસા પડાવી લેવા તેમ ઓઠાવવા (કર્ષન અને વમન) અથવા સારો પાક થયો હોય તેવા દેશમાં વસ્તીને લઇ જવી, જો દરે માટે નોળીઆ પાળવા વગેરે, તથા વાવ અને રાક્ષસોથી બચવાના ઉપાયો કૌટિલ્ય બતાવે છે.^૧ તે સિવાય આજ ખાતા તરફથી ગુમચારા ગૂઢ રીતે પૈસા પડાવનારાઓને શોધી કાઢતા અને એવી રીતે ન્યાયાધીશ કે પ્રદેશ લાયક લેતો જણાય, ગામના અધિકારીઓ બુલમથી પૈસા ઓઠાવનારા જણાય તેમજ જે જે માણસો ખોટી સાક્ષી આપનારા, અભિચાર પ્રયોગો કરનારા, ઝેર આપનારા, ખોટા સિક્કા કરનારા માલુમ પડે તેમને તેઓ છતાં કરતા અને પછી તેમને દેળવટાની સજા થતી.^૨ તેવીજ રીતે ગુમચારોની મદદથી ચોર લુટારોને પકડતા.^૩ જે માણસો ઉપર ખૂન, ચોરી, કે પૈસા ખાઇ જવાનો, તેમની રહેણી કચ્છી ઉપરથી શક આવે, તેમને પકડતા તેમજ ચોરીનો માલ રાખનારા માણસોના પણ તપાસ કરી જે તે ચોરીનો માલ ઠરે તો તેમને સજા થતી બહારની નિશાનીઓ જેવી કે ચિતાતુગ ચહેરો, જાંચે ચડ્યો હોય તેવી રીતે છોલાયલું શરીર કે ધૂળ ભરાયલા નખ વગેરે ઉપરથી પણ અસુક અસુક ગુન્હાઓના અનુમાનો કરાતા.^૪ અચાનક અને ગંધા પડતા મરણ સબધી તપાસ કેવી રીતે કરવી તે પણ કૌટિલ્ય લખે છે. કૌટિલ્યે ઠરાવેલ સજાઓ ઉપર વિન્સેન્ટ સ્મિથ ટીકા કરે છે કે કૌટિલ્યને માણસની જીદગીની કદગ નથી પણ, અસુક શા માટે મરી ગયો તેની તપાસ તથા આપઘાતનો તિરસ્કાર જે કૌટિલ્ય અહીં બતાવે છે તે એવું અનુમાન ખોટું પાડે છે જૂની જૂની રીતે માણસ મરે તો તેના શા શા ચિન્હો હોય તે ચાણુક્ય ઝીણવટથી બતાવે છે, અને તેના મોતનું કારણ શોધવાને પાઠોશીઓથી કેવી ખાતમી મેળવવી, તેના હરીકે, દાનેદારોની તપાસ કરવી વિગેરે માર્ગો બતાવે છે.^૫ કૌટિલ્યના સમયમાં ગુન્હાની કમુલત કમવા માટે રીખાવવાનો ગિવાજ હતો તે સબધી નિયમો વાચતા લાગે છે કે માત્ર ચોરીના ગુન્હામાંજ રીખાવના કૌટિલ્યે આ કાયદાને બને તેટલો મર્યાદિત કરેલ છે ચોરી થયા પછી ત્રણ દિવસ ગયા

પછી કોઈને રીખાવતો નહિ તેમજ ફરિયાદી વૈરી હોય તો પણ તહોમતદારને છૂટો મૂકતા, કૌટિલ્ય ખાસ કરીને કુચ્છલતકરતા પુરાવા શોધી કાઢવાને સૂચના કરે છે અને કોઈ નિર્દોષ ન માર્યો જાય તેને માટે ખાસ સાવચેત રહેના કહે છે અને દાખલો આપે છે કે અક-
સ્માતથી કોઈ માણસ ચોરીની જગાએ હાજર હોય અને મારની બ્રીકથી માડવ્યની મારફતે હા બળી જે એ સભવિત છે અમાન,
બાળક, વૃદ્ધ, વ્યાધિત, ઉન્મત્ત, ગાડા, ભૂખ્યા તરવ્યા વગેરેને તે અપવાદમા મૂકે છે, સ્ત્રીઓને અસુક મિથિનિમા જતી કુચ્છી અને સામાન્ય રીતે પણ બને ત્યાં મુઘી મારનો ઉપયોગ ન કરતા તેને સવાલો પૂછી સત્ય કઢાવવું રીખાવવાની ઘણી રીતો છે હાથ તેમજ પગના તળીઆપર* ફટકા મારવા, ઊંધે માથે ટાગવો, તપાવવો, દઝાડવો વિગેરે^૧ રાજની મિલકત ચોગયા માટેની સજાઓ આ પ્રદેશ અને સમાહર્તા કરતા, આ સજાઓ બહુ સખત છે રાજપુરુષ ૮થી ૧૦ પાણી ચોરી કરે અને અન્ય કોઈ ૪૦ થી ૫૦ પાણી ચોરી કરે તો તેને મોતની સજા થતી નાની ચોરીઓ માટે વિચિત્ર સજાઓ હતી જે થી $\frac{૧}{૨}$ પાણી ચોરી માટે માણસને શરીરે છાણ ખરડી, તેની કેડે બળતુ હાલ્લુ બાધી તેને ગામમા ફેરવતા તેવીજ રીતે માથું મુડાવવાની, દેશપાર કરવાની વગેરે સજાઓ થતી અધિકારીઓને ખોટા સીલ કયા માટે, સાક્ષીઓને ધમકાવવા અથવા ખોટી જુબાની લખવા માટે, લેખકે ખોટી જુબાની લખવા માટે, ખોટા દડ કરવા માટે, પણ જૂઠા જૂઠા દડો ઠગવેલા છે કેદખાનાનો અધ્યક્ષ કેદીઓને સતાવે કે તેમની સાથે ગેરવર્તણુક કરે તે માટે સખત દડ હતો અને કેદીને છોડી મૂકવા માટે વધની સજા થતી^૨ જૂઠા જૂઠા કેટલાએક ગુન્હાઓની સજામા અગચ્છેદ થતો અને તેને બદલે ગુન્હેગારને અસુક દડ આપવાની રજા હતી આ સાથે કેટલા-એક ગુન્હાઓની સજાઓ પણ બતાવી છે રજા વિના દુર્ગા પેસવા માટે સજા થતી માનુષમાસ વેચવા માટે વધની સજા હતી^૩ મનુષ્ય વધને માટે, રીખામણી વિનાના એટલે શુદ્ધ, રીખામણી સાથે એટલે ચિત્ર વધની સજા હતી રાજદ્રોહ માટે બ્રાહ્મણને પણ બુઝાડી મારવાની સજા હતી, તળાવ તોડનારને પણ તેજ તળાવમા

૧ ૪, ૮ * માર મારવાની આ રીત હિંસામા હતી.

૨. ૪, ૯ ૩. ૪, ૧૦

બુઢાડવાની સજ્ઞ હતી આગ લગાડવાને માટે જીવતા બાળવાની સજ્ઞ હતી^૧ તે પછી સ્ત્રીઓના શીલ સંબંધીના ગુન્હાઓ માટેની સજ્ઞ બતાવેલ છે તેમજ બીજા એવા પ્રકારના સ્ત્રીપુરૂષોના અપરાધો વિષે લખેલ છે તે અહીં બતાવવાની જરૂર નથી

અહીં એક બે બાબતો કહી આ સંબંધી હકીકત પૂરી કરીશું આપણે જોયું કે ફોજદારી ગુન્હાઓ માટે ઘણે ભાગે દંડની સજ્ઞ હતી કોઇ કોઇ ગુન્હા માટે અગચ્છેદ હતો, કોઇમા દેશપારની સજ્ઞ હતી, કોઇમા રજેતીની, કોઇમા ફટકાની જુદી જુદી ધાતની સજ્ઞઓ હતી પણ ખાસ કરીને આપણે કેદની સજ્ઞ જોતા નથી માત્ર ઋણ વિષે વાચતા જોયું કે પુરૂષના દેવા માટે સ્ત્રી, રાજ, પુરૂષો અને ખેડૂતો કર્મકાંડે અચાલ છે પણ દાસકટપ ઉપરથી જાણીયે છીએ કે ઋણ આપવા માટે માણુમા દાસત્વ સ્વીકારતા એટલે આ ગ્રહણ માત્ર દાવો ચાલતા દરમીઆનનુજ હશે અથવા દાસત્વ કમુલ નહિ કરનાર માટેનું હશે સવાધિકરણ-રક્ષણના^૨ પ્રકરણમા ધર્મસ્થીય કેદમાથી કઢાવી મૂકનારનો અને બધનાગારમાથી કઢાવનારનો એમ જૂદો જૂદો ગુન્હો લખેલ છે વળી ધર્મસ્થીય કેદમાથી કઢાવી મૂકનાર માટે વધારેમા વધારે દંડની સજ્ઞ અને દેવુ ભરી આપવાનું, અને બધનાગારમાથી છોડાવનારને સર્વસ્વ એટલે બધી મિલકત ખાલસા કરવાની અને વધની સજ્ઞ છે એટલે એટલુ સાખીત થાય છે કે દિવાની અને ફોજદારી કેદો જૂદી જૂદી હશે પરતુ કોઇ પણ ફોજદારી ગુન્હા માટે કેદની સજ્ઞ નથી એના ખુલામો શો ? એકજ ખુલામો શક્ય છે અને તે એ કે રાજદ્રોહીઓ અને ભારે ગુન્હાનો કરનારા જેમની સામે ગુન્હો સાખીત કરી તેમને દંડ કરી શકાય નહિ^૩ અને છતાં જેમને છૂટા ન રાખી શકાય તેવા એને બન્ધનાગારમા રાખતા હશે, એમ અનુમાન થાય છે પરરાજ્યમા ફાટફૂટ કરવામા હમેશા પરરાજ્યના અવરુદ્ધ (કેદી)ને ફેડવાનું^૪ લખે છે તે એમ બતાવે છે કે રાજદ્રોહીને કેદમા રાખતા હશે

બીજી બાબત એ છે કે ચાણુક્યના વખતમા બનતા જતા કેસોની નોંધ રહેતી હશે એટલુ તો ચોક્કસ કે ચાણુક્યે પાતે તેવા કેસોની નોંધ લીધેલી છે માહવ્યનો કેસ તો નામ સાથે તેણે નોંધેલ આપણે જોયો તે સાથે ધર્મસ્થીય અધિકરણમા જે પરચુરણ કેસો

છે, જોવા કે કોઈ માણસ ભાડે આપેલી ચીજ યોગ્ય જગાએ પાછી ન આપે અને ઝાડની છાયામાં એક યામ બેસી રહે, 'બ્રાહ્મણ છુ' એમ કહી દાણ ન આપે અને પોતાના પાંડોશીઓને લડવા બોલાવે તેનો ૧૨ પણ દડ કરવો, તે તો ખાસ બનેલા કેસો લાગે છે

વિન્સેન્ટ સ્મિથ આ કાયદાની ટીકા કરતા કહે છે કે કૌટિલ્ય બ્રાહ્મણો તરફ પક્ષપાત બતાવે છે આ ટીકા અન્યાયી છે પ્રથમ તો એ કે કાયદામાં સામાન્ય રીતે તે તીર્થંકર* એટલે જૈન બૌદ્ધના આચાર્યો, તપસ્વી, વ્યાધિત, ભૂખ તરસ થાકથી પીડાએલા, બહુ સળથી કાયર થયેલા, અને ગરીબોનો ન્યાય કરતા સામાન્ય અનુચલ કરવા કહે છે ૧ એટલે બ્રાહ્મણો તરફ પક્ષપાત કરે નથી પણ કાયદા સાથે વ્યવહારદષ્ટિ અને રહેમની નજરથી જે સિદ્ધાન્ત તેને યોગ્ય લાગ્યો તે તેણે બાધિય છે બધા અપરાધીમાં બ્રાહ્મણને ન પીડવો એમ કહેલ છે ખરૂં, પણ તેને વ્યવહારમાંથી પતિત બતાવવા તેના લલાટપર કૂતરાનું, ખર્વીસનું કે એવું ચિહ્ન કરી કઠ્ઠી મૂકવાની સજા કાંઈ ઓછી નહોતી વળી રાજપ્રોહ માટે તો તેને પણ પ્લાંડી મારવાની સજા હતી એટલે કૌટિલ્યે પોતાની જાતિ તરફ કાંઈ પક્ષ-પાત કરેલો ગણાય નહિ રાજ અને ઔરિય બ્રાહ્મણનું દેવું પહેલું વસુલ લેવાનો ફરાવ હતો એ ખરૂં, પણ સાથે સાથે કોઈ બ્રાહ્મણ કે પાષણડને ગમે તેટલા વિરુદ્ધ કબજાથી પણ માલિકી હક પ્રાપ્ત ન જ થઈ શકતો એ પણ જોવાનું છે વળી આપણે જોઈ ગયા છીએ કે બધાને ઉપકારક કાર્ય એક માણસ જુદે તો તે સર્વેએ કરવું જોઈએ એવો કાયદો હતો, તેમ ન કરે તેનો દડ થતો તેવા માણસને બીજાઓ ભેગા થઈને મારે તો તેમનો બમણો દડ થતો આવા મારનારા માણસોમાં કોઈ બ્રાહ્મણ હોય તો તેનો પહેલો દંડ કરવાનો હતો આવી રીતે કૌટિલ્યના સમયમાં બ્રાહ્મણની અમુક ખાસ સ્થિતિ હતી અને તે સ્થિતિના પ્રાયદો તેમજ જોગ્યાદો બન્ને તેને સરખી રીતે મળેલ છે કાંઈ પક્ષપાતથી તેને નવી સ્થિતિ મળેલી નથી

રાજ્યવ્યવસ્થા-રાજકારણ વિષે વિચાર કરવામાં પહેલા આપણે રાજ્યવ્યવસ્થા અને રાજકારોબાર કેવી રીતે ચાલતો દેશની આતર-વ્યવસ્થા શી હતી અને તેમાં કયા કયા સિદ્ધાન્તોનો અમલ થતો તે જોઈ જઈએ

---

૧ ૩, ૨૦ * ૨૧ રચામણાંની આનો અર્થ ચાત્રાણ કરે છે તે ખરો લાગતો નથી

રાજ્યના મુખ્ય સાત અંગો કૌટિલ્યે ગણાવેલા છે તેમાં મુખ્ય અંગ સ્વામી એટલે રાજા છે સર્વ સત્તાનું મૂળ રાજા છે તેના પર કોઇની સત્તા નથી ખરી રીતે આ આખું અર્થશાસ્ત્ર સ્વામી એટલે રાજાના હિતના દૃષ્ટિબિન્દુથી કરેલ છે કૌટિલ્ય અનેક જગાએ એ બાબતનું સૂચન પણ કરે છે રાજાએ આદર્શજીવન ગાળવું જોઇએ કૌટિલ્ય સ્વામિમત્ત ગણાવે છે તે ઉપરથી કૌટિલ્યનો આદર્શપુરુષ આપણે જાણી શકીએ તે કુલીન, દૈવમા નહિ માનનારો, બુદ્ધિ અને સત્ત્વવાળો, ધાર્મિક, સાચાબોલો, શરી નહિ જનારો, કૃતરા, ઉત્સાહવાળો, અદીર્ઘ-સૂત્રી, દૃઢબુદ્ધિ અને તેની પરિષદ અક્ષુદ્ર હોવી જોઇએ વળી તેનામાં બધા બુદ્ધિના ગુણો જેવા કે શુશ્રૂષા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઊહાપોહ, અને તત્ત્વમા એકધ્યાન એ જોઇએ શૌર્ય, અમર્ય, શીઘ્રતા, દક્ષિણ્ય જે ઉત્સાહ ગુણ ગણાય છે તે જોઇએ તેમજ તેનામાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ચાપલ, ઉપતાપ, પિશુનતા પણ ન જોઇએ તેણે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો જોઇએ, અને વૃદ્ધાની સાથે રહેવું જોઇએ, હાથી, રથ, ઘોડા શાસ્ત્રના કામમાં તાલિમ મેળવવી જોઇએ, અને પુરાણ, ઇતિહાસ, આખ્યાયિકા વગેરે જાણવા જોઇએ વિનય એટલે કેળવણી લઇને ઈન્દ્રિયજય સાધવો જોઇએ જૂદા જૂદા મનોવિકારોને વશ થઇને વણા રાજાઓ નાશ પામ્યા છે માટે છ શત્રુને વશ રાખવા એ ચાલુક્યની ખાસ શીખામણ છે રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું તે માટે કૌટિલ્યે તેની દિનચર્યા બતાવેલી છે તે ઉપરથી રાજાની કામ કરવાની રીત આપણને સમજાશે કૌટિલ્ય કહે છે કે રાજાએ ઉઘમી રહેવું કારણ કે રાજાના ઊઠવા પછી સહુ ઊઠે છે પ્રમાદી રાજાની પ્રજા પણ પ્રમાદી થાય છે તે સમયે નાણિકા અથવા છાયાવડે વખત મપાતો તે વડે રાત્રિ દિવસના આઠ આઠ ભાગ કરવા પહેલા પહોરે ઉપજા ખરચના આકડા તપાસવા, બીજે પહોરે શહેર અને જનપદના કામો જેવા, ત્રીજે પહોરે સ્નાન અને ભોજન કરવું તથા સ્વાધ્યાય કરવો, ચોથે પહોરે સોનું લેવું વગેરે કામ કરવું અને અધ્યક્ષો તીમવા, પાંચમે પહોરે તુમારી કામ મન્ત્રીઓ તરફતું કરવું અને જનસુસો પાસેથી હકીકત સામળવી, છઠ્ઠે પહોરે વિહાર અથવા મન્ત્ર કરવો, સાતમે હાથી ઘોડા રથ અને લશ્કરને તપાસવું, અને આઠમે પહોરે સેનાપતિની સાથે લડાયક કામો કયા હાથ ધરવા એ વિચારવું એ પ્રમાણે દિવસ પૂરો થયે સન્ધ્યોપાસન કરીને રાત્રિના પ્રથમ પહોરે

ગૃહપુરૂષોને મળવું, ખીજે સ્નાનભોજન કરવું, ત્રીજે પહોરે તુરીધોષથી રણુવાસમા દાખલ થવું અને ચોથો પાયમો પહોર સૂવું છઠ્ઠે પહોરે તુરીધોષથી જાગીને શાસ્ત્ર અને કર્તવ્યનું ચિન્તન કરવું, સાતમે પહોરે મન્ત્ર કરવો, અને ગૃહ પુરૂષોને મોકલવા આઠમે પહોરે ઋત્વિગ્, આચાર્ય અને પુરોહિતની સાથે સ્વસ્તિવાચન સામળવું, વાછડા સહિત ખાય અને વૃષભની પ્રદક્ષિણા કરી કામ ઉપર હાજર થવું ઉપરની દિનચર્યામા એ પહોર કે વધારેમા વધારે ત્રણ પહોર ઉધવાના રહે છે જૈન ધર્મના ઉત્તરાધ્યયનમા પણ યતિ થયેલ માટેની દિનચર્યામા આટલીજ ઉધ લેવાનો ઉલ્લેખ છે, એ આની સાથે સરખાવવા જેવું છે. આતો આદર્શજીવન થયું, પણ છેવટે કૌટિલ્ય આત્મખલ પ્રમાણે રાત્રિદિવસના વિભાગ કરી કામ કરવાનું લખે છે

એ સમયમા રાજના જીવની રક્ષા કરવામા ધણી સભાજી રાખવી પડતી હશે એમા શક નહિ રાજ ઉઠે ત્યારે હથિયારખંધ ઢીઢો તેની સેવામા હાજર રહેતી તે પછી જૂદા જૂદા ઓરડામા પણ જૂદા જૂદા અમલદારોએ તેની તહેનાતમા હાજર રહેવાનું હતું. તેના જમવામા ઝેર હોય તો શોધવાને માટે, ઝેર ઓળખી શકનારા અનેક પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ રાખવામા આવતા અને ઝેર પારખવાની અનેક રીતો કૌટિલ્ય પોતે બતાવે છે વિશેષ શુ, અંત પુરમા રાણી પાસે જતા પણ વૃદ્ધ ઢીઢોએ ખાત્રી કર્યા પછી દેવી પાસે જવું એમ કૌટિલ્ય કહે છે, કારણકે “દેવીગૃહમા સતાષ્ટને બદસેને બાકને માર્યો, માતાના ગૃહમા પુત્રે કાર્કશને માર્યો, મધને બદલે વિષનો એખાને પાસ દઈ રાણીએ કાશીરાજને માર્યો ” જનાનાની સભાજી રાખવા માટે પણ કૌટિલ્ય એટલીજ ચીવટ બતાવે છે

આ બાબતમા સૌથી વધારે ચિન્તા રાજકુમારો સબધી એ સમયે રહેતી હશે એમ જણાય છે યુદ્ધનો સમકાલીન અનંતશત્રુ બાપને મારીને ગાદીએ બેઠો હતો એ ઐતિહાસિક બનાવને આ ચિંતા ધણે અંશે આભારી લાગે છે કૌટિલ્ય કહે છે કે રાજપુત્રો કરચલા પેઠે પોતાના બાપને જ ખાઇ જાય છે કૌટિલ્ય પહેલાના અર્થશાસ્ત્રકારો રાજકુમારોને ખાત્રગી મરાવવા, કેદમા રાખવા, અન્તપાલ દુર્ગમા રાખવા, કે કોઇ પડોશના રાજને ત્યાં રાખવા, મોસાળ રાખવા વગેરે અનેક ઉપાયોની ચર્ચા કરે છે અહીં ચાલુક્ય જડી નજર અને દીર્ઘ-દષ્ટિથી કહે છે કે કુમારને ચોખ્ખા પુરૂષોથી સારી કેળવણી આપવી.

તેમના પર ધર્મસચ્કારો બરાબર પાડવા ગજકુમારોનું દિલ પારખવા વેષધારીઓ તેમને રાજની સામે થવાને કહે વગેરે આભીય કરે છે તેની પણ કૌટિલ્ય ના કહી કહે છે કે “ અયુદ્ધિને એ રીતે દોષનું જ્ઞાન કરવું એ તો મહાદોષ છે નવા દ્રવ્યમા જે કાષ્ઠ મસ્કાર પડ્યો તે પડી જાય માટે કુમારને તો ધર્મ અને અર્થનો જ ઉપદેશ કરવો, અધર્મ અને અનર્થનો નહિ ” એક કેળવણીના સિદ્ધાન્ત તરીકે પણ કેટલું ઊંડું સત્ય કૌટિલ્ય બતાવે છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ તેમ છતાં યૌવનમદ્યથી ઉન્મત્ત થાય તો ઉદ્વેગ કરાવી ડેંગણે લાવવો અને આત્મસંપન્ન હોય તો તેને સેનાપતિ અથવા યુવરાજ બનાવવો એમ કૌટિલ્ય કહે છે છેવટ એક પુત્ર ખરાબ હોય અને સુધરે નહિ તો બીજો ક્ષેત્રનું ઉત્પન્ન કરવો પણ અવિનીતને તો રાજ્ય નજ આપવું એમ કૌટિલ્ય જણાવે છે

રાજ્યનું મુખ્ય અંગ સ્વામી આપણે જોઈ ગયા તે પછીનું અંગ અમાત્ય છે કૌટિલ્ય કહે છે કે જેમ એકલું એક પૈડું ફરી શકતું નથી, તેમ રાજ્ય પણ સહાય વિના ચાલી શકતું તથી માટે રાજ્યે અમાત્યો સ્થાપી તેમની મર્યાદા પાળવી^૧ રાજ્યને અનેક કર્મો અનેક વખતે અનેક જગાએ કરવાના હોય છે માટે કોષ્ઠ કામનો વખત ન વટી જાય માટે અમાત્યોથી કામ લેવાની જરૂર છે^૨ અમાત્યો કોને કરવા તે સખધી અનેક મતો છે—કોષ્ઠ સહાધ્યાયીને કરવા, કોષ્ઠ સમાન વ્યસનવાળાને કરવા, કોષ્ઠ અનુરાગવાળાને કરવા વગેરે કહે છે કૌટિલ્ય કહે છે કે એ બધા મતો સાચા છે, અમાત્યો કાર્ય સામર્થ્ય પ્રમાણે કરવા અને તેમના સામર્થ્ય પ્રમાણે તેમને કામ સોંપવા,^૩ અમાત્ય પોતાના જ દેરાનો, કના જણનારો, શાસ્ત્રદષ્ટિવાળો, પ્રતિભાવાળો, મજતાવડો, દલેશ સહન કરી શકે તેવો, આરોગ્યવાળો જોઈએ રાજ્યે પુરોષિતને પણ નીમવો જોઈએ અને તેના તરફ શિષ્ય તરીકે ભક્તિ ગાખવી જોઈએ બધા અમાત્યોની નીમણૂક કર્યા પછી તેમની ખાનગી રીતે પરીક્ષા કરવી જોઈએ અને ધર્મની બાબત મા ડગી ન જાય તેમને ધર્મના ખાતામા, પૈસાની બાબતમા ડગી ન જાય તેમને આવકના ખાતામા, ભયથી ડગી ન જાય તેમને ગજ્યે પોતાના હજુર ખાતામા અને નાલાયક નીવડે તેમને ખાણુ વગેરેના કામોમા નીમવા અમાત્યોની પરીક્ષામા રાજ્યે પોતાનો અથવા

પોતાના કુટુંબજનનો ઉપયોગ ન કરવો, કારણકે એમ કરવાથી એકવાર પ્રલોભનમા સપડાઈ ગયેલ પાણુ ગુહ્ય ચમ્પ શકતું નથી ?

મન્ત્રિયોતુ કામ રાજને સલાહ આપવાનું છે મનુ ૧૨, બૃહ-
સ્પતિ ૩૬, ઉશનસ્ ૨૦ મન્ત્રિયો ગમ્પવાનું કહે છે કૌટિલ્ય સામર્થ્ય
પ્રમાણે મન્ત્રિયો રાખવાનું કહે છે તેમણેજ રાજને બધી બાબતમા
સલાહ આપવી કૌટિલ્ય કહે છે કે “ ઇન્દ્રને પણ આખો તો બેજ
છે પણ તેને મન્ત્રિયો ઘણા છે માટે તે સહસ્રાક્ષ ગણાય છે ”
મન્ત્ર બહુજ ગૂઢ રાખવો જોઈએ મન્ત્રભેદ કરનારનો ઉચ્છેદ જ
કરવો એમ કૌટિલ્ય જણાવે છે

રાજ્યના વહીવટને માટે દસ ગામે એક સગ્રહણ, બસે ગામે
એક ખાઈટિક, ચારસો ગામ ઉપર એક દ્રોણમુખ અને આઠસો
ગામ ઉપર એક મ્થાનીય રખાતુ તે ઉપરાંત સીમાડા ઉપર અન્તપાલો
રખાતા વિગ્રહ વખતે જરૂર પડે તો આશ્રય લેવા માટે દુર્ગ રખાતા,
અથવા રાજ્ય વચ્ચે એક મજબુત કિલ્લો કરી રાજ તેમા પોતાની
રાજધાની રાખતો

અમલદારોમા પ્રથમ સન્નિધાતાની ગણના છે તે કોશગૃહ
(તીજેરી), પણ્યગૃહ (વેપારનું થાનક, મારકીટ), કોષાગાર (કોઠાર),
કુખ્યગૃહ (ઘાતુ, ઇમારતી લાકડા વગેરેનો સગ્રહ), આયુધાગાર,
અન્ધનાગાર (કેદખાના) કરાવતો ધર્મસ્થીય એટલે ન્યાયમંદિર
પણ તે કરાવતો કોઠારની સામે પુરસાદ માપવાનું યત્ર રહેતું.^૧

ખીજે અમલદાર સમાહર્તા છે તે દુર્ગ, રાષ્ટ્ર, ખાણ, સેતુ,
(લાડીઓ), વન, વ્રજ (ઢોર) અને વણિપ્રપથની સભાળ રાખતો
ઉપજ ખર્ચ ઉપર, સર્વ પ્રકારના કરો જમીન મહેસુલ ખાણ વગે-
રેની પેદાશ ઉપર તેની દેખરેખ હતી આવક કેમ વધારવી તે તેનું
કામ હતું ૩ વળી સૌથી વધારે ઉપયોગી કામ તે ગણત્રી કરવાનું હતું ૪
ગણત્રી માટે તે આખા જનપદના બધા ગામોના ચાર પેટાભાગ
કરતો ૧ ઇનામી, ૨ આયુધીય એટલે લશ્કરી નોકરી બદલ જમીન
ખાનાર, ૩ હિરણ્ય અથવા દાણાથી કર બરનાર, ૪ વેઠ કરનાર
આ બધા ગામોમા રાજ મહેસુલ કેટલું કોણ આપે તેની પણ ગણત્રી
રહેતી તેના હાથ નીચે ગોપ નામના નાના અમલદારો રહેતા, તેઓ
પાંચ ગામ કે દસ ગામનો વહીવટ કરતા તેઓ ગામની સીમ નક્કી

કરતા, ખેતરો માપતા, ખેતરોના પ્રકારો પાડતા, કર ભરનાર અને નહિ ભરનાર ધરોનો હિસાબ અને નોંધ રાખતા, દરેક ગામના કેટલા ખેડૂતો, ભરવાડો, વેપારીઓ, કારીગરો વગેરે છે તેની નોંધ રાખતા અને ઠોરનો પણ હિસાબ રાખતા દરેક સ્ત્રી પુરૂષના ધંધા, અને ખરચની પણ નોંધ રહેતી આખા દેશના ચાર ભાગ પાડી દરેક ભાગ ઉપર એક સ્થાનિક રખાતો તે ઉપગત આ બધી હકીકત ખરી છે કે કેમ તેની છાની રીતે તળવીજ જાસુસો કરતા તે પછી હિસાબીખાતુ આવે છે તેનું કાર્યાલય પણ અભરાષ્ટ્ર, ગોખલા વગેરે વાળુ જૂદું રહેતું જૂદા જૂદા ખાતાના હિસાબો તેના અધ્યક્ષ પાસે રહેતા. પૈસાના હિસાબ ઉપરાત, ઝવેરાત નગ વિગેરેના હિસાબો પણ તેનીજ પાસે રહેતા લોકોના રિવાજો, શ્રેણીયોના રિવાજો જૂદા જૂદા બ્યવહારો (કટાકટ)ની નોંધ બધું તેની પાસે હતું હિસાબમા જે ખોટ જણાય તેથી બમણો કે આઠગણો કે દશગણો કે વીસગણો દડ કરવો એવા જૂના અભિપ્રાયોનો નિષેધ કરી કૌટિલ્ય કહે છે કે અપરાધ પ્રમાણે દડ થાય રાજદ્રવ્યથી વેપાર કરવાની મના હતી જૂદી જૂદી ચાલીસ રીતે પૈસા ખવાય છે તે બહુ જીણી નજરથી કૌટિલ્ય ગણાવે છે ખોવાયેલામાથી એક ભાગ જેની પાસેથી જડે તે આખાને માટે જવાબદાર થતો* હિસાબમા થએલી ચોરી પકડી આપનારને ધનામ મળતું કૌટિલ્ય રાજનુદ્રવ્ય સાચવવા બહુજ ચીવટ રાખે છે તે કહે છે કે જેમ પાણીમા રહેનાર માછલા પાણી પીએ છે કે નથી પીતા એમ ન કહી શકાય તેમ રાજધિકારીઓ પૈસો ખાય છે કે નથી ખાતા તે કહી શકાય નહિ પણ સાચે સાચે, જે માણસો પૈસો ખાઈ જાય નહિ અને ન્યાયપુર સર વધારે તેમને અધિકાર આપવો એમ જણાવે છે ખાણોના પણ એક અધ્યક્ષ હતો કૌટિલ્ય જૂદી જૂદી ધાતુઓનું શોધન કેવી રીતે કરવું તે જણાવે છે સોના રૂપાના કામ કરવા માટે એક અક્ષશાલા રખાતી તેમા સુવર્ણાધ્યક્ષ દેખરેખ રાખતો તેમા કામ કરત માણસોને બહાર નીકળતી વખતે બરાબર તપાસતા ટકશાળ જૂદી હતી અને તે ઉપર રાજસાનીની દેખરેખ હતી કેદાગારાધ્યક્ષ જે કેદારનો ઉપરી હતો તે જમીનની મહેસુલ ઉપર દેખરેખ રાખતો કેદારમા ક્યા ક્યા ધાન્યો રાખવા, અને અમુકનો લોટ કેટલો થાય તે પણ કૌટિલ્ય બતાવે છે હાથી ઘોડા બળદ

---

*સરખાવો કાલિદાસ, વિભાવિતૈકદેશેન દેય યદમિયુજ્યતે.

વગેરેને કેટલું અનાજ આપવું તેનું પ્રમાણ પણ કૌટિલ્યે આપેલ છે. પશ્ચાદ્યક્ષ વેપાર ઉપર નિયમન રાખતો, સ્થલમાર્ગ તથા જલમાર્ગથી આવતા માલની ખર્ચ રાખતો, તેની કિંમતની ચક્રઉત્તર, છત તગી બધું તપાસતો અને રાજનો માલ ખપાવતો, પરદેશ ચડાવતો અને કિંમત નક્કી કરી છુટક વેચવા આપતો કુખ્યાદ્યક્ષ વનની પેદાશની સભાળ રાખતો અને ઇમારતી લાકડું તેના કબજામાં રહેતું આયુધ્વા-ગારાદ્યક્ષ અમુક વાયદામાં અમુક કિંમતે પૈડા, ઓળર, હથિયાર, કવચ વગેરે કરાવતો. કયા કયા હથિયારો રાખવા તે કૌટિલ્ય ગણાવીને બતાવે છે સર્વ પ્રકારના માપો ઉપર દેખરેખ રાખનાર પૌતવાદ્યક્ષ કહેવાતો એકજ પ્રકારના માપો આપેલ છે તેથી જણાય છે કે ચાણક્યના વખતમાં એકજ પ્રકારના માપો ચાલુ હતા ચાણક્ય કાલ અને અતરના માપો પણ આપે છે. ગુલ્કાદ્યક્ષ દાખલ થતા માલની જકાત લેતો જકાતનું મકાન દરવાજા પાસે રખાતું અને તેની પાસે એક ધન્ય ખોડાતી વેપારી આવે એટલે તેનું નામ, કયાથી આવ્યા, કેટલો માલ લાવ્યા છે, અને કદ જગાએ પ્રથમ મુદ્રા (છાપ) મરાએલી છે તે નોંધી લેતા છાપ વિનાના માટે બમણી જકાત આપવી પડતી ધન્ય આગળ માલ નખાવીને માલ વેચતા અને તે ઉપર જકાત લેવાતી જકાત વધારે ભરવી ન પડે માટે ઓછી કિંમત આપે તો નફો રાજમાં જતો, નહિ તો કાયદેસર રીતે વધારે કિંમત ઉપજી હોય તોપણ વધારો રાજમાં જતો જકાત આપ્યા વિના ધન્ય ઓળગી જાય તો બમણો કર આપવો પડતો. વિવાહ, પલ્લુ, ભેટ, ચણ, પ્રસવ, માનતા, ચૌલવિધિ, ઉપનયન, ગોદાન, વ્રત અને દીક્ષા માટેની ચીજો પર દાણ માફ હતું દાણ-ચોરીના દાખલાઓ વેપારી વેપધારી ચારો રાજને જણાવતા કૌટિલ્ય કહે છે કે દેશને લાભકારક હોય તે વગર દાણે પેસવા દેવું અને તુલ્યન-કારક હોય તેની બધી કરવી જૂઠા જૂઠા માલને માટે જૂદું જૂદું દાણ કૌટિલ્યે નક્કી કરેલ છે કરો ૨૦ થી ૪૦ ટકા સુધી જૂઠા જૂઠા માલ પર છે સૂત્રાદ્યક્ષનું કામ યોગ્ય માણસો પાસે સૂત્ર, બખ્તર, વસ્ત્ર અને દોરડા તૈયાર કરાવવાનું હતું સીતાદ્યક્ષ ખેતી ઉપર દેખરેખ રાખતો. સુરાદ્યક્ષ દારૂની દુકાનો વગેરે કામ પર હતો. સુનાદ્યક્ષ પથુહિસા ઉપર દેખરેખ રાખતો અભયારણ્યમાં કરેલ હિસા માટે તેમજ રાજ માટે નક્કી કરેલ અરણ્યમાં શિકાર કરવા

માટે તે સજ્જ કરતો. કાયદેસર કરેલ શિકાગ્રામ રાજનો ભાગ હતો. અમુક અમુક પશુ પક્ષી મગલ હોવાને લીધે અવધ્ય ગણાતા વાઝડો, સાઢ અને ગાય સર્વથા અવધ્ય હતા. વાસી અથવા મરેલ દોરતું માસ વેચનારને સજ્જ થતી ગણિકાધ્યક્ષની પણ જગા હતી નાવાધ્યક્ષ માત્ર સમુદ્રયાનનીજ નહિ પણ નદીમુખ સરોવર વગેરે સ્થલે રહેતા યાનો પર પણ દેખરેખ રાખતો જૂદો જૂદો માલ ચકાવવા માટે તથા દોર, માણસ માટે જૂદી જૂદી રકમો નક્કી કરેલી હતી ખીજા વેપારના મથકોના રિવાજો આ અધ્યક્ષે પાળવાના હતા કોષ્ઠ તોફાનથી હેરાન થએલું વહાણ ખાળામાં આવે તે તરફ પિતાતુલ્ય દયા બતાવવી જોઈએ અને તોફાનથી બગડેલ માલનું દાણ ન લેવું એમ ચાણુક્ય કહે છે વહાણમાં ઉતરવાને માટે મહોરછાપની જરૂર હતી જેથી રાજદ્રોહી માણસોના અટકાવ થઈ શકે બ્રાહ્મણ, પ્રવ્રજિત, બાલકો, વૃદ્ધ, વ્યાધિત, રાજદૂત અને ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને મરત પરવાના મળતા ગ્રાધ્યક્ષ દોરની સભાળ લેતો દોરને આક્રવાનો રિવાજ હતો દોરની નોંધ રહેતી તેમાં તેમના આક્ર, ચિન્ન અને શીગડાનું અતર પણ નોંધાતું તે સિવાય અશ્વાધ્યક્ષ, હસ્તધ્યક્ષ, રથાધ્યક્ષ, પત્તયધ્યક્ષ (પાય-દળનો) પોતપોતાના ખાતા મલાળતા મુદ્રાધ્યક્ષ દેશની હદ નહાર જનારને તેમજ અદર આવનારને પાસ આપતો પાસ વિના આવનારનો દડ થતો, ઉપરાત ઉજડ જ ગલ્લો ઉપર વિવીતાધ્યક્ષની દેખરેખ હતી અને તેનું કામ ચોર અને હિસક પશુનો ઉપદ્રવ બંધ કરવાનું હતું

આ અધિકારીઓમાં કોષ્ઠ કૌમતી નીચે છે કે કેમ એ કૌટિલ્યે સ્પષ્ટ રીતે કહેલ નથી પણ ખાતાની વહેચણી પરથી લાગે છે કે રાજના હાથ નીચે તુરત બે મોટા અધિકારીઓ સનિધાતા અને સમાહર્તા હતા તેમાં સનિધાતા, આપણે જોઈ ગયા તે મુજબ કોશ્યગૃહ, પણ્યગૃહ કોષાગાર, કુખ્યગૃહ, આયુધાગાર, બન્ધનાગાર એનો ઉપરી હતો અને તે તે ખાતાના માણસો તેના હાથ નીચે હતા તેવીજ રીતે સમાહર્તા આખા જનપદ ઉપર દેખરેખ રાખતો. દુર્ગ, રાષ્ટ્ર, ખેતી સેતુ, વન, વ્રજ, વણિકપથ સંવળા ઉપરની દેખરેખ તથા ઉપજ ખરચનું કામ તેનું હતું જૂદા જૂદા ગણુલેલા અધ્યક્ષો (ઉપર જણુલેલા ખાતાના) તેના હાથ નીચે હશે એમ લાગે છે કદાચ નગર ઉપર દેખરેખ રાખનાર નાગરક સમાહર્તાથી સ્વતંત્ર હશે. તેને પણ સમાહર્તાના જેવુંજ કામ નગરમાં કરવાનું હતું તેના હાથ નીચેના ગોપો દસકુલી અથવા વીસકુલી એટલે કુટુંબો, ઘરો (?) ઉપર

દેખરેખ રાખતા, તેમની ગણતરી રાખતા, નગરાધ્યક્ષ નવા આવતા જતા માણસોની નોંધ અને તપાસ રાખતો, શહેરમાં અગ્નિ ન લાગે તેની સાવચેતી રાખતો અને તેને માટે ઉપાયો યોજતો, શહેર સુધરાઇ રખાવતો, શકદારોની તપાસ રાખતો, બન્ધનાગારમાં છોડવા યોગ્ય માણસોને છોડતો, વગેરે અનેક કામો તે કરતો તેના હાથ નીચેના ચાર સ્થાનિકો દુર્ગની સમાજ રાખતા આ નાગરક સમાહર્તા નીચે હશે કે નહિ તે સમધી શકા લાવવાના કારણો એ છે કે સમાહર્તાને ખાસ કરીને જનપદ સોપેલ છે, ત્યારે નાગરકને ખાસ નગર સોપેલ છે નગરને અગે સમાહર્તાને ન હોય તેવી તેને ધણી ફરજો અદા કરવાની છે વળી નાગરકના હાથ નીચે સમાહર્તાની માફક જ ગોપ અને સ્થાનિક છે જો આ સ્થાનિકો સમાહર્તાના હાથ નીચેના હોત તો તેમનો ફરી અહીં ઉલ્લેખ ન થાત એટલે એમ લાગે છે કે જનપદ અદરના દુર્ગો સમાહર્તા નીચે હશે અને નગર એટલે ધણે ભાગે ખાસ રાજધાનીનો દુર્ગ નાગરક નીચે હશે નગરનો અર્થ રાજધાની માનવાનું કારણ એ છે કે તેમાં રાજગૃહોની ખાસ સમાજ રાખવાનું કામ આવે છે અને રાજગૃહની સમાજ ગમવાની જુદી અને ભારે ફરજ હોવાથીજ તેનો સ્વતંત્ર અધિકાર રાખેલ હશે એમ લાગે છે પણ નાગરકની ઉપજ તો સમાહર્તાને ત્યાજ હિસાબે પડતી નાગરકનો પગાર સમાહર્તાથી ઓછો હતા તેવોજ બીજો સ્વતંત્ર, સંનિષ્ઠાતા અને સમાહર્તાથી બીજી પદવીવાળો, સેનાપતિ હતા તેના હાથ નીચે અશ્વ, હસ્તિ, રથ વિગેરેના અધ્યક્ષો હતા; તે ઉપરાંત ધર્મસ્યો એટલે ન્યાયખાતાના અધિકારીઓ બધા અધિકારીઓથી સ્વતંત્ર હતા કષ્ટક શોધનના અધિકારીઓ પણ સ્વતંત્ર દેખાય છે આ રીતે ખાતા જૂદા જૂદા હતા અને એક મુખ્ય અમલદાર નીચે બીજા અમલદારો હશે એમ લાગે છે પણ બધામાં કુલ સત્તા તો રાજનીજ હતી આપત્તિના પ્રસંગ સિવાય રાજને પૂછ્યા વિના અમલદારો કશું ન કરી શકતા^૧ બધા અમલદારોના પગારો પણ ચાણક્યે લખેલા છે તેમાં લખે છે કે રાજકામ કરતા મરી જાય તેના પુત્રદારને રાજ્ય સંભાળવા^૨

એવુંજ રાજ્યનું ત્રીજું અગ જનપદ છે જનપદ પોતાનો નિર્વાહ કરવાને તેજજ આપત્તિમાં પારકો પણ નિર્વાહ કરવાને સમર્થ

જોઈએ પોતાનું રક્ષણ જાતે કરી શકે, શત્રુ તરફ દ્વેષ રાખે તેવો જોઈએ કચેરો, પથ્થર, કાટા, ઉજડ જમીન, ગ્રેણી વગેરે તેમા ન હોવા જોઈએ પશુવાળો, માત્ર વરસાદ પર આધાર ન રાખનાર, જલમાર્ગ અને સ્થલમાર્ગવાળો, ધર્મશીલ માણસોવાળો અને પવિત્ર વસતીવાળો જોઈએ

તે પછીનું રાજ્યનું અગ દુર્ગ છે જનપદના સીમાડા ઉપર ખચાવ માટે દુર્ગો રચવા જોઈએ નદી વચ્ચે ખેટ, પાણી વિનાની નીચાણવાળી જગા, પથ્થરવાળી પર્વતની જગા, રણ, કે વાકુ જંગલ એ દુર્ગ રચવાને અનુકૂળ જગાઓ છે જલદુર્ગ અને પર્વતદુર્ગ સૌથી ઉત્તમ છે દુર્ગ આસપાસ ઊડી ખાઈ જોઈએ એક દુર્ગને ફરતી ત્રણ ખાઈઓ રાખવા કૌટિલ્ય લખે છે દુર્ગનો કિલ્લો કચગનો-માટીનો હતો તે ઉપર પાકી ઇંટની ભીંત હતી કિલ્લામા આયુધ અને ધાન્ય તથા ખીજ ઉપયોગી પદાર્થોનો મગ્ગ ગખવો જોઈએ

ગાજ્યનું પાચમુ અગ કોશ એટલે ખજાનો છે પૂવના રાજ્યોએ અથવા પોતે ધર્મથી મેળવેલ, મોનારૂપાવાળો, મોટા રત્નોવાળો, મોટી આપત્તિ પણ સહન કરી શકે તેવો ખજાનો સારો ખજાનો ધર્મથી ભેગો કરવો એ વાત ચાણુક્ય કદી વીસરતો નથી, તો પણ આપત્તિમા નાણા ઉભા કરવાના માર્ગોમા ધર્મવૃત્તિ તે સાચવી શકતો નથી એમ તો આપણે કમુલ કરવું જોઈએ પ્રથમ તો ખજાનો સગીન કરવાને તે સઘળા નિદોષ ઉપયોગી ખતાવે છે કેવળ વરસાદ ઉપર આધાર ગખનાર ભાગ ઉપર ૧ કે ૨ શક્તિ પ્રમાણે ઉપજ ઉપર ૬ ગખવો તેમા પણ લક્ષ્ય અથવા દુર્ગ કે ખાણને ઉપયોગી માણસો તેમજ સીમાડા ઉપર રહનારા માણસો ઉપર ૬ ગખવો નહિ લોકોને ઉનાળુ પાક કરવા સમજાવવા સામાન્યરીતે દાણાનો ૧ ભાગ અને વન્ય પેદાશનો ૧ લેવો સોના રૂપાના, ઝવેરાતના, ઘોડા હાથીના વેપારીઓ પાસેથી ૫૦ કર ૧ લેવા, પીતળ તથા કપડાના વેપારીઓ પાસેથી ૪૦ કર લેવા, દાણાના વેપારીઓ પાસેથી ૩૦, કાચના વેપારી તથા કારીગરો પાસેથી ૨૦, હલકું કામ કરનારા પાસેથી ૧૦, લાકડું અન્ન વેચનારા પાસેથી ૫ કર લેવા પણ અધા ઉપાયો માત્ર એકજ વાર યોજવા એમ કૌટિલ્ય સલાહ આપે છે. આમ ન કરી શકાય ત્યારે ખરા ખોટા બહાના કાઢી ફાળા અને

ઉધરાણા કળા. ઉધરાણામા મોટી રકમ ભરનારને પાવડી છત્રી વિગેરેના માન આપવા અને પૈસા ન ભરનારની ગુમચરો મારફત નિન્દા કરાવવી દેવો પાસેથી પણ ધન પડાવવામા ચાલુક્ય આચકે ખાતો નથી ધન મેળવવાને અમુક દેવની સ્થાપના કરવી, કોઇ નવો ઉત્પાત થવાનો છે કહી તેના વારણના અનુષ્ઠાન માટે શાળા કરવા, અથવા કોઇ ભૂતનો ઉપદ્રવ કાઢવાના બહાનાથી પૈસા મેળવવા, ગુપ્ત રીતે કોઇની સાથે મજબુ વેપાર કરવો અને પછી ભાગીદાર પાસેથી પૈસા પડાવી લેવા પૈસા ગમે તે રીતે કઢાવવાની રીતો કૌટિલ્ય આ જગાએ બતાવે છે ૨ પૈસાની બહુ તંગીમા પૈસાદારો પાસેથી કર્ષન ૨ અને વખતથી પૈસા પડાવવાનું પણ લાભે છે ૪ પણ આ બધા અતિશય સકડામણના પ્રસંગેજ કરવાના ઉપાયો છે સામાન્ય રીતે તો કૌટિલ્ય રૈયત તરફ ન્યાયવૃત્તિજ રાખનારો છે કૌટિલ્ય કહે છે કે “જે બેવડી આવક કરી આપે તે જનપદને ખાય છે. તે રાજાને માટે એમ કરે તેવે પ્રસંગે એણે અપરાધ હોય તો તેને વારવો અને મોટો અપરાધ હોય તો અપરાધ પ્રમાણે તેનો દડ કરવો” ૫ કૌટિલ્ય ખજાનાની અગત્ય ઘણી માને છે પણ રાજાના લોભને નિન્દે છે અને રૈયત તરફ ન્યાયી રહેવા હમેશા કહેછે. કૌટિલ્ય અર્થ સંબંધી પોતાના વિચારો બતાવે છે ત્યાં છેવટે કહે છે કે “અર્થાનુભૂત ધર્મ છે અને ફલ કામ છે, માટે ધર્માર્થકામ ત્રણેયને પોષે તેવા અર્થની સિદ્ધિ તેજ સર્વાર્થસિદ્ધિ.” ૬

રાજ્યનું છત્તું અગ તે દણ્ડ એટલે લશ્કર લશ્કરના તે વખતે માર અગ્રો હતા, હાથી રથ, ઘોડા અને પાયદળ આ દરેક ખાતા ઉપર અધ્યક્ષો હતા, હાથી ઉપર સેનાનો વિજય આધાર રાખે છે એમ તે વખતે મનાતું હતું સર્વ ઉપર સેનાપતિ હતો એ આપણે જાણીએ છીએ લશ્કરને હમેશા કવાયત કરાવાતી અને તે વખતે રાજાએ હાજર રહેવાનું હતું હાથી ઘોડાને નિશાની ઝાળખવાની પણ કવાયત કરાવાતી હતી અને એ સગાથી બૂહ રચાતા હતા ૭ લશ્કર ભાડે પણ મળી શકતા હતા લશ્કરની ભરતી ક્ષત્રિયોથી લડાયક શ્રેણીઓથી, કે આટલિક એટલે જ ગલી જાતિઓથી પણ થતી

૧ ૫, ૨	૨ ઉચ્ચરણ	૩ ઝાડાવણ	૪ ૪, ૩
૨ ૬.	૬ ૬, ૭	૭ ૨, ૩૩	

લશ્કરમાં આહુઓ, વૈશ્યો, શૂદ્રો પણ સૈનિક તરીકે કામ કરતા. ક્ષત્રિયોનું સૈન્ય વખણાતું આર્ય સેનાપતિ વખણાતો.

કૌટિલ્યમાં પ્રજા, રૈયત, પ્રકૃતિ સંબંધી જૂદી ચર્ચા આવતી નથી તેનું કારણ આપણે આગળ જોઈ ગયા તે એટલે કે ચાણુક્યે અર્થશાસ્ત્ર રાજ્યની દૃષ્ટિએ લખેલ છે એ છે પણ પ્રકૃતિ એ રાજ્યનો બળવાન અંશ છે તે કૌટિલ્યની સમજમાં છેજ પ્રકૃતિને કદી ક્ષીણ થવા ન દેવી, ‘પ્રકૃતિ ક્ષીણ થવાથી લોભમાં લેવાઈ વિરાગ થાય છે, અને વિરાગ થઈ શત્રુ સાથે ભળે છે અથવા જાતેજ રાજ્યને મારે છે માટે પ્રકૃતિના ક્ષય લોભ અને વિરાગના કારણે ઉત્પન્ન થવા ન દેવા ઉત્પન્ન થયા હોય તો તેનો ઉપાય કરવો.’^૧ પ્રકૃતિને તે જનપદમાં ગણે છે આપણે જોયું કે પ્રકૃતિ પોતાનું રક્ષણ જાતે કરી શકે એવી હોવી જોઈએ એમ એનું મન્યુત માનવું છે તેના વખતમાં રૈયતનું જોર પણ ધણું હશે આટલો બહાદુર ચાણુક્ય પણ શ્રેણીઓથી હમેશા ચેતીને ચાલવાનું કહે છે પ્રજાનું એટલું જોર એ માને છે કે અદ્યબળવાળા પણ પ્રકૃતિપ્રિય રાજા કરતા મહાબલવાળા પણ રૈયતમાં અપ્રિય થયેલા રાજા ઉપર હુમલો કરવાનું તે વધારે સલામત ગણે છે^૨ તે કહે છે કે રાજાએ હમેશા યથાર્હદણ્ડ રહેવું જોઈ રીતે કરેલ દણ્ડ તેમજ કામક્રોધ કે અજ્ઞાનથી કરેલ દણ્ડ વાનપ્રસ્થ અને પરિવારકોને પણ કોપાવે છે તો ગૃહસ્થોની તો વાત જ શી^૩ ? વળી કૌટિલ્ય કહે છે કે “અપિદા અને અવિનય એ પુરુષવ્યસનના કારણે છે કોપવશ થયેલા રાજાઓનો પ્રકૃતિકોપથી નાશ થયો સાબળીએ છીએ”^૪ વળી કહે છે કે “બાહ્ય ભય કરતા અંત કોપ વધારે ખરાબ તે સર્પ જેવો સમજવો”^૫ વળી આગળ બહુજ સૂક્ષ્મબુદ્ધિપૂર્વક કહે છે કે “દોષ મટાડવાથીજ દુબ્ધો મટે છે દુબ્ધો મટાડવાથી નહિ”^૬ એટલે કે રાજદ્રોષી માણસો જે કારણથી દ્રોષ કરતા હોય તે કારણ ખમેડવું જોઈએ, માત્ર દ્રોષીને ખસેડવાથી કાષ્ટજન નથી આ શીખામણુ ઇતિહાસના સારસ્પ છે અને ઇતિહાસનો દરેક અનુભવ એનુંજ સમર્થન કરે છે છતાં એને રાજ્યમદમાં અવગણી અનેક રાજ્યો પોતાના હાથેજ પોતાનો નાશ કરે છે, જાણે કે એ પણ ઇતિહાસનું નિર્માણુજ હોય નહિ

અહીં રાજ્યની આતર વ્યવસ્થા પૂરી થાય છે રાજ્યનું સાતમું અગમિત્ર ગણેલ છે, પણ મિત્ર અમિત્ર સાથેના મધ્ય તેને આપણે રાજ્યની બહારની આખત ગણીશું અને હવે તે વિચારીશું

આપણે આ ચર્ચા પણ ચાલુક્યની પરિભાષામાં કરીશું સર્વ પ્રકારની સપત્તિવાળો અને નીતિ જાણનારો ગણ તેને ચાલુક્ય વિભિંગીય કહે છે તેને અડીને જેના જેના રાજ્યો આવેલ હોય તે સર્વ મહલ અરિમહલ છે અને જે રાજ્યોની વચ્ચે એક રાજ્ય આવેલ હોય તે શત્રુનો શત્રુ તે મિત્ર એ ન્યાયે મિત્રમહલ છે પણ પડોશના બધા ગણ્યો શત્રુ સમજવાના નથી, પણ જે રાજ્ય અરિસપદ્ધવાળો હોય તેજ શત્રુ છે^૧ રાજકુલનો ન હોય, લોભી, ક્ષુદ્રપરિપદ્ધવાળો, વિરક્ત પ્રકૃતિવાળો, અન્યાયી, વ્યસની, નિરુત્સાહ, નશીલ માનનારો એ બધા અરિમા ગુણ હોય તો જ તે અરિસપદ્ધવાળો સામન્ત (પડોશી રાજ) ગણાય^૨ અને તોજ તે શત્રુ આ પ્રમાણે એક સરહદે આવેલા તે શત્રુ એ કૌટિલ્યનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે રાજ્યોની શક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે, જ્ઞાનબલ એટલે મન્ત્રશક્તિ, ૨ કોષદ્વકબલ એ પ્રભુ શક્તિ ૩ પગક્રમનું બલ એ ઉત્સાહ શક્તિ^૩ આ બધી શક્તિઓમાં મન્ત્રશક્તિ ઉત્તમ છે, પ્રભુશક્તિ તેથી ઉતરતી છે અને ઉત્સાહશક્તિ તેથી પણ ઉતરતી છે કૌટિલ્ય કહે છે કે “ બાલ પશુ અને આધળાઓએ પણ પ્રભાવથી ઉત્સાહવાળાને હરાવેલા છે ”^૪ બીજા રાજ્યો સાથેના સબધ કૌટિલ્ય છ પ્રકારના ગણાવે છે અને તેને પાંડુરુદ્ધ્ય કહે છે તેમાં, બીજાથી નબળો હોય તે સલાહ કરે તે સન્ધિ, બીજાથી ચડીઆતો હોય તે વિગ્રહ કરે તે વિગ્રહ, ‘ હું બીજાને મારી શકું એમ નથી, મને બીજા મારી શકે એમ નથી ’ એમ વિચારી ખેસી રહે એ આસન, વધારે સમર્થ હોય તેથી ચડી જાય તે યાન, શક્તિહીન હોવાથી સામાનો આશ્રય લે તે સશ્રય, એકની મદદથી બીજાને હરાવાય તેમ હોય તો તેમ કરે તે દ્વેષીભાવ, એ છ ગુણો છે રાજ્યની જે ગુણમાં અવસ્થા હોય તે અવસ્થામાં રહી તે કિલ્લા, વેપાર, વસતી, ખાણ, દ્રવ્ય વગેરે વધારી શકે તેમ હોય તો તે વૃદ્ધિની સ્થિતિ ગણાય પોતાને હાનિ વધારે થાય અને શત્રુની વૃદ્ધિ ઝટ થાય તે ક્ષયની સ્થિતિ અને પોતાની વૃદ્ધિ પણ નહિ અને ક્ષય પણ ન થતો હોય તો તે સ્થાન

ગણાય સન્ધિ વિગ્રહમા એક સરખો લાભ હોય તો સન્ધિ કરવી, તેમજ આસન યાનમા આસન વધારે સારૂ અને દ્વૈધીભાવ અને સશ્રયમા દ્વૈધીભાવ વધારે સારો.^૧ વિજિગીયુએ સમાન અને વધારે બળવાન સાથે સન્ધિ કરવી નાનો મોટા સામે લડવા બળ તે હાથી સામે પાળા જેવો છે સરખો સરખા સાથે લડવા બળ તે બે કાચા હાલ્લા અથડાઇ ફૂટવા જેવું છે સખળો નખળા સામે બળ તે કાકરીથી ઘડો કેડવા જેવું છે તેમા સિદ્ધિ છે પરંતુ મોટા પશુ બસનમા આવી પડ્યો હોય કે તેની પ્રજા તેની વિરુદ્ધ હોય તો તેની સાથે નખળો પશુ યાવી શકે આપણા સમબળવાળો આપણી સાથે સન્ધિ ન કરે તો તે આપણુ નુકસાન કરે તેટલું આપણે એનું કરવું તેજ જ સધિનું કારણ છે તપ્યા સિવાય લોઢાની લોઢા સાથે સન્ધિ થતી નથી નખળો નમી પડે તો તેની સાથે સન્ધિ કરી લેવી, કારણકે નમી પડેલાને બહુ સતાવવાથી તે જીવ પર આવી લડે છે, દાવાનલ સળગાવે છે, અને મડલનો અનુગ્રહ મેળવે છે.^૨ બે રાજ્યો ગમે તે પોતાના હિતના સમાન ઉદ્દેશથી સન્ધિયો કરે છે, તેને કૌટિલ્ય મિત્ર સન્ધિ, હિગ્ગ્ન્યસન્ધિ, ભૂમિસન્ધિ, ભૂમિ નિવેશ સન્ધિ (નવી જમીન વસાવવા ખાતરની), કર્મસન્ધિ વગેરે કહે છે દ્વૈધીભાવ એટલે કોઇ ઉપગ ચડી જવા માટે સન્ધિ કરવી હોય તો પોતાથી નખળાને, તે ન અને તો પોતાના સમને અને છેવટે એ પશુ ન અને તોજ પોતાથી વધારે બળવાનના મિત્ર થવું^૩ કારણકે નખળો આપણો બચ રાખી તુરંત માની બળ છે આવી સન્ધિઓમા લાભના ભાગ કેવી રીતે પાડવા તે અને તો પહેલેથીજ નક્કી કરી ગયવું^૪ જે રાજા નખળો હોય અને કાઇ ન કરી શકે તેવો હોય તેણે ઉત્કર્ષના ઉપાયો યોજવા, ડાહ્યા માણુએને પામે રાખવા, પ્રકૃતિનું યોગક્ષેમ સાધવું, જનપદને કેળવવો કારણકે જનપદ તો સર્વ કર્મનું ઉદ્ભવ જ્ઞાન છે, નહેરો વગેરે કરવા, વેપારના રસ્તાઓ ખુલ્લા કરના કાગલુ કે વેપાર માર્ગત ખીજા રાજ્યોમા ચાર મોકલી-ને, શસ્ત્ર લાવીને, માર્ગ જાણી લઇને વગેરે અનેક રીતે ફાવી શકાય છે આયુધો બનાવવા માટે ખાણો ખોલવી, અને કિલ્લાઓ બાંધવા માટે ઇમારતી લાકડાના ઝાડોનું વન ખીલવવું હાથીઓના વન પશુ રાખવા અને શ્રેણી, ચોરલોકો, આટવિકો મ્હેચ્છો અને પરાપકારી

ગ્રૂઠ પુરુષોથી લશ્કરની ભરતી કરવી^૧ નખળા ઉપર જળરો ચડી આવે તો તેણે નખી પડવું અને નખવાથી પતે નહિ તો પછી નાસી જવું જીવતો રહે છે તેનો ઉદય થતો જોયો છે જેમકે સુપાત્ર અને ઉદયન^૨ લડવાથી લાભ થાય તેવું ન હોય તો નકાસું લડવું નહિ આચાર્ય કહે છે કે “અગ્નિમા પનગ પડ તેમ શત્રુમા પડવું મરણીઓ થાય તેને એકાદ સિદ્ધિ તો જરૂર મળે” તેની કૌટિલ્ય ના પાડી કહે છે કે પોતાને લાભ થાય એ રીતે શરતો કરાવી સન્ધિ કરવી^૩ હારી ગયા પછી સન્ધિ કરી હોય તો પોતાના વિજેતા તરફ સ્વામિધર્મ બરાબર પાળવો તેની રજા લઈને જ કુમારોના લગ્નો, યાત્રા, વગેરે કામો કરવા અને તેટલી તેને મદદ કરવી અને પ્રાર્થના કે એવે પ્રસંગે વિજયી ગાળના ઉદય માટે સ્વસ્તિવાચન કરાવવું^૪ તે કાલની સન્ધિઓમા જમીન, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે બાનામા આપવા પડતા આચાર્ય કહે છે કે “માત્ર સત્ય કે શપથ ઉપર આધાર રાખનાર સન્ધિ ચલ છે, જમીન કે બાનાપર આધાર રાખનાર સ્થાવર છે” પણ કૌટિલ્ય કહે છે “સત્ય અને શપથ ઉપર આધાર રાખનાર સન્ધિ આ લોકમા અને પરલોકમા બન્ને જગાએ સ્થાવર છે આ લોકમા સન્ધિ મજબુત કરવા માટેજ માત્ર જમીનની જરૂર પડે છે પૂર્વના સત્યવાદી ગાળઓ ‘સન્ધિ કરી છે,’ એમ કહીને જ માત્ર સન્ધિ કરતા સન્ધિ ન પાળે તેને માટે અગ્નિ, જલ, હળ, હાથીનો સ્કન્ધ વિગેરેથી શપથ લેતા”^૫ આ પ્રમાણે સન્ધિમા પણ પૂર્વકાલનું મત્સ્યવાદીપણું ચાલુક્ય સભારી રાખે છે અને દરેક જગાએ આપણે જોઈએ છીએ કે સન્ધિને વળગી રહેવાને તે હમેશા અપ્રાપ્ત રાખે છે યાનની બાબતમા આચાર્ય કહે છે કે “શત્રુ ઉપર આક્રમ્ત હોય ત્યારે ચઢાઈ કરવી” કૌટિલ્ય બહુ ડહાપણથી તેનો નિષેધ કરે છે કે “પોતાની શક્તિનો ઉદય હોય ત્યારેજ ચઢાઈ કરવી કારણકે શત્રુના વ્યસન વિષે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી ચઢાઈ કરવાથી શત્રુનો ઉચ્છેદ કરી શકીશુ એમ જણાય ત્યારે જ ચઢવું”^૬

વિનિગીધુ રાજાએ પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે ચાગ ઉપાયો કરવાના છે સામ એટલે સતોષવુ, દાન એટલે આપવુ, ભેદ એટલે અણબનાવ કરાવવો અને દણ્ડ એટલે શિક્ષા કરવી કૌટિલ્ય કહે છે

૧ ૭, ૧૪   ૩ ૯, ૭   ૩. ૭, ૧૫   ૪ ૭, ૧૭

કે નબળાઓને સામ અને દાનથી જીતવા, જબરાઓને ભેદ અને દણ્ડથી સૌને સૌની જમીન વગેરે પાળવાનું વચન આપવું તે સામ છે. ભૂમિ, દ્રવ્ય, કન્યાદાન અને અભયદાન એ દાન છે. શત્રુના પાડોશી રાજા કે કોઇ જગલી રાજા, કે શત્રુના કોઇ રાજકેદીને ઉશ્કેરી અદર અદર ઠાટફૂટ કરાવવી તે ભેદ છે અને પ્રકાશ કે ફૂટયુક્તથી શત્રુને મારવો એ દણ્ડ છે. ૧ લખાણ કેવા કગવા એ વિષે લખતા ચાણુક્ય સામ, ઉપદ્રવાન, ભેદ અને દણ્ડ ચાર ઉપાયો ગણાવે છે. ૨ કોઇના વખાણ કરવા, તેની સાથે જૂનો મબન્ધ બતાવવો, બન્નેનું હિત બતાવવું વગેરે સામ છે. બીજાને લાભ કરી આપવો એ દાન છે. સામા પક્ષમાં અદર અદર શકા કરાવવી એ ભેદ છે અને સામાને મારવો કે પીડવો એ દણ્ડ છે અને આ ચાર ઉપાયોજ બધા કાર્યની સિદ્ધિમા વાપરવા ચાણુક્ય સૂચના કરે છે.

પોતા ઉપર કોઈ ચઢી આવે ત્યારે પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે ઉપાય કરવા સામેનાનું લક્ષ્ય અટવીબલ હોય ત્યારે પોતે પણ અટવીબલનો લાભ લઈ ખાલે ખીલુ ભાગવું ત્રેણીબલ પણ લેવું કારણ તે પણ ધસારો અને બચાવ બન્ને કામમાં આવે છે. ૩ બીજા ઉપાય ન ચાલે તો ગમે તે યુક્તિઓ કરી ચઢી આવનારને હરાવવો વિજયી ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તેમાં ધર્મેવિજયી માત્ર તેની તાબેદારી કમુલ કરવાથી રીકે છે માટે તેની તાબેદારી કમુલ કરવી લોભ-વિજયી ભૂમિદ્રવ્યથી રીકે એ માટે બને ત્યાં સુધી પોતાને નફામું અને સામેનાને નુકસાનકારક થાય તેવું ભૂમિદ્રવ્ય આપી તેની સાથે સન્ધિ કરવી. અસુરવિજયી ભૂમિદ્રવ્ય, પુત્રદાર, પ્રાણુ સર્વને હરવા કરે છે, માટે તેને ભૂમિદ્રવ્ય આપી મનાવવો અને ન માને તો તેનો પ્રતીકાર કરવો.

યુદ્ધમાં ગમે તેવી યુક્તિ કરીને પણ જીતવું એવો કૌટિલ્યનો મત છે. તેમાં તે ઉપાયની શુદ્ધિ માટે જરાએ ચિન્તા બતાવતો નથી. શત્રુને છેતરવામાં તેને કથું ખોદું લાગતું નથી. શત્રુ બીજી કોઇ રીતે નમે નહિ તો તેના માણસમાં ઠાટફૂટ કરાવવી, પોતાના વિશ્વાસુ માણસો તેની હજીરમાં ગોઠવી દઇ દગો દેવો, શત્રુ રાજાને જે રમત ગમતનો શોખ હોય તે રમતમાં તેને રસાવી મારવો, તેના રાજ્યમાં મોટા ધૂર્ત યોગીઓએ તેને ફોસલાવી રસાવવો, રાત્રે પક્ષીઓને હડાડી ઉલ્કાપાન જેવો દેખાવ કરાવી અથવા બીજી કોઈ રીતે તેના ઉપર-

દૈવકોપ થયો છે એવો દેખાવ કરી તેને બહીરારની કામ સાધી લેવું^૧ વગેરે અનેક ઉપાયો તે બતાવે છે પણ જીત ઉપર આરે ત્યારે રાજ્યો ધમત્યગ્ણ રાખવું એન તે કહે છે અને ત્યાં સુધી તેા લડાઈમા મરાઈ ગયેના રાજાના વશનાને ગાની આપવી જેથી તેઓ પેઢી દર પેઢી વિજિગીયુ તરફ સ્નામિધર્મ પાળે મરનારના ભૂમિ, દ્રવ્ય, પુત્ર, દારાની ધચ્છા ન કરી^૨ હથિાર નાખી દીરેન તેમજ પરાડ મુખ થએત લશ્કરને મારવું નહિ^૩ વિજયી રાજ્યો હારેલા રાજા કરતા વધારે ગુણે બનાવવા દાન માન વડે પ્રકૃતિને સંતોષવી, વચન આપ્યા પ્રમાણે સર્વને લાભ આપવા, નવી પ્રાજના શીન વેષ, ભાષા, આચાર વિગેરેમા સમાનતા રાખવી દેવ દેવન સમાજના ઉત્સવ અને પિહાઈમા ભાગ લેવો દેશના કેદીઓને છોડવા અને દીન અને અનાથને મદદ કરવી ચાતુમાસમા અર્ધમાસ અને પૂર્ણિમા અને ચાર રાત્રિઓ પશુકિસા બધ કરવી સ્ત્રી તથા બાનવધ, પુસ્તવોપધાનના ગુન્હા થના બધ કરવા અધર્મ ચારિત્રના લોકોને દખાવી દેવા મ્હેન્છો અને ચોર લોકોને એક જગાએ સ્થિર ન થવા દેતા ફેરવવા કરવા^૪

આ સિવાય લડાઈઓ કેમ થતી તે પણ એક જાણવા જેવો વિષય છે પણ હાલના સમય કરતા તે વખતે ઘણીજ જૂદી રીતે લડાઈઓ થતી એટલે તે વિષે ઝાઝુ કહેવા માગતો નથી ખાસ જાણવા જેવી બાબતો એટલી છે કે લડાઈમા રાજ્યો જનાના સાથે ફરતા, રાત્રે પહેરા રહેતા, રગ રાગની છાવણીમા બધી હતી, બૂહો રચાતા, રાત્રિએ પણ છાપા મરાતા, જાંચી નીચી જમીન જગલ-વાળી કે સખન જમીન, સૂર્ય આખ સામે આવતો હોય કે નહિ એવી બધી બાબતનો લાભ લેના ચાલુક્ય જૂનતો નથી તેના બૂહો કાલ્પનિક નથી પણ ઓછુ લશ્કર વધારે બનાવવા, વધારે ને ઓછુ બતાવવા વિગેરે હેતુપુર સર ચેાજેલા છે રથ થોડા, હાથી, પાયદલ વગેરેથી ગોટાળો ન થઇ જાય એની સંમાજ રાખવા તે કહે છે લશ્કર-મા લડવૈયા ઉપરાત ખીજ નહિ લડનારાઓનો પણ ખપ પડતો લશ્કરનો સરજમ અને અસખાખ બહુ ભારે હશે એમ લાગે છે કારણ કે દિવસના બે યોજન ચાલે તેને ઉત્તમ, દોઢ ચાલે તેને મધ્યમ અને એક ચાલે તેને અધમ લશ્કર ચાલુક્ય ગણે છે

આટલેથી રાજકારણનો વિષય આપણે બંધ કરીશું

છેવટના બાગમાં શત્રુને હેરાન કરવાના તે છૂપા ઉપાયો બતાવે છે તેમાં પાસ પાણી ઝેરવાળા કરવાના, માણુએને ગાડા કરવાના, ઉધાડી દેવાના, કમાડ ઉધાડી નાખવાના, ગામનું માખણ ભેંચુ કરી ચોગવાના, ઉપવાસ કરી શકવાના, મદનરસના અને બીજા ઝેરોના, કોઢ ક્ષયરોગ કરવાના તથા મટાડવાના ઉપાયો બતાવે છે આ ઉપાયોમાં કોઈ કોઈ જગાએ મન્ત્ર સાધવાનું આવે છે અને દવાઓ કેવા પ્રકારની હશે તે તો શુ કહી શકાય, પણ એકજ ઉપાય ઉપરથી આપણે તે કેટલે અંશે ખરૂં છે તે જાણી શકીએ રાત્રે દેખવા માટે રાત્રે દેખી શકનારા પ્રાણી જેવા કે ધ્રુવડ છાત્રુદર વિગેરેની આખોની ભૂછી કરવી અને ડાખી આખની ભૂછી જમણી આખમાં લગાડવાથી અને જમણી આખની ભૂછી ડાખીમાં લગાડવાથી રાત્રે દેખી શકાય એમ તે કહે છે આ તે વખતના ધણાખરા વહેમો હશે એમ લાગે છે દરેક વહેમને ધિક્કારનાર, વહેમોથી રૈયતને ફોસલાવી પૈસા કઢાવનાર, અને મોટા ઉત્પાતો કેવી રીતે કરી બતાવવા તેનો ઉપાય બતાવનાર ચાણુક્ય પોતે પણ કેટલાએક વહેમો માનતો હશે એ વિચાર કરતા એમજ માનવું પડે છે કે માણુસ પોતાના જમાનાથી ગમે તેટલો આગળ ગયેલો હોય તોપણ તે સામાન્ય જનના વહેમોમાંથી તદ્દન મુક્ત થઈ શકતો નથી. શોધખોળનો મહિમા બતાવનાર પ્રમાણશાસ્ત્રનો કતા બેદન, પૂરાનું સોનું થઈ રોકે અને વાદરાના હૃદયમાં વિચિત્ર રોગો મટાડવાના ગુણો છે એમ માનતો.

પોતાના સમયથી કૌટિલ્ય ખાસ કંઈ કંઈ બાબતમાં આગળ વધેલો છે તે આપણે જાણવું જોઈએ દિવસુશ્રીમાં આપણે જોયું કે તેના વિચારો પ્રગતિશાલી છે રાજકુમારો સામે કૌટિલ્યના વખતમાં જે વહેમ હતો તેને તે હસી કહાડે છે અને કેળવણીનો સિદ્ધાન્ત કહે છે કે તાજ વયમાં માણુસને અધર્મ શીખવવો જોઈએ નહિ કાયદામાં આપણે જોયું કે દિવાની ફોજદારી કામોનો વિવેક કરી, અને ગુન્હો સાક્ષી સિવાય પણ બહાગના ચિહ્નો ઉપરથી સમજી શકાય એમ કહી “આચાર્ય” કરતા તે પોતાની વધારે જાંડી નજર બતાવી આપે છે લડાઈમાં પણ યુદ્ધ કરતા સન્ધિ વધારે સારી બતાવી, તથા હારવા જેવું હોય તો પણ માત્ર ઉત્સાહથી લડવામાં કશો કાયદો નથી પણ સમય પ્રમાણે વર્તવું એમ કહી દૂરદર્શી રાજ-

કર્તાની બુદ્ધિ બતાવે છે સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવો તો એનો વહેમો તરફનો અને ખાસ કરીને જ્યોતિષ તરફનો તિરસ્કાર છે રાજાએ દેવને નહિ માનવું જોઈએ દેવ માનનારો ગળા હારે છે અને વળી કહ્યું છે કે—

નક્ષત્રમતિપૃચ્છન્ત બાલમર્યોતિવર્તેતે ।

અર્થા ઘર્થસ્ય નક્ષત્ર કિં કરિષ્યન્તિ તારકા ॥^૧

“ નક્ષત્રને વારેવારે પૃછ્યા કરે તેવા બાળકની અર્થ મેળવવાની વેળા વહી જાય છે અર્થજ અર્થનું નક્ષત્ર છે તેમા તારા યુ કરવાના હતા ? ” એટલા જૂના કાળમા આ વિચાર એછો પ્રતિભાગાળી ન કહેવાય

પણ તેનો સૌથી વધારે અગત્યનો વિચાર તે ગળ્ય સબધીનો છે આ વિચાર તેણે સ્પષ્ટ કોઈ પણ જગાએ કહેલ નથી પણ તેના આખા અર્થશાસ્ત્રમા પ્રતીત થાય છે, માટે અર્થશાસ્ત્ર સમજવા માટે પણ તે જાણવાની જરૂર છે

આપણે જોયું છે કે આ અર્થશાસ્ત્ર રાજના હિત માટે લખેલ છે શાસનાધિકારમા^૨ તે સ્પષ્ટ લખે છે કે કૌટિલ્યેન નરેન્દ્રાર્થે શાસનસ્ય વિધિ કૃત “ નરેન્દ્રને માટે કૌટિલ્યે આ શાસનનો વિધિ લખેલ છે ” કૌટિલ્ય અહીં સ્પષ્ટ રીતે પોતાનું સ્વતન્ત્ર્યઅન્યત્વ અને તેનો હક્ક પણ બતાવે છે એટલું જ નહિ પણ રાજમા એકૈશ્વર્યને કદી હાનિ ન પહોંચવા દેવી એવો એનો મત છે એકૈશ્વર્યના^૩ પ્રકરણમા રાજા મરી ગયો હોય ત્યારે અમાત્યે યુ કરવું તે બાબત ની તે ચર્ચા કહે છે ભારદ્વાજ કહે છે કે એવો લાગ ફરી ફરીને મળવાનો નથી માટે અમાત્યે પોતે રાજ્ય પચાવી પાડવું કૌટિલ્ય કહે છે કે “ અમાત્યે એકૈશ્વર્ય કરવું પોતે ગળા થઈ પડવું એ અધર્મિષ્ઠ છે અને તેથી ‘ કૃતિકોપ થાય છે ”

આખા અર્થશાસ્ત્રમા આજ સુધ્ય વિચાર છે કૌટિલ્યને એકૈશ્વર્ય સાચવવાની ઘણી જરૂર સમજાયેલી છે આ આખું અર્થશાસ્ત્ર તેણે તેને માટેજ લખેલ છે માટેજ કોઈ કોઈ જગાએ ધર્મનો સવાલ છોડી દઈને પણ તે હુબ્બેનો ગુપ્ત વધ કરી રાજસભા સાચવી રાખવાનું કહે છે આનું કારણ યુ ? આનું કારણ આપણને સમજાવીને થીક ઇતિહાસમા મળે છે એનસાધકલોપીડીઆ બ્રિટાનિકા-

ના શ્રીસ હપરના લેખમા કહેલ છે કે ગ્રીક ઇતિહાસમા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અને ગણરાજ્યોના વિકાસનો અત આવેલ હતો અને તેમા સડો પેટો હતો આવા ગણ્યોતુ બળ વટવા મા યુ હતુ શ્રીમમા આ સ્થિતિનો પ્રતીકાર એલેક્ઝાન્ડરના મારાજ્યથી થયો એલેક્ઝાન્ડરે એકેશ્વર્ય રાજ્યનો આદર્શ પશ્ચિમને આપ્યો તેથી સમાન ભાષા, સમાન સાહિત્ય, સમાન રાજકીય પરિસ્થિતિથી સમુદ્ધિને વિશેષ વિસ્તરવાની તક અને બલ મળ્યા ગ્રીક તવારીખ ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે ત્યાં પણ એલેક્ઝાન્ડર આવ્યો ત્યારે અનેક ગણરાજ્યો હતા આપણા ગણરાજ્યોમા પણ તે વખતે નિર્બળતા પેમવા માડી હતી મહાભારતના શાન્તિપર્વમા લખેન છે કે ગણરાજ્યોને લાયથી તૂટવાનો મતમ છે આ નિર્બળતામાથી નકળી મહારાજ્યો સ્થાપવાની જરૂર હતી એવુ પહેલુ મહારાજ્ય નહે સ્થાપ્યુ હતુ એમ આપણે જ્ઞેષ્ઠ ગણા પણ એમા પણ સડો પેટો હતો એ રાજ્યને બદલે બીજુ મહારાજ્ય સ્થાપી એકેશ્વર્ય સત્તા સાચવી રાખી મનુકૃતિતુ બન ટકાવી રાખતુ એ આપણા બ્રાહ્મણ અમાત્યની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી તે સમયમા ગણરાજ્યમાની નીકળીને મહારાજ્યનો આદર્શ ધીમે ધીમે મ્યુટ થતો હતો એવા ધણા ચિત્રો અર્થશાસ્ત્રમા છે ગણ્ય તરફ વશાદગ રહેવા માટે ચાણુકન ગુપ્તચરો માર્ગત લોકોમા ઉપદેશ દેવરાવે છે કે ‘માતૃયન્યાયથી દારી ગયેલી પ્રજાએ મનુ વૈવસ્વતને રાજા કર્યો ધાન્યનો છઠ્ઠો ભાગ અત વેચાક માનનો દસમો ભાગ તથા સોનુ એ રાજ ભાગ હન થો તેવાથી રાજાએ પોતાનો નિર્વાહ કરી પ્રજાનુ ચોગક્ષેમ કરે છે અને તેમા રિવ્ત આવ્યે દણ્ડ ન દે તે પ્રજાનુ પાપ તેમને માવે પડે છે એટલા માટે વનવાસી ઋષિઓ પણ ‘અમાઝ રક્ષણ કરે છે માટે તેનો પણ ભાગ છે’ એમ વિચારી વીણાના દાણાનો છઠ્ઠો ભાગ તેમને આપે છે દડ અને પ્રસાદ બન્ને કરનારો રાજા ઈન્દ્ર અને યમ જેવા છે તેની અવમાનના કરનારને દૈવ પણ દણ્ડે છે, માટે ગાળની અવમાનના કરવી નહિ ૩૧ આ મત શાન્તિપર્વમા છે અને આ શમ્હો પણ શાન્તિપર્વના છે તે એમ બતાવે છે કે તે કાલે આ વિચારો લોકોમા દબ કરવાની તે સમયના વિદ્વાનોને જરૂર જણાઈ તરી હતુ ગણરાજ્ય તદ્દન બધ પડી

ગયા નહિ હોય, તેમજ રાજ્યમા પાટવી-શટાયાનો ગિવાજ પૂરેપૂરો અમલમા આવેલ પણ નહિ હોય એમ લાગે છે કૌટિલ્ય કહે છે કે “એકજ પુત્ર હોય પણ અવિનીત હોય તો તેને રાજ્યમા સ્થાપવો નહિ” દીકરીના દીકરાને રાજ્ય આપવું અથવા ગણુવાન સામન્તથી બીજા ઉત્પન્ન કરવું”^૧ એકેશ્વર્ય પ્રકણમા પણ કહે છે કે રાજા મરી જાય ત્યારે “કુમાર અથવા રાજકન્યા અથવા ગર્ભિણી દેવીન અભિષેક કરવો. અથવા કન્યામા સમાનગતિથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરી તેને અભિષેક કરવો”^૨ પણ તે સાથે જૂના ચાનના આવેલા શ્લોકો પણ ટાકે છે કે “ઘણાના આધારૂં મિતાએ પુત્રતુ હિત થાય તેમ કરવું આપતિના પ્રમગ સિયાય ઐશ્વર્ય જ્યેષ્ઠના ભાગમા જાય છે અથવા આખું કુલ રાજ્ય કરે કુનપદ દુર્ગમ છે, કારણકે રાજાને નડતા વ્યસનો અને બાધોથી તે મુક્ત હોય તે પૃથ્વી ઉપર ચિરકાળ રહે છે”^૩ કૌટિલ્યના કાળમા જૂના ગણુગણ્યો અને આ વિસ્તરતા મહારાજ્ય વચ્ચે અમુક જાતનું સમાધાન તોડજોડ થઇ ગઇ હશે એમ લાગે છે જૂના ગણુગણ્યો લસરી શ્રેણીરૂપમા રહેતા તેમનો શ્રેણીમુખ્ય જ લક્ષકરમા પણ તેમનો ઉપરી હતો ^૪ તેમના કાયદા જૂદા હતા તે આપણે જોયું છે ને ઉપરાંત રાજ કરનારી શ્રેણીઓને પોતાના રાજચિહ્ના રાખવા દીધા હતા આપણે જાણીએ છીએ કે ચાણક્યના સમય પહેલા અજાતગઠુએ બહાદુર લિઝ્ઠવી ગણુને જીતેલ હતો આ ગણુની ગણુના ચાણક્ય રાજશબ્દોપજીવી શ્રેણીઓમા દરે છે ^૫ તે ચોક્કસ એમજ બતાવે છે કે મહારાજ્યના અગ તરીકે શ્રેણીઓ પણ પોતાની આંતર વ્યવસ્થા સાચવીને રહેતી હશે અને એ રીતે ગણુરાજ્ય અને એકેશ્વર્યરાજ્યના આદર્શો વચ્ચેનું સંબંધણુ ઓછું થયું હશે આ બાબતમા ગ્રીસ કરતા આપણો રાજકીય ઇતિહાસ વધારે ભાગ્યશાળી દિશામા વિકસવા માડ્યો એમ કહી શકીએ

એક રાજ્યના સરહદી બધા રાજ્યો એ તેનું અરિમડલ એમ ચાણક્યે કહ્યું તે ઉપરથી વિન્સેન્ટ સ્મિથ કંપના કરે છે કે ચાણક્યે નાના રાજ્યો માટેજ અર્થશાસ્ત્ર લખેલ છે એટલે કે તેમા જે ઝીણવટ અને વ્યવસ્થા દેખાય છે તે મોટા રાજ્યોમા નહિ હોય, પણ એમ

માનવાનુ કથુ કાગણુ નથી ચાણુક્યે ચન્દ્રગુપ્તને મારેજ આ અન્ય લખ્યો છે નહિ તો “ નરેન્દ્રને મારે શાસનનો વિધિ લખ્યો છે ” તથા “ જોણે ગત્ર અને શાસ્ત્ર તથા નન્દરાજ્ય નીચે દમાએલી ધરણીનો અમર્પથી ઉદ્ધાર કર્યો તેણે આ શાસ્ત્ર લખ્યુ ’ એમ તે પોતે ન કહેત શ્રીયુત રાધાકુમુદ સુકરેજી તો તેન ગુપ્ત પ્રભવતિ એ વાક્યમા ગુપ્ત શબ્દ ઉપર શ્લેષ માને છે અને એવી રીતે ચન્દ્ર-ગુપ્તનો પ્રભાવ ચાણુક્યે વ્યવ્યથી વર્ણવ્યો છે એમ કહે છે ખરી રીતે ચાણુક્યે ચન્દ્રગુપ્તને મારેજ આ શાસ્ત્ર લખેલ છે એજ ખરૂં અનુમાન લાગે છે પણ તેને સર્વ રાજ્યોને લાગુ પડી શકે એવુ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપેલ છે

પુસ્તકની અદર પણ મહારાજ્યનુ અસ્તિત્વ કર્તાના ધ્યાનમા હોય તેવા ધણા પુરાના છે “ વિરૂદ્ધ આચરણવાળો રાજા ચક્રવર્તી હોય તો પણ નાશ પામે છે ”^૧ વળી ચાણુક્ય કહે છે કે “ દેશ એટલે પૃથિવી તેના હિમાલયથી સમુદ્ર સુધી પથરાએલુ પૂર્વનુ સહસ્ત્ર યોજનના માપવાળુ ચક્રવર્તી ક્ષેત્ર છે ”^૨ આ વાક્ય સ્પષ્ટ રીતે મગધરાજ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે વળી કહે છે કે^૩ “ એ પ્રમાણે વિજિગીપુએ શત્રુની ભૂમિ મેળવીને મધ્યમ રાજની ભૂમિ મેળવવા ઇચ્છા કરવી તે સિદ્ધ થાય એટલે ઉદાસીનની ભૂમિ મેળવવાની ઇચ્છા કરવી પૃથિવીને જીતવાનો આ પ્રથમ માર્ગ છે મધ્યમ અને ઉદાસીન રાજઓ ન હોય તો પેાતાના ચડીઆતા ગુણથી શત્રુની પ્રજાને મેળવી લેવી તે પછી વધારે દૂરની પ્રજાને આ ખીન્ને માર્ગ આ મણ્ડલજ ન હોય તો બે લશ્કરની વચ્ચે બીસીને શત્રુથી મિત્ર અથવા મિત્રથી શત્રુને સાધવો એ ત્રીજો માર્ગ અથવા લગભગ અલગ હોય એવો એક સામન્ત પ્રથમ જીતવો તેનાથી એવડા મજસુત થઇ ખીજાને, તેથી ત્રણગણા મજસુત થઇ ત્રીજાને હરાવવો પૃથ્વી જીતવાનો આ ચોથો માર્ગ પૃથિવીને જીતીને તેના વર્ણશ્રમ પ્રનાણે ભાગ પાડી સ્વધર્મવડે તેનો ઉપભોગ કરવો ” ચાણુક્યના અર્થશાસ્ત્રની યોજનામાથી મહારાજ્યો બહાર નહેતા હતા એ પિચાર આટલાથીજ પરાન્ત થાય છે

ચાણુક્યનુ અર્થશાસ્ત્ર આપણે જોઇ ગયા તેમા તેનો પ્રભાવ, તેની ન્યાયપદ્ધિ, રાજકીય દષ્ટિ, પ્રતિભા જોયા તે સાથે, કોઇ કોઈ

જગાએ સાધનાના દોષાદોષની ઉપેક્ષા પણ આપણે જોઈ તે ધણે યુક્તિબાજ છે અને કાર્ય સાધવામા એકેય યુક્તિ જતી કરે તેવા નથી આ ઉપગ્રથી કેટલાએક પાશ્વર્ય ઇતિહાસકારો તેને પૂર્વનો મંકિઆવેલ કહે છે આ માત્ર ચાણક્યના નામનેજ નહિ પણ સમસ્ત પૂર્વ સમ્પ્રતિને અન્યાય કરવા જેવું છે એ ફલોરેન્સના રાજનીતિ-શાસ્ત્રી કારકીર્દીના કાલ પદરમા ગતકનો અત અને સોળમાની શરૂઆત હતો તે વખતે ફલોરેન્સની ગજસત્તા પડતીમા હતી જુલમી રાજસત્તા અને લોકસ્વાત્ત્ય વચ્ચે હારજીતના અનેક વિગ્રહો ચાલી છેવટે જૂની જુલમી રાજસત્તા વિજયવાન થઈ હતી પડતીના સધળા ચિહ્નો અને પરિણામો લોકોમા પ્રસરેલા હતા તે સમયે નિરકુશ સત્તાની પૂજ થતી હતી, ગમે તે રીતે કાનવું એજ કૃતકૃત્યતા મનાતી હતી, અત્યાચારમાજ શ્રદ્ધા હતી, આત્મરક્ષણ કરતા વૈર વધારે મીઠું લાગતું હતું, યુદ્ધિએ નીતિ અને ધર્મ સાથે છૂટાછેડા કર્યા હતા, યુદ્ધિશાળીને નીતિનું દૃષ્ટિબિન્દુજ ન હોઈ શકે એમ લોકો માનતા હતા દગો, અત્યાચાર, અવિશ્વાસ, કૃતઘ્નતા, લોલુપતા અને ખ્હી-કણપણુ એ સમાજની મુખ્ય વૃત્તિઓ હતી આવા જમાનામા મંકિઆવેલે પોતાનું પુસ્તક લખેલ છે તે પ્રથમ લોકપક્ષમા હતો અને લોકતત્ત્વના જૂદા જૂદા ખાતામા તેણે અધિકાર ભોગવ્યો હતો પોતાના પક્ષની હાર થયા પછી જુલમી ગજસત્તા પાસેથી અધિકારીનું પદ મેળવવાની લાલચથી, પોતાનો રાજપ્રકરણી અનુભવ ખતાવવા તેણે અર્થશાસ્ત્ર લખ્યું હતું તેનો આદર્શપુરુષ સીઝર બોર્ગિઆ હતો ચાર વરસ લોકોમા ઉત્પાત કરી અનેક વિગ્રહો, કાવતરા, ખૂન કરી ધૂમકેતુની પેઠે તે ઇતિહાસમાથી નષ્ટ થઈ ગયો છે. એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મંકિઆવેલને હતો મંકિઆવેલે કૌટિલ્યની પેઠે કલ્પના અને શાસ્ત્રના પોકળ વાદવિવાદમાથી અર્થશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરી તેની અનુભવ ઉપર સ્થાપના કરી તે ખૂબ, પણ તેને જે માણસનો અનુભવ હતો તેમનામા ધર્મ કે નીતિ હતાજ નહિ તેના અન્યનો છે તે કરતા ગમે તેટલા વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર વિસ્તાર કર્યો તોપણ તેમા ક્યારી નીતિ આવે નહિ ચાણક્ય તો શાસ્ત્રની શરૂઆતમાજ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે અર્થકામ બન્ને ધર્મથી અવિરૂદ્ધ જોઈએ રાજ્યોના વ્યવહારમા પણ તે સત્યનેજ મોટી વાત ગણે છે લોકમા માત્સ્ય-ન્યાય ન પ્રવર્તે, સખળો નખળાને ન ગળી જાય માટેજ દણ્ડની જરૂર

માને છે. મંદિઆવેતના આદર્શપુરૂષમા સંજ્ઞાનનું એક પણ લક્ષણ નથી, ત્યારે ચાણુક્ય જિતેન્દ્રિય થતું એતેજ કેળવણી ગણે છે પોતાના પક્ષના અને લેકાના વૈરી રાજ પામેથી અધિકારની લાનચથી, શત્રુ રાજ્યએ પોતાનો અમત્ર કાયમ રાખના શુ કરવું એ પર શાસ્ત્ર લખનાર મંદિઆવેલ કય' અને એકચક્ર રાજ્ય ધ્યાપ્યા છતાં કેવળ શાસ્ત્રમનન અને અપગ્નિહનું ઋષિજીવન ગાળનાર ચાણુક્ય કયા ? પશ્ચિમમાં પણ મંદિઆવેન શબ્દ સામસામા યુદ્ધ કરનારા પ્રતિપક્ષી-એએ એક બીજાને તિન્સ્કાર માટેજ વાપરેલો છે ત્યારે ચાણુક્યનું નામ સસ્કૃત સાહિત્યમાં ધણા કાલ સુધી પૂજ્ય રહેલું છે બીજી કાષ્ઠ નહિ પણ મંદિઆવેલે જેમાં કૃતકૃત્યતા માનેલી છે, એટલે પોતાને શાંતુ કરવું એ ધોગણે જોતા પણ મંદિઆવેલ અને તેનો આદર્શપુરૂષ બનતે ખોટા પડે છે ત્યારે ચાણુક્યનું જીવન આપણને બધી રીતે ફતેહમદ દેખાય છે

ચાણુક્ય જેટલો કૃતકૃત્ય પુરૂષ કદાચ ઇતિહાસમાં બીજો નહિ હોય જગતમાં નવું ચેતન પ્રેરનાર અને ઇશ્વરનો અવતાર ગણનાર કૃષ્ણે પોતાનાજ જીવનમાં સર્પ યાદવોનો નાશ જોયો અને પોતે ક્રોધે શરીર છોડ્યું શત્રુ ઉપર વિજય મેળવનાર પાડવો છેવટે અત્યંત શોકસતાપમાં આયુષ્ય ગાળી હિમાનયના પ્રયાણમાં એક સિવાય બધા નાગ પામ્યા હૈનીમાન અને નેપોલીઅન જેના યુદ્ધ વીરો પોતાના જીવનનું અંતિમ સાધ્ય ન મેળવી શક્યા અને પહેલો આપઘાતથી મુવો અને બીજો, કંટપનામાં પણ ન આવી શકે તેટલા અપમાનમાં, પોતાનું કયું કારણ બધું ધૂળ મળેલું જોઈ મુવો આમ અનેક ઇતિહાસવીરોમાં ચાણુક્યની જોડી મળતી મુશ્કેલ છે યુદ્ધ ભગવાને પોતાનું જીવન સફળ કયું, અધારે ચાલતી માનવ જાતિને માર્ગ દેખાડ્યો પણ રાજકારણથી તેમનું જીવન નિરાળું હતું, રાજ-જીવનના સંન્યાસથીજ તેમનું ખરૂં જીવન શરૂ થાય છે મહાવીર વૉશિંગ્ટનને અમેરિકાનું લોકસ્વાતંત્ર્ય સ્થાપ્યું, તેનો અપગ્નિહ ચાણુ-ક્ય જેટલોજ પ્રશસ્ય અને ધર્મજીવન એટલુંજ શુદ્ધ, પણ શાસ્ત્રકર્તા તરીકે તે મશહૂર નથી ત્યારે ચાણુક્યનું જીવન સર્વ પ્રકારે આપણે સફળ થયેલું જોઈએ છીએ ઐતિહાસિક કાલના હિંદના પહેલાં માત્રાજ્યના રાજા નન્દે તેનું અપમાન કયું, તો તે લોભગ્રસ્ત, પર્વત જેવા આખા સામ્રાજ્યને ઉખેડી નાખ્યું, પોતાને યોગ્ય લાગ્યો તેવો

તેજ વશનો ઉપેક્ષા પામેલ અકુર વાવી તેને ઉછેર્યો અને તેમાંથી હિંદુ મોટુ યશસ્વી અને ગૌરવનાળુ મૌર્ય સામ્રાજ્ય ફાટ્યુ જેણે યુનાની પરાજયનો અપયશ ઘોષ નાખ્યો. ઇતિહાસના મહાવીરોની જે પડતી શત્રુ તન્કથી હાગવી થાય છે તે કળ્તા પોતાના વિજયના મદથી અને તેથી કરેલ મર્યાદાના ઉલ્લંઘનથી વધારે થાય છે આનો અશ પણ ચાણક્યમા નહોતો તેણે રાજ્યની લગામ માણ પ્રધાનને આપવા પુરતીજ પોતાના હાથમા રાખી અને એ પ્રધાનનુ મન જીતી લીધા પછી પાછો પોતે શાસ્ત્રમનનમા પડ્યો અને તેમા પણ તેટલોજ મશ મેળવ્યો.

ઇતિહાસમા આવા મહાપુરૂષો કોઇક વારજ ઉદ્ભવે છે જગત બધુ સર્વકાલ મહાપુરૂષો માટે ઝખના કર્યાજ કરે છે, પણ હાલના સમયમા જાણે જગત બહુજ આત્નાદયી તેની ઝખના કરતુ જણાય છે અત્યારે પણ આખુ જગત અનેક ધાથી ચીરાયેલુ, રૂધિરથી ખરડાયેલુ પડ્યુ છે તેના વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી માત્ર તેને વધારે ઉંડા અને કારી ધા વાગ્યા છે પ્રજાને જાણુ જાણુ સમજાયુ છે કે પોતે જે યરયરાગત હિસાના હથિયારથી લડે છે તે શસ્ત્ર અરુ નથી, તે સમય જનતાનુ વિનાશક છે, અને છતા જીવપર આવીને લડવા સિવાય તેને બીજુ કશુ સૂઝતુ નથી પ્રજાઓ સમજવા માડી છે કે સાકડા અને દૂષીલા પ્રજાવના સિદ્ધાન્ત ઉપર ધડાયેલુ આ જીવનશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ બન્ને ખોટા છે અને છતાં તેમાંથી છૂટી નવો માર્ગ જડતો નથી પ્રજા પ્રજા વચ્ચે મરણગાઠ પડી ગઇ છે અને વૈરજ સર્વત્ર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે લોભી પ્રજાઓ વધારે ને વધારે ગ્રાસાત્મક પદ્ધતિ ચલાવે છે અને પરવશ પ્રજાઓ વધારે ખારીલી થતી જાય છે આ વખતે પણ આ જગતના શસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરનાર, જીવનશાસ્ત્રને માટે કેમ વધારે શાંતિરૂપ અને છતા પ્રગતિકર સિદ્ધાન્ત પ્રકાશમા લાવનાર અને ધરણીને ગળી જનારી લોભી રાજ્યોમાંથી બચાવનાર વીરની કેટલી જરૂર છે. આ એકજ મહાપુરૂષ કરી શકે તોજ થાય તેમા તો સશય નથી, કારણુ કે એ ત્રણેય સવાલો એકત્રિત થયાએલા છે આવી રીતે હાલના સમયમા પણ શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને લોભથી ચૂસાતી ધરણીનો અમરૂંથી ઉદ્ધાર થવાની જરૂર છે કોઇ મહાપુરૂષ આ કાર્ય કરે છે કે કરશે તે તો ભાવિ ઇતિહાસ જ કહી શકે,

૪. ઉમર खय्याम

અધ્યાપક — મૌલવી અબ્દુલ ઝકર નદવી

સફરુલ્લેસ્થા,

આજની સભા શા માટે ભરવામાં આવી છે તેથી આપ સર્વ વાંકે છે. એટલે એ વિષે ફરીથી યાદ દેવડાવવાની જરૂર નથી. છતાં એટલું કહેવું હું જરૂરી સમજું છું કે જે શબ્દસતી હાલત અને વાણી માલખવા આપ સર્વે ઉત્સુક છે. એ શબ્દ એટલા ઉચા દરજ્જાનો છે કે મારા જેવો નાકાબેલ માણસ એના સંબંધમાં મોલવા ઉભો થાય એ કેવળ ધૃષ્ટતા છે. મારી નાકાબેલિયતના આ એકરાર સાથે હું એ પણ કહેવું જરૂરી સમજું છું કે મારો અભારે એવા શહેરમાં મુકામ છે કે જ્યાં હું મુસાદર જેવો છું, ન તો અહીંયા મારી પાસે કિતાબો છે જેની હું મદદ લઈ શકું, ન તો અહીંયા મારૂં મિત્રમંડળ એવું વિશ્વાળ છે જે મને મદદ આપી શકે અફસોસની વાત છે કે અહમદાબાદમાં જે કિતાબખાના (પુસ્તકાલયો) છે અને જ્યાં હું જઈ શક્યો છું તે સર્વે આ અલબ્ધ, અભૂલોલા રત્નથી વચિત છે. આથી આજે હું જે ૮૧ કહીશ તેમાંનો ઘણો ખરો ભાગ મારી સ્મૃતિ પર આધાર રાખતો હશે. ખાસ કરીને મારી નાદુરસ્ત તબિયત અને બીજી ગડમથલને લીધે મારી પાસે રૂબાઈમાં તનો જે અન્ય પડ્યો છે તેની પર પણ હું પૂરું ધ્યાન આપી શક્યો નથી. આથી સંભવિત છે કે આપ જેવી આશા કરીને આવ્યા છો. એવું મારૂં વ્યાખ્યાન રસમય નહિ થાય એમાં ઉમર ખય્યામનો દોષ નથી, એ તો મારી નાકાબેલિયતનો દોષ છે, એથી આપ ઉમર ખય્યામ વિષે કાઈ ન ધારી બેસતા ઉમર ખય્યામની ઉચી શીલસૂરી અને જ્ઞાનમય પ્રવૃત્તિ સ્વયં પ્રકાશિત છે, એને બીજાના પ્રકાશની કે તારીફની જરૂર નથી. જે કોઈ કવિતાની અને સૂરીના જાનમની દહેજત જાણતો હશે, ઉચી શીલસૂરીનો જે કોઈને ખ્યાલ હશે તે એના વિચારો અને થોડીક રચનાઓ પર નજર કરતાજ બતાવી શકશે કે તે કેવો ઉચા દરજ્જાનો આદમી છે. પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો ડીસેમ્બર ખાદ એની રૂબાઈમાંતની એક સરીક, ઉમદા આદરિત બહાર પાડવાની હું કેશિકા કરીશ.

જન્મ અને નામઠામ—

એનું નામ “ ઉમર બિન હાફાહીમ ” છે એનું તખલ્લુસ ‘ ખયામ ’ છે એનું જન્મસ્થાન યાને વતન નેશાપુર છે નેશાપુર એ જમાનામાં ખુરાસાન જીલ્લામાં હલમનુ (નિવાડ) મથક ગણાતું ઉમર ખયામનો જન્મ ૫૯૦ ના ૧૦૫૦ની સાનમાં થયો હતો તે દશ બાર વરસની ઉમ્મરનો થયો ત્યાં સુધી તે પોતે ઘરના ખૂણે રહીને જ અભ્યાસ કર્યો જેટલો તે જમાનામાં પ્રાથમિક અને આધ્યમિક શાળામાં કરવો ફરજિયાત સમજતો એ જમાનામાં સામાન્ય શિક્ષણ તરીકે ધલમે તજવીદ (કુગનનો ઉચ્ચાર), કુરાન નાઝરા (કુરાન વાચત), મર્ફ (ગણિત), નૈહવ (વ્યાકરણ), અને અદબ (સાહિત્ય) શીખવાતા એ જમાનામાં એજ વિદ્યા સમજતી

એ વખતમાં નેશાપુર યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર (કુલનાયક) ઇમામ મોરક (ખુદાની તેમના પર રહેમ હો) હતા જે કે તેમની ઉમર ૮૫ વરસની હતી, છતાં પોતાનું શિક્ષણનું કાર્ય તેઓ બરાબર બજાવતા, અને એમાં જરાયે ચૂક આવવા દેતા નહિ એમણે એ યુનિવર્સિટીનો શિક્ષણક્રમ એવો ખૂબીદાર ઘડ્યો હતો કે એથી એમની યુનિવર્સિટીમાંથી બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની લાયકાત સાબીત કરી ઉચ્ચ ઉચ્ચ હોદ્દા પર મુકરર થતા એટલુંજ નહિ પણ હોદ્દાના દિલમાં એ યુનિવર્સિટીની એવી ઝાંખ એસી ગર્હ હતી કે એ યુનિવર્સિટીમાંથી બહાર પડનાર વિદ્યાર્થી આગળ જતા કોઈને કોઈ ફિવસ નામ કાદશે અને મોટા માણસ બનશે આના દાખલા એ જમાનાની તવારીખમાં અસખ્ખ મળી આવે છે કદાચ આને લીધેજ ઉમર ખયામના વાનિફનુ ધ્યાન એ યુનિવર્સિટી તરફ ખેંચાયુ હશે ગમે તેમ હો, નિઝામુલ્મુલક તૂસી પોતાના વસીહતનામામાં લખે છે તે પમાણે એના પિતાનું ધ્યાન તો આને લીધેજ એ યુનિવર્સિટી તરફ ખેંચાયુ હતુ એ ચોક્કસ છે જે બોર્ડિંગમાં ઉમર ખયામ રહેતો હતો તેજ બોર્ડિંગમાં એની સાથે બીજા બે વિદ્યાર્થીઓ પણ બણતા હતા સબોગાનુબેગ બન્નેનું નામ હસન હતુ બન્ને મોટા થયા ત્યારે એક નિઝામુલ્મુલક તૂસી કહેવાયો, અને બીજો હસનબિન સબ્બાન કહેવાયો હસન બિન અલી અલમુખાતબ યાને નિઝામુલ્મુલક પોતાના વસીહતનામામાં એક જગ્યાએ લખે છે કે “ એક દિવસ અમે ત્રણે સાથે બેઠા

હતા ત્યારે હસનબિન સખ્યાહે એક દરખાસ્ત રજુ કરી અને બન્નેએ તેનો ઇતિફાક કર્યો, અને તે સવાનુમતે મજૂર થઇ હસનબિન સખ્યાહની દરખાસ્ત એ હતી કે ‘આ વાત મશહૂર છે કે આ યુનિવર્સિટીમાંથી તાલિમ લઇ જે વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડે છે તે સર્વે નસીબદાર હોય છે સબવિત છે કે અને ત્રણે જણ એવા નસીબદાર ન હોઇએ, પણ અમારામાંથી એક તો જરૂર નસીબદાર થવાનો આથી અમાગમાંથી જે કોઇ પહેલો નસીબદાર થાય અને ઉચો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરે તેણે બાકી રહેલાઓને એમનો હાથ પકડી મદદ કરવી ’ ”

ઉમર ખયામ પોતાના અભ્યાસમાં જ પેરોવાયેલો રહેતો કેટલાયે વર્ષ લામવાગટ મહેનત કર્યા પછી એ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયો અને યુનિવર્સિટીમાંથી રહેહમદીની સાથ બહાર પડ્યો એ યુનિવર્સિટીમાં રહીને એણે કુરાને પાક, હદીસ શરીફ (પયગમ્બર સાહેબની વાણી), ઉસૂલ (સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થ), મન્તક (તર્કશાસ્ત્ર), શીલસૂફી, તવારીખ, સાયન્સ (વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર), અક-ગણિત, અલજબ્રા, નજૂમી (જ્યોતિષ વિદ્યા) વગેરેની ઉચી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી

જીવનભાર--શિક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ ઉમર ખયામ જૂદા જૂદા રથે પોતાનું નસીબ અજમાવતો રહ્યો અચાનક એના કાન પર વાત આવી કે એનો સાહાધ્યાયી હસન તૂસી કોઈ ઉચા દરજ્જા પર પહોંચી મોટો આદમી બની એડો છે પેલા કરારનામાંની વાત એના દિલમાં તાજી જ હતી તે તુરતજ એને યાદ આવી અને તે હસન તૂસીની આગળ આવી ખડો થઇ ગયો નિઝામુલ્મુલ્ક એક આલી ખાનદાન અને કદગદાન માણસ હતો એણે ઘણા પ્યારથી ઉમરને બોલાવ્યો, અને એને કેટલાયે હોદા બતાવ્યા પણ એણે બધાની ના પાડી માગ સમજવા મુજબ આ ઇન્કારના કેટલાક કારણો છે એક તો ઉમર શીલસૂફ મગજનો માણસ હતો એથી રાજકારભારની ગડમથલ અને ખટપટમાં પડવાનું તે પસંદ ન કરે, પણ પોતાના જ્ઞાનનો વ્યય જ્ઞાની મનુષ્યોમાં જ કરવાનું પસંદ કરે એ સ્વાભાવિક હતું બીજું કારણ એ પણ હોય કે એણે હસનબિન સખ્યાહની વાત સાંભળી હશે કે એ કેવી રીતે નિઝામુલ્મુલ્ક પાસે આવ્યો અને મોટા હોદા પર પહોંચ્યો, છતાં

પાછળથી તે કેવો અવગુણી નીકળ્યો ! આથી એણે એવો મત બાધ્યો હશે કે આર દિવસની સાલખી કરના હરરોજની ગરુથી સારી છે કદાચ આમ સમજને જ એણે નિઝામુલ્લુકને કહ્યું “ જો આપ મને આપની છત્રઢાયા નીચે કોઇ એવી જગા આપો જ્યા રહી હું મારૂ જ્ઞાન વધારી શકું તથા લોકોમા એનો ફેલાવો કરી શકું તો આપની મારા પર મોટી કૃપા થશે, એ જગા પર રહી હું આપની સુખસપત્તિ માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરતો રહીશ ” નિઝામુલ્લુકે પણ એની અરજને ધ્યાનમા લેઇ ૧૨૦૦ સોનામહોગુ એને વર્પાસન બાધી આપ્યું ઉમર ખયામની જીદગીનો મોટો ભાગ નેશાપુરમા જ વ્યતીત થયો એ અતિસતોષી અને ધીર માણસ હતો એનું જ્ઞાન અને શીલસૂક્ષ્મ ઉચ્ચ દરજ્જાના હતા આને લીધે જ એણે રાજકાજમા માથું માર્યું નહિ, કારણ કે એને ખુશામદ અને ચાપલૂસીની ભારે ચીડ હતી આથી પોતે એકાતમા ખેસી જ્ઞાનના ફૂટ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરતો રહ્યો આને લીધેજ એના કોઈ કાવ્યમા બાદશાહ કે અમીરોનું યશોગાન નજરે ચડતું નથી, અને આવા યશોગાન માટે પોતાની રૂબાઇયાતમા એ વારવાર પોતાનો ધિક્કાર જાહેર કરે છે

ઉમર ખયામના સહાધ્યાથી હસન બિન સખ્યાહને મીસર-માથી હાકી કાઢી આફ્રીકા તરફના જહાજ પર સવાર કર્યો દેવ-વશાત્ એ જહાજ તોફાને ચઢ્યું, સર્વે મુસાફરો ગભરાઇ ગયા અને એમના જીવ તાળવે ચોટયા સર્વેએ જીવવાની આશા છોડી દીધી, પણ હસન ખુશબિનજનું પૂતળું બની તૂટકપર બેઠો હતો એના કપાળપર કરચલી સરખી પડી નહોતી લોકોએ એના ખુશબિનજનું કારણ પૂછ્યું એટલે એણે કહ્યું કે “ મને ખાતરી છે કે જહાજ ડૂબવાનું નથી ” ખુફાની પણ એવી જ મગજ હતી જહાજ ડૂબતા બચી ગયું અને એકો તાળુબ થયા આ બાબતની ચર્ચા આખા દેશમા ચાલી અને ઉમર ખયામને કાને પણ પહોચી થોડા વખત પછી હસન બિન સખ્યાહ સાથે ઉમર ખયામનો ભેટો થયો એણે હસનને એ સુવિખ્યાત વટનાનો અહેવાલ પૂછ્યો હસને જવાબ આપ્યો “ આ બાબતના બેજ ખુલાસા હોઇ શકે જહાજ ડૂબે કે ન ડૂબે જો જહાજ ડૂબી ગયું હોત તો મને પૂછવા કોણ આવનાર હતું ? અને ન ડૂબે તો હું સાચો ઠરું ” અને થયું પણ તેમજ

પણ આ બધી ધૂતકળાની વાતો હતી તેથી ઉમર ખ્યામને એ બધું સાલળી ધિક્કાર વઘૂટયો. ઉમર ખ્યામને ફીલસૂફીનો ભારે શોખ હતો, પણ એ જમાનામાં ફીલસૂફીને લોકો શકાની નજરે જોતા. આથી વિદ્વાન માણસો ફીલસૂફી તરફ ઓછું લક્ષ આપતા. ફીલસૂફી તરફ સૌથી પ્રથમ લક્ષ આપનાર પુરૂષ બુઝર્જી હમામ ગઝાલી છે એમણે ફીલસૂફીના તમામ પુસ્તકો વાચીને એનું ખડન કર્યું.

ઉમર ખ્યામ ફીલસૂફીની પ્રકૃતિનો માણસ હતો અને એનાજ પ્રત્યેનો ઉકેલ કર્યો કરતો, એથી લોકોની નજરમાં એ શકદાર માણસ ગણાતો. અચાનક એકવાર હમામ ગઝાલી અને ઉમર ખ્યામનો ભેટો થઇ ગયો, અને ફીલસૂફીના એક પ્રશ્ન પર વિવાદ ઉપસ્થિત થયો. જૈહરની અઝા (નમાજ) થઇ ગયા પછી હમામ ગઝાલી એમ બોલતો બોલતો ઉભો થયો “કિ જન અલ હકો વઝહકલ્ બાતેલ ઇન્નલ્ બાતેલ કાન અહુકા” (સાચી વાત આવી અને જૂઠી વાત જતી ગઈ, બેશક જૂઠી વાત મજબુત રહી શકતી નથી) અફસોસની વાત છે કે મુઆઝનની (અઝા પોકારનારની) આ કવખતની બાગે બે બુદ્ધિમાન પુરૂષોને સામસામે બીડતા અટકાવ્યા.

સુલતાનોની સુલાકાત—ઉમર ખ્યામ આમ લોકોની સાથે લાંબો મબધ નહિ રાખતો, તેને અમીરો, વજીરો કે સુલતાનોના દરબારમાં બે હાથ જોડી ઉભા રહેવાની આદત ન હતી, ન તો તે સસારત્યાગી સન્યાસીની માફક બિલકુલ વિરાગી હતો. કામ પડ્યે તે સુલતાનોના દરબારમાં જતો, અને વજીરોને પણ મળતો. આથી જ મલેકશાહ સલજુકીના દરબારમાં તે આપણને જન્માક્ષરનું ટીપણું ઉકેલતો વારવાર નજરે પડે છે. મલેકશાહ એને સરખી હેડીના દોસ્તની માફક રાખતો. કોઇ કોઇ વાર તે નિઝામુસ્સુલ્ત્ય તૂસીની સાથે સલાહ મસલત કરવા પણ જતો. અમીરો અને વજીરો એની સાથે બરોબરીઆનો વર્તાવ રાખતા. શમસુલ મલેકખા બુખારી તો એને પોતાના તખ્ત પર પોતાની સાથે જ બેસાડતો. પણ આ બધી સુલાકાત અને સબબ એના જ્ઞાનસચ્ચના કાર્યમાં મદદ મળતી ત્યાં સુધી જ તે રાખતો, અને એથી પોતાની અબ્યાસની પ્રવૃત્તિને જરાયે આચ આવવા દેતો નહિ. એની રૂબાઇ-

યાત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એને ઝાઝો મેળમેળાપ પસંદ જ નહોતો. લોકોએ એના ફીલસૂફી વિચારોથી વિવશ થઈ એનું ખુન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે એ નેશાપુર છોડી હજ કરવા ચાલ્યો ગયો, અને પછીથી બગદાદ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં એનું નામ સાબળી લોકોના થોકના થોક એના પર ટૂટી પડ્યા અને ફીલસૂફી શીખવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી પણ એણે તે કોઈને શીખવાડવાની ના પાડી અને પાછો પોતાને દેશ ચાલ્યા આવ્યો.

મૃત્યુ—

ઝસરા પસે પરદએ કઝારાહ નશૂદ,
વઝ સીરે કઠરે હેચ કસ આગાહ નશૂદ;
હફતા દોડુ સાલ ફિકર કરદમ શબોરોઝ,
માઅલૂમ ન ગરત વ કીસ્સો કો તાહ નશૂદ. ૧૯૨ x

(કોઈ માણસને તકદીરના પડદાની પાછળની રાહ મળી નથી અને તકદીરના બેદની કોઈને ખબર નથી દીનરાત પહોંતેર વરસ સુધી મેં આ બાબતનો વિચાર કર્યો તોપણ કાંઈ માલુમ પડ્યું નહિ, અથવા તો આ ફીરમો ખતમ થતો યે દેખાતો નથી.)

આ પરથી માલૂમ પડે છે કે ઉમર ખય્યામની ઉમ્મર ૭૨ સાલની હતી.

હિજરી સ ૫૧૭ માં નેશાપુરમાં એનું મૃત્યુ થયું એનો શિષ્ય ખ્વાજા નઝામ સમરકંદી લખે છે કે “૫૧૬ હિજરીમાં જ્યારે હું બહમ ગયો ત્યારે ખય્યામને મળવા ગયો. હું અમીર અયુ સામ્રાજના બાગમાં ખેસીને માગ ગુરૂ ઉમર ખય્યામની સાથે વાતો કરી રહ્યો હતો એટલામાં તેમણે કહ્યું કે “મારી કબર એવા સ્થાન પર થશે જ્યાં પ્રભાતનો શીતળ પવન ગુલાબના ફૂલોને લાવી લાવી એના પર આઝાદન કરશે.”

આ સાબળી મને આશ્ચર્ય થયું, કારણ કે એમના શબ્દ નિર-
ર્થક કે અર્થશૂન્ય ન હોઈ રાકે એવી મને ખાત્રી હતી કેટલાક વર્ષ

+ The Quatrains of Omar Khayyam The Persian Text with an English Verse Translation, by E H Whinfield M A Second Edition pub by Kegan Paul, Trench, Trubner & Co—માથી રૂબાઈયાતો લેવારી છે. તેથી ક્રમાંક તે રચનો છે

પછી પરં હિન્દીમાં હું અચાનક નેશાપુર જઈ ચઢ્યો અને એમના આ ખરી આરામગાહના (કબરના) દર્શન કરવા ગયો હું ત્યાં થું જોઉં છું ? કબર એક સુદર બગીચાની દિવાલની બહાર આવેલી છે અને ઇજાફૂલથી લચી ગયેલા વૃક્ષો દિવાલ પરથી પોતાની શાખા પ્રશાખાઓ ફેલાવીને એ કબર પર ફૂલનો વર્ષાદ વરસાવી રહ્યા છે કબર પર ફૂલનો એવો ઢગ સીચાયો છે કે કબરનો પરથગ પણ એમાં ડૂબી ગયો છે ”

આજ પ્રમાણે સિમેરોને પોતાના ગુરૂ અર્શમીદસ (આર્શમી-ડસ)ની કબર સાયરેક્યુસમાં ધાસ અને પાદડાથી ઢકાયેલી નજરે પડી હતી

મે હમણાજ આપને જણાવ્યું કે ઉમર ખયામની ઉમર ૭૨ સાલની હતી, પણ એની એક બીજી રૂબાઈ પરથી માલુમ પડે છે કે એની ઉમ્મર લગભગ ૧૦૦ સાલની હતી. એ લખે છે કે

આંતમ કિ પદીદ ગશતમ અઝ કુદરતે તૂ,
સદ સાલાહ શુદમ બનાઝો નેઅમતે તૂ,
સદ સાલ બ ઇમતહાન ગુનેહ બા હમ કદ,
યા જુરમે મનસ્ત બેશ યા રહેમતે તૂ. ૩૯૫.

“ હું જે શખ્સ ‘તુ’ જે તારી કુદરતથી હુનિયામાં જાહેર થયો, હું જે શખ્સ છું જે તારી મહેરબાનીથી સો સાલનો થયો, હું સો વરસ સુધી ગુનાહ કરી અજમાશ કરીશ કે મારા ગુનાહ વધારે છે કે તારી રહેમત (દયા) ”

છતાંયે સબવિત છે કે ‘સો સાલ’નો પ્રયોગ માત્ર કવિની અતિશયોકિત હોય અને ઉમરની દેરાઝી (લખાઈ) મતાવવાને માટેજ એનો પ્રયોગ થયો હોય કારણ કે આ રીતે બીજી રૂબાઈ-માતમા ‘સો’ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે

જ્ઞાનસંચય પ્રવૃત્તિ—ઉમર ખયામની તમામ ઉમ્મર જ્ઞાન-સંચય કરવામાં જ વ્યતીત થઈ એણે કેટલીક એવી શોધો કરી છે જેથી એતુ નામ હુનિયામાં સદાને માટે કાયમ રહેશે મે પહેલા જણાવ્યું છે કે એને અલજજાનો ભારે શોખ હતો, તે અલજજાના દાખલાઓ એસાડવામાં પોતાનું સવળુ ભાન ભૂલી જતો એણે અલ-જજામાં નવા સિદ્ધાન્તો શોધી કાઢ્યા, અને દાખલાઓ ગણવાની કષ્ટક નવી રીતો શોધી કાઢી આ રીતો એવી ટુકી હતી કે એનાથી

દાખલા એકદમ બેસી જતો પોતે ખૂબ મહેનત કરી અલજીબ્રાનું એક નવું પુસ્તક બહાર પાડ્યું અને એવું નામ “જૌરો મુકાબલા” (અલજીબ્રા) રાખ્યું આ પુસ્તક અસલ અરબી ભાષામાં છે એનું ફ્રેન્ચ લોકોએ ઇ સ ૧૯૦૫ માં ભાષાંતર કરી ફ્રેન્ચની સાથે મૂળ પુસ્તક છપાવ્યું છે અશ્વસોસની વાત છે કે આ પુસ્તક પૂર્વના દેશોમાં મળવું વળું મુશ્કેલ છે મને યાદ આવે છે કે આ પુસ્તકની એક આવૃત્તિ લખનોની નદવા કોલેજમાં ઇ સ ૧૯૧૧માં મેં જોઈ હતી

ગૃહસ્થો, મેં શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું છે કે ઉમર ખચામને જ્ઞાનની વિવિધ રાખાઓ પર અભિરૂચિ હતી જેનો એને અલજીબ્રાનો ભારે શોખ હતો તેવો જ તેને એન્ડ્રોનોમી યાને ઇલ્મે નજૂમી (જ્યોતિષવિદ્યા)નો ભારે શોખ હતો પોતે એ વિદ્યામાં પારગત થયો હતો, અને એના હિસાબોની ગણતરી એની આગળીના વેદે હતી એ વિદ્યાનો એણે ઘણો ઉડો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુથી એના કાયદા કાનૂનો અને નિયમોને ઉલટાવી ઉલટાવીને તપાસ્યા હતા તે જમાનાના પ્રચલિત નિયમો પણ એણે નજર તળે કાઢી નાખ્યા હતા, એથી એના બનાવેલા જન્માવર ખીગઓના કરતા વધારે સાચા પડતા

આપે કદાચ ‘મને જલાલી’નું નામ સાંભળ્યું હશે એ શોધ જલાલુદ્દીન મલેકશાહ સલજૂખીના પ્રયાસથી થઈ હતી, અને એ શોધ કરનાર પણ આપણા નામ્મવર હકીમ ઉમર ખચામ જ હતા મલેકશાહના દિલમાં એમ થઈ આવ્યું કે દિવસોની વધવટ થતી હોવાથી પચાગમાં સુધારો થવો જોઈએ છે આ માટે એણે આઠ જ્યોતિષવિદ્યાના વિદ્વાનોનું કમિશન નીમ્યું અને ઉમર ખચામને એ સૌનો ઉપરિ નીમ્યો ઉમર ખચામે ખૂબ વિચાર કરી, સરવાળા બાદબાકી મિલાવી, એક નવું પચાગ શોધી કાઢ્યું અને એની સાલને ‘સને જલાલી’નું નામ આપ્યું આજ સુધીયે ‘સને જલાલી’નું નામ ચાલતું આવે છે આના વિષે એડવર્ડ ગિબ્બન લખે છે કે “એ જમાનાની ગણતરી જ્યુલિયસ સીઝરની ગણતરી કરતા પણ ચઢી ગઈ અને ગ્રેગરી (રોમના પોપ)ના પચાગની બરાબરીએ જઈ પહોંચી જલાલીનું પચાગ વરસના બરાબર દિવસ મિલાવવામાં અને વધવટ નહિ રહેના દેનામાં ગ્રેગરીના પચાગથી કોઈ રીતે ઉતરે તેમ નથી” એણે કેટનાક ભવિષ્યરણ શોધી કાઢ્યા જે

‘ઝીએ મલેકશાહી’ (મલેકશાહીના જન્મગ્ન) ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે સને ૫૦૯ હિજરીમાં બાદશાહને શિકાર જવાનો શોખ થયો એણે ઉમર ખયામને બોલાવી કહ્યું કે “તમારી જ્યોતિષવિદ્યાથી એવું ચોક્કસીક બતાવો કે વગસાદ ન નડે” ખયામે સાડ ચોવડીક જોઇ કાઠી આપ્યું બાદશાહ શિકાર કરવા નીકળ્યો ત્યાં તે આકાશમાં કાળી મેઝાટા છવાઇ ગઇ અને સખત તોખાનના ચિહ્ન જણાવા લાગ્યા બાદશાહ ગભરાયો અને ખયામને પૂછવા પાછો આવ્યો. ખયામે એને સમજાવ્યો કે “આપ ખુશીથી પધારો પાચ છ દિવસ સુધી વર્ષાદ વર્ષનાર નથી” અને થયું તેમજ બાદશાહ શિકાર કરીને પાછો આવ્યો પણ વર્ષાદનું ડીપું સરખાયે પડ્યું નહિ આથી જ્યોતિષવિદ્યાની એની નિપુણતાનો આપણે અંદાજ બાધી શકીએ છીએ આ પરથી આપણે સમજી ગઈએ છીએ કે એ કેવો પ્રતિભાશાળી પુરૂષ હતો અને એ વિષયમાં કેવું અદ્ભુત જ્ઞાન ધરાવતો આ ઉપરાંત એણે તથ્યાતના (Practical Science) વિષયમાં પણ એક જૂદું પુસ્તક રચ્યું છે મતુખ્ય જીવનના સંબંધમાં પણ એણે એક પુસ્તક રચ્યું છે નૃસિંહા ઉત્પત્તિલય વિષે પણ એણે એક ખૂબીદાર (સુદર) નિબંધ લખ્યો છે જે મીસગમાં છપાઇ પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયો છે ખયામે અસજાહાનમાં એક કિતાબ જોઇ પોતે એ કિતાબને સાચનત વાચી લીધી, અને નેશાપુર આવી એ કિતાબ પોતાની ચાદામતમાંથી લખાવવા બેઠો. લખાવ્યા પછી એની લખાવેલી કિતાબને મૂળ કિતાબ સાથે સરખાવી જોતા એમાં બહુ જૂજ ફેરફાર નજરે પડ્યો આ પરથી એની બુદ્ધિચમત્કૃતિનો ખ્યાલ આવી શકે છે એ ઈમે તજવીદ (કુરાનની આયાતને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ સાથે ચોકડોની માફક બણવી તે)નો પણ જ્ઞાતા હતો વજીર અબ્દુલ ગઝાની મજલિસમાં કુરાને શરીફની એક આયાતના ઉચ્ચારણ મત્તમમાં વિવાદ ઉભો થયો અને ઉમર ખયામે એનું નિગકરણ કર્યું આ નિરાકરણ સાબળી ઈર્ને તજવીદના આચાર્ય અબુલ હસન ગઝાવી પણ બોલી કહ્યા ‘ઉમર ખયામ આ જમાનામાં સર્વ કારિયોમાં (કુગન બહુનારાઓમાં) બેનમુન છે ખુદાની કાઇના પર કૃપા ઢળે તો ઉમર ખયામ પર ઢળજો” ઉમર ખયામ કેવળ ફીલસૂફીમાં જ પારગત ન હતો પણ શલસકાયે તથ્યાત (સાયન્સ)નો પણ ખડો પ્રોફેસર હતો. એણે એ વિષયમાં

ધણી શોધખોળ ચલાવી, અને પોતાની હિમરનો મોટો ભાગ એમાં જ ગાળી નાખ્યો. એને પાણી શામાયી મન્યુ છે એ જાણવાની ભારે કલહ હતી. આ માટે એણે બડી બડી કોશિશો કરી. આખરે એણે ખૂબ મહેનત કરી શોધી કાઢ્યું કે પાણી ઓક્સિજન અને હાઈડ્રોજનમાયી બનેલું છે. એ સાચે લાગી ચીનેને જૂની કથા વિના પાણીમાં તોળી બંને જૂદી જૂદી ચીજોનું વજન કાઢવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. હવા વિષે પણ એણે ખૂબ બારીક શોધખોળ ચલાવી. આ બધી શોધખોળનું પરિણામ એ આગળ કે એણે એક અજબ ત્રાજવું શોધી કાઢ્યું એ ત્રાજવાને પાણીમાં રાખી એના એક પાનામાં સોનાની હીરાજડિત વીંટી મૂકવાથી સોના અને હીરાનું બંનેનું જૂદું જૂદું વજન જણાઈ આવતું. આથી ભાગ તોડ કર્યાં સિવાય હજારો રૂપિયાના માલનું મૂલ અકાતું અને માત્ર અઢ્યધ રહેતો હિમર ખયામને સાહિત્યનો પણ ભારે શોખ હતો. અરબી ભાષામાં એના રચેલા કાવ્યોના થોડકાં થોડકાં મળી આવે છે.

રૂબાઈયાત—હિમર ખયામને એક ખુશ્ક શીલસૂજ (શુષ્ક વેદાની) સમજાવે. એ એ નામવર હકીમ (પડિત) ને સરાસર અન્યાય કરના જેવું છે એ માત્ર શીલસૂજ નહિ પણ મેન્સેસ્ટ્રી પણ હતો. મારા આ કથનના સાક્ષી તરીકે એની રૂબાઈયાત મોજૂદ છે. એની રૂબાઈયાતની ખ્યાતિ માત્ર એશિયામાં જ નહિ પણ યૂરોપમાં પણ પ્રસરી એશિયાના કવિવરોએ રચેલા સઘળા કાવ્યોમાં હિમર ખયામની રૂબાઈયાત અનોખી છે. કદાચ ઇરાનમાં તે પહેલો જ કવિ છે જેણે આ અનોખા ઢગ પર કાવ્ય રચવાનું શરૂ કર્યું હોય. આ કવિની રૂબાઈયાતની કદર એશિયા કદાચે યૂરોપમાં બ્યાદા થઈ એશિયાના તમામ કવિવરો કદાચે એની સાચે યૂરોપને વધારે મહોબ્બત થઈ, અને એની કદર પણ યૂરોપે સૌ કરતા વધારે કરી. વિલાયતમાં એના નામની કલમ (ખયામ કલમ) ખોલવામાં આવી, અને કદાચ એની જાખાઓ બીજા શહેરોમાં પણ ખોલવામાં આવી હોય તો નવાઈ પામના જેવું નથી. અત્યાગે પણ રંગૂતમાં એની કલમ મોજૂદ છે, અને એની ખ્યાતિની શાખ પૂરે છે એશિયા કરતા યૂરોપમાં આ રૂબાઈયાતની વધારે કદર થઈ એનું કાગળું યુ છે ? આ કારણ વિચારવા જેવું છે. મૂળ કારણ એ લાગે છે કે એશિયાના લોક આ નામવર કવિવરના હાલથી પૂરેપૂરા

વાકેશ હતા અને એના કાવ્યની ખુબી પોતાની ભાષામાં હોવાથી સારી પેઠે સમજતા. બીજા સુધી એમણે યૂરપના લોકોને ઉમરના કાવ્યની ખુબી ન બતાવી ત્યાં સુધી તેઓ અધારામાં જ ફૂટાયા. યૂરપમાં ફલાનિયસ (Spiritualism-આધ્યાત્મિકતા) દિન પર દિન ક્રમ થતી જાય છે અને માદિયસ (materialism-ભૌતિકતા) નું જોર વધતું જાય છે. આવી ગ્વાભાવિક રીતે પરિણામ એ આવે છે કે મજહૂબ તરફ લોકોની વેપરવાદ વધતી જાય છે, દેહરિયસ (નાસ્તિકતા) તરફ તેમનો ઝૂકાવ બઢતો જાય છે અને એશઆરામ તરફ તેમનું દિલ વધારે ને વધારે ખેંચાતું જાય છે. રૂબાઈયાતમાના કેટલાક કાવ્ય ઉપલક્ષ રીતે આવા વિચારોનું સમર્થન કરે છે. એથી રૂપના વોક એમ સમજી બેઠા છે કે ઉમર ખ્યામ એમના જ વિચારોના માણસ છે. યૂરપને એની રૂબાઈયાતમાં અપેકુરસ (Epicures), સસરવ (Cicero), સફિસ (Syphocles ?) અમ ઝેન (Zeno) ના ખ્યાલ નજરે ચઢે છે તેઓ એમ સમજે છે કે એ લોકોની માફક ઉમર ખ્યામનું પણ એજ કહેવું છે કે “ખાઓ, પીઓ અને મોજ કરો.” તેઓ એમ સમજે છે કે એમની માફક ઉમર ખ્યામ પણ એમ માને છે કે જીંદગીમાં મોજ કરી તે ખરી. યા જીંદગી પછી કાઈ નથી, કોઈ પૂજનાર ગાહનાર નથી એમણે એશઆરામ અને મોજશોખના કેટલાક સિદ્ધાન્તો શોધી કાઢ્યા છે, અને એ પ્રમાણે તેઓ બરાબર અમલ કરે છે પણ ઉમર ખ્યામના ખ્યાલો પર જરા ઉડી નજર કરો શું એના આજ ખ્યાલો છે કે? આવી વાત ભલે યૂરપના લોક માની લે, પણ એશિયાના લોક આવી વાત પર ભરોસો કરવા બિટકુલ તૈયાર નથી. એક યૂરપીયન લેખકે તો એમ પણ લખ્યું છે કે “પોતાના દેશબધુને કોઈ શરાબી કહે એ ભલા કોઈ ધરાનીને પસંદ હોય કે?” પણ આમ લખવામાં લેખક મહાશયે ભારે ભૂલ ખાધી છે, કારણ કે ઇતિહાસ લખતી વેળા મુસલમાનોએ આવી ગ્વાદારી (પક્ષપાતભરી ચાલચલગત) કદાપિ પર્મદ કરી નથી. ગાલિલ દેહલવી શરાબ પીતો હતો એના જીવનચરિત્રના લેખકે, ખુદ એના જ શિષ્યે, એના જીવનચરિત્રમાં સાઝ સાક લખ્યું છે કે એને શરાબની ટેવ હતી. આથી વધારે પૂરાવો શો જોઈએ? સાદી, હાકિઝ, જામી અને ખીજ કેટલાયે કવિવરો અને ઉલમાઓના જીવન-

ચરિત્રોના લેખકોએ એમની એળ નહિ છૂપાવતા ખરાબ સંગ્રાહથી બહાર પાડી છે. તો પછી ‘દેશબધુ’ની એળ છૂપાવવાની વાત ક્યા રહી ? એ તો માત્ર બેહોદો કટાક્ષ છે વાત એ છે કે યૂરપમા આવા ઉચ્ચ ખ્યાલના માણસો બહુ કમ છે ખયામ જે ટોચ પર ઉભો રહી આ ક્ષાની દુનિયા તરફ જોઈ રહ્યો છે એ સ્થિતિએ પહોંચતા હજી તેમને વાર છે આથી એની કૃતિ પર એકતરફી ફેસલો આપવો કે પૂરતો વિચાર કર્યા વિના એ વિષે કાંઈ નિર્ણય બાધવો એ ઇન્સાફથી બહુ દૂર છે

રૂબાઈયાતની આવૃત્તિઓ—અવસોસની વાત છે કે જેટલી સખ્યામા ઉમર ખયામની રૂબાઈયાતની પ્રસિદ્ધિ થવી જોઈતી હતી તેટલી સખ્યામા તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ નથી જો કે એની કેટલીક આવૃત્તિઓ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા કિતાબખાનામા મળી આવે છે છતાં એથી દિલને સતોષ થતો નથી ઇ સ ૧૪૬૦ માં શીરાઝમા લખાયેલી આવૃત્તિની એક નકલ મિ બોડલેના ઓક્સફર્ડના કિતાબખાનામા મળી આવે છે પણ તેમા માત્ર ૧૪૫ રૂબાઈયા જ છે બગાળ એશિયાટીક મોસાયરીની લાયબ્રેરીની આવૃત્તિમા ૫૨૬ રૂબાઈયા મળી આવે છે વાન હોમરે જે આવૃત્તિ જોઈ એમા માત્ર ૨૦૦ રૂબાઈયા જ મળી આવી હતી એક આવૃત્તિ ઇ સ ૧૮૩૬ માં કલકત્તામા છપાયેલી છે, એમા ૪૯૨ રૂબાઈયા નજરે પડે છે વિલાયતમા જેટલી રૂબાઈયા છપાઈ છે તેમા સાથે સાથે અગ્રેજી તરજુમો પણ આપ્યો છે મોનસ્ક્યર નિકોલસે પણ એક આવૃત્તિ બહાર પાડી છે જેમા ૪૬૦ રૂબાઈયા આપી છે સાથે સાથે ફ્રેન્ચ તરજુમો પણ આપ્યો છે એને ડપા-વવામા એણે ઉચી કળાગમિકતાનો પરિચય કરાવ્યો છે રૂબાઈ-યાતની સખ્યા સિવાય આ આવૃત્તિઓના ગુણદોષ બતાવવા ઘણું મુશ્કેલ કામ છે એશિયાની બેપગવાઈ અને યૂરપની હલકી વૃત્તિએ એમા કેટલાયે વળ પાડી દીધા છે એશિયામા ઠાપખાનાની જોગ-વામ નહોતી, લોકો હાથથી જ પુસ્તકો લખતા પુસ્તકો લખતી વેળા સાધારણ લખનારાઓએ ગુદ્-અશુદ્ધનો ખ્યાલ બહુ ઓછો રાખ્યો અને આથી કેટલીયે રૂબાઈયાતોમા વધઘટ નજરે પડે છે પણ આ વધઘટ કરતાયે વધારે ખરાબ તો એ થયું કે લોકોએ એ રૂબાઈયાતોનું ખુન કરવું શરૂ કર્યું, અને પોતાની અને બીજાઓની

રૂપાધિયાતોને ઉમર ખ્યામની કહીને એની સાથે જોડી દીધી લગભગ આ જ હાલ ફિરદોસ્તીના શાહનામાના થયા છે એની એક શબ્દરથી (કવિતથી) માલૂમ પડે છે કે એણે કુલ ૬૦૦૦૦ શબ્દર ખનાવી હતી, પણ આજ એ ૬૦૦૦૦ શબ્દર નથી મળતી, ઉલટું કેટલીક એવી શબ્દર મળી આવે છે જે પાછળથી કોઈની ઉમેરાયેલી હોય તેવી લાગે છે, અને કેટલીક તો એની છે જ નહિ આવે ફરશર કે સુધારાવધારા કરી રાકે એવા માણસો યૂરપમા મળવા દુર્લભ છે, આથી યૂરપના લોકોએ તો માત્ર ઉમર ખ્યામના નામની જેટલી રૂપાધ્યા મળી તે સર્વ એકઠી કરી તેનો સંગ્રહ ડખાવ્યો છે મારા સમજવા મુજબ જે શબ્દરોને માટે લોકો ઘણી ટીકા કરે છે તેમાની ઘણીખરી તો ઉમર ખ્યામની છે જ નહિ, માત્ર એના નામ સાથે લોકોએ જોડી દીધી છે ઉમર ખ્યામની રૂપાધ્યાન વાચનારાઓએ આ લક્ષમા રાખવું જોઈએ, નહિ તો વાન હોમર અને સગ ડબલ્યુ ઓસલીની માફક એમના દિલમા પણ ભ્રમ પેદા થશે. ખીયારા ઓસલી સાહેબને તો ત્યાં સુધી ભ્રમ થયો કે ખ્યામ સૂફીવાદની વિરૂદ્ધ હતો કારણ કે એની કેટલીક રૂપાધ્યાતમા સૂફીઓની વિરૂદ્ધ લખાણો મળી આવે છે. પણ હકીકતમા જોઈએ તો આ કથનને સત્યથી સો ગાઉતું છેડું છે

રૂપાધ્યાતનો ભાવાર્થ—રૂપાધ્યાતના વિષયમા મેં જે કાંઈ અભ્યાસ કયો છે એના દોહનુરૂપે હું નીચે કેટલીક રૂપાધ્યાતો આપુ છું જેના પર ખૂબ ચર્ચા થઈ છે, અને જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ જેના પર વારંવાર કલમ ઉઠાવી છે વાહદતુલ વજૂદ (પ્રભુની સર્વવ્યાપકતા), કઝાવ કદર (વિધિના લેખ) દુનિયાહી એસખાતી (જગતનું મિથ્યાત્વ), રિયાકારોસે નરરત (ખલ પુરૂષો પ્રત્યેનો ધિક્કાર), દુઆ (પ્રાર્થના), ઇખલાહી નસીએહ (ચારિત્ર્ય કેવું રાખવું એ સંબંધી શીખામણ), અને મયખારી (મદ્યપાન) આ મુખ્ય વિષયો છે હવે આ વિષે હું ઉમર ખ્યામની કેટલીક રૂપાધ્યાતો ટાકું છું જેથી આપ સૌને ખ્યાલ આવી જશે કે તે આ વિષયમા શો મત ધરાવતો હતો

વાહદતુલ વજૂદ યા હમાઓસ્ત (પ્રભુની સર્વવ્યાપકતા)—હિન્દુઓની મારફત સૂફીઓમા પણ એક સપ્રદાય એમ માને છે કે પ્રભુ સર્વવ્યાપક છે, આખું બ્રહ્માંડ એક જ તેજનું ફિરણ છે, એક જ ઝરણાનો પ્રવાહ છે આ સપ્રદાયના આદિ આચાર્ય ઇમામ મોહીયુ-

દીન અરખી છે જો કે એમના પહેલા કેટલાયે પવિત્ર પુરુષો થઈ ગયા છે જેઓ આજ મતમા માનતા હતા, પણ તેમની એ માન્યતા તેમણે પોતાના હોઠ બહાર કાઢી નહોતી

માત્ર પોતાના અતર્ગત શિષ્યોને આ ગૂઢ રહસ્ય તેઓ એકાત-મા સમજાવતા અને તેમને આ વાત બહાર નહિ પાડવા આદેશ કરતા હતામ મોહીયુદીન અરખી પહેલા શખ્સ છે જેમણે આ વાતને પુસ્તકાકારે છપાવી લોકોને જાહેર કરી દીધી એ જમાનાના માણસો-ની માફક ઉમર અધ્યામ પણ વાહદતુલ વજૂદ થાને હમાઓસ્તમા માનતો, અને પોતાની રૂબાઈયાતમા એણે એક જગ્યાએ પોતાના મતનો પ્રકાશ કર્યો છે તે કહે છે કે

ખુતખાનાઓ કાઅખા ખાનએ બંદગીસ્ત
નાકુસ ઝદન તરાનએ બદગીસ્ત
ઝુન્નારો કલીસાઓ તસખીહો સલીખ
હકંડા કે હમે નિશાનએ બંદગીસ્ત. ૩૪,
હક જાને, જહાનસ્તો જહા જુમલે બદન
વઅસનાઈ મલાયેકા હવાસે ધતન
અફલાકો અનાસીરો મવાલીદે આઝા
તવહીદ હમીનસ્તો દીગરહાહમે ફન. ૩૬.

“ખુતખાનાઓ (મૂર્તિવાળા મદિરો) કાખાઓ (પંગોડા) બન્ને સરખા બદગીના સ્થાન છે—શખ વગાડવો એ બદગીની નીશાની છે, જનોઈ, ચર્ચ, માળા, કોંસ, ખુદાના કસમ—આ બધી બદગીની નિશાનીઓ છે ૩૪ સત્ય દુનીઆનો આત્મા છે, તમામ દુનીઆ બદન—શરીર છે પ્રત્યેક ફીરસ્તો—દેવતા—આ શરીરની ધન્દિયો છે આસમાન, મહાબૂતો [પૃથ્વી, પાણી વિગેરે] અને મવાલીદ [પેદા થાય છે તે જીવો] એના અવયવ છે અસલ તો તે એકજ છે. બાકી બધી વાતો અઘઆરી છે ” ૩૫

એક બીજી રૂબાઈમા આજ ભાવને તે વધારે સ્પષ્ટતાથી વર્ણવે છે અને જાણે કે અર્થસુન્દરી પરનો શખ્દનો ધૂવટ ખેચી લીધો હોય તેમ એ ભાવની સુન્દરતા દેખનારને આખેદૂખ નજરે પડે છે

કતરાહ બિગરીસ્ત કે અઝ બહર જુદાઇમ હમાં,
બહર બર કતરાહ બખ્ત-હોહ કિ માઇમ હમા,

હર હકીકત દીગરે નેસ્ત ખુદાઇમ હમાં,
લેક અઝ ગદિશિ ચક નુકતા જુદાઇમ હમાં. ૪૧૦.

“ [પાણીનું] ટીપુ રોઇ પડ્યું કે ‘હું સમુદ્રથી જુદું પડી ગયું’ સમુદ્ર ટીપા પર હસે છે-કે ‘આપણે બધા એક જ છીએ, જુદા નથી, આપણે બધા ખુદા છીએ, પણ ચક્રમા ફરતા બિન્દુની જેમ આપણે જુદા પડી ગયા છીએ’ ”

આજ રીતે અક બીજી રૂબાઇમા પણ તેઓનું વર્ણન કરે છે અને વાહદતુલ વજૂદના વિષયનો પૂરોપૂરો ઝંદ કરે છે

ગહ્ ગરતા નિહાં રૂ બકસે નતુમાઇ

ગહ્ હર સોવરે કૌનુ મકા પૈદાઇ

ઇં જલ્લગરી પખેશતનુ બેનુમાઇ

ખુદ આંચને આયાનીઓ ખુદી બીનાઇ. ૪૭૫.

“કોઇ વાર છૂપાઇ જઇને તારું મુખ દેખાડતો નથી. કોઇવાર દુનીઆના કાલીબ (સચ્ચા)મા સૌની નજરે ચઢે છે આ તારું દર્શન તારા માટેજ છે તું પોતે જ આખ છે અને આખનું તૂર છે.”

આ દુબાઇવિતોથી આપને ખ્યાલ આવી ગયો હશે કે ઉમર ખ્યામ આ વિષયમાના પોતાના વિચારોને કેવી સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરી શકે છે

કઝાવા કદર યા મસલા તકુદીર—(વિધિના લેખ) દુનિયામા એવો કોઇ ધર્મ નથી જેમા કઝાવા કદર યાને મસલા તકુદીરની વાત ન આવતી હોય ઇસ્લામમા પણ કિસ્મતસ બધી ઘણું સાન્ત્વન આપ્યું છે પણ દુનિયાના ફીલસફો યાને તત્ત્વવેત્તાઓએ આ બાબતમા જૂદો જૂદો માર્ગ પકડ્યો છે એમાના એક પક્ષનો એવો મત છે કે ઇન્સાન ચાલ્યો સો કરી શકે છે બીજો પક્ષ એમ માને છે કે ઇન્સાન કાંઇ કરતો નથી, ખુદા ચાલ્યો સો કરી શકે છે ઉમર ખ્યામની રૂબાઇવાત પરથી માલુમ પડે છે કે એ બીજા પક્ષના મન્તવ્યમા માનતો એ કહે છે કે

ઇજ્દ યુન ખાસ્ત આંન એમન ખાસ્તે અમ

કય ગરહ રાસ્ત આંન એમન ખાસ્તે અમ

ગર જુમલે સવાબસ્ત કે ઉ ખાસ્તે અસ્ત

પસ જુમલે ખુતાસ્ત આંન એમન ખાસ્તે અમ. ૩૫૭.

“જો ખુદા એમ ન ઇચ્છે કે હું કાંઈ ઇચ્છુ, તો હું જો- કાંઈ
ધારૂં તે શી રીતે સાઝ હોઈ શકે ? જો એણે પસંદ કર્યું છે એ જો
બધું બરૂં હોય, તો મેં જો પસંદ કર્યું છે તે બધું ખોટું જ હોય ”

જો કે આ રૂબાઈનો અર્થ સ્પષ્ટ છે અને વિશેષ વર્ણનની જરૂર
નથી, છતાં એજ મતલબની એક બીજી રૂબાઈ હું નીચે ઉતારૂં છું.

અઝ આયો ગીલમ સિરિશતએ મન ચે કુનમ
વીં પશમો કસબે તુરિશતએ મન એ કુનમ
હર નેકો બદી કે આયદ અઝ મા બવોજૂદ
તુ બર સરે મન નવિશતએ મનચે કુનમ. ૩૧૧.

“પાણી અને માટીથી તે પેદા કર્યો હું શું કરૂં ? આ હાડકાને
ચામડા સાથે તે જોડ્યા, હું શું કરૂં ? જો કાંઈ ભલાઈ પુરાઈ મારાથી
થાય છે તે તે મારા તકદીરમા લખી છે હું શું કરૂં ?”

એક બીજી રૂબાઈમા કેવી ઉમદા રીતે એ કહે છે કે
સાઝીન્દ એ કારે મુરદા વાઝીન્દા તુઘ
દારિન્દ એ ઈ ચરખે પરાગન્દા તુઘ
મન ગરચે બદમ ખાજઘ ઈ બન્દા તુઘ
કસરા ચે ગુના નેહ આફરી નિનન્દએ તુઘ. ૪૭૧.

“મરેલાનો અને જીવતાનો બનાવનાર તું છે આ ફેલાએલા
આસમાનને રાખનાર તું છે ચરે માલીક, હું જો કે પુરો છું, તો-
પણ તારો બન્દો-દાસ-છું કેનો શું ગુન્હો ? નહિ-પેદા કરનાર તું છે.”

દુનિયાકી બેસબાતી (જગતતુ મિથ્યાત્વ)—દુનિયાની
બેસબાતી વિષે ઉમર ખયામે જે યોગ્ય ઇબાઈમા લખી છે એથી
એનો અટલ વિશ્વાસ ખુલ્લો નજરે આવે છે એ એમ માને છે કે
આ દુનિયા એવી જગા છે જ્યાં હરદમ કેશર થયા કરે છે, માટે આ
મુકામમા જે કામ કરવું તે બહુ વિચારીને કરવું જોઈએ એ કહે છે કે

અઝ મતબખે દુનીઆ તુ હમે દુદ ખુરી
તા ચદ ગમાને ખુદા નાખુદ ખુરી
દુનીઆ કે બર એહલે ઉ ઝીયાનીસ્ત અઝિમ
ગર તરકે ઝીયાં કુની હમે સુદ ખુરી. ૪૩૯.

“દુનીઆના બખર્ચાખાનાનો તું હમેશા ધુમાડો ખાય છે
સત્ અને અસતનો તું કેટલો બધો વિચાર કરે છે દુનીઆ દુની-

આવાળાઓ માટે એક મોટી ખોટ છે પણ જો તુ આ ખોટને છોડી દે તો નફો મેળવી શકે છે ”

ઉમર ખુદામ વારવાર એ વાતને યાદ કરે છે કે આ દુનિયામા જે ફેરફારો થયા કરે છે તેતુ છેવટ ફત્તા (યાને પ્રલય) છે એક રૂબાઇમા એ સાફ લખે છે કે

આં ફુસર કે ખર ચર્ખ હમી ઝદ પેહલુ

ખર દરગહે ઉ શહાન્ નેહા દન્દી રૂ

દીદીમ કે ખર કંગરે અશ ફાખતર્થ

આવાઝ હમી દાદ કે કૂં કૂં કૂં કૂં ’. ૩૯૨.

“ પેલો મહેલ આસમાનની બરાબર હતો. એના ઉમરા ઉપર બાદશાહો નોકરી ભરતા મે જોયુ તો એના કાગરા પર એક હોલી પૂકારતી હતી કે કૂં કૂં કૂં કૂં-કોણુ છે ? કોણુ છે ?”

ઉમર ખુદામ એમ માને છે કે સર્જનહારની સર્વ કૃતિઓમા મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે પણ મનુષ્યની શી દશા છે ? ખોલતા ચાલતા જોતામા એતો જીવ ખોળીયામાથી ઉઠી જાય છે અને ખોળીયુ પણ રહે છે ખર ? કાતો એને બાળી દેવુ પડે છે, કાતો એને જમીનમા દફનાવવુ પડે છે, આખરે માટીનુ ખોળીયુ માટીમા મળી જાય છે અને એ માટીમાથી લોકો ઇટા પાડે છે, નળીઆ, ફૂળ અને સુરા-હીઓ બનાવે છે આ પ્રમાણે દુનિયા શરૂ થઇ ત્યારથી જ ચાલતું આવે છે આજે જે શખ્સ બીજા ફેાઇની માટીના ખ્યાલામા ધીરે ધીરે પાણી પી રહો છે તેજ શખ્સની માટીનો ખ્યાલો બનાવી કાલે કોઇ બીજો તેનો ઉપયોગ કરશે આ ભાવને સુદર રીતે વ્યક્ત કરી ઉમર પોતાની એક રૂબાઇમા લખે છે કે

ઈ કુઝા ચુ મન આશે કે ઝારી યુદસ્ત

દર બન્દે સરે હુદ્દે નિગારી યુદસ્ત

ઈ દસ્તાકે દર ગરદને ઉમી બીની

દસ તીસ્તકે ખર ગરદને ચારી યુદસ્ત. ૩૯૩.

“ આ કુજો મારી મારક આશક હતો, અને કોઇ મશકના જુલ્મ-વાળ-નો કદી હતો આ દસ્તો જે તમે એની ગરદનમા જુઓ છો તે એક હાથ હતો કે જે કોઇ ચારની ગરદનમા હતો ”

ઉમર ખુદામ કહે છે કે જ્યારે ઇન્સાનની આ જ દશા છે ત્યારે શા માટે ઇન્સાન દુનિયામા આટલી શીકર કરતો હશે, મગફરી

કરતો હશે, બીજાઓને તકલીફ દેતો હશે, અદર અદર ઝપડા કરતો હશે ? આ બધાને છોડીને ઇન્સાને બધાની સાથે નરમાશથી અને મોબથી રહેવું જોઈએ તે કહે છે કે

હર સખઝા કે દર કિનારે જુઈ રસતસ્ત
ગુઈ ઝ લખે ફરિશ્તા જુઈ રસતસ્ત
હાં બર સરે સખઝા પા બખારી નનેહા
કાં સખઝા બખાકે લાલા રૂઝ રસતસ્ત. ૬૨.

“ આ ઝરાના કીનારા પર જે લીલોતરી છે એ કોઈ ફરિસ્તા સરખી માથકના ઓઠમાંથી ઉગી હશે. આ લીલોતરી પર જે પરવાઝથી પગ ન મૂકે, એ કોઈ લાલાર (લાલ ફૂલના જેવા ચહેરાવાળી) માથકની ખાકમાંથી ઉગી હશે ”

પીશ અઝ મનો તુ લયલો નિહારી બુદસ્ત
ગર દિન્દા ફલક ઝ બહરે કારી બુદસ્ત
ઝીનહાર કદમ બખાક આહિસ્તાનેહી
કાં મરદુમકે ચરમે નિગારી બુદસ્ત. ૩૩.

“ મારી અને તારી પહેલા દિન અને રાત હતી અને આસમાન દરેક કામને માટે બુમતુ હતું ‘બખરદાર’ ખાખ ઉપર પગલુ આસ્તેથી મૂકો, કેમકે એ (કોઈ દિવસ) માથકની આખની કીછી હતી. ”

એક બીજી રબાઇમાં આજુ ભાવને ઘણી મધુર રીતે વર્ણવતા તે કહે છે.

બરસંગ ઝહમ હુરા સખુઈ કાશી
સર મસ્ત બુદમ કે કરહમ હી અવખાશી
બા મન બઝખાને હાલ લી ગુફત સુખૂ
મન ચુતુ બુદમ તુ નીઝ ચુ મન ખાશી. ૪૪૬.

“ મે કાલે કાશીના ખ્યાલાને પથર પર પછાડી ભાગી નાખ્યો. હું મસ્ત હતો. આવું કામ મે કર્યું. ખ્યાલાએ પોતાની હાલતથી જાણનાથી કહ્યું ‘હું તારા જેવો હતો અને તું પણ મારા જેવો ચક્રશિ’ ”

રિયાકારોસે નફરત (ખલ પુરષો પ્રત્યેનો ધિક્કાર)—ઉમર ખયામની રબાઇમાં હકીકતમાં એક બગીચો છે જેમાં રંગબેરંગી ફૂલો ખીલ્યા છે લોક આ બગીચામાં ટહેલે છે, અને મનપસંદ ફૂલો

ચૂંટે છે. ઉમર ખય્યામની ખરી ખૂબી એ છે કે પોતાને મનપસંદ છોડ એ બગીચામાં વાવે છે અને ઉગાડે છે આ કામમાં તે બીજા કોઈની પરવા કરતો નથી. પોતાના આયના જેવા સાફ દિલમાં જે વાત આવે છે તે જ જગ્યા પર લાવે છે. સાક્ષરોની જેમ શબ્દ-જાળ કે લુચ્ચાઇનો પડદો ઢાંકવાનો તે પ્રયત્ન નથી કરતો એ શરાબ પીએ છે, પછી તે ગમે તે જાતનો કા ન હો, એના તે સાફ દિલથી એકરાર કરે છે લોકો એને ફીલસૂફી હોવાને લીધે કાફિરનો ઇલ્લાખ આપે છે. એ કહે છે કે “ જો ફીલસૂફી કાફિરી છે તો હું કાફિર સહી ” એ સમજે છે કે ઇન્સાન ગુનાહથી નથી બચતો પોતે ઇન્સાન છે અને છેથી ગુનાહગાર છે, એટલે પોતે એ દોષમાંથી નથી છટકી શકતો આથી એને લુચ્ચા અને ખલ પુરુષોની ભારે ચીડ છે ઉમર ખય્યામના જમાનામાં મુસલમાનો ખાધેપીધે સુખી હતા, દોલતમન્દ હતા, માલદાર હતા આથી એમનામાં સુસ્તીએ ધર કર્યું હતું, એશઆરામ, મોજશોખ તથા બીજા છદોમાં તેઓ ચક્ચૂર રહેતા ઉત્તમાઓ અને સૂફીઓની એ ફરજ હતી કે પોતાની કોમને આ હલાક (વિનાશક) બીમારીથી બચાવે, પણ કમનસીબીની વાત એ હતી કે તેઓ પોતે જ સૌ કરતા એ બીમારીમાં વધારે રસ્યા હતા, જતા મોલો જાળવી રાખવાને ખાતર હરેક પ્રકારની મુક્તિઓ વાપરતા ખૂબી એ છે કે આ જ ઉત્તમાઓ બીજાઓને કાફિર કહેતા આચકો ખાતા નહિ ઉમર ખય્યામ પર આ લોકોએ પસ્તાળ પાડી અને એના પર તે વંખતમાં જે જે વીતી એથી ધાયલ ચએલા અને માર્યા ગયેલા શહીદોનું ખૂન (લોહી) તાજુ નજર આવે છે. આ વિષે ઉમર ખય્યામે પોતાની એક રૂબાઈમાં ઇશારો કરતા કહ્યું છે કે

ખામનૂ તૂ હર આંચે ગોઠ અઝ કી ગોઠ

પયવસ્તા મરા મુલ્હિદો બેદી ગોઠ

મન. ખુદ મુકિરમ બર આંચે હસ્તમ લેકીન

ઇન્સાફ બેદેહ્ તોરા રસદ કિં ગોઠ. ૪૫૦.

“ મને જે કાઈ તું કહે છે તે હીનાને લીધે કહે છે તું મને નાસ્તિક અને અધર્મી કહે છે હું પોતે તે કબુલ કર છું કે હું એવો છું પણ ઇન્સાફ કર કે આમ કહેવું તને યોગ્ય છે ?)

એક રૂબાઈમાં આવા લોકોની એણે ખૂબ મજા ઉડાવી છે,

અને બિલકુલ નીડર બનીને આ લોકો વિષેનો પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે. તે કહે છે

શયબે બઝને ફાહિશા ગુસ્તા મસ્તી

હર લેહઝા બદામે દિગરી પાબસ્તી

ગુસ્તા શયબા હર આંચે ગુઈ હસ્તમ

અમ્મઆ તુ ચુનાં કે મી તુમાઇ હસ્તી. ૪૭૩.

“ શયબે એક વઠેલી ઓરતને મસ્તીમાં કહ્યું ‘તુ હમેશા જુદા જુદા માણસોના ફદામાં રસી રહે છે’ એણે કહ્યું ‘મહેરબાન! આપ જેવી મને કહો છો તેવી હું છું પણ આપ જેવા દેખાઓ છો તેવા છો ? ”

આથી પણ સ્પષ્ટ રીતે આ લોકોને ઉદ્ધાડ પાડી તે લખે છે કે —

ગર મય ન ખુરી તાઅના મઝન મસ્તારા

ગર તવબા દેહક તવબા કુનમ ચઝદારા

તુ ફખર બદી કુની કે મન મય ન ખુરમ

મદ કાર કુની કે મય ગુલામસ્ત આંરા. ૧૧.

“ તુ શરાબ નથી પીતો પણ મસ્તોને મહેલુ ન દે જો મહારે પશ્ચાત્તાપ કરવો હશે તો હું ખુદાની આગળ કર આ વાત ઉપર મગફતી કરતો હો કે ‘શરાબ નથી પીતો’ તો તુ સેકડો એવા ખૂરા કામ કરે છે કે શરાબ તો તેનો ગુલામ છે ”

દુઆ (પ્રાર્થના) — કેટલાક યૂરપિયન લેખકોએ લખ્યું છે કે ઉમર ખચ્ચામ એપિક્યૂરસના વિચારનો માણસ છે એપિક્યૂરસનો એ ઉપદેશ છે કે ભૂત ભવિષ્યની ચિંતા ન કરો, અને ખાઓ, પીઓ અને ખુશ રહો આ પરથી એમ લાગે છે કે અહીયાના ચાર્વાકોની માફક એપિક્યૂરસ પણ બીજી દુનિયામાં માનતો નથી એ એમ સમજે છે કે દુનિયામાં ઇન્સાન જે કાંઈ કરે છે તેના સારા માફક ફળ ઇન્સાન આ દુનિયામાં રહે છે ત્યાં સુધી જ ભોગવે છે હિન્દુઓના પુનર્જન્મમાં કે યુનાનીયોની રહતી શાન્તિમાં તે માનતો નથી. જીદગીમાં એને કોઈ એવી ગુચ્છ નથી મળતી જેનો ખુલાસો આ પુનર્જન્મ કે કર્મફળના સિદ્ધાન્તથી થાય આવી સંભવિત છે કે યૂરપિયન લોકોને ઉમર ખચ્ચામની રૂબારૂયાતમાં આવા જ ખ્યાલ નજરે પડે પણ જરા ઉંડો વિચાર કરવાથી દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાશે

કે ઉમર ખયામ જેવા જ્ઞાની શીલસૂક્ષ્મ સ્થાન આવા ઉપરછાયા ખ્યાલોથી ઘણે ઉચે છે એણે પોતાની અસખ્ય રૂપાધ્યામા ક્યામત, અજબ (પાપ), સવાબ (પુણ્ય), હિસાબ વગેરે વિષે વારવાર લખ્યું છે તેથી સાબીત થાય છે કે એવા ખ્યાલોથી પર હતો આવી રૂપાધ્યાને કારણે મૂઢી માત્ર ખુદાને દુઆ કરવાવાળી જ તેની રૂપાધ્યા વાચીએ તો એ જ આ મતનુ ખંડન કરવાને બસ છે આથી જ હું કહું છું કે ઉમર ખયામની શીલસૂક્ષ્મ એપિક્યુરસ, સફરશ (Sophocles?) અને ઝીનની શીલસૂક્ષ્મથી બિલકુલ નિરાળી છે ઉમર ખયામ કહે છે કે “ દુનિયા શાંતી છે અને એની હર ચીજ હરદમ બદલાયા કરે છે, એથી લોભવૃત્તિમા તણાઈ બાઈ મૈતાની મર્યાદાથી બહાર જવાનો મનુષ્યે હરગીજ પ્રયત્ન નહિ કરવો નેઈએ, કારણ કે જે કુદરતની મર્યાદાની બહાર છે તે તારી તાકતની મર્યાદાની પણ બહાર છે માટે મર્યાદામા રહીને જ કોશિશ કર અને ખુશ રહે કારણ કે મર્યાદા છોડીને બહાર જવાથી રજ અને અફસોસ સિવાય બીજું કાંઈ મળતું નથી અને આ રજ અને અફસોસથી તારી મુશ્કેલીઓ ટળતી નથી તો પછી એ રજ ખમવામા પણ શો માલ ? માટે કુદરતની મર્યાદાથી બહાર નીકળવાને ખાતર ફેકટ રાફા ન માર, અને વખત એજે ન કાઢ નાહક અફસોસ ક્યાં વિના જે સ્થિતિમા તું છે તેજ સ્થિતિમા રહીને આ થોડી ઉમ્મર ખુશીથી ગુજાર ”

એ કહે છે કે

ઇમ રોઝ તુરા હસ્ત રસી ફરદા નીસ્ત
વ અન્દી શએ ફરદાત બબ્બુઝ સવદા નીસ્ત
ઝાયે મકુન ઇદમ અર દીલત શાયદા નીસ્ત
કીં બાકીએ ઉમરરા બ કા પયદા નીસ્ત, ૩૦.

“ આજ તારો છે કાલ પર કોઈનો કામુ નથી અને કાલની શીકર બેવકુફી સિવાય બીજું શું છે ? અગર તારૂ દીલ આશક ન હોય તો આ વખત ગુમાવીશ ના કારણ કે બાકીની ઉમ્મર હમેશા રહેશે નહિ ”

ખુદાની પાસે એ કેવા સાચા દિલથી દુઆ કરે છે ! પોતાના ગુનાહોનો એ કેવા સાચા દિલથી એકરાર કરે છે ! નમૂતાને ખાતર હું એ કીસમની થોડી રૂપાધ્યા નીચે આપું છું

ન લાકયે મસજીદમ ન દરખુરદે કનીશત
 ઈંજિહ દાનહ ગીલે મરા અઝયે સિરીશત
 ચુ કાશીરે દરવીશમ વચુ કહબએ ઝીરત
 નય દીનો ન દુનીયાએ ન ઉમ્મીદ બહીશત ૬૦.
 મન્ બંદએ આસીય મ રેઝાએતો કુળસ્ત
 તારીફ દીલમ્ નૂરો સફાયે તો કુળસ્ત
 મારા તૂ બોહિશત અગર બતાએત બખ્શી
 ઈ મુઝહ બોવહ લુત્ફે આતાએતો કુળસ્ત, ૬૩.

“ન હું મસજીદને લાયક છું, કે ન પેગેડાને લાયક છું ખુદાજ
 નજી છે કે મારી મારી કંઈ જગાની છે હું એક કગાલ કાશીર અને
 બદસૂરત વેશ્યા જેવો છું નથી હું દીનનો (ધર્મનો) કે નથી
 દુનીયાનો રહ્યો. સ્વર્ગની ત્હોણે ઉમેદ છે.” ૬૦.

“હું ત્હારો ગુન્હેગાર દાસ છું તારી મહેરબાની ક્યા છે? મારે
 દીલ અંધાર છે તારે તેજ અને સજાઈ ક્યા છે? તું જો મને સ્વર્ગ
 હુકમ પાળવા માટે આપે તો એ મજૂરી આપી તારી મહેરબાની
 અને બખ્શીશ ક્યા રહી?” ૬૩

આગળ ઉપર તે કહે છે

ચક્ ચક્ હુનરમ બીન વ ગુના હહ હહ બખ્શા,
 હરે જુર્મ કે રક્ત હસ બતન લીલ્લા બખ્શા.
 અઝ બાદે હવા આતીશે કી રો મફરોઝ
 મારા બસરે બાકે રસુલ્લાહ બખ્શા. ૨૮૮.

“મારો એકેક ગુન્હો જો અને દશ દશ ત્વં કર જો ગુન્હો
 મારાથી થયો છે—ખુદાની ખાતર તે માર કરી દે ખાલેશ (તપ્પા)
 ની હવાથી ડીનાના અગ્નિને બબૂકાવીશ નહિ મને રસુલુલ્લાહની
 ખાકની ખાતર મારી દે”

એક રૂબાયતમા પશ્ચાત્તાપથી ગદગદ કહે એ ખુદાને કુઆ કરે છે કે
 અય દર રહે બઘીયત ચક્સાં કહો મેહ
 દર હરદો જહાં ખીદમતે દરગાહે તુ બેહ
 નફબત તુ સીતાનીઆ સઆદત તુ દેહી
 ચારબ તુ બ ફઝલે ખીશ બેસીતો વ બેહલે, ૪૨૨.

“ઓ પરમાત્મન! તારી બદગીના રસ્તામા નાના મોટા સહ
 બરાબર છે. બન્ને દુનિયામા તારી દરગાહની (દરબાર) ખીદમત

(સેવા) બહેતર છે ખરાબ તુ લાઇ લે અને તકદીર દે. ઓ ખુદા, તારી મહેર વડે આ લાઇ લે અને એ આપ ”

આથી માણસ દમ થઇ જાય છે, અને કવિની ખૂબી પર આશરીન થઈ જાય છે.

ખુદા પર એને બારે બારોસો છે અને એ કોઇ દિવસ નાઉમેદ થતો નથી. એ કહે છે કે :

ગર ગવહરે તા એતવ ન સુફ્તમ હરગીઝ
ગરદે ગુનેહ અઝ ચેહરા તરફ તમ હરગીઝ
નવ ઉમ્મીદ નયમ ઝ ખાર ગાહુ કરમત
ઝીરાકે ચકીરા હો ન ગુફ્તમ હરગીઝ. ૨૬૮.

“ જોકે મે તારા હુકમના મોતીને કદી ખરોલ્યા નથી અને ચહેરા ઉપરથી ગુન્હાની માટી કદી ખખેરી નથી, તો પણ તારા મોટા દરબારની મને નિરાશા નથી કારણકે મે ‘એક’ ના ‘એ’ કહ્યા નથી. [મે એકજ ઇશ્વર માન્યો છે.] ”

એક બીજી રૂબાઇમાં પ્રભુની નિત્યતા અને એકતા વિષે કેવી ઉમદા રીતે પ્રાર્થના કરી છે તે કહે છે કે

બુકશાઇ દરમ કે દર કુશાયન્દા તુધ
એતુમાઇ રેહમ કે રેહ તુમાયન્દા તુધ
મન દસ્ત બહેચ દસ્તગીરે ન દેહમ
કે ઇશાં હમે ફાની અંદ વ પાયન્દા તુધ. ૪૪૬.

“ મારા દાર ખોલ, [કારણ કે] તું જ દાર ખોલનાર છે અને રસ્તો બતાવ, [કારણ કે] તું જ રસ્તો બતાવનાર છે હું બીજા કોઈના હાથમાં મારો હાથ નહિ મૂકું. કારણ કે આ બધું ફાની છે અને હમેશા રહેનાર તો પ્રકત તુ છે ”

મઘખારી (મઘપાન) — ઉમર ખયામની રૂબાઇમાં પર વિચાર કરતા સૌથી મોટા પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે રૂબાઇમાં જ ને જોર શોરથી ઉમર ખયામ શરાબની વાત કરે છે તે કયો શરાબ છે? કેટલાક અપવાદો સિવાય પૂર્વના સૈમન યૂરપના લોકો એમ માની બેઠા છે કે ઉમર ખયામ અગૂરી (દ્રાક્ષના) શરાબની વાત કરે છે, અને તે એ શરાબ પીતો હતો એથી જ તે પોતાની રૂબાઇમાં વારંવાર એ શરાબની વાત કરે છે આ વિષયમાં હું વધારે દલીલ કરવા નથી ચાહતો, માત્ર એની એ વિષયની થોડી

શએરો રજુ કરવી મુનાસિબ સમજીું છું, જેથી આપના ખ્યાલમા આવે જરી કે એ ક્યા શરાબની વાત કરે છે એ કહે છે કે:

અમ દીલ મયો માઅશુક ખોડુન ફરખાડી

સાલુસ રેહા કુન વ મકુન ઝર્રાકી

ગર પયરવે એહમદી ખુરી જામે શરાબ

ઝાં હોઝ કે મુર તુઝાયશ ખાશદ સાકી. ૪૪૫.

“હે દીલ! શરાબ અને માશુકની સાથે રહે દગો દખલ નહિ, અને ડાળ કરીશ નહિ જો તું અહમદનો અનુયાયી હોય તો એ હોઝનો શરાબ પી કે જોનો સાકી મૂર્તઝા (મહમદ પયગમ્બર) છે”

હું એ વાત સારી પેઠે સમજીું છું કે શરાબના વિષયમા એના જે શએરો છે એ તમામમા શરાબનો અર્થ શરાબે તફર થાને બહિસ્તનો પાક શરાબ નથી થતો તો આપ મને પૂછશો ‘તો એ ક્યો શરાબ છે?’ હું કહું છું કે એ ‘શરાબે અગૂરી’ જ છે, પણ મારી અરજ એ છે કે જે શખ્સ શએરમા શરાબની વાત કરે એ શખ્સ શરાબને પીતો જ હોવો જોઈએ એ શું જરૂરી છે? સાદી, હાફિઝ, નઝામી વગેરે તમામ શોઅરા (શએર બનાવનાર, કવિઓ) શરાબની તારીફ કરે છે અને શરાબ વિષેની તમામ વાતો કરે છે, તેથી શું એ લોકો શરાબ પીતા હતા? હું કહું છું કે એમાથી ઘણા એઝા લોકોએ એ અગૂરી લડકીને મ્હો અડાડયુ છે હકીકતમા એમ છે કે કવિની કલ્પના અને ઇશ્કની નિશાબાજીને તેજ કરવાનો આ તો માત્ર એક રસ્તો છે આથી જ કવિયો વારવાર શરાબનો જિહર કરે છે વળી ઉમર ખવ્યામની કેટલીક કબાઈયા તો એવી છે કે એમા શરાબનો અર્થ દેખીતી રીતે બહિસ્તીના શરાબ જેવો જ થાય છે સાદી, હાફિઝના શએરોમાના શરાબનો અર્થ લોકો બહિસ્તીના શરાબ કરે છે તો પછી કાઠ કાગળુ નથી કે એમના શએરોમાના શરાબનો અર્થ ‘શરાબે તફર’ થાય અને આ રીલસુદના શરાબનો અર્થ ‘અગૂરી લડકી’ થાય મૂળ કાગળુ એ લાગે છે કે ઉમર ખવ્યામ ખિયારો જાહેર માણસ ન હતો સરીએમા એની ખ્યાતિ નહોતી આથી જ એના શએરો પર પવિત્રતાનો એઝાડ ઢકાયો નથી *

ખાકી અમઅન્દા

---

* આ વ્યાખ્યાન મૂળ ઉર્દુમા અપાયેલું હતું તેનો આ મૂજબાતી અનુવાદ ના નફલાલ મણિયાલ શાહે કર્યો છે

પ્રાચીન ગણિત શાસ્ત્ર.

અધ્યાપક જેઠાલાલ ચીમનલાલ સ્વામિનારાયણ

પ્રાચીન સમયમા ભારતવાસીઓએ ગણિતશાસ્ત્રમા ઘણી પ્રગતિ કરી હતી તે સમયની બીજી પ્રજાએ કરતા ભારતવાસીઓ મણિતશાસ્ત્રમા ઘણા આગળ વધેલા હતા

શરૂઆતમા ગણુત્રીને બાધક ઘણા બન્ધનો હોય છે તે બન્ધનોને જેમ જેમ ઝોળઘવામા આવે છે તેમ તેમ શાસ્ત્રની પ્રગતિ થાય છે. બાદબાકીનો સવાલ હાથ ધરીએ તો જણાશે કે નાની સખ્યામાથી મોટી સખ્યાને બાદ કરવાનો પ્રશ્ન શરૂઆતમા ઉપસ્થિત થાય જ નહીં મોટી સખ્યામાથી નાની સખ્યા બાદ કરી શકાય એવો ખ્યાલ પ્રચલિત હોય છે ત્રણમાથી પાંચ બાદ કરી શકાય એ કલ્પનાને દાખલ કરવી મુશ્કેલ છે માણુસ જાતના વિચારો ઇતિહાસના ગમે તે કાળમા તે તે સમયની રૂઢિથી દબલ્લ હોય છે આવા રૂઢિબન્ધનોને વટાવી આગળ વધીએ ત્યારે જ આપણા જ્ઞાનમા અભિવૃદ્ધિ થઈ શકે છે જ્યાં સુધી ઋણુસખ્યાઓને ગણુત્રીમા દાખલ ન કરીએ ત્યાં સુધી નાની સખ્યામાથી મોટી સખ્યાને બાદ કરવાના પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતું નથી ધનસખ્યાઓ અને ઋણુસખ્યાઓના વિષયમા ભારતવાસીઓએ સ્પષ્ટ નિર્ણય ઘણા જીના કાળથી કરેલો હતો ઘણા અર્વાચીન સમયમા થયેલા ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્રી ડાયોફેન્ટસને ઋણુસખ્યાની કલ્પના ન હતી દિધાત સમીકરણના બે મૂલ સ્પષ્ટપણે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલા છે એક મૂલ ધન હોય અને બીજું મૂલ ઋણુ હોય ત્યારે પણ ભાસ્કરાચાર્યે બન્ને મૂલ ચોખ્ખી રીતે બતાવેલા છે

$$\text{જ્ઞ} - ૧૨ \text{ જ્ઞ} + ૩૫ = ૦$$

આવા સમીકરણના બે મૂલ ધન છે આ સમીકરણને શોધતા $\text{જ્ઞ} = ૭$ અથવા ૫ એવી રીતે બે મૂલ આવે છે જ્યાં બન્ને મૂલ ધન હોય ત્યાં ડાયોફેન્ટસ બન્ને મૂલ આપી શક્યો છે પણ જ્યાં એક મૂલ ધન હોય અને બીજું ઋણુ હોય ત્યાં રૂઢત ધન મૂલને ડાયોફેન્ટસ આપે છે પણ ભાસ્કરાચાર્ય નીચેનું સમીકરણ જેમા એક મૂલ ધન છે અને બીજું ઋણુ છે તેમા બન્ને મૂલ દર્શાવે છે તે સમીકરણનો વિષય હાથ ધરતા પહેલા દિધાત સમીકરણ છોડ-

વામાં પ્રાચીન ભારતીયોની કુશલતા બતાવવા માટે શ્રીધરાચાર્ય અને
ભાસ્કરાચાર્યના સૂત્રો નીચે ટાકવાની રજા લઉં છું

શ્રીધરાચાર્યનું સૂત્ર

ચતુરાશ્વતર્ગસમૈ રૂપૈ પક્ષદ્વયં ગુણયેત્ ।

અવ્યક્તવર્ગરૂપૈર્યુક્તૌ પક્ષૌ તતો મૂલમ્ ॥

દ્વિધાત સમીકરણમાં ત્રણ અંગ હોય છે

$$૪ ક^૨ + ૫ ક = ગ$$

અવ્યક્તના વર્ગનો જે ગુણક હોય તેને ચાર ગણો કરી જે
સંખ્યા અને તેના વડે સમીકરણની બંને બાજુઓને ગુણવી

$$૪ ક^૨ ક્ષ^૨ + ૪ ક ૫ ક્ષ = ૪ ક ગ$$

પછી તે સમીકરણની બંને બાજુમાં અવ્યક્તના ગુણકનો
વર્ગ ઉમેરવો

$$૪ ક^૨ ક્ષ^૨ + ૪ ક ૫ ક્ષ + ૫^૨ = ૪ ક ગ + ૫^૨$$

આવી ક્રિયાથી જમણી બાજુનું મૂલ નીકળી શકે છે તેથી

$$૨ ક ક્ષ + ૫ = \sqrt{૪ ક ગ + ૫^૨}$$

આમાંથી અવ્યક્ત સંખ્યાક્ષની ક્રિમ્બત સ્થેલાધથી નીકળી શકે છે

અવ્યક્તવર્ગાદિ ચદાવશેષં

પક્ષૌ તદેષ્ટેન નિહત્ય કિંચિત્ ।

ક્ષેપ્યં તયોર્યેન પદપ્રદ સ્યાદ્

અવ્યક્તપક્ષસ્ય પદેય મૂય ॥

વ્યક્તસ્ય પક્ષસ્ય સમક્રિયૈવ-

મવ્યક્તમાનં સ્વલુ લખ્યતે તત્ ॥

સમીકરણ છોડતા છોડતા એવા પક્ષ લાવવા કે એક પક્ષમાં
અવ્યક્ત હોય અને બીજા પક્ષમાં વ્યક્ત હોય પછી બંને પક્ષને
એવી રીતે ગુણવા અથવા ભાગવા કે અવ્યક્તવાળા પક્ષનું મૂલ
નીકળી શકે, બંને પક્ષના મૂલનું સમીકરણ કરવાથી અવ્યક્તનું
મૂલ નીકળશે.

આ વિષયમાં આપેલા બંને ઉદાહરણોથી નિયમ ખરેખર
સમજી શકાશે

અનામ્તરાલે પ્લવગાષ્ટમાગ

સંચાર્યતો વલ્ગતિ જાતરાગ ।

ફૂત્કારનાદપ્રતિનાદદૃષ્ટા

કૃષ્ણ ગિરૌ દ્વાદશ તે કિયન્ત ॥

એક જ ગણમાં વાનરોની સખ્યાના આઠમાં ભાગના વર્ગ જેટલા વાનરો આનન્દમાં હૂંકાહૂંક કરે છે તેમના નાદથી જે પહોં પડે છે તે સાબળી આનન્દ પામતા બાર વાનરો પહોંડ ઉપર છે, તો બધા વાનરોની સખ્યા કેટલી ?

આ પ્રશ્નને છોડવાનો આધાર નીચેના સમીકરણ ઉપર છે:

$$(x)^2 + 12 = x,$$

$$x^2 - 12x = - 12,$$

$$\begin{aligned} x^2 - 12x + 36 &= - 12 + 36, \\ &= 24. \end{aligned}$$

$$x - 12 = 12, \text{ અથવા } - 12.$$

$$x = 24, \text{ અથવા } 0$$

આવી જ રીતે ભાસ્કરાચાર્ય બીજી ઉદાહરણ આપે છે

યૂયાત્પજ્ઞાશકભૂયનો વર્ગિતો ગહરં ગત ।

કૃષ્ણ શાસ્ત્રામૃગ શાસ્ત્રામારૂઢો વદ તે કતિ ॥

એક વાનરોનું યૂથ છે તે યૂથના પાંચમાં ભાગમાંથી ત્રણ બાદ કરતા જે સખ્યા આવે તેના વર્ગ જેટલા વાનરો પહોંડની શુકાખા પેસી ગયા છે અને એક વાનર વૃક્ષની શાખા ઉપર બેઠેલ છે. બધા વાનરોની સખ્યા કેટલી છે તે શોધી કાઢો

આ પ્રશ્નનું સમીકરણ નીચે પ્રમાણે છે

$$(x - 3)^2 + 1 = x,$$

$$x^2 - 6x + 9 + 1 = x,$$

$$x^2 - 7x + 10 = 0,$$

$$x^2 - 7x = - 10,$$

$$x^2 - 7x + 49 = - 10 + 49,$$

$$\begin{aligned} x^2 - 7x + 49 &= 39, \\ &= 39. \end{aligned}$$

$$x - 7 = 7, \text{ અથવા } - 7$$

$$x = 14, \text{ અથવા } 0,$$

$$x = 14, \text{ અથવા } 0$$

આમા જે પાચ જવાળ આવે છે તે અતુચિત છે, કારણકે પાચના પાચમા ભાગમાથી ત્રણ વાનર કાઢી શકાય નહીં જે પાંચ જવાળને સ્વીકારીએ તો પાચનો પાચમો ભાગ એકની બરાબર છે. એક વાનરમાથી ત્રણ વાનર કમી કરવા બ્યવહારમા અસક્ય છે. આવી સમજણ ભાસ્કરાચાર્ય આપે છે

તેવી જ રીતે,

$$૬૨^૨ - ૪૫ ૬૨ = ૨૫૦$$

એવુ સમીકરણ હોય તો તેના બે મૂલ એક ૫૦ અને બીજુ -૫ એવી રીતે આવે છે

શ્રીધરાચાર્યની રીતિ પ્રમાણે આ સમીકરણને છોડવાની પદ્ધતિ નીચે પ્રમાણે છે

$$૪ ૬૨^૨ - ૧૮૦ ૬૨ = ૧૦૦૦,$$

$$૪ ૬૨^૨ - ૧૮૦ ૬૨ + ૪૫^૨ = ૧૦૦૦ + ૨૦૨૫,$$

$$= ૩૦૨૫$$

$$૨ ૬૨ - ૪૫ = ૫૫, \text{ અથવા } - ૫૫,$$

$$૨ ૬૨ = ૧૦૦, \text{ અથવા } - ૧૦,$$

$$૬૨ = ૫૦, \text{ અથવા } - ૫$$

ઋણસખ્યાઓને દર્શાવવા માટે ભાસ્કરાચાર્ય સખ્યાની ઉપર મીઠું મુકે છે —૫ બતાવવા માટે ૫ એવુ મુકવામા આવે છે

આ ઉપરથી સમજશે કે ઋણસખ્યાની કલ્પનામા પ્રાચીન ભારતના ગણિતશાસ્ત્રીઓ ધણા આગળ વધેલા હતા. ઋણસખ્યાની કલ્પનાનો ખરો ખ્યાલ ધન અને ઋણ શબ્દોમા સપૂર્ણ સમાઈ ગયેલો છે. બે ઋણ સખ્યાઓનો ગુણાકાર ધન છે એ ખાસકરી શ્રીમાન ભાસ્કરાચાર્ય ચોખ્ખા શબ્દોમા બતાવેલી છે

स्वयोरस्वयो स्व वध स्वर्णघाते

क्षया भागहारेऽपि चैव निरुक्तम् ।

બે ધનસખ્યાનો ગુણાકાર ધન છે બે ઋણસખ્યાનો ગુણાકાર ધન છે

ધન અને ઋણનો ગુણાકાર ઋણ છે તથા ઋણ અને ધનનો ગુણાકાર ઋણ છે.

ભાગાકારમા પણ ઉપર પ્રમાણે ચારે નિયમો લાગુ પડે છે.

જે ધન સંખ્યાનો ગુણુકાર ધન છે એવું તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે પાંચ માણસમાના દરેકને ત્રીસ રૂપિયાનું દેવું હોય તો કુલ દેવું દોઢસો થાય. એટલે ધન અને ઋણનો ગુણુકાર ઋણ છે એવું સાબીત કરવામા મહેનત પડે નહી, પણ જે ઋણસંખ્યાના ગુણુકારનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે તે ગુણુકારને ધન માનવો કે ઋણ માનવો એવો નિર્ણય કરવામા હંડો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે દાખલા તરીકે

$$૮ \times ૬ = ૪૮ \text{ છે}$$

$$\text{હવે, } ૮ = ૧૦ - ૨$$

$$૬ = ૧૦ - ૪$$

હવે, $(૧૦ - ૨)$ ને $(૧૦ - ૪)$ વડે ગુણીએ, તેમાં

$$૧૦ \times ૧૦ = ૧૦૦$$

$$૧૦ \times (-૪) = -૪૦$$

$$૧૦ \times (-૨) = -૨૦$$

હવે, $(-૨) \times (-૪)$ ને $+૮$ ગણવા જ જોઈએ, કારણ કે $(-૨) \times (-૪)$ ને (-૮) ની બરાબર મણીએ તો

$$(૧૦ - ૨) \times (૧૦ - ૪)$$

$$= ૧૦૦ - ૪૦ - ૨૦ - ૮,$$

$$= ૩૨ \text{ થાય}$$

પણ આપણે જાણીએ છીએ કે તે બન્નેનો ગુણુકાર ૪૮ છે. તેથી $(-૨) \times (-૪)$ ને $+૮$ ની બરાબર જ ગણવા જોઈએ, તેમ ન કરીએ તો અશક્ય પરિણામ આવે છે તેથી જે ઋણ સંખ્યાઓના ગુણુકારને ધન માનવો જોઈએ તે માન્યતા સ્વીકારવામા કોઈપણ પ્રકારનો દોષ રહેતો નથી એટલે હવે આપણે

$$(૧૦ - ૨) \times (૧૦ - ૪) = ૧૦૦ - ૪૦ - ૨૦ + ૮, \\ = ૪૮$$

ઋણસંખ્યાઓની આવી સ્પષ્ટ કલ્પના યુરોપ દેશમા ધણી લાખા કાળ સુધી થઈ શકી ન હતી આગળ વધીને ભાસ્કરાચાર્ય ત્રિપાત ચતુષ્પાત સમીકરણોના ઉદાહરણ આપે છે

કો રાશિક્ષિતશતીશ્રુણો રાશિવર્ગયુતો દ્વત ।

દ્વામ્યં તેનોનિતો રાશિવર્ગવર્ગોડ્યુત ભવેત્ ।

રૂપોર્મ વદ તં રાશિ વેન્સિ લોજક્રિયાં યદિ ॥

એક અઘાત રાશિને ૨૦૦ વડે ગુણવામા આવે છે અને તેમા તે રાશિનો વર્ગ ઉમેરવામા આવે છે આમ કરતા જે ફલ આવે છે તેને બે વડે ગુણવામા આવે છે, અને જે ફલ આવે તેને રાશિના વર્ગના વર્ગમાંથી બાદ કરવામા આવે છે આનું પરિણામ અધુત એટલે ૧૦૦૦૦ માથી એક બાદ કરતા જે સંખ્યા આવે તેની બરાબર થાય છે, તો તે રાશિ કેટલો હોવો જોઈએ ?

જુઓ જા ને ૨૦૦ વડે ગુણ્યા એટલા ૨૦૦ જા આવ્યા. તેમા જા^૨ ઉમેર્યા એટલે જા^૨ + ૨૦૦ જા થયા તેને બમણા કરતા ૨ જા^૨ + ૪૦૦ જા થયા. આને જા^૨ માથી બાદ કરવાના છે એટલે છેવટે અવ્યક્ત પક્ષ

જા^૨ — ૨ જા^૨ — ૪૦૦ જા ની બરાબર થયો. તેથી પ્રશ્ન છોડવા માટેનું સમીકરણ નીચે પ્રમાણે આવ્યું

જા^૨ — ૨ જા^૨ — ૪૦૦ જા = ૯૯૯૯ આમા બન્ને બાજુમા ૪ જા^૨ + ૪૦૦ જા + ૧ ઉમેરવાથી બન્ને બાજુઓનું મૂલ નીકળી શકશે

$$જા^૨ + ૨ જા^૨ + ૧ = ૪ જા^૨ + ૪૦૦ જા + ૧૦૦૦૦,$$

$$જા^૨ + ૧ = ૨ જા + ૧૦૦, અથવા — (૨ જા + ૧૦૦)$$

$$જા^૨ — ૨ જા = ૯૯, અથવા જા^૨ + ૨ જા + ૧૦૧ = ૦$$

$$પહેલામાથી જા = ૧૧, અથવા — ૯$$

બીજા સમીકરણના મૂલ વસ્તવિક નહીં આવે

અતુર્ધાત સમીકરણને છોડવામા ભાસ્કરાચાર્ય અટકળનો ઉપયોગ કરે છે આધુનિક સમયમા ચાતુર્ધાત સમીકરણનો પ્રશ્ન સપૂર્ણ રીતે છોડવામા આવ્યો છે તેથી ઉપર જણાવેલા સમીકરણને નિયમ-સર છોડવામા નીચેની પદ્ધતિ અતુસરવી પડશે

ધારો કે

$$જા^૨ — ૨ જા^૨ — ૪૦૦ જા — ૯૯૯૯ = ૦, એ સમીકરણ ની ડાબી બાજુ$$

(જા^૨ + ૨ ત જા + થ) (જા^૨ — ૨ ત જા + દ) ની બરાબર છે

આ બન્ને અવયવોનો ગુણકાર

$$જા^૨ + જા^૨ (થ + દ — ૪ ત) + ૨ જા ત (દ — થ) + થ દ, ની બરાબર થાય છે$$

સરખા ધાતવાળા અવ્યક્તોના ગુણને સરખાવતા

$$થ + દ = ૪ ત^૨ = - ૨ \quad \dots \quad (૧)$$

$$૨ ત (દ - થ) = - ૪૦૦, \quad \dots \quad (૨)$$

$$થ દ = - ૯૯૯૯ \quad \dots \quad (૩)$$

સમીકરણ (૧), (૨) અને (૩) માથી થ અને દ ને દૂર કરીએ તો ફક્ત ત અવ્યક્તવાળું સમીકરણ આવશે.

$$થ + દ = ૪ ત^૨ - ૨,$$

$$થ - દ = \frac{૪૦૦}{૨ત} = \frac{૨૦૦}{ત},$$

$$થ = ૨ ત^૨ - ૧ + \frac{૨૦૦}{ત}, \quad \dots \quad (૫)$$

$$દ = ૨ ત^૨ - ૧ - \frac{૨૦૦}{ત} \quad \dots \quad (૬)$$

તેથી, થ અને દ ના મૂલ્યોનો ગુણાકાર કરતા

$$(૨ ત^૨ - ૧ + \frac{૨૦૦}{ત}) (૨ ત^૨ - ૧ - \frac{૨૦૦}{ત})$$

$$= - ૯૯૯૯$$

$$(૨ ત^૨ - ૧)^૨ - \frac{૧૦૦૦૦}{ત^૨} = - ૯૯૯૯,$$

$$૪ ત^૪ - ૪ ત^૨ + ૧ - \frac{૧૦૦૦૦}{ત^૨} = - ૯૯૯૯,$$

$$૪ ત^૪ - ૪ ત^૨ + ૧૦૦૦૦ - \frac{૧૦૦૦૦}{ત^૨} = ૦,$$

$$૪ ત^૬ - ૪ ત^૪ + ૧૦૦૦૦ ત^૨ - ૧૦૦૦૦ = ૦;$$

$$ત^૬ - ત^૪ + ૨૫૦૦ ત^૨ - ૨૫૦૦ = ૦$$

આ સમીકરણમાં ત^૨ ને અવ્યક્ત ગણતા ત્રિઘાત સમીકરણ છે.

તેની ડાબી બાજુના અવયવ પાડતા

$$(ત^૨ - ૧) (ત^૨ + ૨૫૦૦) = ૦$$

$$\text{તેથી } ત^૨ = ૧,$$

$$\text{એટલે } ત = ૧, \text{ અથવા } -૧,$$

આમાંથી ત ની ગમે તે કિમ્મતનો ઉપયોગ કરીશું તોપણ એક જ પ્રકારના જવાબ આવશે

સમીકરણ (૫) અને (૬) મા ત = ૧ મુકીએ, તો

$$થ = ૨ - ૧ + ૧૦૦ = ૧૦૧$$

$$દ = ૨ - ૧ - ૧૦૦ = - ૯૯$$

તેથી આપેલું સમીકરણ નીચે પ્રમાણે થયું

$$(૬૪^૨ + ૨ ૬૪ + ૧૦૧) (૬૪^૨ - ૨૬૪ - ૯૯) = ૦,$$

તેથી, $ક્ષ^2 - ૨ ક્ષ - ૮૮ = ૦$, જેમાંથી $ક્ષ = ૧૧$,
અથવા ૯, અથવા $ક્ષ^2 + ૨ ક્ષ + ૧૦૧ = ૦$

શ્રીધરાચાર્યની રીત પ્રમાણે

$$ક્ષ^2 + ૨ ક્ષ + ૧૦૧ = ૦$$

એ સમીકરણને છોડીએ તો નીચે પ્રમાણે ક્રિયા કરવી પડશે

$$ક્ષ^2 + ૨ ક્ષ = - ૧૦૧,$$

$$૪ ક્ષ^2 + ૮ ક્ષ = - ૪૦૪,$$

$$૪ ક્ષ^2 + ૮ ક્ષ + ૪ = ૪ - ૪૦૪,$$

$$= - ૪૦૦$$

હવે સમીકરણની ડાબી બાજુનું મૂલ નીકળી શકે છે પણ જમણી બાજુમાં ઋણસંખ્યા છે. ઋણસંખ્યાનું મૂલ નીકળવું અશક્ય છે ધન સંખ્યાના મૂલ ધન અથવા ઋણ આવે એવું તો ભાસ્કરાચાર્યે સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે તેની જ સાથે ભાસ્કરાચાર્યે દર્શાવે છે કે ઋણ સંખ્યાનું મૂલ હોતું નથી, કારણ કે ઋણસંખ્યા કેમ પણ વાસ્તવિક સંખ્યાના વર્ગની બિરોબર નથી

કૃતિ સ્વર્ણયો, સ્વ સ્વમૂલે ધનર્ણે

ન મૂલં ક્ષયસ્વાસ્તિ તસ્યાકૃતિત્વાત્ ।

ધનસંખ્યા અને ઋણસંખ્યાનો વર્ગ ધનસંખ્યા છે ધન-સંખ્યાના બે મૂલ હોય છે, એક ધન અને એક ઋણ ઋણસંખ્યા કેમ પણ સંખ્યાના વર્ગની બિરોબર નથી, તેટલા માટે ઋણસંખ્યાનું મૂલ નીકળી શકતું નથી ઋણસંખ્યાનું મૂલ નીકળી શકે નહીં એટલું કહી શ્રીમાન્ ભાસ્કરાચાર્ય અટકી પડે છે પણ આધુનિક સમય-મા એ બન્ધનને તોડી નાખવામાં આવ્યું છે

ઋણસંખ્યાના મૂલને કાલ્પનિક સંખ્યા તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે આધુનિક સમયમાં ગણિતશાસ્ત્રમાં જે સઘળા વધારા થયા છે તે બધા કાલ્પનિક સંખ્યાના સ્વીકારને આભારી છે કાલ્પનિક સંખ્યાનો સ્વીકાર કર્યા પછી આપણે કહી શકીએ છીએ કે ગમે તે દિશાત સમીકરણના બે મૂલ હોય છે, એ બે મૂલ વાસ્તવિક હોય કે સરખા હોય કે કાલ્પનિક હોય કાલ્પનિક સંખ્યાના સ્વીકાર પછી જે સમીકરણ છોડતા હતા તેમાં નીચે પ્રમાણે ક્રિયા કરી શકાશે

$$૨ ક્ષ + ૨ = + \sqrt{- ૪૦૦} \text{ અથવા } - \sqrt{- ૪૦૦},$$

$$\text{તેથી } ક્ષ + ૧ = + \sqrt{- ૧૦૦}, \text{ અથવા } - \sqrt{- ૧૦૦}.$$

$$\text{જ્ઞ} + ૧ = ૧૦ \sqrt{-- ૧}, \text{ અથવા } -- ૧૦ \sqrt{-- ૧};$$

$$\text{જ્ઞ} = ૧૦ \sqrt{-- ૧} - ૧, \text{ અથવા } -- ૧૦ \sqrt{-- ૧} - ૧.$$

$$\text{તેથી, જ્ઞ} = -- ૧ + ૧૦ \sqrt{-- ૧}, \text{ અથવા } -- ૧ - ૧૦ \sqrt{-- ૧}.$$

કેાઇ પણ ધરાતલમા બે લઘ્ય અક્ષ લેવા અને તેમાના એક અક્ષ ઉપર વાસ્તવિક સંખ્યાઓ માપવી અને બીજા અક્ષ ઉપર કાલ્પનિક સંખ્યાઓ માપવી અને એવી રીતે ગમે તે સંખ્યાને ધરાતલમા દર્શાવવી સંખ્યાને તેના પુરેપુરા સામાન્ય સ્વરૂપમા લક્ષ્યે તો તે સંખ્યામા વાસ્તવિક તેમજ કાલ્પનિક ભાગ હોઇ શકે. સંખ્યાનું સામાન્યમા સામાન્ય સ્વરૂપ જ્ઞ + હ $\sqrt{-- ૧}$ એવુ છે આમા જ્ઞ વાસ્તવિક છે, હ પણ વાસ્તવિક છે, પરંતુ હ $\sqrt{-- ૧}$ અવાસ્તવિક છે આવી સંખ્યાને મિશ્રસંખ્યા કહે છે મિશ્રસંખ્યાની કલ્પના દાખલ કર્યા બાદ અર્વાચીન ગણિતશાસ્ત્રની શરૂઆત થાય છે હવે વાસ્તવિક સંખ્યાઓમા પણ બે વિભાગ છે ધનસંખ્યાનુ મૂલ નીકળી શકે એવુ ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે

પણ કેટલીક ધનસંખ્યાઓનુ મૂલ એકદમ નીકળી શકે છે, બ્યારે કેટલીક ધનસંખ્યાઓનુ મૂલ એકદમ નીકળી શકતું નથી દાખલા તરીકે, ૩૬ નુ મૂલ તુરત નીકળે છે ૩૬ નુ મૂલ ૬ આવે છે, પણ ૬ નુ મૂલ કાઢવુ હોય તો લાખી ગણતરી કરવા છતાં ચોક્કસ મૂલ નીકળતું નથી. વાસ્તવિક સંખ્યાઓમા દેખાતા આ ભેદને ભાસ્કરાચાર્યે સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યો છે અને ૬ ના મૂલ જેવી સંખ્યાઓને કરણી સંખ્યાઓ તરીકે પોતાની ગણતરીમા દાખલ કરી છે દાખલા તરીકે તેવી સંખ્યાઓને કરણી સંખ્યાઓ એવુ નામ આપ્યુ છે કરણી સંખ્યાઓના સરવાળા, બાદબાકી, વર્ગમૂળ વિગેરે ક્રિયાઓ ભાસ્કરાચાર્યે સપૂર્ણ રીતે દર્શાવી છે.

કેટલીક કરણી સંખ્યાઓ સમ્મતીય હોય છે અને કેટલીક કરણી સંખ્યાઓ વિન્નતીય હોય છે સમ્મતીય કરણીઓનો સરવાળો કે બાદબાકી થઈ શકે અને વિન્નતીય કરણીઓને એક બીજાની સાથે જ મુકવી પડશે દાખલા તરીકે,

$$\sqrt{૧૮} \text{ અને } \sqrt{૨},$$

આ બે કરણી સમ્મતીય છે, અને

$\sqrt{૫}$ અને $\sqrt{૩}$,

એ બે કરણી વિઘ્નતીય છે.

વિઘ્નતીય કરણીના સરવાળા અથવા બાદબાકીમાં $\sqrt{૫} + \sqrt{૩}$, અથવા $\sqrt{૩}$ એમ છુટુ છુટુ લખવું પડશે. સંજ્ઞાતીય કરણીનો યોગ અથવા વિયોગ કરવા માટે ભારકરાચાર્ય નીચેનું મૂત્ર આપે છે

યોગં કરણયોર્મહતી પ્રકલ્પ્ય

વધસ્ય મૂલં દ્વિગુણં લઘુ ચ ।

યોગાન્તરે રૂપવદેતયોસ્તો

વર્ગેણ વર્ગ ગુણયેદ્ભજેચ્ચ ॥

લઘ્વ્યા હતાયાસ્તુ પદ, મહત્યા

સૈક નિરેક સ્વદત લઘુર્ધનં ।

યોગાન્તરે સ્ત કમશસ્તયોર્વા

પૃથક્ સ્થિતિ સ્યાદિ નાસ્તિ મૂલમ્ ॥

બે કરણી સંખ્યાઓનો સરવાળો કે બાદબાકી કરવી હોય તો તે સંખ્યાઓના વ્યક્ત ભાગનો સરવાળો કરવો અને તેને મહત્તી એવી સંખ્યા આપવી અને તેમના ગુણાકારના મૂલના બમણાને લઘુ એવી સંખ્યા આપવી હવે મહત્તી અને લઘુનો સરવાળો કે બાદબાકી વ્યક્ત સંખ્યા પ્રમાણે કરવી. જે જવાબ આવે તેની પાછળ કરણીનું ચિહ્ન મુકતા કરણીઓનો સરવાળો કે બાદબાકી આવશે.

$\sqrt{૧૮} + \sqrt{૨}$ શોધવા હોય તો

$૧૮ + ૨ = ૨૦$, આને મહત્તી કહીશું

$૧૮ \times ૨ = ૩૬$

હવે, ૩૬ ના મૂલ ૬ ના બમણા એટલે ૧૨ ને લઘુ કહીશું.

મહત્તી અને લઘુનો સરવાળો $૨૦ + ૧૨ = ૩૨$ થયો. તેથી,

$\sqrt{૧૮} + \sqrt{૨} = \sqrt{૩૨}$ મહત્તી અને લઘુની બાદબાકી $૨૦ - ૧૨ = ૮$ થઈ તેથી, $\sqrt{૧૮} - \sqrt{૨} = \sqrt{૮}$

હવે લઘુસંખ્યા કાઢતી વખતે કરણીની વ્યક્ત સંખ્યાઓના ગુણાકારનું મૂલ નીકળવું જોઈએ જે મૂલ નીકળે તો આપેલી કરણી સંખ્યાઓ સંજ્ઞાતીય છે અને મૂલ ન નીકળે તો આપેલી કરણી સંખ્યાઓ વિઘ્નતીય છે. મૂલ નીકળી શકે તો જ ઉપર પ્રમાણે સર-

વાળો અથવા બાદબાકી થઈ શકે. મૂલ ન નીકળે તો સંખ્યાઓને છુટી મુકવી પડશે.

આ નિયમને આધુનિક દૃષ્ટિથી જોઈશું તો સ્પષ્ટ રીતે જણાશે કે

$$\sqrt{ક્ષ} + \sqrt{હ} = \sqrt{ક્ષ + હ + ૨\sqrt{ક્ષહ}}, \text{ અથવા}$$

$$\sqrt{ક્ષ} - \sqrt{હ} = \sqrt{ક્ષ + હ - ૨\sqrt{ક્ષહ}}. \text{ આમા}$$

જણાશે કે ક્ષ + હ ને ભાસ્કરાચાર્ય મહત્તી કહે છે અને $૨\sqrt{ક્ષહ}$ ને ભાસ્કરાચાર્ય લઘુ કહે છે આથી અ + $\sqrt{આ}$ નું વર્ગમૂલ કાઢવાનો નિયમ શોધી કઢાશે.

અ + $\sqrt{આ}$ નું સ્વરૂપ ક્ષ + હ + $૨\sqrt{ક્ષહ}$ ના જેવું હોવું જોઈએ.

તેથી અ = ક્ષ + હ,

$$\sqrt{આ} = ૨\sqrt{ક્ષહ},$$

$$આ = ૪ ક્ષહ$$

$$અ^૨ = ક્ષ^૨ + હ^૨ + ૨ ક્ષહ,$$

$$આ = ૪ ક્ષહ,$$

$$અ^૨ - આ = ક્ષ^૨ + હ^૨ - ૨ ક્ષહ,$$

$$ક્ષ - હ = \sqrt{અ^૨ - આ},$$

$$૨ ક્ષ = અ + \sqrt{અ^૨ - આ},$$

$$૨ હ = અ - \sqrt{અ^૨ - આ},$$

$$\text{તેથી, ક્ષ} = \frac{અ + \sqrt{અ^૨ - આ}}{૨},$$

$$હ = \frac{અ - \sqrt{અ^૨ - આ}}{૨}$$

આ પ્રમાણે, અ + $\sqrt{આ}$ નું મૂલ

$$\frac{\sqrt{અ} + \sqrt{અ^૨ - આ}}{૨} + \frac{\sqrt{અ} - \sqrt{અ^૨ - આ}}{૨} \text{ થયું.}$$

આવી રીતે કરણીના વર્ગમૂલનો પ્રશ્ન પણ ભાસ્કરાચાર્ય સ્પષ્ટ રીતે ઉકેલ્યો છે.

હવે કરણી સંખ્યાઓના સરવાળા તેમજ બાદબાકીના વિષયમા જે ખીણ રીતિ ભાસ્કરાચાર્ય આપેલી છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ.

જે કરણીમાથી જે મોટો કરણી હોય તેની વ્યક્ત સખ્યાને નાના કરણીની વ્યક્ત સખ્યા વડે ભાગવે અને જે ૧૬ આવે તેનું મૂલ કાઢવું જે સરવાળો કરવો હોય તો તે મૂલમા ૧ ઉમેરવો અને જે બાદબાકી કરવી હોય તો તે મૂલમાથી ૧ બાદ કરવો તેમ કરતા જે પરિણામ આવે તેનો વર્ગ કરવો, અને જે વર્ગ આવે તેને નાના કરણીની વ્યક્ત સખ્યા વડે ગુણવો આ પ્રમાણે કરવાથી કરણી સખ્યાઓનો સરવાળો અથવા બાદબાકી આવશે

જુઓ આપણે $\sqrt{૨૪} + \sqrt{૫૪}$ નું મૂલ કાઢવું છે આમા $\sqrt{૫૪}$ મોટો કરણી છે અને $\sqrt{૨૪}$ નાનો કરણી છે. હવે આપણે ૫૪ ને ૨૪ વડે ભાગવા, $\frac{૫૪}{૨૪} = \frac{૩}{૨}$ એ પ્રમાણે ભાગાકાર આવ્યો હવે જે ભાગાકાર આવે તેનું મૂલ નીકળતું જ જોઈએ જે મૂલ નીકળે તો જ આપેલા બન્ને કરણીઓ સખ્યાતીય છે જે મૂલ ન નીકળે તો આપેલા બન્ને કરણીઓ વિખ્યાતીય છે આપણા ઉદાહરણમા $\frac{૩}{૨}$ નું મૂલ નીકળે છે $\frac{૩}{૨}$ નું મૂલ $\frac{૩}{૨}$ એ પ્રમાણે આવ્યું હવે $\frac{૩}{૨} + ૧ = \frac{૫}{૨}$ થયા હવે $\frac{૩}{૨} \times \frac{૩}{૨} = \frac{૯}{૪}$ એ પ્રમાણે વર્ગ થયો તે વર્ગને નાના કરણીની વ્યક્ત સખ્યા વડે ગુણવો જોઈએ

$$\frac{૯}{૪} \times ૨૪ = ૨૫ \times ૬ = ૧૫૦,$$

$$\text{એટલે } \sqrt{૫૪} + \sqrt{૨૪} = \sqrt{૧૫૦} \quad \sqrt{૨૪} = \sqrt{૧૫૦}$$

જે $\sqrt{૫૪}$ માથી $\sqrt{૨૪}$ બાદ કરવાના હોત તો $\frac{૩}{૨}$ માથી ૧ બાદ કરવો પડત, એટલે, $\frac{૩}{૨} - ૧ = \frac{૧}{૨}$ આવત હવે $\frac{૧}{૨} \times \frac{૧}{૨} = \frac{૧}{૪}$ એ પ્રમાણે વર્ગ થાત $\frac{૧}{૪}$ ને નાના કરણીની વ્યક્ત સખ્યા વડે ગુણતા $\frac{૧}{૪} \times ૨૪ = ૬$ આવ્યા એટલે $\sqrt{૫૪} - \sqrt{૨૪} = \sqrt{૬}$

આવી રીતે કરણી સખ્યાઓના સબધમા પ્રાચીન ગણિત શાસ્ત્રીઓએ ઊંડું સંશોધન કર્યું હતું

આધુનિક સમયમા ઘણી નાની સખ્યાઓ, જેને આપણે શૂન્ય કહીશું, તેના વિષયમા ઘણી પ્રગતિ થયેલી છે શૂન્યના સબધમા મુખ્ય નિયમો જે ભાસ્કરાચાર્યે આપેલા છે તે આપણે તપાસીશું

યોગે ચંદ્ર ક્ષેપસમ

વર્ગાદૌ ચંદ્ર ચંદ્રમાજિતો રાશિ ।

ચંદ્ર- સ્યાત્ ચંદ્રગુણ ચંદ્ર

ચંદ્રગુણચિન્ત્યશ્ચ શેષવિધૌ ॥

કોઇ સખ્યામા શૂન્ય ઉમેરીએ તો તે સખ્યા જેટલોજ સર-
વાળો આવે છે. તેવીજ રીતે કોઇ સખ્યામાથી શૂન્ય બાદ કરીએ
તો પણ તે સખ્યા જેટલોજ જવાબ આવે છે શૂન્યનો વર્ગ કરીએ
તો પણ શૂન્ય રહે છે અને શૂન્યનો વન કરીએ તો પણ શૂન્ય આવે
છે કોઇપણ રાશિને શૂન્ય વડે ભાગીએ તો ખહર રાશિ, એટલે,
અનન્ત રાશિ થાય છે કોઇપણ સખ્યાને શૂન્ય વડે ગુણીએ તો
ગુણાકાર શૂન્ય બરાબર આવે છે

આ નિયમો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાશે.

$$ક + ૦ = ક$$

$$ક - ૦ = ક$$

$$ક \times ૦ = ૦$$

જેના હારમા શૂન્ય હોય છે તે રાશિને ભાસ્કરાચાર્ય ખહર,
અથવા, અનન્ત રાશિ કહે છે. ખહર રાશિમા ખીજે કોઇ જ્ઞાત
રાશિ ઉમેરવાથી અથવા બાદ કરવાથી કશો ફેરફાર થતો નથી. જેમકે

$$\frac{ક}{૦} + ૫ = \frac{ક + ૫ \times ૦}{૦},$$

$$= \frac{ક + ૦}{૦} = \frac{ક}{૦}$$

$$\text{તેવીજ રીતે } \frac{ક}{૦} - ૫ = \frac{ક - ૫ \times ૦}{૦} = \frac{ક}{૦}$$

અર્થાત, ખહર રાશિમા કોઇ જ્ઞાત રાશિ ઉમેરીએ અથવા
તેમાથી કોઇ જ્ઞાત રાશિ બાદ કરીએ, તો પણ ખહર રાશિ અવિકૃત
રહે છે આ વિચારને ભાસ્કરાચાર્ય ધણા જ સુંદર શબ્દોમા રજુ
કરેલો છે

अस्मिन् विकार खहरे न राशा-

वपि प्रचिष्टेष्वपि निःसृतेषु ।

बहुष्वपि स्याल्लयसृष्टिकालेऽ-

नन्तेऽच्युते भूतगणेषु यन्नत् ॥

જેવી રીતે પ્રલય વખતે અનન્ત, અચ્યુત ભગવાનમા અનેક
ભૂત પ્રાણીઓ લય પામે છે અને સૃષ્ટિ સમયે અનન્ત ભગવાનમાથી
અનેક ભૂત પ્રાણીઓ છુટા પડે છે, તો પણ અનન્ત, અચ્યુત, ભગ-
વાનમા કશો ફેરફાર થતો નથી, તેવી જ રીતે ખહર રાશિમા કોઇ
પણ રાશિ ઉમેરીએ અથવા તેમાથી કોઇ પણ રાશિ બાદ કરીએ
તોપણ તે ખહર રાશિમા કશો વિકાર થતો નથી. આ પ્રમાણે ખહર

રાશિના સંબંધમાં ભાસ્કરાચાર્યે સ્પષ્ટ નિવેદન કરેલું છે. પણ કોઈ રાશિને શૂન્ય વડે ગુણીએ અને શૂન્ય વડે ભાગીએ, તો તે રાશિ હતા તેટલો ને તેટલો રહે છે એવું જે ભાસ્કરાચાર્યે કહેલું તે બૂલ્ક બરેલું છે આધુનિક સમયમાં શૂન્યલઘ્વિ અને શૂન્યયુતિના શાસ્ત્રો નિર્માણ થયા છે તેનો આધાર ૦ નું મૂલ્ય કાઢવા ઉપર રાખે છે. ભાસ્કરાચાર્યે તો ૦ ને ૧ ની બરાબર ગણે છે

શૂન્યે ગુણકે જાતે

સં દારશ્ચેત્ પુનસ્તદા રાશિઃ ।

અવિકૃત યથ જ્ઞેય-

સ્તથૈવ સ્વેનોનિત સ્યુત ॥

કોઈ રાશિને શૂન્ય વડે ગુણીએ અને શૂન્ય વડે ભાગીએ તો તે રાશિમાં કરો વિકાર થતો નથી અર્થાત્, ભાસ્કરાચાર્યના કહેવા મુજબ

$$\frac{ક \times ૦}{૦} = ક,$$

એટલે ૦ નું મૂલ્ય હમેશા ૧ ની બરાબર છે

આ માન્યતામાં રહેલી બૂલ્ક આપણે સ્વીકારવી જ પડશે ધારો

આપણે $\frac{ક્ષ^2 - ૧}{ક્ષ - ૧}$ નું મૂલ્ય, જ્યારે $ક્ષ = ૧$ હોય, ત્યારે કાઢવું છે

આપેલા બિન્નના અંશમાં $ક્ષ = ૧$ મુકીએ, તો અશ્વ શૂન્ય બરાબર થાય છે તેવી જ રીતે હારમાં $ક્ષ = ૧$ મુકીએ તો હાર પણ શૂન્યની બરાબર થાય છે, તેથી જ્યારે $ક્ષ = ૧$ હોય, ત્યારે $\frac{ક્ષ^2 - ૧}{ક્ષ - ૧}$ નું સ્વરૂપ ૦ જેવું થાય છે

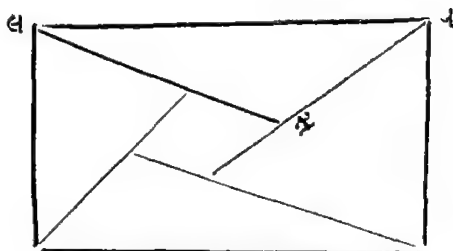
ભાસ્કરાચાર્યની માન્યતા મુજબ આને આપણે ૧ ની બરાબર ગણવું જોઈએ, પણ વધુ તપાસ કરતા જણાશે કે જ્યારે $ક્ષ = ૧$ મુકવામાં આવે ત્યારે $\frac{ક્ષ^2 - ૧}{ક્ષ - ૧}$ નું મૂલ્ય એકની બરાબર નથી એવું તુરત સમજાશે

ધારો કે આપણે $ક્ષ = ૧$ મુકવાને બદલે $ક્ષ = ૧ + ૬$ મુકીએ અને નિશ્ચય કરીએ કે ૬ ની કિમ્મત ધણીજ નાની છે. આપણે કલ્પના કરી શકીએ એવી નાનામાં નાની વસ્તુ કરતા આપણે ૬ ને નાનો બનાવવાનો છે.

$$\begin{aligned} \text{હવે, } \frac{\text{ક્ષ}^2 - ૧}{\text{ક્ષ} - ૧} &= \frac{(\text{હ} + ૧)^2 - ૧}{(\text{હ} + ૧) - ૧} = \frac{\text{હ}^2 + ૨\text{હ} + ૧ - ૧}{\text{હ}} \\ &= \text{હ} + ૨ = ૨ + \text{હ} \end{aligned}$$

તેથી જ્યારે હ ને ખુબ નાનો કરવામા આવે ત્યારે અંતે $\frac{\text{ક્ષ}^2-૧}{\text{ક્ષ}-૧}$ ની કિંમત ૨ ની બરોબર થશે જેમ જેમ હ ને નાનો કરતા જઈશુ, તેમ તેમ ક્ષ અને ૧ વચ્ચેનું અંતર ઓછું થતું જશે અને તેવીજ રીતે $\frac{\text{ક્ષ}^2-૧}{\text{ક્ષ}-૧}$ અને ૨ વચ્ચેનું અંતર ઓછું ને ઓછું થતું જશે.

આ પ્રમાણે સપ્તાઓની કલ્પનામા પ્રાચીન ભારતવાસીઓએ કરેલી પ્રગતિનો વિચાર કર્યા પછી ભૂમિતિમા જે જે શોધખોળો ભારત ભૂમિમા સ્વતન્ત્ર રીતે થઇ હતી તેનો આપણે વિચાર કરીશુ વેદોના સમયથી ભૂમિતિમા શોધખોળ થયેલી છે યજ્ઞની વેદિઓ બનાવવા માટે ભૂમિતિના નિયમોની જરૂર પડતી પ્રાચીન સમયની ભૂમિતિનો યજ્ઞના ક્રિયા કાણ્ડ સાથે સમ્બન્ધ છે પ્રાચીન ભૂમિતિના દર્શન શુદ્ધ સૂત્રમા થાય છે એટલું અમે જણાવીશુ કે ભારત વર્ષમા ભૂમિતિ અને બીજગણિતને વિખૂટા પાડવામા નથી આવ્યા ભૂમિતિમા પણ જોઈએ ત્યા બીજ ગણિતનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે ગ્રીક ભૂમિતિમા ગણતરીને સ્થાન આપવામા નહોતું આવતું ભૂમિતિ અને ગણિત એવા વિખૂટા પાડવામા આવ્યા હતા કે એકનો બીજમા પ્રવેશ થઇ શકેજ નહીં આવી સકુચિત રૂઢિની અસર ઠેઠ અર્વાચીન વખત સુધી યુરોપમા ગહી હતી શુદ્ધ ભૂમિતિના પ્રશ્નોમા બીજ ગણિતનો ઉપયોગ ન કરવો એવી માન્યતા અત્યાર સુધી પ્રચલિત હતી આધુનિક સમયમા ઐજિક ભૂમિતિમા અસાધારણ પ્રગતિ થયા બાદ આ સાકડા વિચારોને છોડી દેવામા આવ્યા છે ભારતવાસીઓ તો ભૂમિતિમા બીજ ગણિતનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે દાખલા તરીકે, કોષ્ટપણ સમકોણ ત્રિભુજના કર્ણનો વર્ગ સમકોણની પાસેની બાજુઓના વર્ગના યોગની બરોબર છે આ સિદ્ધાન્તને સાબીત કરવામા જે પદ્ધતિ સ્વીકારવામા આવી છે તે પદ્ધતિમા બીજ ગણિતનો છુટથી ઉપયોગ થયેલો છે,

લસવ ત્રિભુજમાં સ ખુણો સમ છે સ ખુણાની સામેની બાજુ કર્ણ છે કર્ણ ઉપર જે વર્ગ કાઢવામાં આવે તેમાંથી આપેલા ત્રિભુજ જેવડા ચાર ત્રિભુજો કાઢી નાખીએ તો એક સમચતુર્ભુજ બાકી રહે છે હવે ધારો કે લસવ બાજુ કની બરાબર છે અને તેવીજ રીતે લસવ બાજુ ખની બરાબર અને સવ બાજુ ગની બરાબર છે હવે આકૃતિમાંથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કના વર્ગમાં આપેલા ત્રિભુજ જેવડા ચાર ત્રિભુજ અને (ખ-ગ) નો વર્ગ સમાઈ જાય છે

$$\text{એટલે } ક^2 = ૪ \left(\frac{૧}{૪} ખ ગ \right) + (ખ-ગ)^2$$

$$ક^2 = ૨ ખ ગ + ખ^2 - ૨ ખ ગ + ગ^2$$

$$\text{તેથી } ક^2 = ખ^2 + ગ^2$$

આ સિદ્ધાન્તને આપણે પીથાગોરસના સિદ્ધાન્ત તરીકે ઓળખીએ છીએ

ત્રિકોણનું પૃષ્ઠ ૧૭ અને વૃત્તાન્તર્ગત ચતુષ્કોણનું ક્ષેત્રફળ પણ બ્રહ્મગુપ્તે ધસ્ટીસનના પાંચમા સેકાના સુમારમાં આપેલું છે આ વિષયના નિયમો બાસ્કરાચાર્યે નીચેના સૂત્રોમાં ગુંથ્યા છે

સર્વદોર્યુતિદલં ચતુ સ્થિતં

બાહુભિર્ધિરઘ્ઠિતં ચ તદ્વતે ।

મૂલમસ્ફુટફલ ચતુર્ભુજે

સ્પષ્ટમેવમુદિતં ત્રિબાહુકે ॥

ચતુર્ભુજના ચારે ભુજના યોગને અડધો કરવો. તેને ચાર સ્થલમાં રાખવો અને તે દરેકમાંથી અતુકમે ચારે ભુજની લંબાઈ બાહુ કરવી એમ કરતા જે ચાર ફલ આવે તેનો ગુણાકાર કરી જે

આવે તેનું વર્ગ મૂલ કરવું આમ કરવાથી ચતુર્ભુજના અસ્કુટ ૧૯ આવશે પણ ત્રિભુજના સ્કુટ ૧૯ આવશે

ગમે તે ચતુર્ભુજ લઈએ તો ૧૯ અસ્કુટ છે પણ વૃત્તાન્ત-ગત ચતુર્ભુજ લઈએ તો ૧૯ સ્કુટ છે આધુનિક સમયમાં પણ વૃત્તાન્તગત ચતુર્ભુજ માટે આજ નિયમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ધારે કે જે ચતુર્ભુજને વૃત્તાની અદર મુકી શકાય એવો હોય તેવા ચતુર્ભુજની ચારે બાજુઓની લંબાઈ ક, ખ, ગ, વ છે આપણે ફે (ક + ખ + ગ + વ) ને માટે સ મુકીશું. નિયમ મુજબ આવા ચતુર્ભુજનું ક્ષેત્રફળ

$\sqrt{(સ-ક)(સ-ખ)(સ-ગ)(સ-વ)}$ થયું તેવીજ રીતે કોઈ ત્રિભુજની ત્રણે બાજુઓ ક, ખ, ગ હોય તો ક્ષેત્ર ફળ

$\sqrt{સ(સ-ક)(સ-ખ)(સ-ગ)}$ થાય વૃત્તાની અદર કાઢેલા ત્રિભુજ, ચતુર્ભુજ, પચ્ચભુજ, ષડ્ભુજ વિગેરેની બાજુની લંબાઈ વેદિઓ બનાવવામાં ઉપયોગી હોવાથી શોધી કાઢવામાં આવી છે આ કોણક ઘણું ઉપયોગી છે અને તે ઉપરથી કેટલાક કોણોનો ન્યાર્ધ શોધી કાઢવામાં પ્રયત્ન થયેલો એવું સ્પષ્ટ જણાય છે વૃત્તમાં કાઢેલા ત્રિભુજથી નવભુજ સુધીના ભુજની લંબાઈ નીચેના સૂત્રોમાં ભાસ્કરાચાર્યે આપેલી છે

ત્રિઋચક્ષ્માગ્નિનમઃચન્દ્રૈસ્ (૧૦૩૯૨૩)

ત્રિબાળાષ્ટયુગાષ્ટભિ । (૮૪૮૫૩)

વેદાગ્નિબાળસ્વાશ્વૈશ્વ । (૭૦૫૩૪)

સ્વસ્વામ્રાગ્રસૈ ક્રમાત્ ॥ (૬૦૦૦૦)

બાળેષુનસ્વબાળૈશ્વ (૫૨૦૫૫)

ત્રિવિનન્દેષુસાગરૈ ॥ (૪૫૯૨૨)

કુરામદશવેદૈશ્વ (૪૧૦૩૧)

વૃત્તવ્યાસે સમાહતે ॥

સ્વસ્વામ્રાર્ક (૧૨૦૦૦૦) સમ્બહે

લભ્યન્તે ક્રમશઃ ભુજાં ।

વૃત્તાન્તસ્ત્રયસંપૂર્વાળા

નવાસ્ત્રાન્તં પૃથક્ પૃથક્ ॥

કોઈ પણ વર્તુલનો વ્યાસ વ હોય તો વને પરિધિના ગમે તે બિન્દુએ સમઘુખીભૂત કોણ ના જ્યાર્ધ વડે ગુણવાથી જ્ઞાન્તર્ગત સમકોણ સમભુજ બહુકોણના ભુજની લંબાઈ આવે છે એટલે ઉપરના સૂત્રોમા ૬૦° , ૪૫° , ૩૦° (૧૮૦)°, (૨૨૫)°, (૨૭૦)° નો જ્યાર્ધ આપેલો છે એવું કહીએ તો ચાલે આમા ૬૦° , ૪૫° અને ૩૦° નો જ્યાર્ધ યરોબર આપેલો છે બીજામા જે ફેરફાર છે તે બતાવીશું ખરા મૂલ્ય નીચે પ્રમાણે છે

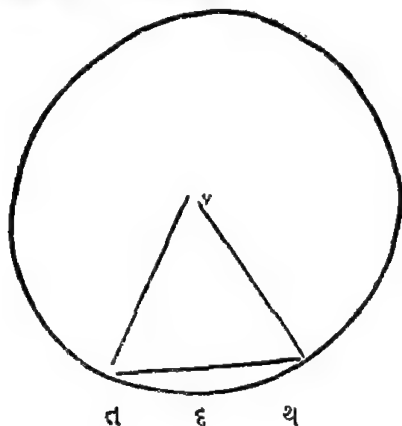
$$\text{જ્યાર્ધ } \left(\frac{૧૮૦}{૭} \right) = \frac{૫૨૦૬૬}{૧૨૦૦૦૦}$$

$$\text{જ્યાર્ધ } \left(૨૨\frac{૧}{૨} \right) = \frac{૪૫૯૨૨}{૧૨૦૦૦૦}$$

$$\text{જ્યાર્ધ } (૨૦^\circ) = \frac{૪૧૦૪૨}{૧૨૦૦૦૦}$$

જ્યારે તેમને માટે ભારકરાચાચે આપેલા મૂલ્ય અનુક્રમે $\frac{૫૨૦૫૫}{૧૨૦૦૦૦}$, $\frac{૪૫૯૨૨}{૧૨૦૦૦૦}$ અને $\frac{૪૧૦૩૧}{૧૨૦૦૦૦}$ છે

આ ઉપરથી જણાશે કે સમભુજ અને નવભુજની બાબત કાઠવામા થોડી ચુક છે. જ્યાં આપેલા કોણના અડધાનું જ્યાર્ધ કાઠવાનું હોય છે ત્યાં ભુલ હોતી નથી અમુક ભુજની સખ્યાવાળા સમબહુભુજની બાબતની લંબાઈ ઉપરથી તેનાથી ખમણા ભુજવાળા સમબહુભુજની બાબતની લંબાઈ કાઠવા માટે પ્રાચીન ભારતવાસીઓ કંને ઘણો સુંદર નિયમ હતો

$$તદ = \sqrt{૨ - \sqrt{૪ - તથ^૨}}$$

આ નિયમમા વ્યાસાર્ધની કિમ્મત એક છે તથા બાબુનો પરિધિ ખાસે સમ્મુખીભૂત ખુણો ક્ષ હોય તો

$$\begin{aligned} તથ &= ૨ \times જ્યા ક્ષ \\ ૪ - તથ^૨ &= ૪ - ૪ જ્યા^૨ ક્ષ \\ &= ૪ કોજ્યા^૨ ક્ષ \end{aligned}$$

$$\sqrt{૪ - તથ^૨} = ૨ કોજ્યા ક્ષ$$

$$\sqrt{૨ - \sqrt{૪ - તથ^૨}} = \sqrt{૨ - ૨ કો જ્યા ક્ષ}$$

$$હવે ૧ - કોજ્યા ક્ષ = ૨ જ્યા^૨ (કુ)$$

$$૨ - ૨ કો જ્યા ક્ષ = ૪ જ્યા^૨ (કુ)$$

$$૨ જ્યા (કુ) = \sqrt{૨ - ૨ કો જ્યા ક્ષ}$$

$$પણ તદ = ૨ જ્યા (કુ)$$

$$એટલે તદ = \sqrt{૨ - \sqrt{૪ - તથ^૨}}$$

આ ઉપરથી સમજશે કે ૬૦°, ૪૫°, ૩૦°, (૨૨ $\frac{૩}{૪}$)° વિજેરેના જ્યાર્ધની ગણતરીમા ભાસ્કરાચાર્યની લગારે ભુલ નથી ખીજી ગુણતરી અટકળથી કરેલી હોવાને લીધે થોડી ચુક જણાય છે

હવે ૫ ભુજની બાબુ વ્યાસાર્ધની એટલે ત્રિજ્યાની બરાબર છે આ ઉપરથી દાદશ ભુજની બાબુની કિમ્મત તુરત નીકળશે.

$$\sqrt{૨ - \sqrt{૪ - ૧}} એટલે \sqrt{૨ - \sqrt{૩}}$$

આ ઉપરથી સમજશે કે

$$૨ જ્યા ૧૫° = \sqrt{૨ - \sqrt{૩}}$$

$$એટલે ૨ જ્યા ૧૫° = \sqrt{\frac{૩}{૨}} = \sqrt{\frac{૩}{૨}} = \frac{\sqrt{૩ - ૧}}{\sqrt{૨}}$$

$$તેથી જ્યા ૧૫° = \frac{\sqrt{૩ - ૧}}{૨ \sqrt{૨}}$$

આ નિયમનો વારવાર ઉપયોગ કરી (૩૩ $\frac{૩}{૪}$)° ના જ્યાર્ધની કિમ્મત શોધી કાઢવામા આવી છે આગળ વધી ૩૮૪ ભુજવાળા બહુભુજની બાબુની લખ્યાઈ શોધવામા આવી છે અને વૃત્તના

પરિધિનું મૂલ્ય કાઢવામાં આવ્યું છે, વૃત્તના પરિધિ અને વ્યાસ વચ્ચેના ગુણોત્તરના શોધનમાં પ્રાચીન સમયથી અસંખ્ય ગણિત શાસ્ત્રીઓએ પરિશ્રમ કર્યો છે, આર્થભટ્ટે આ ગુણોત્તરનું મૂલ્ય $\frac{3627}{1240}$ એ પ્રમાણે આપ્યું છે

ભાસ્કરનું સૂત્ર નીચે પ્રમાણે છે

વ્યાસે મનન્દામિહતે વિમલે

સ્વબાળસૂર્યે પરિધિ સ સૂક્ષ્મ ।

દ્વાવિંશતિષ્ઠે વિહતેષ્ઠ ચૈલૈ.

સ્થૂલોઽથવા સ્યાદ્વ્યવહારયોગ્ય ॥

વ્યાસને ૩૬૨૭ વડે ગુણી ૧૨૫૦ વડે ભાગવાથી સૂક્ષ્મપરિધિ આવે છે અને વ્યાસને ૨૨ વડે 'મુણી ૭ વડે ભાગવાથી સ્થૂલ પરિધિ આવે છે અર્થાત્

$$\frac{\text{પરિધિ}}{\text{વ્યાસ}} = \frac{3627}{1240} = 3.1496,$$

આ સૂક્ષ્મ મૂલ્ય છે અને

$$\frac{\text{પરિધિ}}{\text{વ્યાસ}} = \frac{22}{7} \text{ એ સ્થૂલમૂલ્ય છે અને વ્યવહારમાં}$$

ઝડપથી ગણતરી કરતી વખતે વપરાય છે

ભારતવાસીઓની ખરી કીર્તિ તો અનિશ્ચિત સમીકરણોના શોધનમાં છે, દાખલા તરીકે

$$23 \text{ હ} + 12 = 34 \text{ હ},$$

આ સમીકરણનું પૂર્ણાંકમાં શોધન કરવું હોય ત્યારે જે નિયમોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે તે બધા પ્રાચીન ભારતવાસીઓએ શોધી કાઢ્યા છે આ વિષય ઘણો ગહન છે, તેનું સંપૂર્ણ વિવેચન કરતા લખાણ ઘણું થઇ જાય તેથી ફક્ત ઉપર બતાવેલા સમીકરણને હોડવામાં કેવી પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે તેનો દુકામાં નિર્દેશ કરીશું

$$\frac{34 \text{ હ} - 12}{23} = \text{હ} = \text{હ} + \frac{12 \text{ હ} - 12}{23}. \text{ હવે}$$

$$\frac{૧૨ હ - ૧૨}{૨૩} = ક$$

$$\frac{૨૩ ક + ૧૨}{૧૨} = હ = ક + \frac{૧૧ ક + ૧૨}{૧૨}$$

$$\frac{૧૧ ક + ૧૨}{૧૨} = ख$$

$$\frac{૧૨ ख - ૧૨}{૧૧} = ક = ख + \frac{ख - ૧૨}{૧૧} \text{ . તેથી } \frac{ख - ૧૨}{૧૧} = ગ$$

$$૧૧ ગ + ૧૨ = ख$$

$$હવે ધારો કે ગ = ૧$$

$$ख = ૨૩$$

$$ક = \frac{૧૨ \times ૨૩ - ૧૨}{૧૧} = \frac{૧૨ \times ૨૨}{૧૧} = ૨૪$$

$$હ = \frac{૨૩ \times ૨૪ + ૧૨}{૧૨} = ૪૭$$

$$ક્ષ = \frac{૩૫ \times ૪૭ - ૧૨}{૨૩} = \frac{૧૬૪૫ - ૧૨}{૨૩} =$$

$$\frac{૧૬૩૩}{૨૩} = ૭૧$$

$$ક્ષ = ૭૧ \text{ અને } હ = ૪૭$$

હવે ક્ષ મા ૩૫ ઘટાડીએ તો હ મા ૨૩ નો ઘટાડો થશે

$$ક્ષ = ૩૬ \text{ અને } હ = ૨૪$$

$$\text{આવી રીતે } ક્ષ = ૩૬ + ૩૫ = ૭૧$$

$$\text{અને } હ = ૨૪ + ૨૩ = ૪૭$$

જ્યાં ટ ને ગમે તે પૂર્ણ કિમ્મત આપી શકાય આવા સમી-
કરણોને અનિશ્ચિત સમીકરણો કહે છે આના શોધનમા ભારતવાસી-
ઓએ જે નિયમો આપ્યા છે તે બધા અઢારમા સૈકામા ઓછલર
નામના ગણિતશાસ્ત્રીને ફરીથી શોધના પડ્યા હતા કારણ કે ભાસ્કરા-
ચાર્યના પુસ્તકો ઓગણીસમા સૈકા પહેલા યુરોપમા પહોંચ્યા નહતા.
આ સમીકરણોને ભાસ્કરાચાર્ય કુદૃઢ સમીકરણો કહે છે આ વિષયમા
બની શકશે તો એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાન આપવા પ્રયત્ન કરીશ

ઉપર ને વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી સપૂર્ણ રીતે સાબીત થશે કે પ્રાચીન ભારત વર્ષમા ગણિત શાસ્ત્રમા ઘણું સશોધન થયેલ હતું આ વિષયમા જેટલું વધારે વિવેચન કરીએ તેટલું થોડું છે મહેં ફક્ત થોડા મુદ્દા ટાકી બની શકે તેટલી અપૂર્ણ ભાષામા સમજાવી પૂર્વેક આપતી સમક્ષ વ્યાખ્યાન કર્યું છે શાસ્ત્રીય વિષયમા ખાસ પ્રયત્ન કરી સમજવાની તસ્દી લઇએ ત્યારેજ સમજણ પડે છે તેથી આપને વિચાર કરતા અને સમજવાનો પરિશ્રમ લેતા મહેં ને કહ્યું છે તે સારી રીતે સમજી શકાશે આપ સધળાએ આવા મહાન વિષયમા જે શાન્તિપૂર્વક અવધાનસહિત શ્રવણ કર્યું છે તે માટે હું આપ સધળાનો ઉપકાર માનુ છું

યોગદર્શન

પં. સુખલાલ સંઘજી સંઘવી

પ્રત્યેક મનુષ્યવ્યક્તિ સૂર્યની પેઠે અપરિમિત શક્તિરૂપ તેજનો પુજ છે એ રીતે જોતા રાષ્ટ્ર એ અનેક સૂર્યોનું મહલ છે તેમ છતાં પણ જ્યારે કેાઇ વ્યક્તિ યા રાષ્ટ્ર અસફલતા કે નિરાશાના વમળમા ફસાય છે ત્યારે ‘તહેનુ કારણુ થુ’ એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે વિશેષ વિચારતા જણાય છે કે નિષ્ફળતા યા નિરાશાનું કારણુ યોગ (સ્થિરતા)નો અભાવ છે યોગના અભાવથી બુદ્ધિ શકાશીલ રહ્યા કરે છે, અને તેથી પ્રયત્નની દિશા અનિશ્ચિત થઇ જવાને લીધે મનુષ્યની શક્તિઓ છુટી છવાઇ વિખરાઇ જવાથી તહેને ઉન્નત બનાવવાને બદલે પાચમાલ કરી નાખે છે, તે માટે સર્વ શક્તિઓને એક કેન્દ્રસ્થ બનાવવા તથા સાધ્ય સુધી પહોચવા વાસ્તે અનિવાર્ય રીતે દરેકને યોગની આવશ્યકતા છે એ જ હેતુથી પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાલામા યોગનો વિષય પસંદ કરવામા આવેલ છે

આ વિષયની શાસ્ત્રીય મીમાસા કરવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે આપણને આપણા પૂર્વજોની તથા સભ્યતાની પ્રકૃતિ યથાર્થ વિદિત થાય અને તે દ્વારા આર્યસંસ્કૃતિના એક અશનુ થોડું પણ નિશ્ચિત રહસ્ય સમજાય

યોગદર્શન એ સામાસિક શબ્દ છે એમા યોગ અને દર્શન એ બે શબ્દો મૌલિક છે

ક યોગ શબ્દનો અર્થ—‘યોગ’ શબ્દ યુજ્ઞ ધાતુ અને ઘજ્ઞ પ્રત્યય ઉપરથી સિદ્ધ થયેલ છે યુજ્ઞ ધાતુ બે છે એકનો અર્થ છે ‘જોડવું’^૧ અને બીજાનો અર્થ છે ‘સમાધિ’^૨—મન સ્થિરતા સામાન્ય રીતે યોગ શબ્દનો અર્થ ‘મળાઇ કરવો,’ અથવા ‘માનસિક સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી’ એટલો જ થાય છે, પરંતુ પ્રમગ તથા પ્રકરણને અનુસાર તહેના અનેક અર્થો થઇ જવાથી તે બહુરૂપી બની જાય છે એ બહુરૂપિતાને લીધે જ લોકમાન્યને પોતાના ગીતારહસ્યમા ગીતાનું

૧ યુજ્ઞંપી યોગે હેમચંદ્ર ધાતુપાઠ, ગણ ૭.

૨ યુજિન્ સમાધૌ ,, ,, ગણ ૪

તાત્પર્ય સમજાવવા માટે યોગશબ્દાર્થનિર્ણયની વિસ્તૃત ભૂમિકા રચવી પડી છે^૧ કિન્તુ યોગદર્શનમાં યોગ શબ્દનો અર્થ શો છે એ જણાવવા માટે તેટલા ઉડાણમાં ઉતરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી, કારણ કે ‘યોગ’ સબ્ધી તમામ અન્યોમાં જ્યાં જ્યાં યોગ શબ્દ આવેલ છે ત્યાં સર્વત્ર તેનો એક જ અર્થ છે અને તે અર્થનું અપખી-કરણ તે તે અન્યમાં અન્યકારે પોતે જ કરેલ છે ભગવાન પતંજલિએ પોતાના યોગસૂત્રમાં^૨ ચિત્તવૃત્તિનિરોધને જ યોગ કહેલ છે, અને તે અન્યમાં સર્વત્ર યોગ શબ્દનો તે એક જ અર્થ વિવક્ષિત છે આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાના યોગ વિષયના તમામ અન્યોમાં^૩ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર ધર્મવ્યાપારને જ યોગ કહેલ છે, અને તેમના ઉક્ત સમસ્ત અન્યોમાં યોગ શબ્દનો તે એક જ અર્થ વિવક્ષિત છે ‘ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધ’ અને ‘મોક્ષપ્રાપ્ત ધર્મવ્યાપાર’ એ બે વાક્યોના અર્થમાં ઉપ-લક્ષ રીતે જોતા ધણી ભિન્નતા જણાય છે, પણ ખારીક રીતે જોતા તેઓના અર્થોની અભિન્નતા સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે, કારણ કે ‘ચિત્તવૃત્તિનિરોધ’ એ શબ્દથી તે જ ક્રિયા યા વ્યાપાર વિવક્ષિત છે કે જે મોક્ષ માટે અતુકુલ હોય અને જેનાથી ચિત્તની સંસારો-ન્મુખ વૃત્તિઓ રોકાઇ જાય ‘મોક્ષપ્રાપ્ત ધર્મવ્યાપાર’ એ શબ્દથી પણ તે જ ક્રિયા યા વ્યાપાર વિવક્ષિત છે તેથી પ્રસ્તુત વિષયમાં યોગ શબ્દનો અર્થ ‘સ્વાભાવિક સમસ્ત આત્મશક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ કરાવનાર ક્રિયા’ અર્થાત્ ‘આત્મોન્મુખ પ્રવૃત્તિ’ એટલો જ સમજવો^૪ જોઇએ યોગવિષયક વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ અન્યોમાં યોગ, ધ્યાન, સમાધિ એ શબ્દો બહુધા સમાનાર્થક જોવામાં આવે છે

૧ જુઓ પૃષ્ઠ ૫૫ થી ૬૦ ૨ પા ૧, સુ ૨ યોગશ્ચિત્ત-વૃત્તિનિરોધ । ૩ યોગમિન્દુ, શ્લોક ૩૧ —

અધ્યાત્મ ભાવનાઽઽધ્યાન સમતા વૃત્તિસક્ષય ।

મોક્ષેણ યોજનાદ્યોગ પચ શ્રેષ્ઠો યથોત્તરમ્ ॥

તથા યોગવિશિક્ષા, ગાથા ૧ —

મુક્ત્યેવ જોયણાઓ, જોગો સર્વો વિ ધમ્મવાવારો ।

પરિસુદ્ધો વિન્નેઓ, ઠાણાઈગઓ વિસેસેણ ॥

૪ લૉડ એવેબરીએ શિક્ષાની જે પૂર્ણ વ્યાખ્યા કરી છે, તે આ પ્રમાણે છે—Education is the harmonious development of all our faculties

જ્ઞ દર્શન શબ્દનો અર્થ—નેત્રજન્યજ્ઞાન^૧, નિર્વિકલ્પ (નિરા-
કાર) બોધ^૨, શ્રદ્ધા^૩ મત,^૪ આદિ અનેક અર્થો દર્શન શબ્દના જ્ઞે-
વામા આવે છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમા દર્શન શબ્દનો ‘મત’ એ
એક જ અર્થ ધૃષ્ટ છે.

યોગના આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોની માન—જેટલા દેશ અને જેટલી જાતિ
યોના આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોની જીવનકથા તેમ જ તેઓનું જે
સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થા છે તેને જોનાર કોઈ પણ એમ નહિ કહી
શકે કે આધ્યાત્મિક વિકાસ એ અસુક દેશ અથવા અસુક જાતિનો
જ વારસો છે, કારણ કે સમગ્ર દેશ અને સમગ્ર જાતિઓમા
ઓછાવત્તા પ્રમાણમા આધ્યાત્મિક વિકાસ ધરાવનાર મહાપુરુષો થઈ
ગયાના પ્રમાણો મળી આવે છે.^૫ યોગનો સબધ આધ્યાત્મિક વિકાસ
સાથે છે, તેથી એ ખુલ્લું છે કે સમસ્ત દેશ તથા સમસ્ત જાતિ-
ઓમા યોગનું અસ્તિત્વ રહેલ છે છતાં કોઈ પણ વિચારશીલ મનુષ્ય
એ વાતનો અસ્વીકાર નહી કરે કે યોગના આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોની વિપુલતા,
(૧) સાહિત્યના ધ્યેયની એકરૂપતા, અને (૩) લોકરૂચિ આ ત્રણે
બાબતો અનુક્રમે તપાસીયે

(૧) પહેલેથી આજ સુધી ભારતવર્ષમા આધ્યાત્મિક મહા-
પુરુષોની સંખ્યા એટલી મોટી રહેતી આવી છે કે જેના સામે બીજા
સઘળા દેશ અને સઘળી જાતિઓના આધ્યાત્મિક પુરુષોની કુલ સંખ્યા
એટલી અલ્પ જણાય છે કે જેમ ગંગાની સામે એક નાની નદી.

(૨) તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટક આદિ
સાહિત્યના કોઈ પણ ભાગ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતા જણાશે કે તેનું
અંતિમ ધ્યેય ધણે ભાગે મોક્ષ જ હશે વેદનો મોટો ભાગ પ્રાકૃતિક

૧ કૃત્ય પ્રેક્ષણે—હેમચન્દ્ર, ધાતુપાઠ, ગણ ૧

૨ શ્લોકવાર્તિક—તત્ત્વાર્થ અધ્યાય ૨, સૂત્ર ૯

૩ ” ” ” ” ૧, ” ૨

૪ પર્વદર્શન સમુચ્ચય—શ્લોક ૨—“દર્શનાનિ વહેવાન્” ઇત્યાદિ.

૫. ઉદાહરણાર્થ જરથોસ્ત, ઇસુ, મહમ્મદ આદિ

દસ્ય અને કર્મકાંડના વર્ણનથી રોકાએલ છે એ વાત ખરી, પણ એમા શક નહી કે તે વર્ણન વેદનુ કલેનગ માત્ર છે ત્હેનો આત્મા કાષ્ઠક જુદો જ છે, અને તે એ કે પરમાત્મચિત્ત તથા આધ્યાત્મિક ભાવેનુ આવિષ્કરણ ઉપનિષદોનો પ્રાસાદ તો બ્રહ્મચિન્તનના પાયા ઉપર જ સ્થિત છે પ્રમાણુ યા પ્રમેય સબધી કોઇ પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો સૂત્રઅથ જુઓ, તેમા પણ તત્ત્વજ્ઞાનના સાધ્યરૂપે મોક્ષ જ દૃષ્ટિ-ગોચર થશે ૧ આચાર પ્રતિપાદક સૂત્ર, સ્મૃતિ આદિ તમામ ગ્રંથોમા આચારપાલનનુ સુખ્ય સાધ્ય મોક્ષ જ મનાયેલ છે ૨ રામાયણુ, મહા-ભારત આદિના સુખ્ય પાત્રોનુ મહત્વ કઇ ફક્ત તેઓના વિશાળ રાજ્યના સ્વામિત્વને લીધે નહિ, પણ તે એટલા માટે મનાય છે કે તેઓ છેવટે સન્યાસ યા તપસ્યાનુ અનુક્રાન કરતા ગમ્યદ્રશ્ય પ્રથમ અવસ્થામા જ ગુરૂ વસિષ્ઠ પાસે યોગ અને મોક્ષનુ સિદ્ધાણુ મેળવતા જણાય છે ૩ યુધિષ્ઠિર પણ યુદ્ધરસ લઈ બાણશય્યા ઉપર સતેલ ભીષ્મપિતામહના સુખથી રાતિપાઠ સાબળે છે ૪ ગીતા તો રણા-ગણમા પણ મોક્ષના એકતમ સાધનરૂપ યોગનો જ ઉપદેશ કરે છે

૧ વૈશેષિક દર્શન, અ ૧, સૂ ૪--

ધર્મવિશેષપ્રસૂતાદ્ દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યવિશેષસમવાયાના
પદાર્થાનાં 'સાધર્મ્યવૈધર્મ્યાભ્યા તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિ શ્રેયસમ્' ॥

ન્યાયદર્શન, અ ૧, સૂ ૧--

પ્રમાણપ્રમેયસશયપ્રયોજનદૃષ્ટાન્તસિદ્ધાન્તાવયવતર્કનિ-
ર્ણયબાદજલ્પવિતળહાહેન્વાભાસચ્છલજાતિનિગ્રહસ્થાનાના ત-
ત્ત્વજ્ઞાનાન્નિ શ્રેયસમ્ ॥

સાખ્યદર્શન, અ ૧, સૂ ૧--

અથ ત્રિવિધદુઃખાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થ' ॥

બેદાન્તદર્શન, અ ૪, પા ૪, સૂ ૨૨--

અનાવૃત્તિ શબ્દાદનાવૃત્તિ શબ્દાત્ ॥

જૈનદર્શન તત્ત્વાર્થ, અ ૧, સૂ ૧--

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ ॥

૨ યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ, અ ૩ યતિધર્મનિરૂપણમ્, મનુસ્મૃતિ
અ ૧૨, શ્લોક ૮૩

૩ જુઓ યોગવાસિષ્ઠ

૪ જુઓ મહાભારત-શાન્તિપર્વ

શ્રુતગારપ્રિય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામનાર કાલિદાસ જેવા મહાકવિઓ પણ પોતાના મુખ્ય પાત્રોનું મહત્વ મોક્ષ તરફના તેઓના વલણ-મા જ જુએ છે ^૧ જૈન આગમો અને બૌદ્ધ પિટકો તો નિવૃત્તિ-માર્ગને જ પ્રધાનતા આપતા હોવાથી મુખ્યપણે મોક્ષ સિવાય બીજા વિષયોનું વર્ણન કરતા પણ સંકેત પામે છે વ્યાકરણશાસ્ત્રમા પણ શબ્દશુદ્ધિને તરવડાનનો ઉપાય માની લેવું અન્તિમ સાધ્ય પરમ શ્રેય જ મનાયેલ છે ^૨ કિ બહુના, કામશાસ્ત્ર સુદ્ધાનો અતિમ ઉદ્દેશ્ય મોક્ષ જ માનવામા આવેલ છે ^૩ આ રીતે ભારતવર્ષીય સાહિત્યના કોઇ પણ પ્રવાહને જોતા એમ ખાતરી થાય છે કે તેની ગતિ માત્ર સમુદ્ર જેવા અપરિમિત એક ચતુર્થ પુરુષાર્થની તરફ જ હશે

(૩) આધ્યાત્મિક વિષયની ચર્ચાવાળો અને ખાસ કરી યોગવિષયનો કોઈ અથ કોઈથે લખ્યો કે તરત જ લોકોએ લેને

૧ કુમારસભવ-સર્ગ ૩ તથા ૫, તપસ્યાવર્ણનમ્,

શાકુન્તલ નાટક, અંક ૪ કણ્વોક્તિ

મૃત્વા ચિરાય ચતુરન્તમહીસપત્ની

દૌષ્યન્તિમપ્રતિરર્થ તનયં નિવેશ્ય ।

મર્ત્ત્વ તદર્પિતકુદુમ્બમરેણ સાર્થં

શાન્તે કરિષ્યસિ પદં પુનરાશ્રમેઽસ્મિન્ ॥

રઘુવશ—

શૌશ્લેઽભ્યસ્તવિદ્યાનામ્ યૌષને વિષયૈવિણામ્ ।

શાર્દૂલકે મુનિવૃત્તીનામ્ યોગેનાન્તે તનુત્યજામ્ ॥ ૮ ॥ સર્ગ ૧

અથ સ વિષયવ્યાવૃત્તાત્મા યથાવિધિ સૂનવે

નૃપતિકકુદ દત્વા યુને સિતાતપવારણમ્ ।

મુનિવનતરુચ્છાયાં દેવ્યા તયા સહ શિશ્રિયે

ગલિતવયસામિશ્વાકૂણામિદં હિ કુલવ્રતમ્ ॥ ૭૦ ॥ સર્ગ ૩

૨. ક્ષે બ્રહ્મણી વેદિતવ્યે શબ્દબ્રહ્મ પરં ચ યત્ ।

શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાત પરં બ્રહ્માધિગચ્છતિ ॥

વ્યાકરણાત્પદસિદ્ધિ પદસિદ્ધેરર્થનિર્ણયો ભવતિ ।

અર્થાત્તિત્વજ્ઞાનં તત્ત્વજ્ઞાનાત્પરં શ્રેય ॥

શ્રી હૈમશબ્દાનુશાસન, અ ૧, પા ૧, સૂ ૨ લઘુન્યાસ

૩ “ સ્થાવિરે ધર્મ મોક્ષ ચ ” કામસૂત્ર, અ ૨ ૫ ૧૧ મુખ્યાઈ આવૃત્તિ

ચેતાનો બનાવી દીધો. કગલ અને દીન અવસ્થામાં પણ ભારત-વર્ષાંચ લોકોની ઉક્ત પ્રકૃતિ એ જાણવી આપે છે કે યોગનો સબધ તેઓના દેશ અને જાતિમાં પ્રથમથી જ ચાલ્યા આવે છે એ જ કારણથી ભારતવર્ષની સભ્યતા અરણ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનાય છે,^૧ આ પૈતૃક સ્વભાવને લીધે જ જ્યારે પણ ભારત-વાસીઓ તીર્થયાત્રા યા મુસાફરી માટે પહાડ, જંગલ કે અન્ય તીર્થોમાં જાય છે ત્યારે તેઓ ડેરાતણુ નાખ્યા પહેલા જ યોગીઓને, તેઓની મદુડીઓને અને તેઓની અન્ય નિશાનીઓ સુદ્ધાને શોધવા લાગી જાય છે. યોગ ઉપરની શ્રદ્ધાનો ઉભરો ત્યાં સુધી નજરે પડે છે કે, ગાજની ચલમ ડુકનાર અગર જટા ધારણ કરનાર કોઈ દિગ્ગજર આવો દૃષ્ટિગોચર થતા જ ત્હેનાં મુખથી નીકળતા ધુમાડાના ગોટામાં યા ત્હેની જટા કે ભસ્મલેપમાં યોગની ગંધ આવવા લાગે છે ભારતના પર્વતો, જંગલો અને તીર્થસ્થાનો પણ સર્વથા યોગિ વિનાના મળવા દુસભવ છે આવી સ્થિતિ અન્ય દેશ અને અન્ય જાતિઓમાં હુલેલ છે આ ઉપરથી એ અનુમાન કરવું સહજ છે કે યોગને અવિષ્કૃત કરવાનું કે ત્હેને પગકાઢાએ પહોચાડવાનું માન ધણે ભાગે ભારતવર્ષ તથા આર્યજાતિને જ ધટે છે આ વાતની પુષ્ટિ મોક્ષમુક્તર જેવા વિદેશીય તથા ભિન્નસંસ્કારી વિદ્વાનના કથનથી પણ થાય છે.^૨

આર્યસંસ્કૃતિનું મૂલ અને આર્યજાતિનું લક્ષણ—ઉપરના કથનથી આર્યસંસ્કૃતિનો મૂલ આધાર શી છે તે સ્પષ્ટ જાણાઈ આવે છે શાશ્વત જીવનની ઉપાદેયતા જ આર્યસંસ્કૃતિની બીજ છે ત્હેના જ ઉપર આર્યસંસ્કૃતિના બીજા બધા ચિત્રો ચિત્રાયેલા છે વર્ણુવિભાગ જેવી સામાજિક ઘટના અને આશ્રમવ્યવસ્થા જેવો વ્યક્તિગત જીવનવિભાગ તે ચિત્રામણુનું અપ્રતિમ ઉદાહરણ છે વિદ્યા, રક્ષણ, વિનિમય અને સેવા એ ચાર જે વર્ણુવિભાગના કર્તવ્યો છે

૧. જુઓ કવિવર ટાગોર કૃત “સાધના” પૃષ્ઠ ૪ Thus in India it was in the forests that our civilisation had its birth, etc.

૨ This concentration of thought or one-pointedness as the Hindus called it is something to us almost unknown —S. B. E. vol 1, xxiii

તેમના પ્રવાહો ગૃહસ્થ-આશ્રમરૂપ મેદાનમાં જુદા જુદા વહે છે
ખરા, પણ છેવટે તેઓ વાનપ્રસ્થ-આશ્રમરૂપ સગમ સ્થાનમાં એકઠા
મળી સન્યાસ-આશ્રમરૂપ અપાર સમુદ્રમાં મળી એકરસ થઈ જાય
છે સારાશ એ છે કે સામાજિક, રાજનૈતિક, ધાર્મિક આદિ સમસ્ત
સંસ્કૃતિઓની રચના બાહ્ય જીવનની પરિણામનિ સારતા અને
આંતરિક જીવનની પરિણામસુદરતા ઉપર થયેલ છે આ જ હેતુથી
જે વિદેશીય વિદ્વાનો આર્યજાતિનું લક્ષણ ત્હેના સ્વૂળ શરીરમાં,
ત્હેના આકાર પ્રકારમાં, વ્યાપાર ધધામાં કે ભાષા આદિમાં જુએ
છે તેઓ માત્ર એકદેશીય છે ખેતી કરવી, વહાણ ચલાવી ખલા-
સીનો ધધો કરવો, પશુપાલન કરવું ઇત્યાદિ જે જે અર્થો ‘આર્ય’
શબ્દના કરવામાં આવેલ છે,^૧ તે તે આર્યજાતિના મુખ્ય લક્ષણરૂપે
મનાવા ન જોઈએ આર્યજાતિનું મુખ્ય લક્ષણ કેવળ પરલોકની
કલ્પના એ પણ નથી, કારણ તેની દૃષ્ટિમાં પરલોક પણ હેય છે^૨
ત્હેનું ખરૂં અને મુખ્ય લક્ષણ સ્વૂળ જગતની પેલીપાર રહેલ પરાત્મ-
તત્ત્વની એકાગ્ર બુદ્ધિથી ઉપાસના કરવી એ જ છે^૩ આ સર્વવ્યાપી
ઉદ્દેશને લીધે જ આર્યજાતિ પોતાને ઇતર બધી જાતિયોથી શ્રેષ્ઠ
માનતી આવેલ છે

જ્ઞાન અને યોગનો સંબંધ તથા યોગનો ફરજો--વ્યવહાર
કે પરમાર્થ, કોઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન તારે જ પરિપક્વ મનાય છે
કે જ્યારે જ્ઞાનાતુસાર આચરણ કરાતુ હોય ખરી રીતે તે આચરણ
જ યોગ છે જ્ઞાન યોગનું કારણ છે, પણ યોગ પહેલાનું જે જ્ઞાન
હોય છે તે અસ્પષ્ટ હોય છે,^૪ અને યોગ પછીનું જ્ઞાન અનુભવાત્મક

૧ Biographies of Words and the Home
of the Aryans, by Max Muller, p 50

૨. તે ત મુક્ત્વા સ્વર્ગલોક વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક
વિશન્તિ ।

પવ ત્રયીર્ધર્મમનુષ્યપન્ના ગતાગત કામકામા લભન્તે ॥

ગીતા અ ૯, શ્લોક ૨૧.

૩. જુઓ-Apte's Sanskrit-English Dictionary.

૪. એ જ અભિપ્રાયથી ગીતા યોગીને જ્ઞાનીથી શ્રેષ્ઠ માને છે

ગીતા અ ૬, શ્લોક ૪૬--

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિક ।

કર્મિભ્યઃશ્રાધિકો યોગી તસ્માદ્ યોગી ભવાર્જુન ॥

હોવાથી સ્પષ્ટ તેમજ પરિપક્વ હોય છે તેથી એમ સમજવું ઘટે છે કે સ્પષ્ટ તેમજ પરિપક્વ જ્ઞાનની એક માત્ર ચાવી યોગ જ છે. આધિભૌતિક અથવા આધ્યાત્મિક કોઈ પણ પ્રકારનો યોગ હોય પણ તે જે દેશ અને જે જાતિમાં જેટલા પ્રમાણમાં ખીલેલો હોય, તે દેશ અને તે જાતિમાં તેટલો જ વિકાસ અધિક પ્રમાણમાં થયેલો હોય છે. ખરે જ્ઞાની તેજ કહેવાય કે જે યોગી હોય.^૧ જેમાં યોગ કિંવા એકાગ્રતા ન હોય ત્હને યોગવાસિષ્ઠના શબ્દોમાં ‘જ્ઞાનબન્ધુ’^૨ કહેવો જોઈએ. કોઈ પણ મનુષ્યની પ્રગતિ યોગ સિવાય સંભવતી જ નથી, કારણ કે માનસિક ચચલતાને લીધે તેવા માણસની સમસ્ત શક્તિઓ એક વિષયમાં ન લાગતા જુદા જુદા વિષયોમાં વીખરાઈ જઈ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને નકામી થઈ બરબાદ જાય છે તેટલા માટે ખેડૂત હો કે કારીગર, લેખક હો કે શોધક, ત્યાગી હો કે અન્ય કોઈ, દરેકને પોતાની વિવિધ શક્તિઓ એક કેન્દ્રસ્થ કરવા માટે યોગ જ પરમ સાધન છે.

વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક યોગ-એકાગ્રતા એ યોગનું બાહ્ય શરીર છે ત્હને આત્મા તો અહત્વ, મમત્વનો ત્યાગ છે જેમાં ક્રૂર એકાગ્રતા જ હોય તે વ્યાવહારિક યોગ અને જેમાં એકાગ્રતા ઉપરાંત અહત્વ, મમત્વનો ત્યાગ પણ હોય તે પારમાર્થિક યોગ છે. ભલે દુનીયાની નગરે કોઈ પ્રવૃત્તિ બાહ્ય દેખાતી હોય પણ તેમાં જો યોગનો ઉક્ત આત્મા વિદ્યમાન હોય તો ત્હને પારમાર્થિક યોગ જ કહેવો જોઈએ એથી ઉલટું સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા જે પ્રવૃત્તિને આધ્યાત્મિક સમજતા હોય તેમાં યોગનો ઉક્ત આત્મા અસ્તિત્વ ન ધરાવતો હોય તો તે પ્રવૃત્તિને વ્યાવહારિક યોગ જ કહેવો જોઈએ આ જ વાત

૧ ગીતા અ ૫, શ્લોક ૫--

યત્સાઘ્યૈ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તથોગૈરપિ ગમ્યતે ।

एक साध्यं च योग च य पश्यति स पश्यति ॥

૨ યોગવાસિષ્ઠ, નિર્વાણ પ્રકરણ ઉત્તરાર્ધ, સર્ગ ૨૧--

व्याचष्टे य पठति च शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत् ।

यतते न त्वनुष्ठाने ज्ञानबन्धु स उच्यते ॥

आत्मज्ञानमनासाद्य ज्ञानान्तरलवेन ये ।

सन्तुष्टा कष्टचेष्टं ते ते स्मृता ज्ञानबन्धवः ॥ ઇત્યાદિ

ગીતાના સામ્યગર્ભિત ક્રમયોગમા કહેવામા આવી છે ૧

યોગની બે ધારાઓ—વ્યવહારમા કોઈ પણ વસ્તુને પરિપૂર્ણ રૂપમા તૈયાર કરવા માટે પ્રથમ જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે સાધનોની આવશ્યકતા હોય છે ચિત્રકારને ચિત્ર તૈયાર કર્યા પહેલા ચિત્રના સ્વરૂપનું, ત્હેના સાધનોનું, અને સાધનોના ઉપયોગનું જ્ઞાન હોય છે, તેમ જ તે જ્ઞાનનુસાર ક્રિયા પણ કરે છે, ત્યારે જ તે ચિત્રકાર પોતાનું કલ્પિત ચિત્ર તૈયાર કરી શકે છે તેવી જ રીતે આધ્યાત્મિક પ્રદેશમા મોક્ષના અભિલાષીઓ માટે બધમોક્ષ, આત્મા, બધમોક્ષના કારણો અને તે કારણોના પરિહાર કે ઉપાદાનનું જ્ઞાન જરૂરી છે, એટલું જ નહિ પણ ત્હેના માટે તે જ્ઞાનનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી પણ આવશ્યક છે આ જ કારણથી ટુકમા એમ કહેવાય છે કે “જ્ઞાનક્રિયાન્યામ્ મોક્ષ” યોગ એ ક્રિયામાર્ગનું નામ છે આ માર્ગમા પ્રવૃત્તિ કર્યા પહેલા અધિકારી મનુષ્ય, આત્મા આદિ આધ્યાત્મિક વિષયોનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી, સત્સંગથી અગર તો પોતાની પ્રતિભાથી મેળવી લે છે આ તત્ત્વવિષયક પ્રાથમિક જ્ઞાન ‘પ્રવર્તક જ્ઞાન’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે પ્રવર્તક જ્ઞાન પ્રાથમિક અવસ્થાનું જ્ઞાન હોવાથી દરેક અધિકારીને એકરૂપ કે સમાન હોતું નથી તેટલા જ માટે યોગમાર્ગમા કે ત્હેના પરિણામરૂપ મોક્ષના સ્વરૂપમા વાસ્તવિક ભેદ ન હોવા છતાં પણ યોગમાર્ગમા પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ઉચ્ચ પ્રાથમિક જ્ઞાનમા કાંઈક ભિન્નતા અનિવાર્ય છે આ પ્રવર્તક જ્ઞાનનો મુખ્ય વિષય આત્માનું અસ્તિત્વ છે આત્માનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ માનનારાઓમા એક તો એકાત્મવાદી અને બીજો નાનાત્મવાદી એવા બે પક્ષો મુખ્ય છે નાનાત્મવાદી પક્ષમા પણ આત્માની વ્યાપકતા, અવ્યાપકતા, પરિણામિતા અને અપરિણામિતા માનનાર અનેક પક્ષો છે પણ તે અનેક પક્ષોને બાળુએ રાખતા મુખ્ય જો આત્માની એકતા અને અનેકતાના બે પક્ષો છે ત્હેને આધારે યોગમાર્ગની બે ધારાઓ થઈ ગઈ છે તેથી જ યોગનું સાહિત્ય પણ બે ભાગમા વહેંચાયેલું જાય છે કેટલાક ઉપનિષદો, ૨ યોગવાસિષ્ઠ અને હરયોગપ્રદીપિકા આદિ

૧. અ ૨, શ્લોક ૪૮—

યોગસ્થ કુરુ કર્માણિ સદ્ગ્નં ત્યક્ત્વા ધનઞ્જય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યો સમો ભૂત્વા સમત્વ યોગ ઉચ્યતે ॥

૨ બ્રહ્મવિદ્યા, ક્ષુરિકા, ચૂલિકા, નાદબિન્દુ, બ્રહ્મબિન્દુ, અમૃતબિન્દુ, ધ્યાનબિન્દુ, તેજબિન્દુ, શિખા, યોગતત્ત્વ, હસ

અન્યો એકાત્મવાદના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલ છે મહાભારત અતર્જિત યોગ પ્રકરણો, પાતંજલ યોગસૂત્ર અને જૈન તથા બૌદ્ધ સંપ્રદાયના યોગ અન્યોની રચના નાનાત્મવાદના સિદ્ધાન્ત ઉપર થયેલ છે

યોગ અને તહેના સાહિત્યના વિકાસનું દિગ્દર્શન—આર્ય-સાહિત્યનો ભડાર મુખ્યપણે ત્રણ ભાગોમા વહેચાઇ જાય છે—વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ

ક—વૈદિક સાહિત્યનો પ્રાચીનતમ અન્ય ઋગ્વેદ છે તેમા આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક વર્ણન પ્રધાનપદ ભોગવે છે, પણ તેમા આધ્યાત્મિક ભાવ અર્થાત્ પરમાત્મચિન્તનનો અભાવ નથી જ ? પરમાત્મચિન્તનનો ભાગ તહેમા અદ્ય છે ખરો, પણ તે એટલો અધિક સ્પષ્ટ, સુદર, અને ભાવપૂર્ણ છે કે તહેને ધ્યાનપૂર્વક જ્ઞેવાથી એ વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તત્કાલીન લોકોની દષ્ટિ કેવળ બાહ્ય ન હતી ૨ તે સિવાય તહેમા જ્ઞાન ૩, શ્રદ્ધા, ૪, ઉદારતા, ૫

૧ જુઓ “ભાગવતાચા ઉપસહાર” પૃષ્ઠ ૨૫૨

૨ ઉદાહરણાર્થે કાષ્ઠક સૂક્ત આપવામા આવે છે—

ઋગ્વેદ મ ૧, સૂ ૧૬૪-૪૬—

इन्द्र मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यं स सुपर्णो गरुत्मान् ।
पक्वं सन्निप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाह ॥

ભાષાતર—લોકો તેને ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ યા અગ્નિ કહે છે તે સુદર પાખવાળુ દિવ્ય પક્ષી છે એક જ સતતનુ વિદ્વાન લોક અનેક પ્રકારથી વર્ણન કરે છે કોઇ તેને અગ્નિ, યમ, વાયુ પણ કહે છે

ઋગ્વેદ મ ૦ ૬, સૂ ૯—

वि मे कर्णो पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आदितं यत् ।
वि मे मनश्चरति दूर आधी किंस्विद् वक्ष्यामि किमु नु
मनिस्ये ॥ ६ ॥

વિશ્વે દેવા અનમસ્યન્ ભિયાનાસ્ત્વામગ્ને તમસિ તસ્થિવાસમા
વૈશ્વાનરોઽવતૂતયે નોઽમત્યોઽવતૂતયે ન ॥ ૭ ॥

ભાષાતર—મહારા કાનો વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે મહારા નેત્રો, મહારા હૃદયમા રહેલ જ્યોતિ અને મહાર ફરવર્તિ મન પણ વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ છે હુ શુ કહું અને શુ વિચાર કર ? (૬) અધકારસ્થિત હે અગ્નિ ! તહેને અધકારથી બચ

બ્રહ્મચર્ય આદિ આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ માનસિક ભાવોના ચિત્રો પણ બહુ ખૂબીવાળા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે ઉપરથી એ અનુમાન ઉપર આવવું સહેજ છે કે તે જમાનાના લોકોનું વલણ આધ્યાત્મિક અવસ્થા હતું. જો કે ઋગ્વેદમા યોગ શબ્દ અનેક સ્થાનોમા વપરાયેલ છે, પણ સર્વત્ર તેનો અર્થ પ્રાય જોડવું એટલો જ છે,

પામનાર દેવ નમસ્કાર કરે છે વૈશ્વાનર અમારૂં રક્ષણ કરે, અમર્ત્ય અમારૂં રક્ષણ કરે (૭)

ઋગ્વેદ પુરૂષસૂક્ત મંડલ ૧૦, સુ ૯૦—

સહસ્રશીર્ષા પુરુષ સહસ્રાક્ષ સહસ્રપાત્ ।

સ ભૂમિ વિશ્વતો વૃત્વાત્યતિષ્ઠદ્દશાઙ્ગુલમ્ ॥૧॥

પુરુષ પચેદ સર્વં યદ્વત યજ્ઞ મઘ્યમ્ ।

ઉતામૃતત્વસ્યેશાનો યદન્નેનાતિરોહતિ ॥૨॥

પતાવાનસ્ય મહિમાડતો ન્યાયાઞ્ચ પૂરુષઃ ।

પાદોસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥૩॥

ભાષાતર—(જે) હજાર શિરવાળો, હજાર આપોવાળો. હજાર પગવાળો પુરૂષ (છે) તે ભૂમિને ચારે બાજુથી ઘેરીને (ફરી પણ) દશ આગળ વધીને રહેલ છે (૧) પુરૂષ જ આ સધળું છે—જે ભૂત અને જે ભાવિ, (તે) અમૃતત્વનો ધૃષ્ટિ અનુભવી વધે છે (૨) આટલો આનો મહિમા—એથી પણ તે પુરૂષ અધિકતર છે, સમસ્ત ભૂતો તેનો એક પાદ માત્ર છે તેના અમર ત્રણ પાદ સ્વર્ગમા છે (૩)

ઋગ્વેદ મં ૧૦, સુ ૧૨૧—

હિરણ્યગર્ભ સમવર્તતાગ્રે ભૂતસ્ય જ્ઞાત પતિરેક આસીત્ ।

સ દાધાર પૃથિર્વા ધામુતેમા કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિષેમ ॥૧॥

ય આત્મદા બલદા યસ્ય વિશ્વ ઉપાસતે પ્રશિષ યસ્ય દેવાઃ ।

યસ્ય જ્ઞાયામૃત યસ્ય મૃત્યુ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિષેમ ॥૨॥

ભાષાતર—પહેલા હિરણ્યગર્ભ હતો, તે જ એક ભૂત માત્રનો પતિ બન્યો હતો, તેણે પૃથ્વી અને આ આકાશને ધારણ કર્યા, ક્યા દેવને અમે હવિથી પૂજીએ ? (૧), જે આત્મા અને બળને દેવાવાળો છે, જેનું વિશ્વ છે, જેના શાસનની દેવ ઉપાસના કરે છે, અમૃત અને મૃત્યુ જેની છાયા છે, ક્યા દેવને અમે હવિથી પૂજીએ ? (૨).

ઋગ્વેદ મં. ૧૦-૧૨૯-૩ તથા ૭—

ધ્યાન કે સમાધિ અર્થ નથી એટલું જ નહિ બલકે પાછળના યોગ-
વિષયક સાહિત્યમાં ધ્યાન, વૈરાગ્ય, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર આદિ જે
યોગપ્રક્રિયાપ્રસિદ્ધ શબ્દો ઉપલબ્ધ થાય છે, તે ઋગ્વેદમાં ખીલકુલ
જણાતા નથી એમ હોવાનું કારણ ગમે તે હોય પણ એ તો નિશ્ચિત
છે કે તત્કાલીન લોકોમાં ધ્યાનની અભિરૂચિ હતી ઋગ્વેદનું અક્ષ-
સ્તુરણ જેમ જેમ વિકાસ પામતું ગયું અને ઉપનિષદના જમાનામાં
તેણે જે રીતે વિસ્તૃત રૂપ ધારણ કર્યું તેમ તેમ ધ્યાનમાર્ગ પણ
અધિક પુષ્ટ અને સાગોપાગ થતો ગયો આ જ કારણથી પ્રાચીન
ઉપનિષદો સુદ્ધામાં સમાધિ અર્થવાળા યોગ, ધ્યાન આદિ શબ્દો
નજરે પડે છે^૧ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં તો સ્પષ્ટપણે યોગનું તથા
યોગોચિત સ્થાન, પ્રત્યાહાર, ધારણા આદિ યોગોગોનું વર્ણન છે^૨

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टि ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आ बभूव ॥
इयं विसृष्टिर्यत आ बभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्ष परमे व्योमन्तसो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥

ભાષાતર--કોણે જાણે છે--કોણે કહી શકે છે કે આ વિવિધ
સૃષ્ટિ ક્યાથી ઉત્પન્ન થઈ? દેવો એના વિવિધ સર્જનની પછી
(થયા) છે, કોણે જાણી શકે છે કે આ ક્યાથી આવી? આ વિવિધ
સૃષ્ટિ ક્યાથી આવી અને સ્થિતિમાં છે વા નથી? આ વાત પરમ
વ્યોમમાં જે આનો અધ્યક્ષ છે તે જાણે,--કદાચિત્ તે પણ ન
જાણતો હોય.

૩-ઋગ્વેદ, મ ૧૦, સૂ ૭૧ ૪-ઋગ્વેદ, મ ૧૦, સૂ
૧૫૧, ૫-ઋગ્વેદ, મ ૧૦ સૂ. ૧૧૭ ૬.-ઋગ્વેદ, મ ૧૦, સૂ ૧૦,
મહલ ૧ સૂક્ત ૩૪ મંત્ર ૯, મ. ૧૦ સૂ. ૧૬૬, મ. ૫, મ
૧ સૂ ૧૮, મ. ૭, મ. ૧ સૂ ૫, મ ૩, મ. ૨ સૂ ૮, મ. ૧,
મ ૯ સૂ. ૫૮ મ. ૩.

૧. (ક) તૈત્તિરીય ૨-૪, કઠ ૨-૬-૧૧, શ્વેતાશ્વતર
૨-૧૧, ૬-૩ (જ) છાન્દોગ્ય ૭-૬-૧, ૭-૬-૨, ૭-૭-૧,
૭-૨૬-૧, શ્વેતાશ્વતર ૧-૧૪, કૌશીતકિ ૩-૨, ૩-૩, ૩-૪, ૩-૬.

૨ શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ, અધ્યાય ૨--

विरुद्धं स्थाप्य सम शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिहृष्य ।
ब्रह्मोदुपेन प्रतरेत विद्वान्छोतासि सर्वाणि भयावहानि ॥८॥

મધ્યકાલીન તેમજ અર્વાચીન અનેક ઉપનિષદો^૧ તો કેવળ યોગ વિષયક જ છે, જેઓમા યોગશાસ્ત્રની પેઠે સાંગોપાંગ યોગપ્રક્રિયાનું વર્ણન છે બીજા રાખ્દોમા એમ કહી શકાય કે ઋગ્વેદમા જે પરમાત્મચિન્તન અંકુરાયમાન હતું તેજ ઉપનિષદોમા પક્ષવિત, પુષ્પિત થઇ નાના શાખા, પ્રશાખાઓ સાથે ફલ રૂપને પ્રાપ્ત થયુ આ હેતુથી ઉપનિષદના સમયમા યોગમાર્ગનું પુષ્ટ રૂપમા ઉપલબ્ધ થયુ સાહજિકજ છે

ઉપનિષદોમા જગત, જીવ અને પરમાત્મસંબંધી જે તાત્વિક વિચાર છે, ત્હને બિન્ન બિન્ન ઋષિઓએ પોતપોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે સૂત્રોમા અથિત કર્યો, અને તે પ્રમાણે તે વિચારે દર્શનોનું રૂપ ધારણ કર્યું. સમસ્ત દર્શનકારોનો અંતિમ ઉદ્દેશ્ય મોક્ષ જ^૨ રહેલ છે, તેથી તેઓએ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે તત્ત્વવિચાર કર્યા પછી પશુ

પ્રાણાન્પ્રપોઙ્ચેહ સયુક્તચેષ્ટ ક્ષીણે પ્રાણે નાસિકયોદ્ધસીત ।
દુષ્ટાશ્વયુક્તમિવ વાહમેનં વિદ્વાન્મનો ધારયેતાપ્રમત્ત ॥૧॥
સમે શુચૌ શર્કરાવદ્નિષાલુકાવિવર્જિતે શબ્દજલાશ્રયાધિભિઃ ।
મનોનુકૂલે ન તુ ચક્ષુષીઢને ગુહાનિવાતાશ્રયણે પ્રયોજયેત્ ॥૨॥

ઇત્યાદિ

૧—બ્રહ્મવિદ્યોપનિષદ, ક્ષુરિકોપનિષદ, ચૂલિકોપનિષદ, નાદ-
બિન્દુ, બ્રહ્મબિન્દુ, અમૃતબિન્દુ, ધ્યાનબિન્દુ, તેજોબિન્દુ, યોગશિખા,
યોગતત્ત્વ, હ સ

જુઓ. ડ્યુસેન કૃત—Philosophy of the Upanishads

૨ પ્રમાણપ્રમેયસદાયપ્રયોજનવૃદ્ધાન્તસિદ્ધાન્તાવયવતર્ક-
નિર્ણયવાદજલ્પવિતંડા હેત્વામાસચ્છલજાતિનિગ્રહસ્થાનાનાં
તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિ શ્રેયસાધિગમ ॥ ગૌ સૂ ૧-૧-૧ ધર્માવિદોષ-
પ્રસૂતાદ્ દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યવિદોષસમવાયાનાં પદાર્થાનાં
સાધર્મ્યવૈધર્મ્યાભ્યા તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિ શ્રેયસમ્. વૈ. સૂ ૧-૧-૪.
અથ ત્રિવિધતુ જ્ઞાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થ સા ૬ ૧-૧.
પુરુષાર્થશૂન્યાના ગુણાના પ્રતિપ્રસવ કૈવલ્યં સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા
વા ચિત્તિશક્તિરિતિ ચેા સૂ ૪-૩૩. અનાવૃત્તિ શબ્દાદના-
વૃત્તિ શબ્દાત્ ૫ સૂ ૪-૪, ૨૨

સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ તત્ત્વાર્થ જૈન ૬૦
બૌદ્ધદર્શનમા ત્રીજી નિરોધનામક આર્યસત્ય જ મોક્ષ છે.

સ સારથી છુટી મોક્ષ મેળવવાના સાધનોનો નિર્દેશ કરેલ છે તત્ત્વ-
 મીમાંસામા મતભેદ હોઈ શકે છે, પણ આચરણુ યા ચારિત્ર એક
 એવી વસ્તુ છે કે જેમા સમગ્ર વિચારશીલ એકમત થઈ જાય છે.
 ચારિત્ર વિનાનુ તત્ત્વજ્ઞાન શુષ્ક વાર્તા માત્ર છે ચારિત્ર એ યોગ
 તેમજ યોગાગોનુ સક્ષિપ્ત નામ છે આ જ કારણથી દરેક દર્શનકારે
 પોતપોતાના સૂત્રગ્રંથોમા સાધનરૂપે યોગની ઉપયોગિતા અવશ્ય
 બતાવેલ છે ત્યાં સુધી કે ન્યાયસૂત્ર જેમા પ્રમાણ પદ્ધતિનો જ વિચાર
 મુખ્ય છે, તેમા પણ મહર્ષિ ગૌતમે યોગને સ્થાન આપેલ છે.^૧
 મહર્ષિ કણ્ઠદે તો પોતાના વૈશેષિક દર્શનમા યમ, નિયમ, શૌચ
 આદિ યોગાગોનુ પણ મહત્ત્વ ગણ્યુ છે.^૨ સાખ્યદર્શનમા યોગપ્રક્રિયાના
 વર્ણનવાળા કેટલાય સૂત્રો છે.^૩ બ્રહ્મસૂત્રમા મહર્ષિ બાદરાયણે તો
 ત્રીજા અધ્યાયનુ નામ જ સાધન અધ્યાય ગણેલ છે, અને તહેમા
 આસન, ધ્યાન આદિ યોગાગોનુ વર્ણન કરેલ છે.^૪ યોગદર્શન
 તો મુખ્યપણે યોગવિચારનો ગ્રંથ રહ્યો, તેથી તહેમા સાંગોપાંગ
 યોગપ્રક્રિયાની મીમાંસા હોવી સ્વાભાવિક જ છે યોગના સ્વરૂપમા મતભેદ
 ન હોવાથી અને તહેના પ્રતિપાદનનો ભાર ખાસ કરી યોગદર્શન ઉપર
 હોવાથી અન્ય દર્શનકારોએ પોતપોતાના સૂત્રગ્રંથોમા અલ્પમાત્ર
 યોગવિચાર કરીને વિશેષ માહિતી માટે જિજ્ઞાસુઓને ‘યોગદર્શન’

૧ સમાધિવિશેષાભ્યાસાત્ ૪-૨-૩૮ અરણ્યગુહાપુલિ-
 નાદિષુ યોગાભ્યાસોપદેશ ૪-૨-૪૨ તદર્થ યમનિયમાભ્યા-
 માન્મસંસ્કારો યોગાશ્વાધ્યાત્મવિધ્યુપાયૈ ૪-૨-૪૬

૨ અભિષેચનોપવાસબ્રહ્મચર્યગુરુકુલવાસવાનપ્રસ્થયજ્ઞ-
 દાનપ્રોક્ષણદિદ્વક્ષત્રયમ્ત્રકાલનિયમાશ્વાદૃષ્ટાય ૬-૨-૨ અ-
 યતસ્ય શુચિભોજનાદભ્યુદયો ન વિચતે, નિયમાભાવાદ્,
 વિચતે વાડર્થાન્તરત્વાદ્ યમસ્ય ૬-૨-૮

૩ રાગોપહતિર્ધ્યાનમ્ ૩-૩૦ વૃત્તિનિરોધાત્ તત્ત્સિદ્ધિઃ
 ૩-૩૧ ધારણાસનસ્વકર્મણા તત્ત્સિદ્ધિઃ ૩-૩૨ નિરોધશ્ચ-
 દિવિધારણાભ્યામ્ ૩-૩૩ સ્થિરસુખમાસનમ્ ૩-૩૪.

૪ આસીન સમ્ભવાત્ ૪-૧-૭ ધ્યાનાશ્ચ ૪-૧-૮.
 અચલત્વ ચાપેક્ષ્ય ૪-૧-૯ સ્મરન્તિ ચ ૪-૧-૧૦. ચત્રેકા-
 બતા તત્રાવિશેષાત્ ૪-૧-૧૧

જોવાની બલામણુ કરેલ છે ? પૂર્વગીમાસામા મહર્ષિ જૈમિનિએ યોગનો નિર્દેશ સુદ્ધા નથી કરેલ તે યોગ્ય જ છે, કારણુ તેમા સકામ કર્મકાંડ અર્થાત્ ધૂમ-માર્ગની જ મીમાસા છે કર્મકાંડની સીમા સ્વર્ગ સુધી જ છે, મોક્ષ તહેતુ સાધ્ય નથી અને યોગનો ઉપયોગ તો મોક્ષ માટે જ થાય છે

જે યોગ ઉપનિષદોમા સૂચિત અને સૂત્રગ્રન્થોમા સૂત્રિત છે, તહેતુ મહત્વ ગીતામા અનેક રૂપે ગવાયેલ છે તેમા યોગતુ તાન ક્યારેક કર્મ સાથે, ક્યારેક ભક્તિ સાથે, તો ક્યારેક જ્ઞાન સાથે સભળાય છે^૨ ગીતાના છઠ્ઠા અને તેરમા અધ્યાયમા તો યોગના મૌલિક સપૂર્ણ સિદ્ધાન્તો તેમજ યોગની અવિકલ પ્રક્રિયા આવી જાય છે^૩ કૃષ્ણના મુખે અર્જુનને ગીતા રૂપમા યોગનો ઉપદેશ અપાવીને જ મહાભારત સતુષ્ઠ ન થયુ. તેના અવિશ્રાન્ત સ્વર જોતા કહેવુ પડે છે કે તેમ થલુ સભવિત ન હતું, તેથી જ શાંતિ-પર્વ અને અનુશાસન પર્વમા યોગ સંબંધી અનેક સર્ગો વિદ્યમાન છે^૪ જેમા યોગની સાદ્યત પ્રક્રિયાતુ વર્ણુન પુનરૂક્તિના ભય સિવાય કરાયેલુ છે તેમા બાણશ્યા પર સૂતેલ ભીષ્મને વારવાર પૂછવામા યુધિષ્ઠિરનેય કટાણો નથી આવતો, અગર તે સુપાત્ર ધાર્મિક નરેશને ઉપદેશ દેવામા ભીષ્મનેય શ્રમ નથી જણાતો

યોગવાસિષ્ઠનો વિશાળ પ્રાસાદ તો યોગની ભૂમિકા ઉપર જ નિર્માણ થયેલ છે તેના છ પ્રકરણો^૫ જાણે તેના સુદીર્ઘ ખંડો છે જેમા યોગ સાથે સંબંધ ધરાવનાર કુલ વિષયો રોચકતા પૂર્વક

૧ યોગશાસ્ત્રાચ્છાધ્યાત્મવિધિ પ્રતિપત્તવ્ય ન્યાયદર્શન ૪-૨-૪૬ ભાષ્ય

૨ ગીતાના અઢાર અધ્યાયોમા પહેલા છ અધ્યાય કર્મયોગ-પ્રધાન, વચ્ચલા છ અધ્યાયો ભક્તિયોગપ્રધાન અને અન્તિમ છ અધ્યાય જ્ઞાનયોગપ્રધાન છે

૩, યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિત ॥ ૬ત્યાદિ, ગીતા, અં ૬, પ્રહ્લો ૦ ૧૦-૧૪

૪ શાન્તિપર્વ ૧૮૩, ૨૧૭, ૨૪૬, ૨૫૪ ધ્યાદિ અનુશાસન પર્વ, ૩૬, ૨૪૬ ધ્યાદિ

૫ વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુબ્ધવહાર, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ અને નિર્વાણ

વર્ણવાયેલા છે યોગીને જે જે વાતો યોગસૂત્રમાં સંક્ષેપમાં કહેવાયેલ છે, તેને વિવિધ રૂપમાં વિસ્તારીને અન્યકારે યોગવાસિકાનું કક્ષેવર બહુ વધારી દીધું છે, જેથી એમ કહેવું પડે છે કે યોગનાસિકા યોગનો અન્યરાજ છે

પુરાણોમાં ફક્ત પુરાણશિરોમણિ ભાગવતને જુઓ ત્હેમાં સુમધુર પદ્યમાં યોગનું સંપૂર્ણ વર્ણન છે.^૧

યોગવિષયક વિવિધ સાહિત્યને લીધે લોકોની અભિરૂચિ એટલી બધી જાગૃત થઈ ગઈ હતી કે તાત્રિક સંપ્રદાયવાળાઓએ પણ તત્ત્વમાં યોગને સ્થાન આપ્યું, તે એટલે સુધી કે યોગ એ તત્ત્વનું એક ખાસ અંગ બની ગયું અનેક તાત્રિક અન્યોમાં યોગની ચર્ચા છે, પણ તે બધામાં મહાનિર્વાણ તત્ત્વ, પદ્યકનિરૂપણ આદિ અન્યો પ્રધાન છે.^૨

જ્યારે નદીમાં પૂર આવે છે ત્યારે તે ત્યારે તરફથી પ્રવાહિત થવા લાગે છે યોગની પણ એ જ દશા થઈ અને તે આસન, મુદ્રા, પ્રાણાયામ આદિ બાહ્ય અંગરૂપે ધ્યાનબદ્ધ વહેવા લાગ્યો બાહ્ય અંગોનું ભેદ પ્રભેદપૂર્વક એટલું બધું વર્ણન કરાયું અને તે ઉપર

૧ સ્કન્ધ ૩, અધ્યાય ૨૮ સ્કન્ધ ૧૧, અ ૧૫, ૧૯, ૨૦ આદિ

૨ જુઓ મહાનિર્વાણતન્ત્ર અધ્યાય ૩, જુઓ પદ્યકનિરૂપણ

પ્રેક્ષ્યં જીવાત્મનોરાહુર્યોગ યોગવિશારદા ।

શિવાત્મનોરભેદેન પ્રતિપત્તિ પરે વિદુ ॥ ૫૪ ૮૨

સમત્વભાવના નિત્ય જીવાત્મપરમાત્મનો ।

સમાધિમાહુર્ધ્વનય પ્રોક્તમણ્ડલક્ષણમ્ ॥ ૫૪ ૯૧

યદ્વત્ત નાત્ર નિર્માસ સ્તિમિતોદધિવત્ સ્મૃતમ્ ।

સ્વરૂપશૂન્યં યદ્ધ્યાનં તત્સમાધિર્વિધીયતે ॥ ૫૪ ૯૦

ત્રિકોણ તસ્યાન્ત સ્ફુરતિ ચ સતત વિષ્ણુદાકારરૂપ ।

તદન્ત શૂન્યં તત્ સકલસુરગણૈ સેવિત ચાતિગુપ્તમ્ ॥ ૫૪ ૬૦

“આહારનિર્હારવિહારયોગ સુસવૃતા ધર્મવિદા તુ કાર્યા ॥

૫૪ ૬૧

ધ્યૈ ચિન્તાયામ્ સ્મૃતો ધાતુચિન્તા તત્ત્વેન નિશ્ચલા ।

પતદ્ધ્યાનમિહ પ્રોક્તં સગુણં નિર્ગુણં દ્વિધા ।

સગુણં વર્ણભેદેન નિર્ગુણં કેવલ તથા ॥ ૫૪ ૧૩૪

(Tantrik Texts માં છપાયેલ)

એટલે બધા ભાર મૂકવામાં આવ્યો કે જેથી તે યોગની એક સ્વતંત્ર શાખા જ થઈ ગઈ, જે હડયોગ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે

હડયોગના અનેક અન્યોમાં હડયોગપ્રદીપિકા, શિવસહિતા, શ્વેતસહિતા, ગોરક્ષપદ્ધતિ, ગોરક્ષશતક આદિ અન્યો પ્રસિદ્ધ છે, જેમાં આસન, બધ, મુદ્રા, પટ્ટકર્મ કુંભક, રેચક, પૂરક આદિ બાહ્ય યોગાગેતુ પેટ ભરી ભરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે એટલે સુધી કે શ્વેતે તે આસનની ચોરાશી સખ્યાને ચોરાશી લાખ સુધી પહોંચાડી દીધી છે

ઉક્ત હડયોગના ગ્રંથોમાં હડયોગપ્રદીપિકા જ સુખ્ય છે, કારણ કે તેનો જ વિષય અન્ય અન્યોમાં સવિસ્તર પ્રતિપાદન થયેલ છે યોગવિષયક સાહિત્યના જીજ્ઞાસુઓએ યોગતારાવલી, બિન્દુયોગ, યોગબીજ અને યોગકલ્પદ્રુમ વગેરે ગ્રંથો વિસરવા ન જોઈએ વિક્રમની સત્તરમી શતાબ્દીમાં મૈથિલ પડિત ભવદેવનો રચેલ યોગનિબંધ નામક હસ્તલિખિત ગ્રંથ જોવામાં આવ્યો છે, જેમાં વિષ્ણુપુરાણ આદિ અનેક ગ્રંથોના પ્રમાણે ઉદ્ધૃત કરીને યોગ સંબંધી પ્રત્યેક વિષય ઉપર વિસ્તૃત ચર્ચા કરાયેલ છે

સંસ્કૃત ભાષામાં કરાયેલ યોગના વર્ણનને લીધે સર્વ સાધારણની જિજ્ઞાસાને શાન્તિ મળેલ ન જોઈ, લોકભાષાકુશળ યોગીઓએ પણ પોતપોતાની ભાષામાં યોગનું ગાન કરવું આરંભ્યું

મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં ગીતા ઉપર જ્ઞાનદેવકૃત જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા પ્રસિદ્ધ છે, જેનો છઠ્ઠા અધ્યાયનો ભાગ ધણે જ હૃદયાર્કષક છે ખરેખર જ્ઞાનેશ્વરી દ્વારા જ્ઞાનદેવે પોતાના અનુભવ તેમજ વાણીને અવનંદ્ય કરેલ છે સુહૃદોના અભિચ રચિત નાથસંપ્રદાયનુસારી સિદ્ધાન્તસહિતા પણ યોગના જિજ્ઞાસુઓ માટે એક દર્શનીય વસ્તુ છે

કબીરનો ખીજક ગ્રંથ યોગસંબંધી ભાષાસાહિત્યનો એક સુદર મણકો છે

બીજા યોગી સતોએ પણ પોતપોતાના યોગાનુભવની પ્રસાદી લોકભાષામાં જનતાને ચખાડી છે, જેથી જનતાનો ધણો મોટો ભાગ યોગના નામ માત્રથી મત્રમુગ્ધ થઈ ગયો છે

આ જ કારણને લીધે હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી આદિ પ્રસિદ્ધ પ્રત્યેક પ્રાન્તીય ભાષામાં પાતજલ યોગશાસ્ત્રનો અનુવાદ, વિવેચન આદિ અનેક નાના મોટા ગ્રંથો ગ્યાયા છે અગ્રેજી

આદિ વિદેશીય ભાષાઓમાં પણ યોગશાસ્ત્ર ઉપર અનુવાદ આદિ વર્ણ લખાએલ છે,^૧ જેમાં જે અંચ જુડ્સનો ભાષ્યટીકા સહિત મૂળ પાતજલ યોગસૂત્રનો અનુવાદ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે

જૈન સમ્પ્રદાયમાં નિવૃત્તિનું તત્ત્વ પ્રધાન મનાયેલ છે ત્હેના પ્રવર્તક ભગવાન મહાવીરે બાર વર્ષથી પણ વધારે મુદત સુધી મૌન ધારણ કરી કેવળ આત્મચિન્તન દ્વારા યોગાભ્યાસમાં જ જીવન વ્યતીત કર્યું હતું તેઓના હજારો^૨ શિષ્યો એવા હતા કે જેઓએ ધર-કુટુંબ છોડી યોગાભ્યાસ દ્વારા સાધુ-જીવન વ્યતીત કરવું પસંદ કરેલ હતું

જૈન સમ્પ્રદાયના મૌલિક ગ્રન્થો ‘આગમ’ કહેવાય છે ત્હેમાં જે સાધુચર્યાનું વર્ણન છે તે જોતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે પાત્ર યમ, તપ, વ્યાધ્યાય આદિ નિયમ, ઇન્દ્રિયજય રૂપ પ્રત્યાહાર ઇત્યાદિ જે ખાસ યોગના અંગો છે તેઓને જ સાધુજીવનના મુખ્ય પ્રાણ માનવામાં આવેલ^૩ છે

જૈનશાસ્ત્રમાં યોગ ઉપર ત્યા સુધી ભાર આપવામાં આવ્યો છે કે, પ્રથમ તો જૈનશાસ્ત્ર મુમુક્ષુઓને આત્મચિન્તન સિવાય અન્ય કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની સમતિ જ નથી આપતું, અને ન છુટકે પ્રવૃત્તિ કરવાની આવશ્યકતા હોય તો તે નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિ કરવાનું કહે છે એ જ નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિનું બીજું નામ જૈનશાસ્ત્રમાં અદ્ય-પ્રવચનમાતા^૪ એવું છે સાધુજીવનની દૈનિક તેમજ રાત્રિક ચર્યામાં તૃતીય પ્રહર મિવાય બાકીના ત્રણ પ્રહરોમાં મુખ્યપણે વ્યાધ્યાય અને ધ્યાન કરવાનું જ વિધાન છે^૫

૧ પ્રો. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રીયુત્તમ રામપ્રસાદ આદિ કૃત

૨ “ચડહમહિં સમણસાહસ્તીહિં છત્તીસાહિં અજ્ઞિઆસાહસ્તીહિં” ઉવવાઇ સૂત્ર

૩ જીઓ આચારાગ, સૂત્રકૃતાગ, ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકલિક, મૂલાચાર આદિ

૪ જીઓ ઉત્તરાધ્યયન, અ ૨૪

૫ દિવસસ્મ ચડરો ભાષ, કુન્જા મિકલુ વિઅક્ષણો । તઓ ઉત્તરગુણે કુન્જા, દિણભાગેસુ ચડસુ વિ ॥ ૧૧ ॥ પદમ પોરિસિ સજ્જાય, વિહાં જ્ઞાણં સિઆયદ્ ।

આ વાત ઝમરણુમા રાખવી વટે છે કે જન આગમોમા યોગ અર્થ માટે ઘણે ભાગે 'ધ્યાન' શબ્દ વપરાયેલ છે ધ્યાનના લક્ષણો ત્હેના ભેદ, પ્રભેદ, આલબન આદિનુ વિસ્તૃત વર્ણન અનેક જૈન આગમોમા^૧ છે આગમ પછી નિર્યુક્તિનો^૨ નખર છે ત્હેમા પણ આગમગત ધ્યાનનુ સ્પષ્ટીકરણ છે વાચક ઉમાન્વાતિ કૃત તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમા પણ ધ્યાનનુ વર્ણન^૩ છે કિન્તુ ત્હેમા આગમ કે નિર્યુક્તિ કરતા કોઈ વિશેષ વાત નથી જનભદ્રગણી કમાશ્રમણ કૃત ધ્યાન-શતક,^૪ એ આગમ આદિ ઉક્ત ગ્રન્થોમા વર્ણવાયેલ ધ્યાનનુ સ્પષ્ટીકરણ માત્ર છે અહિ સુધીના યોગવિષયક જૈન વિચારોમા આગમોક્ત વર્ણનશૈલી જ પ્રધાન પદ ભોગવે છે પરંતુ તે શૈલીને શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂત્રિએ એકદમ બદલી દઇ તત્કાલીન પરિસ્થિતિ તથા લોકશ્રયિ પ્રમાણે નવીન પરિભાષાનો આશ્રય લઇ અને વર્ણનશૈલી અપૂર્વ જોવી બનાવી જૈન યોગસાહિત્યમા નવીન યુગ દાખલ કીધો ત્હેના ટેકામા તેઓના બનાવેલ યોગબિન્દુ, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગવિશિક્ષા, યોગશતક^૫ અને ષોડશક એ ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ છે એ ગ્રન્થોમા તેઓએ પ્રકત જૈન-માર્ગાનુસાર યોગનુ વર્ણન કરીનેજ સતોષ નથી માન્યો પણ પાતજલ યોગસૂત્રમા વર્ણવેલી યોગપ્રક્રિયા તથા ત્હેની ખાસ પરિભાષાઓ સાથે જૈન સંકેતોનુ મિલન પણ કરેલ

તદ્દાપ ગોઅરકાલે, પુળો ચડથિય સજ્ઞાયં ॥ ૧૨ ॥

રસિ પિ ચડરો માપ મિક્કુ કુજ્જા વિઅક્ષણો ।

તઓ ઉત્તરગુણે કુજ્જા રાઈમાગેસુ ચડસુ વિ ॥ ૧૭ ॥

પદમં પોરિસિ સજ્ઞાય વિહા જ્ઞાણ સિઆયઈ ।

તદ્દાપ નિદમોક્ષં તુ ચડથિય મુજ્જો વિ સજ્ઞાયં ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરાધ્યયન, અ ૨૬

૧. જુઓ સ્થાનાગ, અ ૪, ઉદ્દેશ ૧ સમવાયાગ સ ૪, ભગવતી શતક-૨૫, ઉદ્દેશ ૭, ઉત્તરાધ્યયન અ. ૩૦ ન્હો ૩૫

૨ જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ, કાયોત્સર્ગ અધ્યયન ગા ૧૪૬૨-૧૪૮૬

૩ જુઓ અ. ૯ મૂ ૨૭ થી આગળ

૪. જુઓ હરિભદ્રીય આવશ્યક વૃત્તિ, પ્રતિકમણાધ્યયન, પૃ ૫૮૧

૫ આ ગથ જૈન ગ્રંથાવલિમા દર્શાવેલ છે પૃ ૧૧૩

છે^૧ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમા જે યોગની આઠ દષ્ટિઓનું વર્ણન^૨ છે તે ઉપલબ્ધ સમસ્ત યોગસાહિત્યમા નવીન દિશા છે

શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિના યોગનિષયક ગ્રન્થો તેઓની યોગાભિ-
શયિ અને યોગવિષયક વ્યાપક બુદ્ધિના ખાસ નમૂનાઓ છે

સાર પછી શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્રનું મ્થાન છે. ત્હેમા પાતજલ યોગસૂત્ર નિર્દિષ્ટ આઠ યોગાગોના ક્રમ પ્રમાણે સાધુ તેમજ ગૃહસ્થ જીવનની આચાર-પ્રક્રિયાનું જૈન શૈલી અનુસાર વર્ણન છે, જેમા આસન અને પ્રાણાયામ સાથે સબધ ધરાવનારી અનેક વાતોનું વિસ્તૃત પ્રતિપાદન છે, જેને જોવાથી એ જણાઇ આવે છે કે તે વખતના લોકોમા હઠયોગ-પ્રક્રિયાનો કેટલો અધિક પ્રચાર હતો હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના યોગશાસ્ત્રમા હરિભદ્રસૂરિના યોગગ્રન્થોની નવીન પરિભાષા અને રચક શૈલીનો ખ્યાલ પણ નિર્દેશ કર્યો નથી, પણ શુભચંદ્રાચાર્યકૃત જ્ઞાનાર્ણવગત પદસ્થ, પિડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યાનનું વિસ્તૃત તેમજ સ્પષ્ટ વર્ણન કીધું છે^૩ અન્તમા તેઓએ વિક્ષિપ્ત, ચાતાયાત, ગ્લિષ્ટ અને સુલીન એવા મનના ચાર બેદોનું સ્વાનુભવથી વર્ણન કરીને તેમા નવીનતા લાવવાનું કૌશલ્ય બતાવ્યું^૪ છે બેશક તેઓનું યોગશાસ્ત્ર જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારોનો એક પાઠ્ય ગ્રન્થ છે

૧ સમાધિરેષ પવાન્યૈ સપ્રજ્ઞાતોઽમિધીયતે ।

સમ્યક્પ્રકર્ષરૂપેણ મૃત્મર્યજ્ઞાનતસ્તથા ॥ ૪૧૮ ॥

અસપ્રજ્ઞાત યવોઽપિ સમાધિર્ગીયતે પરૈ ।

નિરુદ્ધાશેષવૃત્ત્યાદિતત્સ્વરૂપાનુવેધત ॥૪૨૦॥ ઇત્યાદિ
યોગબિદુ

૨ મિત્રા તારા ઘલા દીપ્રા સ્થિરા કાન્તા પ્રમા પરા ।

નામાનિ યોગવૃષ્ટીના લક્ષણં ચ નિબોધત ॥ ૧૩ ॥

આ આઠ દષ્ટિઓનું સ્વરૂપ, દૃષ્ટાન્ત આદિ વિષય, યોગના જિજ્ઞાસુઓને માટે જોવા યોગ્ય છે આ વિષય ઉપર યશોવિજયજીએ ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪ એ ચાર ક્રાંતિ શિક્ષાઓ લખી છે ત્હેની સાથે સંસ્કૃત ન જાણનારાઓને હિતાર્થે આઠ દષ્ટિઓની સંજ્ઞાઓ પણ ગુજરાતી ભાષામા બતાવેલ છે

૩ જુઓ પ્રકાશ ૭-૧૦ સુધી

૪ ૧૨ મો પ્રકાશ, શ્લોક ૨-૨-૪

તત્પશ્ચાત્ ઉપાધ્યાય શ્રીયશૌચિન્યજી કૃત યોગગ્રન્થો ઉપર નજર ફરે છે ઉપાધ્યાયજીનું શાસ્ત્રજ્ઞાન, તર્કકૌશલ અને યોગાનુભવ ધણા ગંભીર હતા તેથી તેઓએ અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ તથા સદીક બત્રીસ બત્રીશીઓ યોગ સબધી વિષયો પર લખી છે તેમા જૈન મન્ત્રવ્યોની સૂક્ષ્મ અને રોચક મીમાસા કર્યા ઉપરાત જૈન, જૈનેતર દર્શનોનું મિલન પણ ક્યુ^૧ છે તે સિવાય તેઓએ હરિભદ્રસૂરિ કૃત યોગવિશિકા અને પોઠશક ઉપર ટીકા લખીને પ્રાચીન ગૂઢ તત્ત્વોનું સ્પષ્ટ ઉદ્ઘાટન કરેલ છે એટલું જ કરીને તેઓ સન્તુષ્ટ ન થયા, તેઓએ મહર્ષિ પતંજલિ કૃત યોગસત્રો ઉપર એક લઘુ વૃત્તિ^૨ પણ લખી છે આ વૃત્તિ જૈન પ્રક્રિયા અનુસાર લખાયેલ છે તેથી તેમા યથાસભવ યોગદર્શનની આધાર રૂપ સામ્ય પ્રક્રિયાનું જૈન પ્રક્રિયા સાથે મિલન પણ કર્યું છે, અને અનેક સ્થાનોમા ત્હેનો સચુક્તિત્વ પ્રતિવાદ પણ કર્યો છે ઉપાધ્યાયજીએ પોતાની વિવેચનામા જે મધ્યસ્થતા, ગુણગ્રાહકતા, સૂક્ષ્મ સમન્વયશક્તિ, અને સ્પષ્ટભાષિતા બતાવેલ^૩ છે, તેવી અન્ય આચાર્યોની કૃતિમા ઓછી નજરે પડે^૪ છે

૧ અધ્યાત્મસારના યોગાધિકાર અને ધ્યાનાધિકારમા મુખ્યપણે ભગવદ્ગીતા તથા પાતંજલસૂત્રને ઉપયોગ કરીને અનેક જૈનપ્રક્રિયાપ્રસિદ્ધ ધ્યાન વિષયોનો ઉક્ત બને ગ્રન્થોની સાથે સમન્વય કરેલ છે, જે બહુ ધ્યાનપૂર્વક જોવા યોગ્ય છે અધ્યાત્મોપનિષદના શાસ્ત્ર, જ્ઞાન, ક્રિયા અને સામ્ય એ ચારે યોગોમા મુખ્યપણે યોગવાસિષ્ઠ તથા તૈત્તિરીય ઉપનિષદના વાક્યોનું અવતરણ આપી તાત્ત્વિક ઐક્ય બતાવેલ છે યોગાવતાર બત્રીશીમા ખાસ કરી પાતંજલ યોગના પ્રદાયોનું જૈન પ્રક્રિયાની અનુસાર સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે

૨ આ વૃત્તિ ‘આત્માનંદ પુસ્તક મંડલ,’ આગ્રા, દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે, જે હિંદી સાર સાથે કિં ૩ ૧) માં મળે છે

૩ આના માટે જુઓ તેમનો જ્ઞાનસાર, જે તેમણે અતિમ જીવનમા લખેલ માલૂમ પડે છે, તે ધ્યાનપૂર્વક જોવો જોઇએ શાસ્ત્ર-વાર્તા-સમુચ્ચયની તેમની ટીકા (૫ ૧૦) પણ જોવી આવશ્યક છે.

૪ આને માટે તેમના શાસ્ત્ર-વાર્તા-સમુચ્ચયાદિ ગ્રન્થ ધ્યાન-પૂર્વક જોવા જોઇએ અને ખાસ કરી તેમની પાતંજલ સૂત્રવૃત્તિ મનનપૂર્વક જોવાથી અમારું કથન અક્ષરશ વિશ્વસનીય માલૂમ પડશે

એક યોગસાગ્ર નામક ગ્રન્થ પણ શ્વેતામ્બર સાહિત્યમા છે. કતાનો ઉલ્લેખ તેમા નથી, પણ તેહના દૃષ્ટાન્ત આદિ વર્ણનથી ખાત્રી થાય છે કે હેમચન્દ્રાચાર્યના યોગસાગ્રના આધારે કાંઈ શ્વેતામ્બર આચાર્ય દ્વારા રચાયેલ છે

દ્વિગમ્બર સાહિત્યમા જાનાણુંવ પ્રસિદ્ધ જ છે, પણ ધ્યાન-સાર અને યોગપ્રદીપ એ બે હસ્તલિખિત ગ્રન્થો અમારા જોવામા આવેલ છે, જે પદ્યબન્ધ અને પ્રમાણમા નાના છે તે ઉપરાત શ્વેતામ્બર દ્વિગમ્બર સપ્રદાયના યોગસબધી ગ્રન્થોનો કાંઈક વિશેષ પરિચય જૈન ગ્રંથાવલિ પૃ ૧૦૯ થી મળી શકે છે બસ, એટલામા જ જૈન યોગ સાહિત્યની મર્યાદા લગભગ પૂર્ણ થઈ જાય છે

બૌદ્ધ સપ્રદાયમા પણ જૈન સપ્રદાયની જેમ નિવૃત્તિ-તત્ત્વની પ્રધાનતા સ્વીકારવામા આવેલ છે ભગવાન બુદ્ધે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલા છ વર્ષ સુધી મુખ્ય રીતે ધ્યાનદ્વારા યોગાભ્યાસ જ કરીધો હતો તેઓના હજારો શિષ્યો પણ તે જ માર્ગ ઉપર ચાલ્યા. મૌલિક બૌદ્ધ ગ્રન્થોમા જૈન આગમેની પેઠે બહુધા યોગ અર્થમા 'ધ્યાન' શબ્દ જ મળે છે, અને તેમા ધ્યાનના ચાર ભેદો કરાયેલા છે ઉક્ત ચાર ભેદોના નામ તથા તેઓના ભાવ લગભગ તેવા જ છે કે જેવા જૈનદર્શન તથા યોગદર્શનની પ્રક્રિયામા^૧ છે બૌદ્ધ સપ્રદાયમા

૧ સો સ્ત્રો અહ બ્રાહ્મણ વિવિચ્ચેવ કામેહિ વિવિચ્ચ અકુસલેહિ ધમ્મેહિ સવિતક્ક સવિચાર વિવેકજ પીતિસુખ પદમજ્ઞાન ઉપસપજ્જ વિહાસિ, વિતક્ક વિચારાન વૂપસમા અજ્ઞાત્ત સપસાદન ચેતસો ઇકોદિમાય અવિતક્ક અવિચારં સમાધિજ પીતિસુખ દુતિયજ્ઞાન ઉપસપજ્જ વિહાસિ, પીતિયા ચ વિરાગા ઉપેક્કકો ચ વિહાસિ, સતો ચ સંપ-જાનો સુખ ચ કાયેન પટિસવેદેસિ, યં ત અરિયા આચિ-ક્ખન્તિ—ઉપેક્કકો સતિમા સુખવિહારીઽતિ તતિયજ્ઞાનં ઉપસંપજ્જ વિહાસિ, સુખસ્સ ચ પહાના દુક્ખસ્સ ચ પહાના પુલ્લઽષ સોમનસ્સ દોમનસ્સાન અન્થગમા અદુક્ખમસુખં ઉપેક્કાસતિ પારિસુદ્ધિં ચતુત્થજ્ઞાન ઉપસપજ્જ મજ્જિમ-નિકાયે મયમેક્કસુતં વિહાસિ ।

આ ચાર ધ્યાનોનું વર્ણન દીધનિકાય સામન્નકકલસુતમા છે, જુઓ, પ્રો સિ વિ રાજવાડે કૃત મરાઠી અનુવાદ, પૃ ૭૨

સમાધિરાજ નામક એક ગ્રન્થ છે વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ સપ્ર-
દાયના યોગવિષયક સાહિત્યનો અમે બહુ સક્ષેપમા અભ્યાસ
પરિચય કરાવ્યો છે પરંતુ તેના વિશેષ પરિચય માટે ડૉક્ટોર
કૉલેજેરમ^૧ પુ ૧, પૃ ૪૪૭ થી ૪૮૧ સુધીમા જે યોગ વિષયક
ગ્રન્થોની યાદી છે તે જોવા જેવી છે

આ સ્થળે એક વાત ખાસ ધ્યાન દેવા જેવી છે તે એ કે
યદ્યપિ વૈદિક સાહિત્યમા અનેક જગોએ હઠયોગને અગ્રાણ કહેવા-
મા આવેલ છે, છતાં તેમા હઠયોગની પ્રધાનતાવાળા અનેક ગ્રન્થો
અને માર્ગોનું નિર્માણ થયેલું છે^૨ તેથી ઉલટું જૈન અને બૌદ્ધ સા-
હિત્યમા હઠયોગે સ્થાન નથી મેળવ્યું એટલુંજ નહિ, બલકે તેમા
હઠયોગનો સ્પષ્ટ પ્રતિષેધ કરવામા આવેલ^૩ છે

તે જ વિચાર પ્રો ધર્માનંદ કૌશામ્બીએ લખેલ **બુદ્ધલીલાસાર-
સંગ્રહ**મા છે જુઓ પૃ ૧૨૮

જૈનસૂત્રમા શુકલ ધ્યાનના ભેદોનો વિચાર છે, તેમા ઉક્ત
સવિતર્ક આદિ ચાર ધ્યાન જેવું જ વર્ણન છે જુઓ તત્ત્વાર્થ અ
૯, સ્ક ૪૧-૪૪

યોગશાસ્ત્રમા સપ્રજ્ઞાત સમાધિ તથા સમાપત્તિઓનું વર્ણન છે
તેમા પણ ઉક્ત સવિતર્ક નિર્વિતર્ક આદિ ધ્યાન જેવો જ વિચાર
છે. પા સ્ક. પા ૧-૧૭, ૪૨, ૪૩, ૪૪

૧ થિઆડોર આઉક્ટકૃત, બ્લિષ્કિંગમા પ્રકાશિત, ૧૮૯૧ ની
આવૃત્તિ

૨ ઉદાહરણાર્થ—

સતીષ્ઠુ યુક્તિષ્વેતાસુ હઠાન્નિયમયન્તિ ચે ।

ચેતસ્તે દોષમુત્સૃજ્ય વિનિવ્રન્તિ તમોઽજ્ઞનૈ ॥૩૭॥

વિમૂઢા કલ્પેમુચ્ચક્તા ચે હઠાચ્ચેતસો જયમ્ ।

તે નિષ્ક્રાન્તિ નાગેન્દ્રમુન્મત્ત વિસતન્તુભિ ॥૩૮॥

ચિત્ત ચિત્તસ્ય વાડૂર સંસ્થિતં સ્વશરીરકમ્ ।

સાધયન્તિ સમુત્સૃજ્ય યુક્તિ ચે તાન્હતાન વિદુઃ ॥૩૯॥

યોગવાસિષ્ઠ-ઉપશમ પ્ર૦ સર્ગ ૯૩

૩. આના ઉદાહરણમા બૌદ્ધ ધર્મમા ખુદ ભગવાને તો શર-
આતમા કષ્ટપ્રધાન તપસ્યાનો આરભ કરીને અતમા મધ્યમપ્રતિપદા
માર્ગનો સ્વીકાર કરેલ છે જુઓ **બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ**

યોગશાસ્ત્ર—ઉપરના વર્ણનથી માલૂમ પડે છે કે યોગપ્રક્રિયાના વર્ણનવાળા નાના, મોટા અનેક ગ્રંથો છે એ ઉપલબ્ધ તમામ ગ્રંથોમા મહર્ષિ પતંજલિ કૃત યોગશાસ્ત્રનું સ્થાન ઉચ્ચ છે તહેના તથા કારણો છે—(૧) ગ્રંથની મહિમ્નતા તથા સરલતા, (૨) વિષયની સ્પષ્ટતા તથા પૂર્ણતા, અને (૩) મધ્યસ્થભાવ તથા અનુભવમિદ્ધતા એ જ કારણથી યોગદર્શન એ નામ સાબળતા સત્વર પાતજલ યોગ-સૂત્રનું સ્મરણ થઈ આવે છે શ્રીમાન્ શકરાચાર્યે પોતાના અહ્મસૂત્ર-ભાષ્યમા યોગદર્શનનો પ્રતિવાદ કરતી વખતે જે “**અથ સમ્ય-ગ્દર્શનાભ્યુપાયો યોગ**” એવો ઉલ્લેખ કર્યો^૨ છે, તેથી એ બાબતમા જરા પણ સંદેહ નથી રહેતો કે તેઓની સામે પાતજલ યોગશાસ્ત્રથી જૂદું બીજું કોઈ યોગશાસ્ત્ર રહેલ હોયુ જેમ્ને કારણ કે પાતજલ યોગશાસ્ત્રની શરૂઆત “**અથ યોગાનુશાસનમ્**” એ સૂત્રથી થાય છે, અને ઉક્ત ભાષ્યોક્ષિપ્તિત વાક્યમા પણ અન્ય-રભ સૂચક શબ્દ છે યદપિ ઉક્ત ભાષ્યમા અન્યત્ર પણ યોગ સખધી ખે^૩ ઉલ્લેખો છે, જેમા એક તો પાતજલ યોગશાસ્ત્રનું

જૈનશાસ્ત્રમા શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિએ આવશ્યક નિર્ણયિતમા “**ઉસાસ ણ ણિરુમહ્**” ૧૫૨૦ ઇત્યાદિ ઉક્તિથી હંડયોગનું જ નિરા-કરણ કરેલ છે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે પણ પોતાના યોગશાસ્ત્રમા “**તન્ના-પ્નોતિ મન સ્વાસ્થ્ય પ્રાણાયામૈ કદર્થિત, પ્રાણસ્વાયમને પીઢા તસ્યા સ્યાત્ ચિત્તવિપ્લૈવ ॥**” ઇત્યાદિ ઉક્તિથી એજ વાતને ખેવડાવેલ છે શ્રીયશોબિજયજીએ પણ પાતજલ યોગસૂત્રની પોતાની વૃત્તિમા (૧-૩૪) પ્રાણાયામને યોગનું અનિશ્ચિત સાધન કહીને હંડયોગનું જ નિરસન કરેલ છે

૧ અહ્મસૂત્ર ભાષ્ય ૨-૧-૩

૨ સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસપ્રયોગ ” અહ્મસૂત્ર ૧-૩-૩૩ ભાષ્યગત યોગશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધા મનસ પશ્ચ વૃત્તય પરિગૃહ્યન્તે પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયો નામ ૨-૪-૧૨ ભાષ્યગત

૫ વાસુદેવ શાસ્ત્રી અભ્ય કરે પોતાના અહ્મસૂત્રના મરાઠી અનુ-વાદના પરિશિષ્ટમા ઉક્ત ખે ઉલ્લેખોનો યોગસૂત્રરૂપથી નિર્દેશ કરેલ છે, કિન્તુ “**અથ સમ્યગ્દર્શનાભ્યુપાયો યોગ**” આ ઉલ્લેખના સખ-ધમા ક્યાવ પણ ઉલ્લેખોલ કરેન નથી

અવિકલ સૂત્ર^૧જ છે, અને બીજો ઉલ્લેખ ત્હેતુ અવિકલ સૂત્ર નહિ પણ ત્હેના સૂત્ર સાથે કંઈક મળતો આવે^૨ છે. તથાપિ “**અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગ**” એ ઉલ્લેખની શબ્દરચના અને સ્વતંત્રતા તરફ ધ્યાન દેતા એમ અપ્રત્યક્ષ કહેવું પડે છે કે પાછળના બે ઉલ્લેખો પણ તેજ ભિન્ન યોગશાસ્ત્રના હોવા જોઈએ, જેનો અર્થ “**અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગ**” એ વાંચ્ય માનવામાં આવે, ગમે તેમ હોય, આજે આપણા સામે તો પતજલિતું જ યોગશાસ્ત્ર છે, અને તે સર્વપ્રિય છે તે માટે બહુ સંક્ષેપમાં પણ ત્હેનો બાહ્ય તથા આંતરિક પરિચય કરાવવો અસ્થાને નહિ ગણાય.

આ યોગશાસ્ત્રના ચાર પાદ અને કુલ સૂત્ર ૧૯૫ છે. પહેલા પાદનું નામ સમાધિ, બીજાનું સાધન, ત્રીજાનું વિભૂતિ અને ચોથાનું નામ કૈવલ્યપાદ છે. પ્રથમ પાદમાં મુખ્યપણે યોગનું સ્વરૂપ, ત્હેના ઉપાય અને ચિત્તસ્થિરતાના સાધનો વર્ણવાયેલ છે. બીજા પાદમાં ક્રિયાયોગ, આઠ યોગોગ, ત્હેના ૧૧ અને ચતુર્વ્યૂહનું^૩ મુખ્ય વર્ણન છે. ત્રીજા પાદમાં યોગજન્ય વિભૂતિઓની પ્રધાનતા છે અને ચોથા પાદમાં પરિણામવાદનું સ્થાપન, વિગ્નાનવાદનું નિરાકરણ તથા કૈવલ્ય અવસ્થાના સ્વરૂપનું મુખ્ય વર્ણન છે.

મહર્ષિ પતજલિએ પોતાના યોગશાસ્ત્રની રચના સામ્યસિદ્ધાંત ઉપર કરેલ છે તેથી ત્હેના પ્રત્યેક પાદના અન્તમાં “**યોગશાસ્ત્રે સાર્થ્યપ્રવચને**” ઇલાદિ ઉલ્લેખ મળે છે. “**સાર્થ્યપ્રવચને**” એમ વિશેષણ સ્પષ્ટ ધ્વનિત કરે છે કે સામ્ય સિવાય અન્ય દર્શનના સિદ્ધાન્તોના આધારે રચાયેલા યોગશાસ્ત્રો તે વખતે વિદ્યમાન હતા. અગર તો રચાતા હતા આ યોગશાસ્ત્ર ઉપર નાના મોટા અનેક ટીકામંત્રો^૪ છે, પણ વ્યાસકૃત ભાષ્ય અને વાયસ્પતિકૃત ટીકાથી ત્હેની ઉપાદેયતા બહુ વધી ગયેલી છે.

વિચાર કરતા સમસ્ત દર્શનોના અતિમ સાધ્યના સબધમાં

૧ સરખાવો પા ૨, સૂ. ૪૪   ૨ સરખાવો પા ૧, સૂ. ૬.   ૩ હેય, હેતુ, હાન, હાનોપાય એ ચતુર્વ્યૂહ કહેવાય છે તેનું વર્ણન સૂત્ર ૧૬-૨૬ સૂધીમાં છે.   ૪ વ્યાસકૃત ભાષ્ય, વાયસ્પતિકૃત તત્ત્વવૈશારદી ટીકા, ભોજદેવકૃત રાજમાર્તંડ, નાગોજી ભટ્ટકૃત શ્રુતિ, વિગ્નાનભિક્ષુકૃત વાર્તિક, યોગચંદ્રિકા, મણિપ્રભા, ભાવાગણેશીય શ્રુતિ, બાહ્યરમોદાસીન કૃત ટિપ્પણ આદિ.

એ પક્ષ નજરે પડે છે પ્રથમ પક્ષતુ અતિમ સાધ્ય શાશ્વત સુખ નથી તેતુ માનવુ છે કે મોક્ષમા શાશ્વત સુખ નામક કોષ્ટ સ્વતત્ર વસ્તુ નથી તેમા જે કાષ્ટ છે તે ફક્ત દુ ખની આત્મતિક નિવૃત્તિ ખીન્ને પક્ષ શાશ્વતિક સુખપ્રાપ્તિને જ મોક્ષ માને છે એવેા મોક્ષ થઇ ગયા પછી દુ ખની આત્મતિક નિવૃત્તિ સ્વયમેવ થઇ જાય છે વૈશેષિક, ન્યાય ૧ સામ્ય, ૨ યોગ ૩ અને બૌદ્ધ ૪ દર્શના પ્રથમ પક્ષના અનુગામી છે વેદાંત ૫ અને જૈનદર્શન, ૬ બીજા પક્ષના અનુગામી છે યોગશાસ્ત્રના વિષય-વિભાગ તેના અતિમ સાધ્ય પ્રમાણે જ છે તેમા ગૌણ અને મુખ્ય રીતે અનેક સિદ્ધાંતોનુ પ્રતિપાદન છે પણ તે બધાનુ સંક્ષેપમા વર્ગીકરણ કરીએ તો તેના ચાર વિભાગ થઇ જાય છે ૧ હેય, ૨. હેય-હેતુ, ૩. હાન અને ૪ હાનોપાય આ વર્ગીકરણ સૂત્રકારે પોતે જ કરેલુ છે અને તેથી જ ભાષ્યકારે યોગ-શાસ્ત્રને ચતુર્વ્યૂહાત્મક^૭ કહેલ છે સામ્યસૂત્રમા પણ આ જ વર્ગીકરણ છે યુદ્ધ ભગવાને એ જ ચતુર્વ્યૂહને આર્ય-સત્ય કહેલ છે અને યોગ-શાસ્ત્ર-ગત આઠ યોગાંગોની પેઠે તેઓએ ચતુર્થ આર્ય સત્યના સાધન રૂપે આર્ય અષ્ટાંગમાર્ગનો^૮ ઉપદેશ કર્યો છે

૧ “તદત્યન્તવિમોક્ષોડપવર્ગ.” ન્યાય દર્શન ૧-૧-૨૨

૨ ઇશ્વરકૃષ્ણ કારિકા ૧

૩ તેમા હાનતત્ત્વ માનીને દુ ખના આત્મન્ટિક નાશને જ હાન કહેલ છે

૪ યુદ્ધ ભગવાનના ત્રીજા નિરોધ નામક આર્યસત્યની મત-લખ દુ ખનો અભાવ એ જ છે

૫ વેદાંત દર્શનમા બ્રહ્મને સચ્ચિદાનદરૂપ માનેલ છે, એ જ માટે તેમા નિત્ય સુખની અભિવ્યક્તિનુ નામ જ મોક્ષ છે

૬. જૈન દર્શનમા પણ આત્માને સુખસ્વરૂપ માનેલ છે, તે માટે મોક્ષમા સ્વાભાવિક સુખની અભિવ્યક્તિ જ તે દર્શનને માન્ય છે

૭. યથા ચિકિત્સાશાસ્ત્ર ચતુર્વ્યૂહમ્—રોગા રોગહેતુરા-રોગ્યં ભૈષજ્યમિતિ, ઇવમિદમપિ શાસ્ત્રં ચતુર્વ્યૂહમેવ । તથયા-સંસાર સસારહેતુ મોક્ષો મોક્ષોપાય ઇતિ । તત્ર દુ સ્ખહુલ સસારો હેય । પ્રધાનપુરુષયો સ રોગો હેયહેતુ । સંયોન-સ્યાત્યન્તિકી નિવૃત્તિર્હાનમ્ । હાનોપાય સમ્યગ્દર્શનમ્ ।

પા. ૨, સુ ૧૫ ભાષ્ય

દુખ એ હેય^૧ છે, અવિદ્યાર એ હેયનો હેતુ છે, દુખનો આત્મિક નાશ એ હાન^૩ છે અને વિવેક-ખ્યાતિ એ હાનનો^૪ ઉપાય છે

ઉપર્યુક્ત વર્ગીકરણ કરતા ખીજી રીતે પણ યોગશાસ્ત્રનો વિષય-વિભાગ કરી શકાય છે, જેથી તેના મતવ્યોતુ ગ્નાન વિશેષ સ્પષ્ટ થઇ શકે એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે—૧. હાતા, ૨ જગત, ૩ ધર્મર અને ૪ સસાર મોક્ષતુ સ્વરૂપ તથા તેના કારણો.

૧ દુખથી છૂટકારો મેળવનાર દ્રષ્ટા અર્થાત્ ચેતનતુ નામ હાતા છે યોગશાસ્ત્રમા સાખ્ય,^૫ વૈશેષિક,^૬ ન્યાય, ખૌદ્, જૈન^૭ અને પૂર્ણપ્રગ (મધ્વ)^૮ દર્શનની પેઠે દ્વૈતવાદ એટલે અનેક ચેતન માનવામા આવ્યા^૯ છે

યોગશાસ્ત્ર જૈનદર્શનની પેઠે^{૧૦} ચેતનને દેહપ્રમાણુ અર્થાત્ મધ્યમ

૧ સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્માન્ત, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ શુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ ૫ ૧૫૦

૨ “હેય દુઃખમનાગતમ્” ૨-૧૬ યો. સૂ

૩ “વ્રહ્મદૃશ્યયો સયોગો હેયહેતુ” ૨-૧૭ “તસ્ય હેતુરવિદ્યા” ૨-૨૪ યો. સૂ. ૪-“તદ્ભાવાત્ સંયોગાભાવો હાનં તદ્ દૃશો કૈવલ્યમ્” ૨-૨૬ યો. સૂ. ૫-“વિવેક-ખ્યાતિરવિષ્ણુવા હાનોપાય” ૨-૨૬ યો. સૂ. ૬-પુરુષ-બહુત્વ સિદ્ધ” ધર્મરકૃષ્ણકારિકા ૧૮. ૭-“વ્યવસ્થાતો નાના” ૩-૨-૨૦ વૈશેષિક દર્શન ૮-“પુદ્ગલજીવાસ્ત્વનેકવ્રવ્યાણિ” ૫-૫ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર-ભાષ્ય. ૧૭—

જીવેશ્વરમિદા ચૈવ જડેશ્વરમિદા તથા ।

જીવમેદો મિથ્યૈવ જડજીવમિદા તથા ॥

મિથ્ય જડમેદો ય પ્રપન્નો મેદપશ્ચક ।

સોડયં સત્યોડ્વ્યનાદિશ્ચ સાદિશ્ચેન્નાશમાપ્નુયાત્ ॥

સર્વદર્શનસંગ્રહ પૂર્ણપ્રગદર્શન.

૯ “કૃતાર્થં પ્રતિ નષ્ટમપ્યજઞ્ડં તદ્વન્યસાધારણત્વાત્” ૨-૨૨ યો સૂ

૧૦ “અસલ્લેયમાગોદિષુ જીવાનામ્” ૧૫, પ્રવેશસંહાર-વિસર્ગામ્યા પ્રક્ષીપચત્” તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ ૫, ૧૬

પરિભાણવાળો નથી સ્વીકારતું, અને મધ્યસપ્રદાયની જેમ અણુ-પ્રમાણુ પણ નથી માનતું,^૧ કિંતુ તે સાખ્ય^૨, વૈશેષિક^૩, ન્યાય અને શાકરવેદાન્તની^૪ જેમ ચેતનને વ્યાપક સ્વીકારે^૫ છે

તેવી જ રીતે યોગશાસ્ત્ર જૈનદર્શનની જેમ^૬ ચેતનને પરિણામિ-નિત્ય નથી માનતું, અને બૌદ્ધદર્શનની જેમ તે ચેતનને ક્ષણિક અ-નિત્ય પણ નથી માનતું, કિંતુ સાખ્ય આદિ ઉક્ત શેષ દર્શનોની જેમ^૭ તે ચેતનને કૂટસ્થ-નિત્ય માને^૮ છે

૨ ઇશ્વરના સમઘમા યોગશાસ્ત્રનો મત સાખ્યદર્શનથી જુદો છે સાખ્યદર્શન નાના ચેતનો ઉપરાત ઇશ્વરનો અગીકાર નથી કરતું,^૯ પણ યોગશાસ્ત્ર કરે છે યોગશાસ્ત્ર-સમત ઇશ્વરનું સ્વરૂપ ન્યાય

૧ જુઓ “ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્” બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૪-૧૯ પૂર્ણપ્રમણાખ્ય સરખાવો અવ્યકર શાસ્ત્રી કૃત મરાઠી શાકરભાષ્ય, અનુવાદ ભાગ ૪, પૃ ૧૫૩, ટિપ્પણ ૪૬

૨ “નિષ્ક્રિયસ્ય તદસમ્ભવાત્ ॥ સા સૂ ૧-૪૯ નિ-ષ્ક્રિયસ્ય વિમ્બો પુરુષસ્ય ગત્યસમ્ભવાત્-ભાષ્ય, વિજ્ઞાનભિક્ષુ

૩. વિમ્બાન્મહાનાકાશસ્તથા ચાત્મા ૭-૧-૨૨, પૈ ૬૦.

૪ જુઓ બ્ર સૂ ૨-૩-૨૯ ભાષ્ય

૫ એ માટે કે યોગશાસ્ત્ર આત્મચ્ચરૂપના વિષયમા સાખ્ય-સિક્ષાન્તાનુસારી છે

૬ “નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ” ૩ “ઉત્પાદ્યવ્ય-ધૌવ્યયુક્ત સત્” ૨૧ “તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્” ૩૦ તત્વાર્થ સૂત્ર અ ૫, ભાષ્ય સહિત

૭ જુઓ ઇ ૬ કારિકા ૬૩, સાખ્યતત્વકામુદી, જુઓ ન્યાય દર્શન ૪-૧-૧૦, જુઓ બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૧-૧૪, ૨-૧-૨૭ શાકરભાષ્ય સહિત

૮. જુઓ યોગસૂત્ર “સદ્વા જ્ઞાતાશ્ચિત્તવૃત્તયસ્તત્ત્રયમ્બોઃ પુરુષસ્ય અપરિણામિત્વાત્ ૪-૧૮, “ચિત્તેરપ્રતિસક્રમાયા-સ્તદ્વાડકારાપતૌ સ્વલુપ્તિસંવેદનમ્” ૪-૨૨ તથા “દ્વયી સેર્ષ નિત્યતા કૂટસ્થનિત્યતા, પરિણામિનિત્યતા ચ । તત્ર કૂટસ્થ નિત્યતા પુરુષસ્ય, પરિણામિનિત્યતા ગુણાનામ્ ॥” ૫ત્યાદિ ૪-૩૩ ભાષ્ય

૯ જુઓ સાખ્ય સૂત્ર. ૧-૯૨ આદિ

વૈશેષિક આદિ દર્શનોમા મનાયેલ ઇશ્વરના સ્વરૂપથી કાષ્ઠક જુડું છે યોગશાસ્ત્રે ઇશ્વરને એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તથા શાસ્ત્રોપદેશક માનેલ છે ખરો પણ તેણે ન્યાય આદિ દર્શનોની જેમ ઇશ્વરમા નિત્યજ્ઞાન નિત્યધ્વનિ અને નિત્યકૃતિનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારી તેના મ્થાનમા સત્ત્વગુણનો પગમ પ્રકર્ષે માની તે દ્વારા જગત્-ઉદ્ધાર આદિની સપૂર્ણ વ્યવસ્થા ઘટાવી દીધેલ^૧ છે

૩ યોગશાસ્ત્ર એ જગતને જૈન, વૈશેષિક, નૈયાયિક દર્શનોની જેમ પરમાણુ-પરિણામરૂપ નથી માનતું, તેમ જ શાકરવેદાંતની જેમ તે જગતને બ્રહ્મ-વિવર્ત યા બ્રહ્મ-પરિણામરૂપ પણ નથી માનતું, તેવી રીતે બૌદ્ધદર્શનની જેમ તે જગતને શૂન્ય યા વિજ્ઞાનાત્મક નથી માનતું, કિંતુ સામ્યદર્શનની જેમ તે જગતને પ્રકૃતિ-પરિણામમય અને અનાદિ અનંત પ્રવાહ સ્વરૂપ માની લે છે

૪ યોગશાસ્ત્રમા વાસના કલેશ અને કર્મનું નામ જ સસાર છે તથા વાસના આદિનો અભાવ અર્થાત્ ચેતનના સ્વરૂપાવસ્થાનનું નામ જ મોક્ષ^૨ છે તેમા સસારનું મુખ્ય કારણ અવિદ્યા અને મોક્ષનું મુખ્ય કારણ સમ્યક્દર્શન (યોગજન્ય વિવેકખ્યાતિ) મનાયેલ છે

મહર્ષિ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાસતા—પ્રથમ એ કહેવામા આવ્યું છે કે સામ્યસિદ્ધાન્ત અને સામ્યપ્રક્રિયાને લઈને પતંજલિએ પોતાનું યોગશાસ્ત્ર રચેલ છે, છતાં તેઓમા એક એવી વિશેષતા (દૃષ્ટિ-વિશાસતા) જણાય છે જે અન્ય દાર્શનિક વિદ્વાનોમા ઘણી જ ઓછી દેખાય છે. એ જ વિશેષતાને લીધે તેઓનું યોગશાસ્ત્ર જણે કે સર્વ-દર્શન-સમન્વય હોય તેમ જણાય છે ઉદાહરણાર્થ સામ્યના નિરી-શ્વરવાદને નૈયાયિક વૈશેષિક આદિ દર્શનોદ્વારા નિરસ્ત થએલો જોઇ તેમ જ સાધારણ લોક સ્વભાવનું વલણ ઇશ્વરોપાસના તરફ વિશેષ પ્રમાણુમા જોઇ અધિકારિ-ભેદ તથા રૂચિ-વિચિત્રતાનો વિચાર કરીને પતંજલિએ પોતાના યોગમાર્ગમા ઇશ્વરોપાસનાને પણ સ્થાન^૩ આપ્યું.

૧. યદપિ આ વ્યવસ્થા મૂળ યોગસૂત્રમા નથી, પરંતુ ભાષ્ય-કારે તથા टीकाकारે આનું ઉપપાદન કરેલ છે જુઓ પાતંજલ યો. સુ. પા ૧, સુ ૨૪ ભાષ્ય તથા टीका

૨. तदा ब्रह्म स्वरूपावस्थानम् ૧-૩ યોગસૂત્ર

૩ “ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ” ૧-૩૩. ”

તેઓએ નિષ્પક્ષભાવે ધૃશ્વરના સ્વરૂપનું એવું નિરૂપણ^૧ કર્યું છે કે જે દરેકને માન્ય થઈ શકે.

પતંજલિએ વિચાર્યું કે ઉપાસના કરનાર તમામ લોકોનું સાધ્ય એક જ છે, જતા તેઓ ઉપાસના-ભેદ અને ઉપાસનામા ઉપયોગી થનાર પ્રતીકોના ભેદના બ્યામોહમા અજ્ઞાનવશ અદરોઅદર લડી મરે છે, અને એ ધાર્મિક કલહમા પોતાના સાધ્યને લોકો વિસરી નાંખે છે. લોકોને એ અજ્ઞાનથી હઠાવી સત્પથ ઉપર લાવવા માટે તેઓએ કહી દીધું કે તમારું મન જેમા લાગે તેનું જ^૨ ધ્યાન કરો, અર્થાત્ જેવી પ્રતીક તમને પસંદ આવે તેવી જ પ્રતીકની ઉપાસના કરો, પણ હુકેહ રીતે પોતાના મનને એકાગ્ર થા સ્થિર કરો, અને તે રીતે પરમાત્મ-ચિંતનના સાચા પાત્ર બનો. ઉદારતાની મૂર્તિરૂપ એ મતભેદસહિષ્ણુ આદેશ દ્વારા પતંજલિએ તમામ ઉપાસકોને યોગ-માર્ગમા સ્થાન આપ્યું અને તેમ કરીને ધર્મના નામથી થનાર કલહને કમ કરવાનો ખરો માર્ગ તેઓએ લોકોને બતાવ્યો. તેઓની આ દૃષ્ટિવિશાળતાનો પ્રભાવ ધૃતર ગુણગ્રાહી આચાર્યો ઉપર પણ પડ્યો^૩ અને તેઓ તે મતભેદસહિષ્ણુતાના તત્વને સમજી ગયા.

૧ “ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટ પુરુષવિશેષ ईश्वर.”
“તત્ર નિરતિશય સર્વજ્ઞવીજમ્ ।” “પૂર્વેષામપિ ગુરુ
કાલેનાડનવચ્છેદાત્ ॥” ૧ ૨૪-૨૫-૨૬.

૨ “યથાડમિમતધ્યાનાદ્વા” ૧-૩૯

આ જ ભાવની સૂચક મહાભારતમા ઉક્તિ છે

ધ્યાનમુત્પાદયત્યત્ર સહિતાબલસંશ્રયાત્ ।

યથામિમતમંત્રેણ પ્રણવાદ્ય જપેત્કૃતી ॥ શાંતિપર્વ પ્ર. ૧૯૪,
શ્લો ૨૦ અને યોગવાસિષ્ઠમા પણ

યથાભિવાંછિતધ્યાનાશ્ચિરમેકતયોદિતાત્ ।

પ્રકૃતત્ત્વધનાભ્યાસાત્ પ્રાણસ્પન્દો નિરુદ્ધયતે ॥ ઉપશમ પ્રકરણ,
સર્ગ ૭૮, શ્લો ૧૯

૩ પુષ્પૈશ્વ લલિના ચૈવ વહ્નૈ સ્તોત્રૈશ્ચ શોભનૈ ।

દેવાના પૂજનં શેષં શૌચશ્રદ્ધાસમન્વિતમ્ ॥

અવિશેષેણ સર્વેષામધિમુક્તિવશેન વા ।

ગૃહિણા માનનોયા યત્સર્વે દેવા મહાત્મનામ્ ॥

સર્વાન્દેવાન્નમસ્યન્તિ નૈક દેવં સમાશ્રિતા ।

વૈશેષિક, નૈયાયિક આદિની ઇશ્વરવિષયક માન્યતાનો અને સાધા રજુ લોકોની ઇશ્વરવિષયક શ્રદ્ધાનો યોગમાર્ગમાં ઉપયોગ કરીને જ પતજલિ યુગ ન ગણા, પણ તેઓએ જે વૈદિકેતર દર્શનના સિદ્ધાન્ત તથા પ્રક્રિયા યોગમાર્ગમાં સર્વથા ઉપયોગી જણાયા તેનો પણ પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં બહુ ઉદારતાપૂર્વક સગ્રહ કર્યો જે કે બૌદ્ધ વિદ્વાન

જિતેન્દ્રિયા જિતક્રોધા દુર્ગાણ્યનિતરન્તિ તે ॥

ચારિત્રજીવનીચારન્યાય एष सता मत ।

नान्यथात्रेण्टसिद्धि स्याद्विशेषेणादિકर्मणाम् ॥

गुणाधिक्यपरिज्ञानाद्विशेषेऽप्येतदिष्यते ।

अन्वेषेण तदन्येषां वृत्ताधिक्ये तथात्मन ॥

યોગખિન્દુ, શ્લોક ૧૬-૨૦

જેઓ વિશેષદર્શી હોય છે, તેઓ તો ખાસ પ્રતીક અને ખાસ પ્રકારની ઉપાસના સ્વીકારવા છતાં અન્ય પ્રતીક અને અન્ય પ્રકારની ઉપાસના સ્વીકારનારા પ્રત્યે જગ પણ દ્રેષ નથી રાખતા; પરંતુ જેઓ ધર્માભિમાની પ્રથમાધિકારી હોય છે તેઓ તો પ્રતીક અને ઉપાસનાભેદના વ્યાપોહને લીધે અદરોઅદર તકરાર કરી લડી મરે છે એ અનિષ્ટ તત્વ દૂર કરવા માટે જ શ્રીમાન્ હરિભદ્ર સૂરિએ ઉક્ત પદ્યોમાં પ્રથમાધિકારી માટે સકળ દેવોની ઉપાસનાને લાભદાયક બતાવવાનો ઉદાર પ્રયત્ન કરેલ છે આ પ્રયત્નનું અનુકરણ શ્રી યશોવિજયજીએ પણ પોતાની “ પૂર્વસેવાદાત્રિ-શિક્ષા ” “ આઠ દૃષ્ટિઓની સંજગાય ” આદિ કૃતિઓમાં કરેલ છે એકદેશીય સમ્પ્રદાયાભિનિવેશી લોકોને સમજાવવા માટે “ ચારિ-સજીવની-ચાર ” ન્યાયનો ઉપયોગ ઉક્ત અને આચાર્યોએ કર્યો છે. તે ન્યાય ઘણો મનોરંજક અને શિક્ષાદાયક છે

તે ન્યાયમાં રહેલ સમભાવસૂચક દૃષ્ટાંતનો ઉપનય શ્રી ગુણ-વિમળ સૂરિએ આઠ દૃષ્ટિની સંજગાય ઉપરના પોતાના ગુજરાતી ટિપ્પણમાં બહુ સારી રીતે ઘટાવેલ છે, જે જોવા લાયક છે તેનો ભાવ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે

કોઇ સ્ત્રીએ પોતાની સખીને કહ્યું કે મારો પતિ મારો વશ ન હોવાથી મને બહુ દુઃખ છે એ સાંભળી તે અંગનુક સખીએ કોઇ જડીયુદ્ધી ખવડાવી તેણીના પતિને બળદ બનાવી દીધો, અને તે પોતાના સ્થાને ચાલી ગઇ ઘણી બળદ થઇ જવાથી તેની સ્ત્રી

નાગાર્જુનના વિજ્ઞાનવાદ તથા આત્મપરિણામિત્વવાદને યુક્તિહીન સમજીને કે યોગમાર્ગમા અનુપયોગી જાણીને તે વાદનું નિરસન ચોથા પાદમા કરેલ છે.^૧ છતાં બુદ્ધભગવાનના પરમ પ્રિય ચાર આર્યસત્યોનું^૨ હેય, હેયહેતુ, હાન અને હાનોપાય રૂપે વર્ણન નિ સંકોચતાપૂર્વક પત-જલિએ પોતાના યોગશાસ્ત્રમા કરેલ છે.

જૈનદર્શન સાથેનું યોગશાસ્ત્રનું સાદૃશ્ય તો અન્ય સર્વ દર્શનો કરતા વધારે પ્રમાણુમા દેખાય છે, એ વાત સ્પષ્ટ હોવા છતાં ઘણા-કને વિદિત જ નથી, તેનું કારણ એ છે કે ઉદારતાપૂર્વક યોગ-શાસ્ત્રનું અવલોકન કર્યું હોય તેવા જૈનદર્શનના ખાસ અભ્યાસીઓ ઘણા થોડા છે, અને જૈન-દર્શનનું ખારીકીથી અવલોકન કર્યું હોય તેવા યોગશાસ્ત્રના ખાસ અભ્યાસીઓ પણ ઘણા થોડા છે, તેટલા માટે આ વિષયનો વિશેષ ખુલાસો કરવો અહીં અપ્રાસંગિક નહિ લેખાય.

યોગશાસ્ત્ર અને જૈનદર્શનનું સામ્ય મુખ્યપણે ત્રણ બાબતોમા છે (૧) શબ્દ, (૨) વિષય, અને (૩) પ્રક્રિયા.

બહુ દુ ખી થઈ પરંતુ તે સ્ત્રી ૪રી પુરૂષરૂપ બનાવવાનો ઉપાય ન જાણતી હોવાથી, પોતાના બળદ રૂપધારી પતિને ચાર્યા કરતી હતી અને તે રીતે ઘણીની સેવા કરતી એકદા અચાનક કોઇ વિદ્યાધરના મુખથી એમ સાબળવામા આવ્યું કે જો સજીવની નામક વનસ્પતિ ચરે તો તે બળદ કૃત્રિમ રૂપ ત્યજી મૂળ પુરૂષનું રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે વિદ્યાધરના મુખથી એમ પણ સાબળ્યું કે તે વનસ્પતિ અમુક ઝાડ નીચે છે, પરંતુ તે ઝાડ નીચે ઘણી જાતની વનસ્પતિઓ હોવાથી સંજીવનીને ઓળખવાનું કામ તે બિચારી દુ ખી સ્ત્રી માટે મુશ્કેલ હતું એ કારણથી તે દુ ખિત સ્ત્રીએ બળદ રૂપધારી પોતાના ઘણીને તે ઝાડ નીચેની બધી વનસ્પતિઓ ચરાવી જેમા સજીવની પણ તે બળદ ચરી ગયો અને બળદ રૂપ છોડી મનુષ્ય બની ગયો જેવી રીતે વિશેષ પરીક્ષા ન હોવાથી તે સ્ત્રીએ સઘળી વનસ્પતિઓ સાથે સજીવની ખવરાવી પોતાના ઘણીનું કૃત્રિમ બળદ રૂપ છોડાવ્યું અને તેને મનુષ્યનું મૂળ રૂપ પ્રાપ્ત કરાવ્યું, તેવી રીતે વિશેષ પરીક્ષા નહિ કરી શકનાર પ્રાથમિક અધિકારીઓ પણ સમસ્ત દેવોની સમભાવપૂર્વક ઉપાસના કરતા કરતા યોગમાર્ગમા પ્રગતિ કરી ઇષ્ટ લાભ કરી શકે છે.

૧ જુઓ સુ. ૧૫, ૧૮

૨. દુ ખ, સમુદય, નિરોધ, અને માર્ગ.

(૧) મૂળ યોગસૂત્રમા જ નહિ કિન્તુ ત્હેના ભાષ્ય સુદ્ધામા એવા અનેક શબ્દો છે જે જૈનેતર દર્શનોમા નથી યા તો બહુ જ અદ્ય પ્રમાણુમા પ્રસિદ્ધ છે ઉદાહરણાર્થ—ભવપ્રત્યય,^૧ સવિતર્ક સવિચાર નિર્વિચાર,^૨ મહાવ્રત,^૩ કૃતકારિત અનુમોદિત,^૪ પ્રકાશાવરણ,^૫ સોપ-ક્રમ, નિરૂપક્રમ,^૬ વજ્રસહનન,^૭ કેવલી,^૮ કુશળ,^૯ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ,^{૧૦}

૧ “ભવપ્રત્યયો વિદેહપ્રકૃતિલયાનામ્” યોગ સૂ ૧-૧૯.

“ભવપ્રત્યયો નારકદેવાનામ્” તત્વાર્થ અ ૧-૨૨.

૨. ધ્યાનવિશેષ રૂપ અર્થમા જ જૈનશાસ્ત્રમા એ શબ્દ આ પ્રકારે છે “પ્રકાશ્યે સચિતર્કે પૂર્વે” (તત્વાર્થ અ ૦ ૯-૪૩) તત્ર સચિચાર પ્રથમમ્” માષ્ય “અવિચારં દ્વિતીયમ્” તત્વા અ ૯-૪૪ યોગસૂત્રમા એ શબ્દ આ પ્રમાણે આવેલ છે “તત્ર શબ્દાર્થજ્ઞાનવિકલ્પે સકોર્ણા સચિતર્કા સમાપતિ” “સ્મૃતિપરિશુદ્ધૌ સ્વરૂપશૂન્યેવાર્થમાત્રનિર્ભાતા નિર્વિતર્કા” “પતયૈષ સચિચારા નિર્વિચારા ચ સૂક્ષ્મવિષયા વ્યાખ્યાતા” ૧-૪૨, ૪૩, ૪૪

૩ જૈનશાસ્ત્રમા મુનિ સખધી પાત્ર યમોને માટે આ શબ્દ ધણો જે પ્રસિદ્ધ છે “સર્વતો વિરતિર્મહાવ્રતમિતિ” તત્વાર્થ અ ૭-૨ ભાષ્ય આ જ શબ્દ એ જ અર્થમા યોગસૂત્ર ૨-૩૧મા છે.

૪ એ શબ્દ જે ભાવાર્થમા યોગસૂત્ર ૨-૩૧ મા પ્રયુક્ત છે, જૈનશાસ્ત્રમા પણ તે જ ભાવમા આવે છે અન્તર કેવળ એટલે જ છે કે જૈનશાસ્ત્રમા અનુમોદિતના સ્થાનમા બહુધા અનુમત શબ્દ પ્રયુક્ત હોય છે જુઓ તત્વાર્થ અ ૬-૯.

૫ આ શબ્દ યોગસૂત્ર ૨-૫૨ તથા ૩-૪૩ મા છે તેના સ્થાનમા જૈનશાસ્ત્રમા “જ્ઞાનાવરણ” શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે જુઓ તત્વાર્થ અ ૬-૧૧ આદિ

૬ આ શબ્દ યોગસૂત્ર ૩-૨૨ મા છે જૈન કર્મવિષયક સાહિ-સમા એ શબ્દ ધણો પ્રસિદ્ધ છે તત્વાર્થમા પણ એનો ઉપયોગ થયેલ છે જુઓ અ ૨-૫૨ ભાષ્ય

૭ આ શબ્દ યોગસૂત્ર (૩-૪૬) મા પ્રયુક્ત છે એના સ્થાનમા જૈન ગ્રન્થોમા “વજ્રપ્રહમનારાચસંહનન” એવા શબ્દ મળે છે, જુઓ તત્વાર્થ (અ. ૮-૧૨) ભાષ્ય.

સમ્યગ્જ્ઞાન, ૧૧ સમ્યગ્દર્શન, ૧૨ સર્વજ્ઞ, ૧૩ ક્ષીણુકલેશ, ૧૪ ચરમદેહ ૧૫ આદિ શબ્દો.

(૨) પ્રસુપ્ત-તત્તુ આદિ ૧૬ કલેશાવસ્થા, પાચ યમ, ૧૭ યોગજન્ય વિભૂતિ, ૧૮ સોપકમ નિરૂપમકમ કર્મતુ સ્વરૂપ, ૧૯ તથા લ્હેના દષ્ટાન્તો

૮ યોગસૂત્ર (૨-૨૭) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ ૬-૧૪)

૯ શુઓ યોગસૂત્ર (૨-૨૭) ભાષ્ય, તથા દશવેકાલિક નિર્યુક્તિ, ગાથા ૧૮૬

૧૦ શુઓ યોગસૂત્ર (૨-૪૧) ભાષ્ય, તથા આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ગાથા ૮૯૩

૧૧ યોગસૂત્ર (૨-૨૮) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ ૧-૧)

૧૨ યોગસૂત્ર (૮-૧૫) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ ૧-૨)

૧૩ યોગસૂત્ર (૩-૪૯) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ ૩-૪૯)

૧૪ યોગસૂત્ર (૧-૪) ભાષ્ય, જૈનશાસ્ત્રમા બહુધા “ક્ષીણુ-
મોહ” “ક્ષીણુકપાય” શબ્દ મળે છે. શુઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૯-૩૮).

૧૫ યોગસૂત્ર (૨-૪) ભાષ્ય, તત્ત્વાર્થ (અ ૨-૫૨)

૧૬ પ્રસુપ્ત, તતુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર આ ચાર અવસ્થા-
ઓનુ વર્ણન યોગસૂત્ર (૨-૪) મા આવે છે જનશાસ્ત્રમા તે જ
ભાવ મોહનીય કર્મની સત્તા, ઉપશમ તથોપશમ, વિરોધી પ્રકૃતિનુ
ઉદયાદિકૃત વ્યવધાન અને ઉદયાવસ્થાના વર્ણન રૂપથી વર્તમાન છે
શુઓ યોગસૂત્ર (૨-૪) ની યોગોવિનયકૃત વૃત્તિ

૧૭ પાચ યમોનુ વર્ણન મહાભારત આદિ ગ્રન્થોમા છે, પરંતુ
પરિપૂર્ણતા “ જાનિદેશકાલસમયાડનવચ્છિન્ના સાર્વભૌમા
મહાવ્રતમ્ ” યોગસૂત્ર (૨-૩૧) મા તથા દશવેકાલિક અધ્યયન
૪ આદિ જૈનશાસ્ત્રમા પ્રતિપાદિત મહાવ્રતોમા જોવામા આવે છે

૧૮. યોગસૂત્રના ત્રીજા પાદમા વિભૂતિયોનુ વર્ણન છે, તે
વિભૂતિયો મે પ્રકારની છે (૧) વૈજ્ઞાનિક (૨) શારીરિક
અતીત-અનાગત જ્ઞાન, સર્વજ્ઞતકૃતજ્ઞાન, પૂર્વજ્ઞાતિજ્ઞાન, પરચિન્તજ્ઞાન,
જીવનજ્ઞાન, તારાવ્યૂહજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનવિભૂતિયો છે અન્તર્ધાન,
હસ્તિવલ, પરકાયપ્રવેશ, અણિમાદિ એશ્વર્ય તથા રૂપલાવણ્યાદિ કાય-
સંપત્તિ પ્રત્યાદિ શારીરિક વિભૂતિઓ છે જનશાસ્ત્રમા પણ અવધિ,
જ્ઞાન, મનપર્યાયજ્ઞાન, જાતિસ્મરણજ્ઞાન, પૂર્વજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનલક્ષ્મિઓ
છે અને આમૌષધિ, વિપ્રુહૌષધિ, શ્લેષ્મૌષધિ, સવૌષધિ, જઘા-

અને ૨૦ કાયનિર્માણ આદિ વિષયો

(૩) પરિણામિ-નિત્યતા અર્થાત્ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય સ્વરૂપ, એમ ત્રિરૂપ વસ્તુ સ્વીકારી તદ્દતુનાર ધર્મ-ધર્મીતુ વિવેચન^{૨૧} ઇત્યાદિ પ્રક્રિયા.

ચારણ, વિદ્યાચારણ, વેક્રિય, આહારક આદિ શારીરિક લબ્ધિઓ છે જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ (ગા ૬૯ ૭૦) લબ્ધિ એ વિશ્રુતિનું નામાન્તર છે

૧૯ યોગભાષ્ય અને જૈનગ્રન્થોમા સોપક્રમ નિરૂપક્રમ આયુ-ષ્કર્મનું સ્વરૂપ બિલકુલ એક જેવું જ છે, એટલું જ નહિ બદ્ધે તે સ્વરૂપને બતાવતા ભાષ્યકારે યો સૂ (૪-૨૨) ના ભાષ્યમા આર્દ્ર વસ્ત્ર અને તૃણરાશિના જે બે દૃષ્ટાન્ત લખેલ છે, તે આવશ્યક નિર્યુક્તિ (ગાથા-૯૫૬) તથા વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય (ગા ૩૦૬૧) આદિ જૈનશાસ્ત્રમા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, કિન્તુ તત્વાર્થ (અ ૨-૫૨) ના ભાષ્યમા ઉક્ત બે દૃષ્ટાન્તોના ઉપરાન્ત એક ત્રીજું દૃષ્ટાન્ત ગણિત વિષયક પણ લખેલ છે આ વિષયમા ઉક્ત વ્યાસભાષ્ય અને તત્વાર્થ-ભાષ્યનું શાબ્દિક સાદૃશ્ય પણ ઘણું જ અધિક અને અર્થસૂચક છે

યથાઽઽર્ધવદ્ધ વીતાનિતં લઘીયસા કાલેન શુષ્કેત્ તથા સોપક્રમમ્ । યથા ચ તદેવ સંપિપ્પિહતં ચિરેણ શુષ્કેદ્ પથં નિરૂપક્રમમ્ । યથા ચાગ્નિ શુષ્કે કક્ષે મુકો ઘાતેન વા સમન્તતો યુક્ત ક્ષેપીયસા ન્કાલેન દહેત્ તથા સોપક્રમમ્ । યથા વા સ પથાઽગ્નિસ્તૂળરાશૌ ક્રમશોઽવયવેષુ ન્યસ્તચ્ચિરેણ દહેત્ તથા નિરૂપક્રમમ્ (યોગ ૩-૨૨ ભાષ્ય) યથાદિ સંહતસ્ય શુષ્કસ્યાપિ તૂળરાશૌરવયવશ ક્રમેણ દક્ષમાનસ્ય ચિરેણ દાહો ભવતિ, તસ્યૈવ શિથિલપ્રકીર્ણો-ચિતસ્ય સર્વતો યુગપદાદોપિતસ્ય પવનોપક્રમાભિહત-સ્વાશુ દાહો ભવતિ, તદ્વત્ । યથા વા સંખ્યાનાચાર્ય કરણ-લાઘવાર્થ ગુણકારભાગદ્વારાભ્યા રાશિછેદાદેવાપવર્તયતિ ન ચ સંખ્યેયસ્યાર્થસ્યાભાવો ભવતિ, તદ્વદુપક્રમાભિહતો મરણસમુદ્ઘાતકુન્ધાર્તે કર્મપ્રત્યયમનાભોગયોગપૂર્વક કરણ-વિશેષમુત્પાદ્ય ફલોપભોગલાઘવાર્થ કર્માપવર્તયતિ ન ચાસ્ય ફલાભાવ इति । કિં ચાન્યત્ યથા વા ધૌતપટો જલાર્દ્ર પથ

એ જ વિચારસમતાને લીધે શ્રીમાન હરિભદ્ર જેવા આચાર્યોએ મહર્ષિ પતંજલિ પ્રત્યે પોતાનો હાદિક આદર વ્યક્ત કરી સ્વીય યોગ-અધ્યામા ગુણગ્રાહકતાનો પૂર્ણ રીતે નિર્ભય પરિચય કરાવ્યો છે, અને સ્થળે સ્થળે પતંજલિના યોગશાસ્ત્રગત ખાસ સાકેતિક શબ્દોનું જૈન સંકેતો સાથે મિલન કરી સદીર્ઘ દૃષ્ટિવાળાઓને

**સહતશ્ચિરેણ શોષમુપયાતિ સ एव च वितानित सूर्यरश्मि-
वायवभिहत क्षिप्र शोषमुपयाति ॥** (અ. ૨-૫૨ ભાષ્ય)

૨૦ યોગબળથી યોગી જે અનેક શરીરોનું નિર્માણ કરે છે, તેનું વર્ણન યોગસૂત્ર (૪-૪) માં છે, આ જ વિષય વૈક્રિય-આહારક-લબ્ધિ રૂપથી જૈનગ્રંથોમાં વર્ણિત છે

૨૧ જૈનશાસ્ત્રમાં વસ્તુને દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ માનેલ છે એ જ માટે તેનું લક્ષણ તત્વાર્થ (અ. ૫-૨૯) માં ઉત્પાદવ્યય-દ્રૌવ્યયુક્તં સત્ ” એવું કરેલ છે. યોગસૂત્ર (૩-૧૩, ૧૪) માં જે ધર્મધર્મીનો વિચાર છે તે ઉક્ત દ્રવ્યપર્યાયઉભયરૂપતા કિંવા ઉત્પાદ, વ્યય, દ્રૌવ્ય આ ત્રિરૂપતાનું જ ચિત્રણ છે ભિન્નતા ફક્ત બનેલા એટલી જ છે કે-યોગસૂત્ર સાખ્ય સિદ્ધાન્તાનુસારી હોવાથી “ ઋતે ચિત્તિશક્તે પરિણામિનો ભાવા ” આ સિદ્ધાન્ત માનીને પરિણામવાદનો અર્થાત્ ધર્મલક્ષણાવસ્થા પરિણામનો ઉપ-યોગ ફક્ત જડભાગમાં અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં કરે છે, ચેતનમાં નહિ અને જૈનદર્શન તો “ સર્વે ભાવા પરિણામિન ” એવો સિદ્ધાન્ત માનીને પરિણામવાદ અર્થાત્ ઉત્પાદવ્યયરૂપ પર્યાયનો ઉપયોગ જડ, ચેતન બન્નેમાં કરે છે આટલી ભિન્નતા હોવા છતાં પણ પરિણામ-વાદની પ્રક્રિયા બન્નેમાં એકસરખી છે

૨૨ ઉક્ત ચ યોગમાર્ગજૈસ્તપોનિર્ધૂતકલમૈવ ।

માવિયોગહિતાયોચ્ચૈર્મોહદોપસમં વચ ॥

(યોગ બિ શ્લો ૬૬) ટીકા “ ઉક્ત ચ નિરૂપિતં પુનઃ યોગમાર્ગજૈરધ્યાત્મવિદ્ધિ પતંજલિપ્રભૃતિમિ ’ ॥ પત-ત્રપ્રધાન સચ્ચક્ષાદ્દ શીલવાન યોગતત્પર । જ્ઞાનાત્યતોન્નિ-યાનર્થોસ્તથા ચાહ મહામતિ (યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લો ૧૦૦) ટીકા તથા ચાહ મહામતિ પતંજલિ ’ એવો જ ભાવ ગુણગ્રાહી શ્રીમશોવિજયગુપ્તે પોતાની યોગાવતારદ્વાનિ શિક્ષામાં પ્રકાશિત કરેલ છે જુઓ-શ્લો ૨૦ ટીકા

માટે એકતાનો માર્ગ ખુલ્લો^૧ મૂક્યો છે. જૈન વિદ્વાન યશૌવિજય વાચકે હરિભદ્રસૂરિએ સૂચવેલ એકતાના માર્ગને વિશેષ વિશાળ બનાવી પતજલિના યોગસૂત્રને જૈન-પ્રક્રિયા પ્રમાણે સમજાવવાનો સ્વસ્થ કિન્તુ મર્મસ્પર્શી પ્રયાસ કીધો છે^૨ એટલું જ નહિ બહુકે તેઓએ પોતાની બત્રિશીઓમા પતજલિના યોગસૂત્રગત કેટલાક વિષયો ઉપર ખાસ બત્રિશીઓ^૩ રચી છે આ તમામ વાતોને સંક્ષેપમા જણાવવાનો ઉદ્દેશ્ય એટલો જ છે કે મહર્ષિ પતજલિની દૃષ્ટિવિશાળતા એટલી અધિક હતી કે સમગ્ર દાર્શનિક તેમજ સામ્પ્રદાયિક વિદ્વાનો યોગશાસ્ત્ર નિકટ આવતા જ પોતાનો સામ્પ્રદાયિક અભિનિવેશ ભૂલી ગયા, અને એકરૂપ પોતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા એમા જરાય સંશય નથી કે મહર્ષિ પતજલિની દૃષ્ટિવિશાળતા એ તેઓના વિશિષ્ટ યોગાનુભવનું જ ફળ છે, કારણ કે જ્યારે કોઇ પણ મનુષ્ય શબ્દ-જ્ઞાનની પ્રાથમિક ભૂમિકાથી આગળ વધે છે ત્યારે તે શબ્દનું પૂછકું ન ખેંચતા ચિન્તાજ્ઞાન અને ભાવનાજ્ઞાનના^૪ ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક એકતાવાળા પ્રદેશમા અભેદ આનંદનો અનુભવ કરે છે

આચાર્ય હરિભદ્રની યોગમાર્ગમાં નવીન દિશા—શ્રી હરિભદ્ર સૂરિની ગણુના પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યોમા છે તેઓની બહુશ્રુતતા, સર્વતોમુખી પ્રતિભા, મધ્યસ્થતા અને મમન્વય શક્તિનો પૂર્ણ પરિચય કરાવાનો અહિ પ્રસંગ નથી તે માટે જિજ્ઞાસુ મહાશય ઉક્ત આચાર્યશ્રીની કૃતિયો જોઇ લે હરિભદ્ર સૂરિની શતમુખી પ્રતિભાના ત્રોતો તેઓના રચેલા ચાર^૫ અનુયોગવિષયક ગ્રંથોમા જ

૧ જુઓ યોગબિન્દુ શ્લો ૪૧૮, ૪૨૦

૨ જુઓ તેમની બનાવેલ પાતજલસૂત્રવૃત્તિ

૩ જુઓ પાતજલ યોગલક્ષણવિચાર, ધ્યાનુગ્રંથવિચાર, યોગાવતાર, કલેશહાનોપાય અને યોગભાહાત્મ્ય દ્વાનિર્ગિકા

૪ શબ્દ, ચિન્તા તથા ભાવનાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ શ્રી યશૌવિજયજીએ અધ્યાત્મોપનિષદમા લખેલ છે, જે આધ્યાત્મિક લોકોને જોવા ચોગ્ય છે આધ્યાત્મોપનિષદ શ્લો ૬૫, ૭૪

૫ દ્રવ્યાનુયોગવિષયક ધર્મસંગ્રહણી આદિ ૧, ગણિતાનુયોગ-વિષયક ક્ષેત્રસમાસટીકા આદિ ૨ ચરણકરણાનુયોગવિષયક ૫૨ વસ્તુ, ધર્મબિન્દુ આદિ ૩, ધર્મકથાનુયોગવિષયક સમરાધ્યક્ષકા આદિ ૪ ગ્રંથ મુખ્ય છે

નહિ બલકે જૈન ન્યાય તથા ભારતવર્ષીય તત્કાલીન સમગ્ર દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોની ચર્ચાવાળા તેઓના ગ્રંથોમાં પણ પ્રવાહિત થયેલા નજરે પડે છે એટલું કરીને જ તેઓની પ્રતિભા મૌન ન રહી તેણે યોગમાર્ગમાં એક એવી દિશા બતાવી જે દ્રક્ત જૈન યોગસાહિત્યમાં જ નહિ, કિન્તુ આર્યજાતિય સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાં નવી વસ્તુ છે જૈનશાસ્ત્રમાં આધ્યાત્મિક વિકાસનું વર્ણન ચૌદ ગુણસ્થાન રૂપમાં, ચાર ધ્યાન રૂપમાં અને બહિરાત્મા આદિ ત્રણ અવસ્થાઓના રૂપમાં ઉપલબ્ધ થાય છે તે જ આધ્યાત્મિક વિકાસનું વર્ણન હરિભદ્ર સૂરિએ યોગરૂપમાં કરેલું છે, પણ તેમાં તેઓએ જે શૈલી સ્વીકારી છે, તે ત્યાર સુધીના ઉપલબ્ધ યોગવિષયક સાહિત્યમાંથી કોઈ પણ ગ્રંથમાં અમારી નજરે તો પડી નથી હરિભદ્ર સૂરિ પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક જોગિઓનો નામનિર્દેશ કરે છે, તેમ જ યોગવિષયક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરે છે જે અત્યારે સુલભ નથી સંભવ છે કે આ અપ્રાપ્ય ગ્રંથોમાં તેઓશ્રીના વર્ણન જેવી શૈલી હોય, પણ આપણે માટે તો આ વર્ણનશૈલી અને યોગવિષયક વસ્તુ ખીલકુલ અપૂર્વ છે અત્યારે અમારા જોવામાં આવેલા હરિભદ્રસૂરિના યોગવિષયક ચાર ગ્રંથોએ, જે પ્રસિદ્ધ છે તે ગ્રંથોમાં ષોડશક અને યોગવિશિકાની યોગવર્ણન શૈલી તથા યોગવસ્તુ એક જ છે યોગબિન્દુની વિચારસરણી તેમ જ વસ્તુ યોગવિશિકા કરતા ભિન્ન છે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયની વિચાર-

---

૧ અનેકાન્તજયપતાકા, ૫ દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય આદિ

૨ ગોપેન્દ્ર (યોગબિન્દુ શ્લોક ૨૦૦) કાલાતીત (યોગબિન્દુ શ્લોક ૩૦૦) પતજલિ, ભદ્રન્ત ભાસ્કરચંદ્ર, ભગવદ્રન્ત (ત) વાઘી (યોગદૃષ્ટિ શ્લોક ૧૬ ટીકા)

૩ યોગનિર્ણય આદિ (યોગદૃષ્ટિ શ્લોક ૧ ટીકા)

૪ ઉદાહરણાર્થ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક ૧૪, ૧૯, ૨૨.

૩૫ આદિની ટીકામાં “ આચાર્ય યોગાચાર્ય ” એ વિશેષણથી કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિનો નિર્દેશ કરી તેઓના કેટલાક વાક્યોનું અવતરણ આપેલ છે, જે વાચતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે યોગાચાર્ય કોઈ જૈન વિકાન હોવા જોઈએ અને તેઓનો દરજો આચાર્યની દૃષ્ટિમાં બહુ સારો હોવો જોઈએ તે ઉપરથી એમ કલ્પના થાય છે કે કદાચ તે યોગાચાર્યના અપ્રાપ્ય ગ્રંથોમાં આચાર્ય સ્વીકારેલ વર્ણનશૈલી હોય.

ધારા અને વસ્તુ યોગબિંદુથી પણ ભિન્ન છે એ રીતે વિચાર કરી
જેતા એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે હરિભદ્રસૂરિએ એક જ આધ્યા-
ત્મિક વિકાસક્રમનું ચિત્ર જુદા ગ્રન્થોમા જુદી જુદી વસ્તુનો ઉપ-
યોગ કરી ત્રણ પ્રકારે બે ચેલું છે

કાલની અપરિમિત વિસ્તીર્ણ નદીમા વાસનારૂપ સસારનો
ગભીર પ્રવાહ વહા કરે છે, જેનો પ્રથમ છેડો (મૂળ) અનાદિ છે
અને બીજો (ઉત્તર) છેડો સાન્ત છે તેથી મુમુક્ષુઓ માટે સૌથી
પહેલા એ પ્રશ્ન ધણો જ મહત્વનો છે, કે ઉક્ત અનાદિ પ્રવાહમા
આધ્યાત્મિક વિકાસની શરૂઆત ક્યારથી સભવે છે ? અને તે શરૂ-
આત વખતે આત્માના લક્ષણો કેવા હોય છે ? જે લક્ષણોથી પ્રાર-
ભિક આત્મ-વિકાસ જાણી શકાય, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્યે યોગ-
બિંદુમા આપ્યો છે તેઓશ્રી કહે છે કે “ જ્યારે આત્માના ઉપર
મોહનો પ્રભાવ ઘટવાનો આરંભ થાય છે ત્યારથી જ આધ્યાત્મિક
વિકાસનો સૂત્રપાત થઈ જાય છે, આ સૂત્રપાતનો પૂર્વવર્તી સમય જે
આધ્યાત્મિક વિકાસ રહિત હોય છે, તે જૈનશાસ્ત્રમા અચરમ-પુદ્ગ-
લ-પરાવર્તના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને ઉત્તરવર્તી સમય કે જે
આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમવાળો હોય છે તે ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્તના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે અચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત અને ચરમ-પુદ્ગલ-
પરાવર્ત એ બે કાળના પરિમાણ વચ્ચે સિદ્ધુ^૧ અને બિંદુ જેટલું
અંતર હોય છે જે આત્માનો સંસારપ્રવાહ ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત
જેટલો બાકી રહે છે, તે આત્માને જૈન પરિભાષામા અપુનર્બંધક
અને સાખ્યપરિભાષામા નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ કહેવામા આવે છે^૨
અપુનર્બંધક યા નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ આત્માનો આતરિક પરિચય
એટલો જ છે કે તેવા આત્માના ઉપર મોહનું દબાણ ઓછું થઈ
હલકું મોહના ઉપર તેવા આત્માનું દબાણ શરૂ થાય છે, એ જ
આધ્યાત્મિક વિકાસનું બીજારોપણ છે અહીંથી જ યોગમાર્ગનો આ-
રંભ થઈ જવાને લીધે તેવા વિકાસગામી આત્માની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમા
સરળતા, ઉદારતા, નમ્રતા, પરોપકારપરાયણતા આદિ સદાચાર યથાર્થ
રૂપમા નજરે પડે છે, જે તેવા વિકાસગામી આત્માનો બાહ્ય પરિ-
ચય લેખાય ” આટલો ઉત્તર આપી આચાર્યે યોગમાર્ગની શરૂઆ-

૧ જુઓ મુક્ત્યદ્વેષદ્વાત્રિશિકા ૨૮

૨ જુઓ યોગબિંદુ ૧૭૮, ૨૦૧

તથા યોગમાર્ગની પરાકાષ્ઠા સુધીના આધ્યાત્મિક વિકાસની ક્રમિક વૃદ્ધિને સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે તેને પાંચ ભૂમિકાઓમાં વહેંચી પ્રત્યેક ભૂમિકાના લક્ષણો બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલા^૧ છે અને સ્થળે સ્થળે જનપરિભાષા સાથે બૌદ્ધ તથા યોગદર્શનની પરિભાષાનું મિલ્લાન કરીને^૨ પરિભાષાભેદરૂપ બીતને તોડી નાખી છે તેમ કરી તેઓએ પરિભાષાભેદની આડમાં છુપેલ ભિન્ન ભિન્ન દર્શન સમ્મત યોગવસ્તુની એકરૂપતાનું સ્પષ્ટ પ્રદર્શન કરાવ્યું છે અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, અને વૃત્તિસંક્ષય એ યોગમાર્ગની પાંચ ભૂમિકાઓ છે એમાંથી પહેલી ચાર ભૂમિકાઓને મહર્ષિ પતંજલિ સપ્રજ્ઞાત અને છેલ્લી (પાંચમી) ભૂમિકાને અસપ્રજ્ઞાત^૩ કહે છે એ જ સંક્ષેપમાં યોગબિંદુની પ્રતિ-પાદ્ય વસ્તુ છે

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું જ વર્ણન છે, પણ તે યોગબિંદુ ક્રમતા બીજી પદ્ધતિએ તે ગ્રંથમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના આરંભ પહેલાની સ્થિતિને અર્થાત્ અચરમ-પુદ્ગલ-પરા-વર્ત જેટલા સંસારકાલની આત્મિક સ્થિતિને ઓઘદૃષ્ટિ કહી તેની ચડતી ઉતરતી દશાઓને અનેક દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવેલ^૪ છે ત્યાર-બાદ આધ્યાત્મિક વિકાસના આરંભથી તે તેની સમાપ્તિ સુધીમાં પાંચ થનાર યોગાવસ્થાને યોગદૃષ્ટિ કહેલ છે આ યોગાવસ્થાની ક્રમિક વૃદ્ધિને સમજાવવા માટે સંક્ષેપમાં તેને આઠ ભૂમિકાઓમાં વહેંચી નાખેલ છે તે આઠ ભૂમિકાઓ ઉક્ત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં યોગદૃષ્ટિને નામે પ્રસિદ્ધ છે^૫ આ આઠ દૃષ્ટિઓનો વિભાગ પાત-જલ યોગદર્શન પ્રસિદ્ધ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ આદિ આઠ યોગગોને આધારે કરાયેલો છે અર્થાત્ એક એક દૃષ્ટિમાં મુખ્યપણું

૧ યોગબિંદુ ૩૧, ૩૫૭, ૩૫૯, ૩૬૧, ૩૬૩, ૩૬૫.

૨ યત્સમ્યગ્દર્શન બોધિસ્તત્પ્રધાનો મહોદય ।

સત્ત્વોડ્ભુત્ત્વ બોધિસત્ત્વસ્તદ્વન્તૈષોડ્ન્વર્થતોપિ દ્વિ ॥૨૭૩॥

ચરબોધિસમેતો વા તીર્થકૃદ્ધો ભવિષ્યતિ ।

તથાભવ્યત્વતોડ્સૌ ષા બોધિસત્ત્વ સતા મત ॥૨૭૪॥

યોગબિંદુ.

૩ જુઓ યોગબિંદુ ૪૧૮, ૪૨૦.

૪. જુઓ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ૧૪

૫ „ „ ૧૩

એક એક યોગાગનો સબધ બતાવવામા આવ્યો છે પહેલી ચાર દષ્ટિઓ યોગની પ્રારંભિક સ્થિતિરૂપ હોવાથી તેમા અવિદ્યાનો સ્વરૂપ અશ હોય છે જેને ઉક્ત ગ્રંથમા અવેદસવેદપદ કહેલ^૧ છે આગળની ચાર દષ્ટિઓમા અવિદ્યાનો અશ જરાય નથી રહેતો, એ આશયને આચાર્યે વેદસવેદપદ એ શબ્દથી પ્રકટ કર્યો છે ૨ તે ઉપરાંત ઉક્ત ગ્રંથમા પાછલી ચાર દષ્ટિઓ વખતે પ્રાપ્ત થનાર વિરાટ આધ્યાત્મિક વિકાસને ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એવી ત્રણ યોગભૂમિકાઓમા વહેચી ઉક્ત ત્રણે યોગભૂમિકાઓનું ઘણું જ રોચક^૩ વર્ણન કરેલ છે

છેવટે આચાર્યે ચાર પ્રકારના યોગિઓનું સ્વરૂપ બતાવી યોગ શાસ્ત્રના અધિકારી કોણ હોઈ શકે એ પણ જણાવી દીધું છે એ જ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયની સક્ષિપ્ત વસ્તુ છે

યોગવિશિકામા આધ્યાત્મિક વિકાસની પ્રારંભિક સ્થિતિનું વર્ણન નથી કર્યું તેની પુષ્ટ સ્થિતિનું જ વર્ણન છે તે જ કારણથી તે ગ્રંથમા મુખ્ય રીતે ત્યાગીને જ યોગના અધિકારી માનેલ છે યોગવિશિકામા ત્યાગપરાયણ ગૃહસ્થ અને સાધુની આવસ્યક ક્રિયાને જ યોગરૂપ બતાવેલ છે, અને તે દ્વારા આધ્યાત્મિક વિકાસની ક્રમિક વૃદ્ધિનું વર્ણન આપેલ છે, જેમા આવસ્યક ક્રિયા દ્વારા યોગને પાત્ર ભૂમિકાઓમા વહેચવામા આવ્યો છે એ પાત્ર ભૂમિકાઓ તે ગ્રંથમા સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, સાલબન અને દ્વિરાલબન નામથી પ્રસિદ્ધ છે એ ભૂમિકાઓમા કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગની ઘટના કરતા આચાર્યે પ્રથમની બે ભૂમિકાઓને કર્મયોગ અને પાછળની ત્રણ ભૂમિકાઓને જ્ઞાનયોગ કહેલ છે તે ઉપરાંત પ્રત્યેક ભૂમિકામા ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિરૂપે આધ્યાત્મિક વિકાસના તરતમભાવનું પ્રદર્શન કરાવેલ છે અને તે પ્રત્યેક ભૂમિકા તથા ઇચ્છા પ્રવૃત્તિ આદિ અવાંતર સ્થિતિઓના લક્ષણો ઘણી સ્પષ્ટતાથી બતાવેલા^૪ છે એ રીતે ઉક્ત પાત્ર ભૂમિકાઓની અતર્ગત ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓનું વર્ણન કરી યોગના એંસી ભેદ કરવામા આવેલા છે, અને તે તમામ ભેદોના

૧ જુઓ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ૭૫

૨ ” ” ૭૩

૩ ” ” ૨-૧૨

૪ યોગવિશિકા ગા ૫, ૬

લક્ષણો બતાવેલા છે. જેને ધ્યાનપૂર્વક વિચારનાર એટલું જાણી શકે છે કે હું વિકાસના કયા પગથીઆ ઉપર ઉભો છું એ જ યોગ-વિશિક્ષાની સક્ષેપમા પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ છે.

ઉપસહાર — વિષયની ગભીરતા અને ચોતાની અપૂર્ણતાનો પૂરો ખ્યાલ છતાં પણ આ પ્રયાસ એટલા માટે આદરવામા આવ્યો છે કે ભવિષ્યતમા વિશેષ પ્રગતિ કરવા માટેના પ્રથમ સોપાનરૂપે અત્યાર સુધીનું અવલોકન અને અમરણુ લિપિબદ્ધ અર્થ જ્ઞય આ પ્રવૃત્તિમા કેટલાએ મિત્રો તરજથી મને સહાયતા મળી છે જેઓની આદરણીય સ્મૃતિ મારા હૃદયમા અખડ રહેશે.

પાઠકો પ્રત્યે મારી એક સૂચના છે તે એ કે પ્રસ્તુત નિબંધમા અનેક શાસ્ત્રીય પારિભાષિક શબ્દો આવેલા છે ખાસ કરી છેવટના ભાગમા જૈન પારિભાષિક શબ્દો કાઢક વધારે છે જે ઘણાને ઓછા વિદિત હશે તે શબ્દોનો વિશેષ ખુલાસો મેં નથી કર્યો, પણ ખુલાસા-વાળા તે તે ગ્રંથોના ઉપયોગી ગ્રંથોનો નિર્દેશમાત્ર કીધો છે જેથી ખાસ જિજ્ઞાસુ તે તે મૂલઅર્થ દ્વારા જ તેવા કઠણ શબ્દોનો ખુલાસો કરી શકશે બે આ એક સંક્ષિપ્ત નિબંધ ન હોત અને ખાસ પુસ્તક હોત તો તેમા વિસ્તૃત ખુલાસો માટે અવશ્ય અવકાશ રહેત.

આ પ્રવૃત્તિ માટે મને પ્રોત્સાહિત કરનાર ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય શ્રીમાન જિનવિજયજી અને મંત્રી રસિકલાલ જોટાલાલ પરીખ છે જેઓના વિદ્યાપ્રેમને હું બૂલી શકું તેમ નથી.

પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય

પં. બેચરદાસ જીવરાજ.

૧

પ્રકૃતિ સાથે 'પ્રાકૃત' શબ્દ વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે પ્રકૃતિનો પ્રધાન અર્થ 'સ્વભાવ' થાય છે, તેથી પ્રાકૃત ભાષાનો મૂળભાવ 'સ્વાભાવિક ભાષા' થાય છે જે ભાષા લૌકિક હોય, એટલે લોકોની યોગ્યતાની હોય તેને અહીં સ્વાભાવિક ભાષા કે પ્રાકૃત ભાષા સમજવાની છે ભાષાનો વિશેષ પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતા એવું કળી શકાય છે કે વર્તમાન સમયની પેઠે વેદ-રચનાના સમયે પ્રાયઃ આર્યાવર્તમા ભાષા-ભેદ ન હતો વેદોમા વર્ણુવાએલા મનોહર વર્ણુનો અને વૈદિક પ્રક્રિયાના (વૈદિક વ્યાકરણના) નિયમોની અનુલક્ષતા જોતા આપણે એમ કહીએ કે એ ભાષા એક સમયે ધરમણ હતી તો એ કાંઈ યોગ્ય નથી વિશેષમા એ કે ઉપનિષદ, આદ્યજ્ઞાન અને આરણ્યકના રચનારાઓએ પ્રસંગે પ્રસંગે વાણી વા ભાષા ત્રિષે ઉલ્લેખ કરતા 'દૈવી' અને 'માનુષી' એમ બે જાતની ભાષા નોંધેલી છે, એને લીધે પણ આર્યાવર્તની ભાષા-સમતાને ટેકો મળે છે કાંઈક સહિતામા જણાવેલું છે કે "તસ્માદ્ બ્રાહ્મણ ઉમે શાચો વદતિ દૈર્વાં માનુર્ષીં ચ (પૃષ્ઠ ૨૪) એજ પ્રકારે ઐતરેય આરણ્યકમા નોંધેલું છે કે "અથ ચલુ દ્યૈ દૈવી વીળા મવતિ, તદનુકૃતિરસૌ માનુષી વીળા મવતિ" તથા "સ યો હૈતા દૈવી વીળા વેદ શ્રુતવદનો મવતિ x x x યત્ર ક્ષ ચાર્યા શાચો માષન્તે વિદુરેન તત્ર" (પૃષ્ઠ ૧૩૭, ૧૩૮) આ પાંડોને આશ્રીને એટલું જ જણાવવા ઇચ્છુ છું કે તે સમયની માનુષી ભાષામા વિષમતાનો અશ તદ્દન ઓછો હતો અથવા ન જ હતો.

માનુષી ભાષામા વિષમતાનો ભેજ હોત તો આ ગ્રંથકારો જરૂર માનુષી શબ્દની સાથે બીજા કોઈ આસુરી કે પૈશાચી શબ્દને

૧. આ સમુદ્રાત્ તુ વૈ પૂર્વાદા સમુદ્રાત્ તુ પશ્ચિમાત્ ।

તયોરેવાન્તર ગિર્યોરાચાર્યવર્ત વિદુર્બુધા ॥

મનુસ્મૃતિ, ૨. ૨૨.

મૂક્યા વિના ન રહેત. કદાચ એ પાઠોમા વપરાએલો ‘દૈવી’ શબ્દ ભાષા-સમતાનો ભગ કરે છે, એમ કોઈ કહે તો તે કંઈ બ્યાજખી લેખાય નહિ આપણા સમયની અપેક્ષાએ વેદો વિશેષ પ્રાચીન છે તેમ ઉપનિષદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારોની દૃષ્ટિમા પણ વેદો વિશેષ પ્રાચીન હતા અને તેથી જ વેદોની લૌકિક એટલે માનુષી ભાષાને તેઓએ ‘દૈવી’ શબ્દથી સંબોધી છે, માટે ‘દૈવી’ અને ‘માનુષી’ શબ્દને ભાષાની વિષમતા તરફ લાગુ ન કરતા ભાષાની પ્રાચીનતા, પૂજ્યતા અને લૌકિકતા તરફ લગાવવાના છે અર્થાત્ એકજ ભાષાને તેની પ્રાચીનતાને લીધે દૈવી કહેવામા આવી છે અને એના જેવી પણ એથી અર્વાચીન ભાષાને માનુષી કહેવામા આવી છે જે આગળ જણાવેલ છે કે વેદ-રચનાના સમયે આર્યાવર્તની ભાષા-સમતા હતી તે હકીકત આ ઉપર્યુક્ત લખાણથી દઢ થતી લાગે છે

પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે જે નવું હોય છે તે જુનું થાય છે, જે કૃશ હોય છે તે સ્થૂલ થાય છે કોઈ વસ્તુ નિરંતર એક રૂપે રહી શકતી નથી તો પછી બિચારી મનુષ્યોના દાતોમા દયાએલી ભાષા નિરંતર એક રૂપે શી રીતે રહી શકે ?

માહાત્મ્યનો નાશ એટલે ભાષાને લગતી પૂજ્યતાનો ઘટાડો, પડિતોનો ઉન્માદ, એકા મારેલા રાખ્દો ઉપરથી નવા શબ્દોની કલ્પના કરવી, વાચનાગ્રંથોનો ભ્રમ, લખેલું તેવું વાચવું, અનુવાદ કરવામા અમાવધાનતા, ખોલનારાઓની અસાવધાનતા, તેમના ઉચ્ચારોની ભિન્નતા, ખોલવાના કઠાદિ ચ્ચાનોમા થતા ફેરફારો, ભૌગોલિક વિપુલતા, અને મિન્નતા, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારને માટે જોઇતા શારીરિક બળનો હાસ, લખનારાઓની બેદગકારી, પરંપરાને માન્ય રાખવાનો આગ્રહ, બીજી પ્રજાનો સહવાસ, ધર્મક્રાન્તિ, રાજ્ય ક્રાન્તિ, અને રાજસત્તા વગેરે અનેક કારણોને લીધે ભાષાની વિષમતા થયા કરે છે આપણે જેને આર્યોની એકભાષા કે સમભાષા કહીએ છીએ તેવી પૈદ્ધિક ભાષા ઉપર્યુક્ત કોઈ કારણોને વા કારણોને

૬ સર્વથા કારણવશાત્ કાર્યો ભાષાવિપર્યય ।

માહાત્મ્યસ્ય પરિવ્રજ મદસ્યાતિશય તથા ॥

પ્રચ્છાદન ચ વિમ્બાન્તિર્યથાલિખિતવાચનમ્ ।

કદાચિદ્ અનુવાદશ્ચ કારણાનિ પ્રચક્ષતે ॥

પ્રાકૃતમજરી, પ્રસ્તાવના પૃ ૬-૭

તક્ષશિલા વગેરે અનેક પરબ્રતિ અને પરદેશ (આર્યાવર્ત શિવા-
યનો દેશ) સુચક ચપ્પોનો સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ઉપ-
રુક્ત હકીકતને વધારે ટેકો મળતો લાગે છે

બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારે અને ભાષ્યકારે પ્રયોજેલો ‘મ્લેચ્છેત્’ કે
‘મ્લેચ્છિતવૈ’ શબ્દ આર્યેતર ભાષાને અને આર્યેતરોએ કરેલા વૈદિક
ભાષાના વિકારને સૂચવે છે એમા આર્યોથી થએલા વૈદિક ભાષાના
અપભ્રંશ ભાવને સૂચવવાની શક્તિ જણાતી નથી તેથી એમ માની
શકાય ખરૂં કે તે કાળના કાળજવાળા મનુષ્યોના શબ્દશુદ્ધિના
અભ્યાસને લીધે બ્રાહ્મણ ગ્રંથો થતા સુધી વૈદિક ભાષા કદાચ
અપભ્રંશતાને નહિ પામી હોય, એટલે એ સમય સુધી સાક્ષરી ભાષા
અને વ્યવહારુ ભાષા અથવા શાસ્ત્રીય ભાષા અને લૌકિક ભાષા
એવો નજીવો ભેદ ભલે હોય, પણ એ બે વચ્ચે સર્વથા ભિન્ન
ભાષા માનવાનું નિમિત્ત તો નહિ હોય. જો કે આર્યેતરોના સસ-
ર્ગથી એ ભાષાને વિકૃત થવાનું નિમિત્ત મળે તેમ હતું પણ ‘અશુદ્ધ
ઉચ્ચારણમા અધર્મ છે, ’ ‘ આર્યેતરોની જેમ શબ્દનો ઉચ્ચાર
કરવો અધર્મ છે, ’ ‘ એ ઉચ્ચાર વિપરીત રળને નીપજવે છે ’
એવા એવા મજબૂત નિયમોને લીધે એ બ્રાહ્મણ સમય સુધી તો
એ શાસ્ત્રીય કે લૌકિક ભાષામા વિકાર થયો અસંભવિત હતો ત્યાર
પછી વર્ધમાન અને યુદ્ધના સમયની પૂર્વે, આગળ જો કારણો ભાષા-
ભેદના જણાયા છે તે કારણોથી એ સમયની વ્યવહારુ ભાષામા
ધણો વધારે ફેરફાર થયો લાગે છે એ સમય પહેલા ધણા અગા-
હના વખતે વેદોને ધાર્મિક રૂપ મળેલું હોવાથી અને તેની સાથે
સર્વ લોકોના સસર્ગ ન ગહેલો હોવાથી એ શાસ્ત્રીય ભાષામા એટલે
વેદની ભાષામા એક સગી પણ સચરે તેમ ન હતી તો તેમા વિકાર
તો શી રીતે થાય ?

હવે આ સમય સુધીમા આપણે ભાષાના ક્રમવિકાસને કે પરિ-
વર્તનક્રમને આ રીતે ગોઠવી શકીએ ખરા

૧ વૈદિક ભાષા--જે નમુનાને માટે આજ લગી સૂક્તોમા સુર-
ક્ષિત ગદી શકી છે

૩ વ્યાસ-વરુહ-નિષાદ-ચળદાલ-વિમ્બાનામ્ इति वक्तव्यम्
(મહામાધ્ય ૨૦ અ. ૫ ૮૨) ૪ કમ્બોજાહ્લુક- (૪-૧-૧૭૫
તદ્વિત) ૫ સિન્ધુ-તક્ષશિલાદિભ્ય (૪-૩-૧૩ તદ્વિત)

૨ આર્ય વિદ્વાનોની ભાષા—જે બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદોમાં ગદ્યમાં નોંધાયેલી છે

૩ આર્યોની અન્યવર્ણોની ભાષા

૪ આર્યેતરોથી બોલાતી સસ્કૃત ભાષા (હેડલયો હેડલય) અને તેઓની પોતાની ભાષા

આ ચાર પ્રકારમાંનો પહેલો પ્રકાર તો માત્ર આ સમયે પૂજ્ય અને પાઠ્ય જ થઈ ગયો હતો એથી તેમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર થવાનો સભવ ન હતો તેમ તે એક સમયનો વ્યવહારુ પ્રકાર આ સમયે અવ્યવહારુ બન્યો હતો, એથી અહીં વિચારવામાં આવતી પરિવર્તનક્રમની પદ્ધતિ બાકીના ત્રણ પ્રકારને લગતી સમજી લેવી જોઈએ

વેદો પૂજ્ય થયા પછીના સમયથી શાકટાયન કે પાણિનિનો સમય આવતા સુધી તો તે સમયની આર્યોની અન્યવર્ણોની ભાષા ધણી ફેરવાઈ ગઈ હતી આર્ય વિદ્વાનો—બ્રાહ્મણો—વેદ અને વેદાંગના અભ્યાસી હોવાથી કદાચ તેઓની ભાષામાં બહુ ફેર ન થયો હોય, પરંતુ વેદ અને વેદાંગના અનધિકારી બ્રાહ્મણોની ભાષામાં તેઓની ઉચ્ચારની મદત, શિથિલતા અને અશુદ્ધતાને લીધે વિશેષ ફેરફાર થાય તે બનવા જોગ છે વળી વિશેષમાં તે સમયના લોકોમાં પરબતિઓનો સહવાસ દિન પરદિન વધતો જતો હોવાથી, તેઓની સાથે વ્યવહારના અનેક પ્રસંગો વધતા હોવાથી, અને તેઓના અશુદ્ધ ઉચ્ચારો તથા તેઓની પોતાની ભાષાનો સસર્ગ વધતો જતો હોવાથી અને ત્રિવર્ણની ભાષાને સુરક્ષિત રાખવાનો કોઈ વિશેષ પ્રયત્ન ન થયેલો હોવાથી તેઓની એટલે ત્રણે વર્ણોની—ભાષા ફેગવાય તે તદ્દન સમજી શકાય તેવી સરળ હકીકત છે

ભાષાનો આ ફેરફાર નદીના પુરની પેઠે છોળો મારતો એટલી બધી ઝડપથી આગળ વધતો હશે કે કદાચ પાણિનિ કે તેની પૂર્વના વૈયાકરણોએ સાક્ષરોની—બ્રાહ્મણોની—ભાષાને બેડીમાં નાખવાની વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ ન કરી હોત તો એ પ્રવાહ એ સાક્ષરી ભાષાને પણ બોળી નાખત અત્યાર સુધી તો માત્ર ‘અશુદ્ધ બોલવું નહિ’ ‘અશુદ્ધ બોલવામાં અર્ધમ છે’ એટલું જ કહેવાથી જે ભાષા જળવાતી હતી તે હવે તેમ કહેવાથી જળવાઈ શકે તેમ ન હતી અને મને લાગે છે કે તેવી જ આશંકાને લીધે અને એ સાક્ષરી ભાષાને કાયમ રાખવા

માટે તે તે વૈયાકરણ્યે તેની યરતા નિયમોના ચોરો વાળ્યા હશે કે જેથી હવે કોઇ અપભ્રંશ શબ્દ તેમા ન આવી શકે. આ હકીકતને મહાભાષ્યકારે વ્યાકરણ કરવાનો આશય સમજાવતા આ પ્રમાણે જણાવી છે - “મ્લેચ્છા મા ભૂમ ઇતિ અધ્યેય વ્યાકરણમ્, ભૂયાસોડપશબ્દા, અલ્પીયાસ શબ્દા, પૈકૈકસ્ય શબ્દસ્ય બહવોડપશ્ચા, તથથા-ગૌ ઇત્યસ્ય ગાવો, ગોણી, ગોતા, ગોપોતલિકા ઇત્યેવમાદયોડપશ્ચા । ન મ્લેચ્છિતૈ, ન અપમાષિતૈ ।”

મહાભાષ્યકારના આ ઉલ્લેખોથી મને તો એમ પણ સમજાય છે કે તેઓની આ રચના પહેલા એ ત્રિવર્ણની ભાષા તો ક્યારનીએ ફેરવાઇ હશે પણ જે ભાષા બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોની સુરક્ષિત હતી તેમા પણ અપભ્રંશતા દાખલ થઇ ગઇ હશે (જૂઓ મહાભારતના કેટલાક શ્લોકો) એટલા માટેજ એ ત્રિવર્ણની ભાષા તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી પોતાની જાતની ભાષા હવે વિશેષ વિકૃત ન થાય તે માટે તે તે વૈયાકરણ્યે કમર કસી હોય એવું ‘અલ્પીયાસ શબ્દા’ ‘ભૂયાસોડપશબ્દા’ એ જાતના ઉલ્લેખથી અને ‘ન અપમાષિતૈ’ ના વિધાનથી મહાભાષ્યકારે જણાવ્યું લાગે છે હવે આ સમયે એટલે વ્યાકરણ-રચના ના સમયે આપણે ભાષાના એ પ્રવાહોને જોઓ વૈદિક મહાસાગર માથી જુદા પડી ચૂક્યા છે-સ્પષ્ટપણે જોઈ શકીએ છીએ આપણે જેને અત્યારે કવિકુલભૂષણ વાલ્મીકિ કે કાલિદાસાદિનુ કાવ્ય કહીએ છીએ તે એક પ્રવાહ, અને જેને દીર્ઘ તપસ્વી વર્ધમાનનો અને કાર્ણિક ગુરુ યુદ્ધનો ઉપદેશ કહીએ છીએ તે બીજો પ્રવાહ વર્તમાનમા એ બન્ને પ્રવાહોને આપણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત-પાલીના નામે ઓળખીએ છીએ હવે અહીં એ વિચારવું વરે છે કે એ બે પ્રવાહોના એવા નામો કોણે અને શા કારણે પાડ્યા ? મારું ધ્યાન છે ત્યાં સુધી કોઇ પ્રાચીન વૈયાકરણ્યે સંસ્કૃત શબ્દને ભાષાના ભાવમા સંકેતો નથી તેમ પ્રયોજ્યો પણ નથી મહાભાષ્યકારે તો “લૌકિકાના વૈદિકાના ચ, તત્ર લૌકિકાસ્તાવત્ ગૌ અશ્વ પુરુષ હસ્તી શકુનિ મૃગ બ્રાહ્મણ ઇતિ ” એમ કહીને જે ભાષાનું પોતે વ્યાકરણ લખે છે તેને ‘લૌકિક’ શબ્દે નિર્દેશી છે પરંતુ વાલ્મીકિનું રામાયણ જેતા તો તેમા એ ‘સંસ્કૃત’ શબ્દ ભાષાના ભાવમા સ્પષ્ટપણે આ પ્રમાણે મળી આવે છે --

અહં દ્યતિતનુષ્ઠૈષ વાનરશ્ચ વિશેષતઃ ।

વાચ ચોદાહરિષ્યામિ માનુષીમિદ્ સંસ્કૃતામ્ ॥૧૭॥

યદિ વાચ પ્રદાસ્યામિ દ્વિજાતિરિષ સંસ્કૃતામ્ ।

રાવણં મન્યમાના મા સીતા ભીતા ભવિષ્યતિ ॥૧૮॥

(સુન્દરકાવ્ય સં. ૩૦)

અર્થાત્ હનુમાન વિચારે છે કે “ એક તો હું હીંગણો છું, વળી વધારામાં વાનર છું, માટે અહીં મનુષ્યોની સંસ્કૃત વાણીને બોલીશ (૧૭) જે કદાચ બ્રાહ્મણની પેઠે સંસ્કૃત વાણી બોલીશ તો સીતાને મારા ઉપર રાવણ હેવાનો શક આવશે અને તેથી તે ભય પામશે ” (૧૮)

આ પછી ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ પ્રકારે જણાઈ આવે છે કે વાલ્મીકિના સમયે સંસ્કૃત શબ્દનો ઉપયોગ વાચા-વાણી-ભાષા માટે થતો હતો. આ પદ્યમાં માનુષી અને બ્રાહ્મણી એવા જે સંસ્કૃતના બે ભેદ દર્શાવ્યા છે તેનો મતલબ એ છે કે, વેદની ભાષા પૂજ્યપણાને અને અવ્યવહારૂપણાને પામ્યા પછી જે ભાષા મનુષ્યોમાં અનિયત્રિત પણે બોલાતી હતી તે માનુષી સંસ્કૃત અને તે તે વૈયાકરણોએ જે ભાષાને નિયત્રિત કરી હતી તે બ્રાહ્મણી સંસ્કૃત વાલ્મીકિની જેમ જૈન આગમોમાં પણ ભાષાના નામ તરીકે સંસ્કૃત શબ્દનો નિર્દેશ મળી આવે છે ૧

“ સક્રયા પાયયા ચેવ મળિઈઓ હોન્તિ દોળિણ વાઃ ।

સરમહલમ્મિ ગિજ્જન્તે વસત્થા ઇસિમાસિતા ॥ ”

અર્થાત્ “સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એવી બે ભણિતિઓ છે અને સ્વરમહલમાં પ્રશસ્ત ઇષિભાષિત-(ભણિતિ) ગવાય છે” આ જૈન ઉલ્લેખમાં તો ભાષાના અર્થમાં પ્રાકૃત શબ્દ પણ વપરાયેલો છે

હું જે હમણા ભાષાના બે પ્રવાહોની નોંધ આપી ગયો છું એમાંના એક પ્રવાહને આપણે સંસ્કૃત અને બીજાને પ્રાકૃત પ્રવાહ કહીશું તો પણ ચાલી શકે તેમ છે. આ બીજા પ્રવાહમાં આર્યતરોની ભાષા પણ સમાઈ જતી હોવાથી મેં તેને અહીં જુદી કલ્પી નથી જો આપણે એ બન્ને પ્રવાહોને કેાઇ સમયમાં મૂકવા ધારીએ તો તે બન્નેનો સમય અને પાણિનિનો સમય એક હોય એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦૦-૮૦૦ હોય એમ કલ્પી શકાય ખરૂં. અહીં મારે એક ખાસ હકીકત ઉપર આપ સૌનું ધ્યાન ખેંચવાનું છે અને તે એ છે

કે, જે સમયે પાણિનિએ સંસ્કૃત પ્રવાહને અપભ્રંશ થતો અટકાવવા વ્યાકરણની રચના કરી હતી ત્યારથી તે પ્રવાહમાંથી વેદ સમયની લૌકિકતા લગભગ નાશુદ થઇ હતી એટલે એ વ્યાકરણ-બદ્ધ ભાષા લગભગ ઓજલવાળી સ્ત્રી જેવી થઇ ગઈ હતી અને જે કોઈથી નહીં રોકાએલો બીજો પ્રવાહ હતો તેમાં યદ્યપિ અપભ્રંશતા ભળતી હતી કિંતુ તે સાથે પ્રકારાન્તરે પણ વેદ સમયની લૌકિકતા જળવાઇ રહી હતી બીજી રીતે કહું તો લોકાની ધૂળમાં નહાએલી અને લોકોની પુત્રી જેવી પ્રાકૃત ભાષાના મૂળ કાઠાનો [ગાત્રનો] સમ્બન્ધ જેટલો લોકોના હૃદય સાથે છે તેટલો જ ગાઢ સમ્બન્ધ તે વૈદિક ભાષા સાથે ધરાવે છે એટલે પ્રાકૃત ભાષાની મા વેદ સમયની લૌકિક ભાષા છે, અને એની બહેન સંસ્કૃત ભાષા છે આમ હોવાથી જ એ સંસ્કૃત બહેન પોતાની ગ્રામ્ય બહેનને પોતાની માતા પાસેથી મેળવેલો શબ્દભૂષણોનો ધણો મોટો જત્યો આપેલો છે અને એ જ દૃષ્ટિએ કેટલાક વૈયાકરણો પ્રાકૃત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતા “પ્રકૃતિ સંસ્કૃતમ્, તત્ર ભવમ્, તત આગત વા પ્રાકૃતમ્” એમ કહી ગયા છે નહીં તો પ્રાકૃત શબ્દનો ખાસ અર્થ, જે મે શરૂઆતમાં જણાવેલો છે તે જ પૂરતો છે અને વ્યાજબી છે અહીં પ્રાકૃત અને પાલી ભાષાને જુદી નથી પાડતો તેનું કારણ એ છે કે, હું વર્ધમાન કે બુદ્ધની આસપાસની ભાષાને જુદી જુદી સમજતો નથી માટે હિસાબે પાલી શબ્દ પ્રાકૃત શબ્દનું રૂપાન્તર હોવાથી પણ હું તે સમયની એ ભાષાને જુદી જુદી કહી શકું તેમ નથી જૈન સાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ શબ્દને બદલે અનેક ઠેકાણે “પયડી” શબ્દ વપરાએલો જેવામાં આવે છે તેથી હું એવું ધારણ બાધી શકું છું કે, પ્રકૃત ઉપરથી પ્રાકૃતી-પાયડી-પાયલી ને પાલી પ્રકારે પાલી શબ્દ અને પ્રાકૃત શબ્દ એ બન્ને એક છે એથી એ સમયની ભાષાને જુદી જુદી ગણવાને મારી હિમત ચાલતી નથી પાલી શબ્દની જે વ્યુત્પત્તિ મે હમણા જણાવી છે તેનો એક સવાદી ઉદ્દેશ્ય મળે છે અને તે આ છે —

“असौ दिसतैं की या संस्कृताच्या निरनिराळ्या रूपां शिवाय आणखी हि एक गावढळाची भाषा या सर्व प्रान्तातून चालु असावी मग तिलाते ‘प्राकृत’ किंवा ‘पाअड’ किंवा ‘पाली’ किंवा इतर काही हि म्हणात” — महाराष्ट्र सारस्वत पृ० २

હવે મારે અહીં આપને એ બતાવવું જોઈએ કે, પ્રાકૃત ભાષાનું મૂળ કાઠું વેદસમયની લૌકિક ભાષાને માતા કહેવાનો દાવો શી રીતે કરી શકે છે ?

સમાન અનિયંત્રણ ૧

પહેલું તો એ કે, જેમ વૈદિક ભાષામાં નિયમ-નિયંત્રણ ઘણું ઓછું છે તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ નિયમ-નિયંત્રણ ઘણું ઓછું છે. ગણભેદ નથી ૨

વૈદિક ભાષામાં જેમ ધાતુઓના ગણની નીશાનીઓનો નિયમ નથી એટલે મિનતિ ને યથાને મેદતિ પ્રાં મેઝહ મિયતે ને સ્થાને મરતિ પ્રાં મરહ હન્તિ ને સ્થાને હણતિ પ્રાં હણહ દદાતિ ને સ્થાને દાતિ પ્રાં દાહ અને દધાતિને સ્થાને ધાતિ પ્રાં ધાહ એવા અનેક રૂપો અને છે, તેમ પ્રાકૃતમાં પણ ગણભેદનો ગધ આવતો નથી

‘આત્મને’ અને ‘પરસ્મે’ નથી ૩

વૈદિક પ્રક્રિયામાં જેમ આત્મનપદ અને પરસ્મેપદની વિશેષ ભાજગડ નથી એટલે ઇચ્છતિને બદલે ઇચ્છતે અને યુચ્યતે ને બદલે યુચ્યતિ વપરાય છે, તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ એવી માથાકુટને અવકાશ મળેલો નથી

કાળવ્યત્યયની સમાનતા ૪

વૈદિક ભાષામાં જેમ કાળવ્યત્યય થયા કરે છે એટલે વર્તમાનને સ્થાને ભૂત વગેરે પ્રયોગ્ય છે તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં કાળવ્યત્યાસ થયા કરે છે

વિભક્તિવ્યત્યયની સમાનતા ૫

વૈદિક ભાષામાં જેમ વિભક્તિઓનો વિપર્યાસ એટલે દ્વિતીયાને

૧. બહુલ છન્દસિ-પાંર-૪-૩૯ | ૨-૪-૭૩ | ૨-૪-૭૬ | ૭-૧-૧૦ | ૭-૧-૮ | ઇત્યાદિ ૨. વ્યત્યયો બહુલમ્ ૩-૧-૮૫ | ૩. સુપ્-તિઙ્-ઉપગ્રહ-લિઙ્ગ-નરાણા કાલ-હલ-અઙ્-સ્વર-કર્ત્વ-ચઙ્ગા ચ | વ્યત્યયમિચ્છતિ શાસ્ત્રકૃદ્ પષાં સોઽપિ હિ સિઘ્યતિ બાહુલકેન-૩-૧-૮૫ |

૪. છન્દસિ લુઙ્-લઙ્-લિટ્-(૩-૪-૬) લિઙ્ઘ્યે લેટ્-(૩-૪-૭), જૃઓ-આ ઉપરતું ૩ જુ ટિપ્પણ

૫. ચતુર્થ્યથે બહુલ છન્દસિ-(૨-૩-૬૨); યજ્ઞેઽ કરણે (૨-૩-૬૩), તૃતીયા ચ દોષ્છન્દસિ (૨-૩-૩).

સ્થાને તૃતીયા અને ચતુર્થાંતે સ્થાને વ્ષડી વિગેરે વિહિત રીતે વપરાયા કરે છે તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ વિભક્તિ વ્યત્યયને વિહિત માનેલો છે

અત્ય વ્યંજન લોપ.

પ્રાકૃત ભાષામાં વ્યંજનાત શબ્દોનો પ્રયોગ થતો નથી એટલે 'તાવત્'ને બદલે 'તાવ', 'કર્મન્'ને બદલે 'કર્મ્મ' અને 'યાવત્'ને બદલે 'જાવ' ઇત્યાદિ વપરાય છે તેમ વૈદિક ભાષામાં પણ અનેક શબ્દોમાં અત્ય વ્યંજનના લોપનું ધોરણ ચાલ્યું આવે છે, જેમ કે, 'દેવકર્મન્' ઉપરથી 'દેવકર્મેભિ' (ઋ સ ૧૦ ૧૩૦ ૧) 'પચ્ચાત્' (અથ-સ ૪-૧૦-૩) અને 'પચ્ચા' (ઐ ૧૦-૮-૧૧, શત બ્રા ૧ ૧ ૨ ૫) સંસ્કૃતમાં વપરાતો 'પચ્ચાર્ધ' શબ્દ પણ આ 'પચ્ચા' ઉપરથી નિકળેલો છે એ જ પ્રમાણે 'યુષ્માન્'ને બદલે 'યુષ્મા' (વા સં ૧ ૧૩. ૧ શત બ્રા. ૧ ૨ ૬) 'ઉચ્ચાત્'ને સ્થાને 'ઉચ્ચા' (તૈ સ ૨ ૩. ૧૪) અને 'નીચાત્'ને સ્થાને 'નીચા' (તૈ સ ૧ ૨ ૧૪) વગેરે શબ્દો વપરાયેલા છે

‘૨’-‘ય’-લોપ.

પ્રાકૃત ભાષામાં 'ગ્રામ'ને બદલે 'ગામ' અને 'વ્યવસ્થિત'ને બદલે 'વવસ્થિત' વગેરે પ્રયોગો વપરાય છે એટલે આદિ શબ્દ-ગત '૨' અને 'ય'નો લોપ થાય છે તે જાતના લોપનું ધોરણ વૈદિક ભાષામાં પણ જડી આવે છે જેમકે 'અપ્પગલ્મ'ને બદલે 'અપગલ્મ' (તૈ સ ૪ ૫ ૬ ૧) 'ત્રિઋચ'નું 'ત્ર્યૃચ' થવાને બદલે 'તૃચ' (શત બ્રા ૧ ૩ ૩ ૩૩) કા શ્રૌ સૂત્રમાં પણ એ 'તૃચ' રૂપ મળી આવે છે

દ્વિર્ભાવ.

પ્રાકૃત ભાષામાં 'વ્યાખ્યાન'ને બદલે 'વક્ષ્યાણ', 'સમ્ય'ને બદલે 'સઘ્મ', 'શક્ત'ને બદલે 'સક્ક' વગેરે રૂપો પ્રયોગીય છે, એટલે વિ-જાતીય સંયુક્ત અક્ષરનો લોપ થાય છે અને પછી દ્વિર્ભાવ થાય છે એ બે ધોરણોમાંનું દ્વિર્ભાવ થવાનું ધોરણ વૈદિક ભાષામાં પણ મળી આવે છે જેમકે 'વિશ્યાય' = વિકશ્યાય (તૈ સ ૪ ૧. ૨) અશ્યત્ = અવશ્યત્ (ઋ સં ૪ ૧૮ ૧), મેષ્ય = એષ્ય (તૈ સં. ૫ ૨૨ ૧૧), આજિઘ્ન = આજિઘ્ન (વા સં ૮ ૪૨) અઘ્વન = અઙ્વન (વા સં ૮ ૧૬.)

સંયુક્તાની પૂર્વે હસ્વ.

પ્રાકૃત ભાષામાં ‘માત્રા’ નું ‘મત્તા’ થાય છે એટલે સયુક્તા-ક્ષરની પૂર્વેના દીર્ઘ સ્વરનો હસ્વ થાય છે, તેમ વૈદિક ભાષામાં પણ એ રીતનો નિયમ લાગુ થતો જણાય છે જેમકે ‘રોદસીમા’= ‘રોદસિમા’ (ઋ સ ૧૦ ૮૮ ૧૦) ‘અમાત્ર’=‘અમત્ર’ (ઋ સ ૩ ૩૬. ૪)

સંયુક્તના લોપની પૂર્વે દીર્ઘ.

પ્રાકૃત ભાષામાં અનેક ઠેકાણે એટલે ‘નિ શ્વાસ’=‘નીસાસ’ ‘દુસ્સહ’=‘દૂસહ’ ‘દુર્ભગ’=‘દૂહવ’ ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં સયુક્ત વ્યંજનની આદિના વ્યંજનનો લોપ થયા પછી પૂર્વવર્તી હસ્વ સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે એ જાતની શૈલી વૈદિક ભાષામાં પણ નજરે આવે છે, જેમકે ‘દુર્દમ’=‘દૂદમ’, ‘દુર્લભ’=‘દૂલભ’ (વા સ ૩. ૩૬ ઋ. સ ૪ ૯૮) ‘દુર્નાશ’=‘દૂનાશ’ (શુ પ્રા. ૩. ૪૩)

‘ઋ’ નો ‘ઉ’

પ્રાકૃત ભાષામાં ઋતુ=ઉત વગેરે ઘણે ઠેકાણે ઋકારનો ઉકાર થયાનો નિયમ લાગુ થાય છે તેજ નિયમ વૈદિક ભાષામાં પણ પ્રચલિત જણાય છે. જેમકે ‘વૃન્દ’=‘વુન્દ’ (નિ ૬ ૬. ૪ ૬) તૃ=‘તતુરિ’ ગૃ=‘જગુરિ’ (કા ૭-૧-૧૦૩)

‘ઠ’ નો ‘ડ’

પ્રાકૃત ભાષામાં ઠંડ=ઢંડ ઢમ=ઢંમ વગેરે અનેક ઠેકાણે ઠકારનો ઉકાર થાય છે તેવું જ ધોરણ વૈદિક ભાષામાં પણ મળી આવે છે. જેમકે ‘દુઢમ’=‘દૂઢમ’ (વા સ ૩ ૩૬) પૂરોદાશઃ=પૂરોઢાશઃ’ (શુ પ્રા ૩ ૪૪. શત. ધા ૧-૫-૧ ૫)

‘અવ’નો ‘ઓ’ અને ‘અય’નો ‘એ’.

પ્રાકૃત ભાષામાં કેટલેક ઠેકાણે ‘અવ’ને સ્થાને ‘ઓ’ અને ‘અય’ ને સ્થાને ‘એ’ થતો લાગે છે—અવહસિત=ઓહસિમ, નયતિ=નેતિ એ પ્રમાણે વૈદિક ભાષામાં પણ ઘણે ઠેકાણે થતું જણાય છે, જેમકે, અવળા-ઓળા (તૈ ધા ૧૫૧૪૫ ૨ ૯) અંતરયતિ=અંતરેતિ (શત. ધા. ૧ ૨ ૨ ૧૮, ૪૨૦, ૩ ૧ ૧૬)

‘ઘ’ નો ‘જ’

પ્રાકૃત ભાષામાં ઘ ને બદલે જ અને કોઈ ઠેકાણે જૂ વપરાય છે તેમ વૈદિક ભાષામાં પણ તેવા અનેક પ્રયોગો મળી આવે છે —

द्योनिस्=ज्योतिस्, द्योतते=जोतते, द्योतय=ज्योतय (अथ स ४ ३७ १०) अवद्योतयति=अवज्योतयति (शत. आ. १ २ ३ १६) अवद्योत्य=अवज्योत्य (झ. औ. ४ १४. ५) આ પ્રયોગોમાં બેદ એટલો જ છે કે, તેમાંનો 'દ' સાથે રહેલો 'ય' લોપાતો નથી 'હ' નો 'ધ' અને 'ભ'

दाह=दाघ विवहल=विबभल, जिह्वा, जिह्मा વગેરે કેટલેક ટેકાણે પ્રાકૃત ભાષામાં 'હ' ને સ્થાને 'ધ' અને 'ભ' થતો જણાય છે તે જ પ્રકારે વૈદિક ભાષામાં પણ હનો વિપયાસ જોવામાં આવે છે જેમકે હ=૫-મેહ=મેઘ (નિ. ૨ ૧-૨-૩) આહણિ=આઘણિ (ઋ. સ. ૬. ૫૫ ૧) વિદેહ=વિદેઘ (શત. આ. ૧, ૩ ૩ ૧૦, ૧૧, ૧૨ ઇત્યાદિ) હ=ભ-ગૃહીત=ગૃમીત (ઋ. સ. ૬ ૪૬ ૧૮) જહાર=જમાર. ગૃહાય=ગૃમાય (વય. ૩-૧-૮૪ સ. ૩૪૩૩)

‘હ’ નો ‘ધ’.

પ્રાકૃત ભાષામાં જ્યાં ક્યાંય 'હ'ને બદલે 'ધ' થતો જણાય છે (इह=इध) તેમ વૈદિક ભાષામાં પણ હનો ધવાળા રૂપો મળી આવે છે જેમકે, सह=सध (ઋ. સ. ૧ ૧૨૧ ૧૫ ઇત્યાદિ પા. ૬ ૩ ૯૬) गाहा=गाधा (નિ. ૨ ૧ ૩ ૪) वहू=वधू (ઋ. સ. ૫. ૩૭ ૩)

‘થ’ નો ‘ધ’

नाथ=नाघ मथुरा=मधुरा વિગેરે પ્રાકૃત રૂપોની પેઠે વૈદિક ભાષામાં માથવ=માઘવ (શત. આ. ૧ ૩ ૩ ૧૦ ૧૧ ૧૭) રૂપો જડી આવે છે એટલે એ બન્નેમાં 'થ'નો 'ધ' કરવાનું ધોરણ સરખું જણાય છે

‘ય’ નો દ્વિર્ભાવ

પ્રાકૃત ભાષામાં देय=देय्य રૂપની પેઠે વૈદિક ભાષામાં पौरुषेय=पौरुषेय्य (વા. સ. ૨૧ ૪૩, શુ. પ્રા. ૪ ૧૫૧) રૂપ મળી આવે છે એથી યનો દ્વિર્ભાવ કરવાનું ધોરણ એ બન્નેમાં લાગુ થતું જણાય છે.

સ્વર-ભક્તિ.

પ્રાકૃત ભાષામાં किलन्न=किलिन्न स्व=सुव વગેરે રૂપો મળી આવે છે તેમ વૈદિક ભાષામાં तन्व=तनुव (તૈ. આ. ૭ ૨૨ ૧) स्व=सुव (ઐ. ૬ ૨૭) स्वर्ग=सुवर्ग (તૈ. સ. ૪ ૨ ૩ તૈ. આ. ૧ ૧ ૧) राज्या=रात्रिया सहस्र्य=सहस्रिय વિગેરે અનેક

રૂપો મળે છે, માટે એ બન્નેમાં સ્વરભક્તિનો નિયમ સરખો લાગુ થએલો છે એવા સ્વરભક્તિવાળા રૂપો યજુર્વેદમાં તો ધણા મળી આવે છે

મધ્ય વ્યંજનનો લોપ.

પ્રાકૃત ભાષામાં રાજકુલ=રાડલ, વ્યાકરણ=વારણ એ રીતે ક્ષેત્રાક શબ્દોમાં વચ્ચેનો અક્ષર ઉડી જાય છે તે પ્રકારના પ્રયોગો વૈદિક ભાષામાં પણ જોવામાં આવે છે જેમકે, શતક્રતવ =શતક્રત્વઃ પશવે=પશ્વે (પા ૭-૩-૯૭) નિવિવિશિરે= નિવિવિશ્રે (ઋ સ ૮-૧૦૧-૧૮ શત આ ૨-૪-૨-૪) પા ૬-૪-૮૬. એ બન્ને ભાષાના આ પ્રયોગોમાં પ્રાકૃતમાં સ્વર સહિત વ્યંજન ઉડેલો છે અને વૈદિક ભાષામાં માત્ર સ્વર જ ઉડેલો છે

‘વ’ નો લોપ.

પ્રાકૃત ભાષામાં, જીવ=જીઅ અથવા જીય રૂપ થાય છે તેમ વૈદિક ભાષામાં પણ વકારને સ્થાને અકાર કે યકારવાળા રૂપો મળી આવે છે જેમકે પૃથુજ્ઞવ=પૃથુજ્ઞય (ઋ-સ ૩-૪૯-૨ નિ ૫-૨-૪) આ વૈદિક રૂપમાં અપભ્રંશમાં થતા ‘ઘ્યાસ’ના ‘જાસ’ રૂપની થેડે વધારાનો ‘ર’ પણ ઉમેરાયેલો છે (હે ૮-૪-૩૯૨)

અનુસ્વાર પૂર્વે હ્રસ્વ

અનુસ્વારની પૂર્વના દીર્ઘ સ્વરને હ્રસ્વ કરવાની પદ્ધતિ પ્રાકૃત અને વૈદિકમાં સમાનપણે મળી આવે છે માલામ્=માલમ્ વૈ યુવામ્=યુવમ્ (ઋ સ ૧ ૧૫ ૬) ઇત્યાદિ

‘ક્ષ’ નો ‘છ’

ક્ષને સ્થાને છ કરવાની રીત એ બન્ને ભાષામાં સરખી જણાય છે અક્ષિ=અચ્છિ વૈ અક્ષ=અચ્છ (અથ સ ૩-૪-૩)

અનાદિ ‘ય’ નો લોપ

પ્રાકૃત અને વૈદિકમાં અનાદિ સ્થિત ‘ય’ ના લોપની પ્રક્રિયા પણ મળતી આવે છે વાયુના=વાડના વૈ પ્રયુગમ્= પ્રડગમ્ (વા સ ૧૫ ૯) વેદસાહિત્યમાં આવા અનેક પ્રયોગો ધણે સ્થળે મળી આવે છે

દ્વિવચનનું બહુવચન

દ્વિવચનને સ્થાને બહુવચનની જેવા રૂપો વાપરવાની પ્રાકૃત ભાષાની પદ્ધતિ પણ વૈદિક ભાષામાં ઠેક ઠેકાણે જણાઈ આવે છે,

જેમકે, ઇંદ્રાવરુણૌ=ઇન્દ્રાવરુણા (વિસર્ગ વિનાનું) (ઋ. સ. ૭
૮૨-૧-૫) મિત્રાવરુણૌ=મિત્રાવરુણા, અશ્વિનૌ=અશ્વિના.
ભેદ માત્ર એ છે કે, વૈદિક ભાષામાં દિવચન અને બહુવચન એ
બંને વપરાય છે અને પ્રાકૃત ભાષામાં બેના અર્થમાં પણ બહુ-
વચન જ વપરાય છે

વિસર્ગનો 'ઓ.'

અક્ષરાત શબ્દથી પર રહેલા વિસર્ગનો 'ઓ' કરવાનો નિયમ
બંને ભાષામાં એક સરખો ધરતો આવે છે દેવ=દેવો. સ=સો
વૈ સ ચિત્=સો ચિત્ (ઋ સ ૧૧૯૧ ૧૦ ૧૧) સવત્સર
અજાયત=સવત્સરો અજાયત (ઋ સ. ૧૦ ૧૯૦ ૨)

લિંગનો અનિયમ

લિંગને લગતી અનિયમિતતા પ્રાકૃત અને વૈદિક એ બંને
પ્રક્રિયામાં સમાન છે (જુઓ ૨૦૩ પાનાનું ૩ ટિપ્પણ) આ
ઉપરાત શુચિયા, ઋણવા, દેવેભિ, કર્તવે, કુહ, કથા, પચ્ચા,
ચકુ, વિગેરે અનેક વૈદિક શ્લોકોની સાથે શુચિયા, ગુણવા, દેવેહિ,
કરિત્તપ, કુહ, કહ, પચ્છા, ચક વિગેરે અનેક પ્રાકૃત શ્લોકો સીધું
સામ્ય છે તથા પાલી અને પ્રાકૃતમાં બીજા પણ એવા અનેક પ્રયોગો
તથા પ્રત્યયો મળી આવે છે જે વૈદિક પ્રયોગો તથા પ્રત્યયો સાથે
વિશેષ સમાનતા ધરાવે છે. તે બે વચ્ચેની આ જાતની વિશિષ્ટ
સમાનતાને લીધે મારી સમજણ એવી છે કે પ્રાકૃત-પાલીનું મૂળ
કાંઈ વેદ સમયની લૌકિક ભાષામાંથી વડાએલું છે વળી, પ્રાકૃત-
પાલીમાં જે જાતની લૌકિકતા તરવરી રહી છે તે જાતની લૌકિક-
તાનો નાદ સંસ્કૃત શબ્દમાંથી ન ઉઠતો હોવાથી હું એ લૌકિકતાના
હેતુને આગળ કરીને ફરીવાર પણ એમ જણાવું છું કે પ્રાકૃત-પાલીનું
હૃદય તો વેદ સમયની લોકભાષા સાથે જોડાએલું આવ્યું છે હું
સમજું છું કે, ઉપલી હકીકતને દૃઢ કરવા માટે મારે બીજા પણ
અનેક પ્રમાણો અહીં ટાંકી બતાવવા જરૂરી છે, કિંતુ હજી પ્રાકૃત
સાહિત્ય વિષે લખવાનું હોવાથી એ વાતને આટલેથી જ અટકાવવી
પડી છે વળી સમય આવ્યે એ હકીકતના સવાદક પ્રમાણો જોઈએ
તેટલા હું જણાવી શકીશ છેવટ આ વિષય માટે એક ખગાળી
સાક્ષરના મતને ઉદ્ધૃત કરી મારે પ્રાકૃત સાહિત્યના વિષય ભણી
વળવાનું છે.

પાલીપ્રકાશની પ્રસ્તાવનામા સાક્ષરવર વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યજી જણાવે છે કે—“વૈદિકભાષાર પરિવર્તે સેઈ સમય ચે ભાષા કથિત હૈત આમરા બલીતેછિ તાહાઈ પ્રાકૃત વૈદિક ભાષા યજ્ઞન કથ્ય છિલ તજ્ઞનઈ પ્રાકૃતેર વીજ, અકુર ઓ નવપત્ર દેસા દિયા છિલ, કિંતુ આમરા દેસિતે પાઈ-તેછિ ચે પ્રાકૃત ભાષાય વૈદિક ભાષાર પ્રભાવ સ્યૂતાનુસ્યૂત રહીયા છે, एवं સેઈ પ્રભાવઈ પ્રાકૃતેર વિશેષત્વ સંપાદન કરિયા છે ” (૫ ૩૪)

એ પ્રાચીન અને અનેક વર્ષોથી ઘડાતી આવેલી પ્રાકૃત-પાલી દ્વારા પરમસાગી વર્ધમાને અને પરમદયાળુ છુદ્ધે પોતપોતાનો સદેશે તે સમયની પ્રજામા આખાજગોપાળ સુધી, જ્ઞાતિ કે વર્ણની દરકાર રાખ્યા સિવાય પહોચતો કયો હતો હવે જેમ જેમ પ્રજામા પ્રાતિકપણુ આવતુ ગયુ તેમ તેમ વ્યાપક ભાષા પણ પ્રાતિક બનતી ગઈ અને એમ થવાથી પ્રાતવાર તેના જુદા જુદા નામો પણ પ્રચલિત થયા આ નામો જેના કે મહારાષ્ટ્રી, સૌરાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પ્રાચ્યભાષા, અવન્તીજાભાષા, માગધીભાષા, પૈશાચીભાષા, ચૂલિકા-પૈશાચીભાષા, શાકરીભાષા, ચાડાલીભાષા, શાખરીભાષા, આબીરીભાષા અને ટાક્કી (ઢાકાની ?) ભાષા તથા અનેક ભેદવાળી દેસ્યભાષા-અપભ્રંશભાષા-નાગર અપભ્રંશ, વ્રાયડ અપભ્રંશ અને ઉપનાગર અપભ્રંશ વિગેરે

•

એકમાથી અનેક થએલી આ ભાષામા ઘણો ફેરફાર વધ્યો કે જેને પરિણામે આપણુ એક-ભાષી ભારત વર્તમાનમા ભાષાઓથી ઉભરાઈ ગએલુ થઈ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે પણ એકતાની ઓળખાણુ કરાવી શકેલુ નથી

વળા વિદ્વાનો જૈનમહારાષ્ટ્રી-જૈનપ્રાકૃત વિગેરે ભેદો જણાવે છે પણ મારે મન તો તે ભેદો આપણી વચ્ચે વધુ અતર કયાં સિવાય બીજુ પરિણામ લાવી શક્યા નથી, તેથી હુ તે ભેદકરપનાને નિરર્થક માનુ છુ અને આપણે સૌ ફરીવાર એક ભાષાના પૂજક થઈએ એમ ઈચ્છીને વિરમુ છુ

૨.

પ્રાકૃત-સાહિત્ય.

સસ્કૃત સાહિત્યની પેઠે પ્રાકૃત-પાલી સાહિત્ય પણ વિશેષ વિપુલ છે. એ સાહિત્યમાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, છંદ, નાટક, નીતિ, રતિ, ચરિત્રો, કથાઓ, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરે અનેક વિષયો સમાએલ છે રત્નશેખર^૧ જેવા મોટા મોટા સસ્કૃત વિદ્વાનોએ પણ એ સાહિત્યને મધુર અને મૃદુ કહીને અનેક રીતે વખાણ્યું છે ક્ષેમેદ્ર અને સોમદેવ ભટ્ટ જેવા વિદ્વાનોએ એ ભાષાના સાહિત્યને સસ્કૃતમાં ઉતારીને પોતાની અમરતા કરી દીધી છે અને મસ્કૃતના કેટલાક ગ્રંથો-કાદળરી, નાગાનંદ, રત્નાવલી, પ્રિયદર્શના, પચતત્ર, હિતોપદેશ, માલતીમાધવ, મુદ્રારાક્ષસ અને વૈતાલપચવિ-શતિ વિગેરે ગ્રંથોની હયાતી પ્રાકૃત (પૈશાચી) બૃહત્કથાના કેટલાક અંશોને આભારી છે

એ સાહિત્યના ત્રણ વિભાગ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે — હિંદુપ્રાકૃતસાહિત્ય, બૌદ્ધપ્રાકૃતસાહિત્ય અને જૈનપ્રાકૃતસાહિત્ય ગા-થાસમશતી, સેતુબંધ, ગૌડવહો, રાવણવહો, કર્પૂરમંજરી અને મહેશ્વરની મહાર્થમંજરી વિગેરે અનેક ગ્રંથો તથા નાટકોમાં વપરા-એલું પ્રાકૃત એ હિંદુપ્રાકૃતસાહિત્ય છે

બૌદ્ધોનું સાહિત્ય માત્ર પાલીમાં જ લખાયેલું છે તેઓએ પોતાના સાહિત્યને ત્રણ વિભાગમાં આ પ્રમાણે વહેંચેલું છે અભિ-ધર્મપિટક, વિનયપિટક અને સુત્તપિટક અહીં બૌદ્ધગ્રંથોનો નામવાર ઉલ્લેખ કરવો એ આપનો સમય લેવા જેવું છે તેમ કરતા એક નાની ચોપડી થઈ જાય તેમ છે માટે તે ત્રિપિટકમાંના કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોનો નામનિર્દેશ કરીશ

૧ સૂ૦ “તા કિં તિ સક્કઅં પરિહરિઅ પાડઅબ્બંધે પયટ્ટો કર્હી” ?

“પરુસા સક્કઅબધા પાડઅબંધો વિ હોઈ સુડમારો ।

પુરુસ-મહિલાણ જેત્તિઅમિહતર તેત્તિઅભિમાણ ॥”

—કર્પૂરમંજરી.

‘ગૌડવંધ’ ના કર્તા વાક્યપતિએ પણ પોતાના એ કાવ્યમાં ૯૨ માં શ્લોકમાં આવેલ જ મતલબ મૂક્યવેલો છે

અભિધમ્મ.

- ૧ ધમ્મસંગણિ,
- ૨ વિભગ.
- ૩ ધાતુકથા.
- ૪ પુગ્ગલપણ્ણત્તિ
- ૫ કથાવત્થુ
- ૬ યમક.
- ૭ પટ્ટાન.

વિનય.

- ૧ પારાજીકકંઠ.
- ૨ પાવિત્તિયકંઠ
- ૩ મહાવગ્ગકંઠ
- ૪ સુલ્લવગ્ગકંઠ.
- ૫ પરિવારકંઠ.

સુત્ત.

- ૧ દોષનિકાય
- ૨ મઙ્ગિલ્લનિકાય.
- ૩ સંયુત્તનિકાય.
- ૪ અંગુત્તરનિકાય
- ૫ સુદ્ધનિકાય

આ ઉપરાંત સુદ્ધકપાઠ, ધમ્મપદ, ઉદાણ, રૂપસૂત્ર, વિમાનવત્થુ, પેતવત્થુ, થેરગાથા, થેરીગાથા, જાતક, મુગ્ગેસ, અવદાન, સુલ્લવશ અને ચરિયાપિટક તથા અશોકની ધર્મ-લિપિ વિગેરે અનેક પાલીસાહિત્યની નમુનેદાર શબ્દ-મૂર્તિઓ છે.

પાલીભાષા બૌદ્ધ પડિતોના પ્રાણરૂપ હતી તેઓ સંસ્કૃત ગદ્યો લખતી વખતે પણ તે અસરથી ઘેરાએલા રહેતા તેથી જ લલિતવિસ્તર અને લકાવતાર જેવા ગદ્યોમાં આપણે બંને ભાષાનું મિશ્રણ થએલું જોઈએ છીએ જે ભાષામાં દીર્ઘતપસ્વી વર્ધમાનનો ઉપદેશ તેમની હયાતીમાં કણ્ઠસ્થ રખાએલો અને પછી લખાએલો હતો તે ભાષાનું વર્તમાનમાં કશું શેષ ન હોવાથી અહીં તેનો પરિચય શી રીતે આપી શકાય ? ભગવાન વર્ધમાનની સમ-સમગ્રી ભાષાનું સાહિત્ય વર્તમાનમાં મળતું હોત તો તેને હું ભાષાની દૃષ્ટિએ પાલી ભાષાથી જુદું પાડત નહીં અત્યારે જે કાઈ જૈન

૧ અય કુમારો હયવરુ હ્રન્દકથ

ઉદાનપ્રાપ્તો ન ચ પુન શોચિતઠ્યો ।

રાજા શ્રુણિત્વા પરિવૃત્ત શાકિયેભિ-

ઉદાનપ્રાપ્તો પ્રમુદિતુ વેગજાતા. અ. ૧૫, શ્લો. ૩

સત્સાહિત્ય મળે છે તે શ્રીવર્ધમાન પછી ૯૮૦ વર્ષે અર્થાત્ વિક્રમના ૫ મા ૬ઠા સૈકામા મૌર્યના વલબીનગરમા લિપિબદ્ધ થએલુ કહેવાય છે માટે આપણે તેની ભાષાને તે લેખારૂઠ સમયની આસપાસની ગણવી જોઈએ.^૧

જૈન બૌદ્ધ સાહિત્યમા પાલીસાહિત્યની વિપુલતા છે તેમ જૈન સાહિત્યનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત ભાષાએ રાકેલો છે જૈન ઉપ-દેશકોનો ઉદ્દેશ આખાળગોપાળ સુધી પહોચવાનો હોવાથી તેઓએ પોતાના પત્યેક વિચાર પ્રાકૃતદ્વારા પ્રકટ કરેલા છે અને તે સરણી અત્યાર સુધી-અત્યારે પ્રાકૃતભાષા અવ્યવહાર્ય થઇ તો પણ-આવી આવી છે જૈનોના વેદસ્થાનીય આગમો, (અગો) ઉપાગો, પચનાઓ-(પ્રકાશિકો) નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો અને ચૂર્ણિઓ વિગેરે ગ્રંથો પ્રાકૃતમા ગુ થાએલા છે તે ગ્રંથોનો નામનિર્દેશ આ રીતે છે

અંગ.

૧ આચાર.	૫ મગવતી	૯ અનુસરૌપપાતિક
૨ સૂત્રકૃત.	૬ જ્ઞાતધર્મકથા	૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ
૩ સ્થાન.	૭ ઉપાસકદશા	૧૧ વિપાક.
૪ સમવાય	૮ અતકૃત	

ઉપાંગ.

૧ ઔપપાતિક.	૫ જ્ઞબુદ્ધોપપ્રજ્ઞતિ.
૨ રાજપ્રશ્રીય.	૬ ચંદ્રપ્રજ્ઞતિ
૩ જીવાજીવાભિગમ	૭ સૂર્યપ્રજ્ઞતિ
૪ પ્રજ્ઞાપના.	૮ નિરયાવલી વિગેરે પાંચ ઉપાંગ

છંદ.

૧ નિશીથ
૨ વૃહત્કલ્પ
૩ વ્યવહાર.
૪ દશાશ્રુત
૫ મહાનિશીથ.

મૂલ.

૧ આવશ્યક
૨ દશવૈકાલિક
૩ ઉત્તરાધ્યયન
૪ નન્દી
૫ અનુયોગદ્વાર.

^૧ જૂઓ “ જૈનસાહિત્યસંશોધક ” અક ૧, ‘ જૈન આગમ સાહિત્યની મૂળ ભાષા કયું ? ’ એ લેખ.

આ ઉપરાંત બીજા અનેક પ્રકીર્ણ ગ્રંથો, ભદ્રાચાલની નિર્ધુ-
ક્તિઓ અને ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ તથા પદમચરિય, વસુદેવહિરણી,
કુવલયમાલા, ધર્મસંગ્રહણી વિગેરે તત્ત્વસૂત્રના, કથાના અને ચરિ-
ત્રના સેકડો ગ્રંથો વર્તમાનમાં વિદ્યમાન છે

ઉપર જે જે ગ્રંથોના નામો જણાવ્યા છે તે બધામાં કાઈ
એક સરખી પ્રાકૃત ભાષા મળતી નથી. કાઈ ગ્રંથની પ્રાકૃત વિશેષ
પ્રાચીન છે, કાઈની અર્વાચીન છે અને કાઈની પ્રાકૃત મધ્ય સમયની
છે દિગમ્બર જૈનોના પ્રાકૃત સાહિત્ય (પ્રવચનસાર વિગેરે) માં
બહુધા સૌરસેની પ્રાકૃત પ્રયોજાએલી જોવાય છે સ્વેનામ્બરોની
ચૂર્ણિઓમાં જે પ્રાકૃતભાષા ઉત્તરેલી છે તે સસ્કૃતમિશ્રિત જણાઈ આવે
છે અને કેટલીક કથાઓની (આવશ્યક અને ઉત્તરાધ્યયનમાં આવેલી
કથાઓની) ભાષા તો ખાસ આપણું ધ્યાન ખેંચે તેવી વિચિત્ર છે

એકદરે આ સાહિત્યમાં આપણી પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ
જેટલી સચવાએલી છે એટલી બીજા સાહિત્યમાં ઓછી હોય એમ
માનવાનું કારણ ભાષાની લૌકિકતા છે આ સાહિત્યનો વિશેષ
અભ્યાસ એ સંસ્કૃતિને જાણવાને માટે, એ કાળના લોકો સુધી
પહોંચવા માટે, આર્યોવર્તનો અને બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મનો રીતસર
ઈતિહાસ મેળવવા માટે તથા ભાષાશાસ્ત્રની શાળાનો વિસ્તાર કરવા
માટે મને અગત્યનો લાગે છે

મજ્ઞિમ્મનિકાય-

एकमिदाहं महानाम समयं राजगहे विहरामि गिज्झकूटे
पव्वते. तेन खो पन समयेन संबहुला निगठा इसिगिलिपस्से
काळसिलायं उब्भट्ठका होंति आसनपटिक्खत्ता, ओपक्क-
मिका, दुक्खा, तिप्पा, कटुका वेदना वेदियंति. अथ खोऽहं
महानाम सायण्हसमयं पटिसंछाना बुट्ठितो येन इसिगिलिपस्सं
काळसिला, येन ते निगंठा तेनुपसंकमिं, उपसकमित्वा ते
निगंठे एतदवोचं:-

૧ આચાર-અગ અને સૂત્રકૃત-અગતા પ્રથમ પ્રથમ શ્રુત-
રક ધની ભાષા વિશેષ પ્રાચીન-આર્ય-જણાય છે

किंनु तुम्हे आवुसो निगठा उब्भट्टुका पे० . वेदना
वेदियथा ति. एवं वुत्ते महानाम ते निगंठा म एतदवोचुः—
निगंठो आवुसो नातपुत्तो सव्वज्जू सव्वदस्सावी अप-
रिसेसं आणदस्सनं पटिजानाति—चरतो च मे, तिट्ठतो च
मे, सुत्तस्स च, जागरस्स च सतत सभितं आणदस्सनं
पच्चुपट्ठितं ति सो एवमाह—“ अत्थि खो वो निगंठा पुब्बे
पापं कम्मं कतं, तं इमाय कटुकाय दुक्करकारिकाय निज्जेरेथ.
यं पनेत्थ एतरहि कायेन संवुता, वाचाय संवुता, मनसा
संवुता, तं आयतिं पापस्स कम्मस्स अकरणं—इति पुराणानं
कम्मानं तपसा व्यंतिभावा, नवानं कम्मानं अकरणा, आयतिं
अनवस्सवो, आयतिं अनवस्सवा कम्मक्खयो, कम्मक्खया
दुक्खक्खयो, दुक्खक्खया वेदनाक्खयो, वेदनाक्खया सव्व
दुक्खं निज्जिण्णं भविस्सती—” ति.

तं च पनञ्झाकं रुच्चति चेव, खमति च—तेन चञ्झा
अत्तमना ति. (मज्झिमनि० सूत्र १४, पृ० ६८.)

धम्मपद—

यथापि भमरो पुष्पं वण्ण—गधं अहेठयं ।
पळेति रसमादाय एव गामे मुनी चरे ॥ ४९ ॥
न जटाहि न गोत्तेन न जच्चा होति ब्राह्मणो ।
यम्हि सच्च च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो ॥ ३९३ ॥
किं ते जटाहि दुम्मेध ! किं ते अजिनसाटिया ।
अब्भंतर ते गहनं बाहिर परिमज्जसि ॥ ३९४ ॥
एकं धम्मं अतोतस्स मुसावादस्स जंतुनो ।
वितिण्णपरलोकस्स नत्थि पापं अकारिय ॥ १७६ ॥
सुदस्सं वज्जमज्जेसं अत्तनो पन दुदस ।

परेसं हि सो वज्जानि ओपुनाति यथा भुसं ।
 अचनो पन छादेति कलि व कितवा सठो ॥ २५२ ॥
 अयसा व मलं समुद्धितं तदुटाय तमेव खादति ।
 एवं अतिधोनचारिनं सककम्मानि नयंति दुग्गतिं २४०
 नहि पापं कतं कम्मं सज्जु खीरं व मुच्चति ।
 दहंतं बालं अन्वेति भस्माछन्नो व पावको ॥ ७१ ॥
 न हि वेरेन वेरानि सम्मंति-ध कुदाचनं ।
 अवेरेन च सम्मंति एस धम्मो सनंतनो ॥ ५ ॥
 यो सहस्सं सहस्सेन संगामे मानुसे जिने ।
 एकं च जेय्यमत्तानं स वे सगामजुत्तमो ॥ १०३ ॥
 परिजिण्णं इद रूपं रोगनिहं पभंगुण ।
 भिज्जति पूतिसदेहो मरणन्तं हि जीवितं ॥ १४८ ॥
 दीघा जागरतो रत्ती दीघ सतस्स योजन ।
 दीघो बालानं संसारो सद्धम्मं अविजानतं ॥ ६० ॥
 (धम्मपद-पालीपाठा० * पृ० ९६-९७)

सीहचम्म-जातक-

अतीते वाराणसियं ब्रह्मदत्ते रज्जं कारंते बोधिसत्त्वो
 कस्सककुले निव्वत्तित्वा वयप्पत्तो कसिकम्मेन जीवितं कप्पेसि.
 तस्मिं काले एको वाणिजो गद्रभभारकेन बोहारं करंतो
 विचरति. सो गतगतट्टाने गद्रभस्स पिट्ठितो भण्डिकं ओत्तारेत्वा
 गद्रभं सीहचम्मेन पारुपित्वा सालिजवखेत्तेसु विस्सज्जेति.
 खेत्तरक्खका नं दिस्वा ' सीहो ' ति सज्जाय उपसंकमित्तुं
 न सकोति. अथेकदिवसं सो वाणिजो एकस्मिं गामद्वारे

* पालीपाठावली, गृन्गल पुगतत्त भन्ति तग्गथी प्रकट
 थ्येक्षी छे डिभन १४ आना

નિવાસં ગહેત્વા પાતરાસં પચાપેતો તતો ગદ્રમં સીહચમ્મં
પારુપિત્વા યવસ્વેત્ત વિસ્સજ્જેસિ. સ્વેત્તરક્ષકા 'સીહો'
તિ સંઙ્ગાય તં ઉપગંતું અસકોંતા ગેહં ગન્ત્વા આરોચેસું સક-
લગામવાસિનો આવુધાનિ ગહેત્વા, સંસ્વે ધમેંતા, ખેરિયો
વાદેંતા સ્વેત્તસમીપં ગંત્વા ઉન્નાદિસુ. ગદ્રમો મરણમયમીતો
ગદ્રમરવં રવિ. અથઽસ્સ ગદ્રમભાવં અત્વા બોધિસત્તો પઠમં
ગાયમાદ—

‘ નેતં સીહસ્સ નદિતં ન વ્યગ્ધસ્સ ન દીપિનો ।

પારુતો સીહચમ્મેન જમ્મો નદતિ ગદ્રમો ’ તિ ॥

ગામવામિનો પિ તસ્સ ગદ્રમભાવં અત્વા અટ્ટીની
મંજતા પોથેત્વા સીહચમ્મં આદાય અગમસુ. અથ સો વાણિજો
આગંત્વા તં વ્યસનપ્પત્ત ગદ્રમં દિસ્વા દુતિયં ગાયમાદ—

‘ ચિરં પિ સ્વો નં સ્વાદેય્ય ગદ્રમો હરિતં યવં ।

પારુતો સીહચમ્મેન રયમાનો ચ દૂસયી ’ તિ ॥

તસ્મિ એવ વદંતે યેવ ગદ્રમો તત્થેવ મરિ, વાણિજો પિ
ત પહાય પક્કામિ. (પાલીપાઠા ૦ પૃ ૦ ૬-૭)

આચાર-અંગ—

સુયં મે આજસં ! તેણ મગવયા એવમક્કયાયં—

હિમેમેસિં ણો સણ્ણા મવહ, તં જહા-પુરત્થિમાઓ વા
દિસાઓ આગઓ અહમંસિ ? દાહિણાઓ વા દિસાઓ
આગઓ અહમંસિ ? ઉત્તરાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહ-
મંસિ ? ઉટ્ટાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ ? અહોદિ-
સાઓ વા આગઓ અહમંમિ ? અણ્ણયરીઓ વા દિસાઓ,
અણુદિસાઓ વા આગઓ અહમંસિ ?

एवमेगेसिं णो णायं भवति-

अत्थि मे आया उववाइए ? नत्थि मे आया उववाइए ?
के अहं आसी ? के वा इओ चुए इह पेच्चा भविस्सामि ?

—(प्रथम अध्ययन-प्र० उद्देश)

तुमं सि नाम स चेव जं हंतव्वं ति मन्नसि, तुमं सि नाम स चेव जं अज्जावेयव्वं ति मन्नसि, तुमं सि नाम स चेव जं परियावेयव्वं ति मन्नसि, एवं जं परिधिच्चव्वं ति मन्नसि, जं उद्देवेयव्वं ति मन्नसि, अंजू च-एयपडिबुद्धजीवी-तम्हा न हंता, न विघायए-अणुसवेयणमप्पाणेण जं हंतव्वं न-अभिपत्थए. —(पंचम अध्यय० पंचम उद्देशक)

सव्वे सरा निअट्ठंति, तक्का जत्थ न विज्जइ, मई तत्थ न गाहिआ-ओए, अप्पइट्ठाणस्स खेयन्ने-से न दीहे, न हस्से, न वट्ठे, न तंसे, न चउरंसे, न परिमंडले; न किण्हे, न नीले, न लोहिए, न हालिहे, न सुक्खिले; न सुरभिगंधे, न दुरभिगंधे; न तित्ते, न कडुए, न कसाए, न अंबिले, न महुरे; न कक्खडे, न मउए, न गरुए, न लहुए, न उण्हे न निद्धे, न लुक्खे; न काऊ, न रुहे. न संगे, न इत्थी, न पुरिसे, न अन्नहा, परिन्ने, सन्ने, उवमा न विज्जए-अरूवी सत्ता-अपयस्स पय नत्थि.

—(पंचम अध्य० उद्देशक ६)

अहामुयं वइस्सामि जहा से समणे भगवं उट्ठाए ।
संखाए तंसि हेमंते अहुणा-पव्वइए रीइत्था ॥ १ ॥
णो चेव-इमेण वत्थेण पिहिस्सामि तंसि हेमंते ।
से पारए आवक्खाए एयं खु अणुधम्मियं तस्स ॥२॥
चत्तारि साहिए मासे बहवे पाणजाइआ आगम्प ।

અમિરુજ્જ કાય વિહરિંસુ આરુસિયા ણ તત્થ હિંસિંસુ ॥ ૩ ॥
 સંવચ્છરં સાહિયં માસં જં ન રિક્કા—સિ વત્થગં ભગવં ।
 અવેલ્લણ તથો ચાઈ ત વોસિજ્જ વત્થમળગારે ॥ ૪ ॥
 અદુ પોરિસિ તિરિયં મિત્તિ ચક્કુમાસજ્જ અતસો જ્ઞાયઈ ।
 અહ ચક્કુમીઆ સંહિઆ તે હતા હંતા વહેવે કદિસુ ॥ ૫ ॥
 સયણેહિં વિતિમિસ્સેહિં ઇત્થિઓ તત્થ સે પરિન્નાય ।
 સાગારિયં ન સેવેઈ ય, સે સયં પવોસિયા જ્ઞાઈ ॥ ૬ ॥
 જે કે દ્યે અગારત્થા મીસીભાવં પહાય સે જ્ઞાઈ ।
 પુટ્ટો વિ નાઽમિભાસિંસુ ગચ્છઈ નાઽવત્તઃ અંજૂ ॥ ૭ ॥
 ણો સુકરમેઘમેગેસિ નામિભાસે ય અમિવાયમાણે ।
 દ્યપુવ્વે તત્થ દંડેહિ ત્હસિયપુવ્વે અપ્પપુણેહિં ॥ ૮ ॥
 ફરુસાઈ દુત્તિતિક્કવાઈ અઈઅચ્ચ મુળી પરક્કમમાણે ।
 આઘાય—નટ્ટ—ગીઆઽ દંડજુદ્ધાઈ મુટ્ટિજુદ્ધાઈ ॥ ૯ ॥
 ગદિણ મિહુરુદ્ધાસુ સમયામ્પિ નાયસુણ વિસોગે અદક્કુ ।
 ણ્યાઈ સે ઊરાલાઈ ગચ્છઈ નાયપુત્તે અસરણયાણ ॥ ૧૧ ॥
 અવિ સાહિણ દુવે વાસે સીએદં અશુચ્ચા નિકલ્લંતે ।
 ણગત્તગણ પિહિયચ્ચે સે અહિન્નાયદંસણે સંતે ॥ ૧૧ ॥

—(નવમ અધ્ય૦ ઉદ્દેશક ૧)

અવિ જ્ઞાઈ સે મહાવીરે આસણત્થે અકુકુણ જ્ઞાણં ।
 ઉટ્ઠું અહે તિરિયં ચ પેહમાણે સમાહિમણાદિન્ને ॥ ૧૪ ॥
 અકસાઈ વિગયગેહી ય સદ્—રૂવેસુ અમુચ્છિણ જ્ઞાઈ ।
 છત્તમત્થો વિ પરક્કમમાણો ન પમાય સઈ પિ કુવ્વિત્થા ॥ ૧૫ ॥
 સયમેવ અમિસમાગમ્મ આયત્તજોગમાયસોહીણ ।
 અમિનિવ્વુદે અમાઈલ્લે આચકહં ભગવં સમિયા—સસી ॥ ૧૬ ॥

—(નવમ અધ્ય૦ ચતુર્થ ઉદ્દેશક)

सूत्रकृत-अंग—

संति पंच महब्भूया इहमेगेसिमाहिया ।
 पुढवी-आउ-तेऊ वा वाउ-आगासपंचमा ॥ ७ ॥
 एए पंच महब्भूया तेब्भो एगो त्ति आहिया ।
 अह तेसिं विणासेणं विणासो होइ देहिणो ॥ ८ ॥
 अहा य पुढवीधूमे एगे नाणाहि-दीसइ ।
 एवं भो ! कसिणे लोए विन्नू नाणाहि-दीसइ ॥ ९ ॥
 एवपेमे त्ति जपंति मदा आरंभाणिस्सिआ ।
 एगे किच्चा सयं पावं तिब्बं दुक्खं नियच्छइ ॥ १० ॥
 पत्तेअं कसिणे आया जे बाला जे अ पंडिआ ।
 संति पिच्चा न ते संति नत्थि सत्तवेवाइआ ॥ ११ ॥
 नत्थि पुण्णे व पावे वा नत्थि लोए इतोऽवरे ।
 सररिस्स विणासेणं विणासो होइ देहिणो ॥ १२ ॥
 कुब्बं च कारय चेव सव्वं कुब्बं न विज्जइ ।
 एवं अकारओ अप्पा एए ते उ पगब्भिआ ॥ १३ ॥
 जे ते उ वाइणो एवं लोए तेसिं कओ सिया ?
 तमाओ ते तमं जंति मंदा आरंभाणिस्सिआ ॥ १४ ॥
 संति पंच महब्भूया इहमेगेसिमाहिया ।
 आयच्छट्ठो पुणो आहु आया लोगे य सासए ॥ १५ ॥
 दुहओ ण विणस्संति नो उप्पज्जए असं ।
 सव्वे वि सव्वहा भावा नियतीभावमागया ॥ १६ ॥
 पंच स्वधे वयंतेगे बाला उ खणजोइणो ।
 अण्णो अण्णो णेवाहु हेउयं च अहेउयं ॥ १७ ॥
 पुढवी-आउ-तेऊ य तहा वाऊ य एगओ ।
 चत्तारि धाउणो रूवं एवमाइंसु जाणया ॥ १८ ॥

અગારમાવસતા વિ અરણ્ણા વા વિ પવ્વયા ।
 ઇમં દરિસણમાવણ્ણા સવ્વદુક્ખા વિમુચ્છઈ ॥ ૧૯ ॥
 ઉચ્ચાવયાણિ ગચ્છતા ગબ્ભમેસ્સંતિ પુણો પુણો ।
 નાયપુત્તે મહાવીરે એવમાહ જિણોત્તમે ॥ ૨૭ ॥

-(અ-૧-૩-૧)

આઘાયં પુણ એગેસિં ઉવવણ્ણા પુઢો જિઆ ।
 વેદયંતિ સુહ દુક્ખં અદુવા લુપ્પંતિ ઠાણઓ ॥ ૧ ॥
 ન તં સય કઢં દુક્ખં કઓ અન્નકઢં ચ ણં ? ।
 સુહં વા જઈ વા દુક્ખં સેહિઅ વા અસેહિઅં ॥ ૨ ॥
 સય કઢં ન અણ્ણેહિ વેદયંતિ પુઢો જિઆ ।
 સંગઈઅ ત તહા તેસિં ઇહમેગેસિ આહિઅ ॥ ૩ ॥
 એવમેયાણિ જંપંતા વાઢા પંઢિઅમાણિણો ।
 નિયયાનિયયં સંતં અયાણંતા અબુદ્ધિઆ ॥ ૪ ॥
 એવમેગે ઉ પાસત્યા તે સુજ્જો વિપ્પગબ્ભિઆ ।
 એવ ઉવટ્ઠિઆ સંતા ણ તે દુક્ખવિમોક્ખયા ॥ ૫ ॥
 એવં તુ સમણા એગે મિચ્છદિટ્ઠી અણારિઆ ।
 અસંકિઆઈં સંકંતિ સંકિઆઈં અસંકિણો ॥ ૧૦ ॥
 ધમ્મપણ્ણવણા જા સા તં તુ સંકંતિ મૂઢગા ।
 આરંભાઈં ન સંકંતિ અવિઅત્તા અકોવિઆ ॥ ૧૧ ॥
 સવ્વપ્પગ વિઉક્કસં સવ્વં ણૂમ વિહૂણિઆ ।
 અપ્પત્તિઅં અકમ્મંસે એયમટ્ઠં મિગે ત્થુએ ॥ ૧૨ ॥
 જે એયં નાભિજાણંતિ મિચ્છદિટ્ઠી અણારિયા ।
 મિગા વા પાસવદ્ધા તે ઘાયમેસંતિઽણતસો ॥ ૧૩ ॥
 માહ્ણા સમણા એગે સવ્વે નાણં સયં વએ ।
 સવ્વલોગે વિ જે પાણા ન તે જાણંતિ કિંચણ ॥ ૧૪ ॥

मिलक्खु अमिलक्खुस्स जहा वुत्ताणुभासए ।

ण हेउं से विजाणाइ भासिअं तऽणुभासए ॥ १५ ॥

—(अ० १-उ-२)

इणमन्नं तु अन्नाणं इहमेगेसि आहियं ।

देवउत्ते अय लोए बंभउत्ते त्ति आऽवरे ॥ ५ ॥

ईसरेण कडे लोए पहाणाइ तहावरे ।

जीवाऽजीवसमाउत्ते सुह-दुक्खसमन्निए ॥ ६ ॥

सयभुणा कडे लोए इति वुत्तं महेसिणा ।

मारेण संथुआ माया तेण लोए असासए ॥ ७ ॥

माहणा समणा एगे आह अंडकडे जगे ।

असो तत्तमकासी य अयाणंता मुसं वदे ॥ ८ ॥

सएहिं परियाएहिं लोयं बूया कडे ति य ।

तत्तं ते ण विजाणंति ण विणासी कयाइ वि ॥ ९ ॥

अमणुन्नसमुप्पायं दुक्खमेव विजाणिया ।

समुप्पायमजाणंता कहं नाहिति संवर ? ॥ १० ॥

सुद्धे अपावए आया इहमेगेसिमाहियं ।

पुणो किङ्कापदोसेणं सो तत्थ अवरज्जइ ॥ ११ ॥

इह सबुडे मुणी जाए पच्छा होइ अपावए ।

वियडंबु जहा भुज्जो नीरय सरयं तहा ॥ १२ ॥

एताणुवीइ मेधावी बंभचेरेण ते वसे ।

पुढो पावाउया सव्वे अक्खायारो सयं सयं ॥ १३ ॥

सए सए उवट्टाणे सिद्धिमेव न अन्नहा ।

अहो ! इहेव वसवत्ती सव्वकामसमाप्पि ॥ १४ ॥

सिद्धा य ते अरोगा य इहमेगेसिमाहियं ।

सिद्धिमेव पुरो काउं सासए गढिआ नरा ॥ १५ ॥

असबुडा अणादीयं भमिहिंति पुणो पुणो ।

कप्पकालसुवज्जति ठाणा आसुर-किब्बिसिया ॥१६॥

-(अ० १-उ० ३)

संबुज्झह कि न बुज्झह ? संबोही खलु पेच्च दुल्लहा ।

णो हूवणमंति राइओ नो सुलभं पुणरावि जीविअं ॥१॥

इहरा बुढाय पासह गब्भत्था वि चयंति माणवा ।

सेणे जह वट्ठयं हरे एवं आउखयम्मि तुट्ठइ ॥ २ ॥

मायाहिं पियाहिं लुप्पइ नो सुलहा सुगई य पेच्चओ ।

एयाइं भयाइं पेहिया आरंभा विरमेज्ज सुव्वए ॥ ३ ॥

जामेणं जगती पुढो जगा कम्मेहि लुप्पंति पाणिणो ।

सयमेव कडेहिं गाहइ णो तस्स मुच्चेज्जऽपुट्ठयं ॥ ४ ॥

देवा गंधव्व-रक्खसा असुरा भूमिचरा सरिसिवा ।

राया नर-सेट्ठि-माहणा ठाणा ते वि चयंति दुक्खिया ।५॥

कामेहि ण सथवेहि गिद्धा कम्मसहा कालेण जतवो ।

ताले जह बंधणच्चुए एवं आउखयम्मि तुट्ठइ ॥ ६ ॥

जे यावि बहुस्सुए सिया धम्मिय माहण भिक्खुए सिया ।

अभिण्णमकडेहिं मुच्छिए तिब्ब ते कम्मेहिं किच्चति ॥७॥

अह पास विवेगमुट्ठिं अवितीन्ने इह भासइ धुवं ।

णाहिसि आरं कओ पर वेहासे कम्मेहि किच्चति ॥ ८ ॥

जइ वि य णिगणे किसे चरे जइ वि य भुंजिय मासमंतसो ।

जे इह मायाइ मिज्जइ आगंता गब्भायऽणंतसो ॥ ९ ॥

पुरिसोरम पावकम्भुणा पलियंतं मणुआण जीविअं ।

सन्ना इह काममुच्छिआ मोह जंति नरा असबुडा ॥ १० ॥

जयय विहराहि जोगवं अणुपाणा पंथा दुरुत्तरा ।

अणुसासणमेव पक्कमे वीरेहि सम्मं पवेइयं ॥ ११ ॥

-(अ० २-उ-१)

पुराकडं अह इमं सुणेह-मेगंतयारी समणे पुराऽऽसी
से भिक्खुणो उवणेत्ता अणेगे आइक्खति णिंह पुढो वित्थरेण १
साऽऽजीविया पढविताऽथिरेणं सभागओ गणओ

भिक्खुमज्जे ।

आइक्खमाणो बहुजन्नमत्थं न संधयाती अवरेण पुव्वं ॥२॥

× × ×
पिन्नगपिडीमवि विद्ध सूले केइ पएज्जा 'पुरिसे इमे' ति ।
अलाउयं वावि 'कुमारए' ति स लिप्पति पाणिवहेण

अम्हं ॥ २६ ॥

अहवा वि विद्धूण मिलक्खु सूले पिन्नागबुद्धीइ नर पएज्जा ।
कुमारगं वा वि 'अलावुय' ति न लिप्पइ पाणिवहेण

अम्हं ॥ २७ ॥

पुरिसं च विद्धूण कुमारगं वा सूलम्मि केइ पए जायतेए ।
'पिन्नायपिंडं' सतिमारुहेत्ता बुद्धाण त कप्पति पारणाए २८
सिणायगाणं तु दुवे सहस्से जे भोयए णियए भिक्खुयाणं ।
ते पुन्नखंधं सुमहं जिणित्ता भवंति आरोप्य महंत सत्ता ॥२९॥

× × × × ×
'पुरिसे' ति 'विन्न' ति न एवमत्थि अणारिए से पुरिसे तहाहु ।
को संभवो पिन्नागपिंडियाए वाया वि एसा बुइआ असच्चा ३२
वायाभियोगेण जमावहेज्जा णो तारिस वायमुदाहरिज्जा ।
अट्टाणमेयं वयणं गुणाणं नो दिक्खिए बूय सुरालमेयं ३३ ।
लद्धे अट्ठे अहो ! एव तुब्भे जीवाणुभागे सुविंचितिए व ।

पुव्वं समुदं अवरं च पुट्टे उलोइए पाणितले ठिए वा ॥३४॥

जीवाणुभाग सुविंचितयंता आहारिया अन्नविहीअ सोहिं ।
न वियागरे छन्नपओपजीवी एसोऽणुयम्मो इह संजयाणं ३५

-(अ० ६-द्वितीयश्रुतस्कंध)

સ્થાન-અંગ—

એગે આયા, એગે દંડે, એગા કિરિયા, એગે લોગે, એગે
અલોગે, એગે ધમ્મે, એગે અધમ્મે, એગે વધે, એગે મોક્ષે, એગે
પુણે, એગે પાવે, એગે આસવે, એગે સવરે, એગા વેઅણા, એગા
ણિજ્જરા, એગે જીવે પાઠિક્કણં સરીરેણં —(સ્થા૦ ૧ ૩૦)

અજ્જો ! ત્તિ સમણે ભગવં મહાવીરે ગોતમાદી સમણે
ણિગ્ગથે આમંતેત્તા एवं વયાસી-કિંભયા પાણા સમણાહસો !

ગોયમાતી સમણા ણિગ્ગથા સમણ ભગવં મહાવીરં ઉવ-
સંકમંતિ, ઉવસકમિત્તા વદંતિ, નમસતિ, વદિત્તા-નમસિત્તા
एवं वयासी-णो खलु वयं देवाणुप्पिया एयमट्ठं जाणामो
वा, पासामो वा त जदि णं देवाणुप्पिया एयमट्ठं णो गिला-
यंति परिकहिंत्तते, त इच्छामो ण देवाणुप्पियाण अंति ए
एयमट्ठं जाणित्तए. अज्जो ! त्ति स मणे भगवं महावीरे गोय-
माती स मणे निग्गथे आमंतेत्ता एवं वयासी-दुवखभया पाणा
स मणाहसो. !

સે ણં મંતે ! દુક્ખે કેણ કહે ?

જીવેણં કહે પમાદેણ.

સે ણ મંતે ! દુક્ખે કહં વેદ્ધજાતિ ?

અપ્પમાણં —(સ્થા-૩ સ્થાનક, ૩૦ ૨)

તિવિદે વવસાણ પ્પણત્તે. તં જહા-ધમ્મિતે વવસાતે, અ-
ધમ્મિણ વવસાતે, ધમ્મિયાઽધમ્મિણ વવસાતે. અહવા તિવિદે
વવસાતે-પચ્ચક્ખે, પચ્ચતિતે, આણુગામિણ. અહવા તિવિદે
વવસાતે-ઇહલોહિણ, પરલોહિણ, ઇહલોગિતપરલોગિતે. ઇહલો-
ગિતે વવસાતે તિવિદે-લોગિતે, વેતિતે, સામતિતે. લોગિતે
વવસાતે તિવિદે-અત્થે, ધમ્મે, કામે. વેતિગે વવસાતે તિવિદે-

रिउव्वेदे, जउव्वेदे, सामवेदे. सामइते ववसातेतिविधे-णाणे,
दंसणे, चरित्ते. तिविधा अत्थजोणी-सामे, दंडे, भेदे.

—(स्था० ३ स्था० उ० ३)

भगवती (व्याख्याप्रज्ञासि):-

ते णं काले णं, ते णं समए णं समणस्स भगवओ महा-
वीरस्स अंतेवासी रोहे णामं अणगारे पगइभदए, पगइमउए,
पगइविणीए, पगइउवसत्ते, पगइपयणु कोह-माण-माया-लोभे,
मिउमद्वसंपन्ने, अलीणे, भदए, विणीए समणस्स भगवओ
महावीरस्स अदूरसामते उहुंजाणु, अहोसिरे, ज्ञाणकोटुवगए
सजमेण, तवसा अप्पाण भावेमाणे विहरइ. तए णं से रोहे
अणगारे जायसहुं जाव-पज्जुवासमाणे एव वदासी:-

२१६ प्र०-पुव्वि भंते ! लोए, पच्छा अलोए ? पुव्वि
अलोए, पच्छा लोए ?

उ०-रोहा ! लोए य, अलोए य पुव्वि पेटे, पच्छा पेटे-
दो वि ए सासया भावा-अणाणुपुव्वी एसा रोहा !

२१८ प्र०-पुव्वि भंते ! अडए, पच्छा कुकुडी ? पुव्वि
कुकुडी, पच्छा अडए ? 'रोहा ! से णं अडए कओ ?'
'भयवं ! कुकुडीओ' 'सा णं कुकुडी कओ ?' 'भंते !
अडयाओ ?

उ०-एवामेव रोहा ! से य अडए, सा य कुकुडी पुव्वि
पेटे, पच्छा पेटे-दुवे सासया भावा-अणाणुपुव्वी एसा रोहा !

२२४ प्र०-' भंते ' त्ति भगवं गोयमे समणं जाव-एवं
वयासी:-कइविहा णं भंते ! लोयट्ठिती पन्नत्ता ?

उ०-गोयमा ! अट्ठविहा लोयट्ठिती पन्नत्ता. तं जहा:-
अगासपइट्ठि^१ए वाए. वायपइट्ठि^२ए उदही. उदयपइट्ठिया^३ पुढवी.

પુઢવિપઈદ્વિયા તસા, થાવરા પાળા. અજીવા જીવપઈદ્વિયા.
જીવા કમ્મપઈદ્વિયા. અજીવા જીવસંગહિયા. જીવા કમ્મ-
સંગહિયા.

૨૨૫ પ્ર૦—સે કેળદ્વેળં મંતે ! એવં વુચ્ચઈ—‘ અદ્ધવિહા
જાવ-જીવા કમ્મસંગહિયા ’ ?

૩૦—ગોયમા ! સે જહાણામ એ કેઈ પુરિસે બત્થિમાઢોવેઈ,
બત્થિમાઢોવેત્તા ઉપ્પિ—સિત બંધઈ, બધઈત્તા; મજ્જેળ ગંઠિં બંધઈ,
બધઈત્તા; ઉવરિહ્લં ગંઠિ મુયઈ, મુઈત્તા; ઉવરિહ્લ દેસ વામેઈ,
ઉવરિહ્લં દેસં વામેત્તા; ઉવરિહ્લ દેસં આડયાયસ્સ પૂરેઈ, પૂરિત્તા;
ઉપ્પિ—સિતં બધઈ, બંધિત્તા મજ્જિહ્લગંઠિં મુયઈ, મુઈત્તા; સે
પૂળં ગોયમા ! સે આડયાયે વાડયાયસ્સ ઉપ્પિ ઉવરિમતલે
ચિદ્વઈ ? હંતા, ચિદ્વઈ સે તેળદ્વેળં જાવ—‘જીવા કમ્મસંગહિયા.’

—(મ૦ શ્લોક-૧, ઉદ્દેશક ૬. રાયચંદ્રજિના૦
પૃ૦ ૧૬૭ અને ૧૭૦)

ભગવતી:-

૩૭ પ્ર૦—તહારૂવં ણં મંતે ! સમણં વા, માહણં વા પજ્જુવા-
સમાણસ્સ કિફલા પજ્જુવાસણા ?

૩૮ પ્ર૦—ગોયમા ! સવળફલા.

૩૮ પ્ર૦—સે ણ મંતે ! સવળે કિંફલે ?

૩૯ પ્ર૦—જાણફલે.

૩૯ પ્ર૦—સે ણં મંતે ! જાણે કિંફલે ?

૪૦ પ્ર૦—વિન્નાણફલે.

૪૦ પ્ર૦—સે ણં મંતે ! વિન્નાણે કિંફલે ?

૪૦ પ્ર૦—પચ્ચક્કવાળફલે.

૪૧ પ્ર૦—સે ણં મંતે ! પચ્ચક્કવાળે કિંફલે ?

उ०-संजमफले

४२ प्र०-से णं भंते ! संजमे किंफले ?

उ०-अणण्हयफले.

४३ प्र०-एवं अणण्हये ?

उ०-तवफले.

४४ प्र०-तवे ?

उ०-वोदाणफले.

४५ प्र०-से ण भंते ! वोदाणे किंफले ?

उ०-अकिरियाफले.

४६ प्र०-से णं अकिरिया किंफला ?

उ०-सिद्धिपज्जवसाणफला

(शतक-२, उ० ५. रा. जि. पृ० २८३-२८४)

उत्तराध्ययनः—

दुमपत्तए पंडुअए जहा निवडइ राइगणाण अच्चए ।

एवं मणुआण जीविअं समयं गोयम ! मा पमायए ॥ १ ॥

कुसगो जह ओसविंदुए थोवं चिट्ठति लंबमाणए ।

एवं मणुआण जीविअं समयं गोयम ! मा पमायए ॥ २ ॥

परिजूरइ ते सरीरयं केसा पंडुरगा भवंति ते ।

× × ×

से सोयबळे य हायइ समयं गोयम ! मा पमायए ॥२१॥

अरई गंडं विसुईया आयका विविहा फुसंति ते ।

विहडइ विद्धंसइ ते सरीरयं समयं गोयम ! मा पमायए ॥२७॥

बुच्छिइ सिणेहमप्पणो कुमुय सारइयं व पाणियं ।

से सव्वसिणेहवज्जिए समयं गोयम ! मा पमायए ॥ २८ ॥

चिच्चाण धणं च भारियं पव्वइओ हि सि अणगारिअं ।

मा वंतं पुणो वि आविए समयं गोयम ! मा पमायए ॥२९॥

ण हु जिणे अज्ज दीसइ बहुमए ढीमइ मग्गदेसिए ।
 संपइ नेआउए पहे समय गोयम ! मा पमायए ॥ ३१ ॥
 अवसोहिय कटगापहं ओइन्नो सि पहे महालयं ।
 गच्छसि मग्ग निसोहिया समयं गोयम ! मा पमायए ॥ ३२ ॥
 तिण्णो सि अण्णवं महं किं पुण चिट्ठसि तीरमागओ ? ।
 अभितुर पारं गमित्तए समय गोयम ! मा पमायए ॥ ३४ ॥
 बुद्धस्स निसम्म भासियं सुकहियमट्ठपदोवसोहियं ।
 रागं दोसं च छिंदिया सिद्धिगइ गए गोयमे ॥ ३७ ॥

—(१० अध्ययन.)

जो लोए वंभणो वुत्तो अग्गी वा महिओ जहा ।
 सदा कुसलसंदिट्ठं तं वयं बूम माहणं ॥ १९ ॥
 जो न सज्जइ आगंतु पव्वयंतो न स्रोअइ ।
 रमए अज्जवयणम्मि तं वयं बूम माहणं ॥ २० ॥
 तसे पाणे वियाणित्ता संगहेण य थावरे ।
 जो न हिंसइ तिविहेण तं वयं बूम माहणं ॥ २२ ॥
 कोहा वा जइ वा हासा लोहा वा जइ वा भया ।
 मुसं न वयइ जो उ त वयं बूम माहणं ॥ २३ ॥
 चित्तमंतमचित्त वा अप्प वा जइ वा बहु ।
 न गिण्हइ अदत्त जो तं वयं बूम माहणं ॥ २४ ॥
 दिव्व-माणुस्स-तेरिच्छं जो न सेवेइ मेहुणं ।
 मणसा काय-वक्केण तं वयं बूम माहणं ॥ २५ ॥
 जहा पोम्मं जले जायं नोवल्लिप्पए वारिणा ।
 एवं अलित्तं कामेहिं तं वयं बूम माहणं ॥ २६ ॥
 अलोलुयं मुहाजीविं अणगारं अकिंचण ।
 असंसत्तं गिहत्थेहिं तं वयं बूम माहणं ॥ २७ ॥
 न वि मुंडिएण समणो न उक्कारेण वंभणो ।

न मुणी रणवासेणं कुसचीरेण न तावसो ॥ २८ ॥
 समयाए समणो होइ बंभचेरेण बंभणो ।
 नाणेण य मुणी होइ तवेणं होइ तावसो ॥ २९ ॥
 कम्मुणा बंभणो होइ कम्मुणा होइ स्वत्तिओ ।
 वइस्सो कम्मुणा होइ सुहो हवइ कम्मुणा ॥ ३० ॥
 एवं गुणसमाउत्ता जे हवंति दिउत्तमा ।
 ते समत्था उ उद्धत्तुं पर अप्पाणमेव य ॥ ३३ ॥

—(अध्ययन २५-यज्ञीय)

दशवैकालिकः—

जया जीवमजीवे अ दो वि एए वियाणइ ।
 तया गइं बहुविहं सव्वजीवाण जाणइ ॥ १४ ॥
 जया गइं बहुविहं सव्वजीवाण जाणइ ।
 तया पुण्णं च पावं च बंधं मुक्खं च जाणइ ॥ १५ ॥
 जया पुण्णं च पावं च बंधं मुक्खं च जाणइ ।
 तया निर्व्विदए भोए जे दिव्वे जे अ माणुसे ॥ १६ ॥
 जया निर्व्विदए भोए जे दिव्वे जे अ माणुसे ।
 तया चयइ संजोगं सव्विभतरवाहिरं ॥ १७ ॥
 जया चयइ संजोग सव्विभतरवाहिर ।
 तया मुंडे भवित्ताणं पव्वइए अणगारियं ॥ १८ ॥
 जया मुंडे भवित्ताणं पव्वइए अणगारियं ।
 तया संवरमुक्किहं धम्मं फासे अणुत्तरं ॥ १९ ॥
 जया संवरमुक्किहं धम्मं फासे अणुत्तर ।
 तया धुणइ कम्परयं अबोहि—कलुसं कडं ॥ २० ॥
 जया धुणइ कम्परयं अबोहि—कलुसं कडं ।
 तया सव्वत्तगं नाणं दंसणं चाभिगच्छइ ॥ २१ ॥

—(चतुर्थ अध्ययन)

प्रज्ञापना—

से किं तं आरिया ?

(आरिया) नवविहा पणत्ता. तं जहा—खेत्तारिया,
जातिआरिया, कुलारिया, कम्मारिया, सिप्पारिया, भासा-
रिया, नाणारिया, दंसणारिया, चारित्तारिया.

से किं तं खेत्तारिया ?

खेत्तारिया अद्धछवीसतिविहाणा—

रायगिह मगह, चंपा अंगा, तह तामलित्ति बंगा य ।

कंचणपुर कल्लिगा, वाणारसी चेव कासी य ॥

साण्य कोसला, गयपुरं च कुरु, सोरियं कुसट्टा य ।

कंपिष्ठं पंचाला, आहिच्छता जंगला चेव ॥

बारवई सोरट्टा, मिहिल विदेहा य, वच्छ कोसंबी ।

नंदिपुरं संडिल्ला, भदिलपुरमेव मलया य ॥

वइराड वच्छ, वरणा अच्छा. तह मत्तियावई दसण्णा ।

सोत्तियवई य चेदी, वीयभय सिंधुसोवीरा ॥

महुरा य सूरसेणा, पावा भंगी य, मास पुरिवट्टा ।

सावत्थी य कुणाला, कोडीवरिस च लाटा य ॥

सेयविया विय णयरी केकयअद्धं च आरियं भणिअं ।

इत्थुप्पत्ती जिणाणं चक्कीणं राम—कण्हाणं ॥ से तं खेत्तारिया.

से किं तं जाइआरिया ?

जाइआरिया छव्विहा—

अंबट्टा य कल्लिदा य विदेहा वेदगाइआ ।

हरिया चुचुणा चेव छ एया इब्भजाईओ ॥ से तं
जाइआरिया.

से किं तं कुलारिया ?

कुलारिया छव्विहा—उग्गा, भोगा, राइआ, इक्खागा,
णाया, कोरवा—से तं कुलारिया.

સે કિં ત કમ્મારિયા ?

કમ્મારિયા અણેગવિહા-દોસિયા, સુત્તિયા, કપ્પાસિયા, સુત્તવેયાલિયા, મંડવેયાલિયા, કોલાલિયા, નરવાહણિયા જે યાડવને તહપ્પગારા. સે તં કમ્મારિયા.

સે કિં તં સિપ્પારિયા ?

સિપ્પારિયા અણેગવિહા પળ્ળત્તા, તં જહા:-તુળ્ળાગા, તંતુવાયા, પટ્ટાગા, દેયડા, વરુટ્ટા, છવ્વિયા, કટ્ટપાડયારા, મુંજપાડયારા, છત્તારા, વજ્જારા, પુચ્છારા, લેપ્પારા, ચિત્તારા, સંસ્વારા, દંતારા, મંડારા, જિજ્ઞારા, સેહારા, કોઢિગારા-જે યાડવને તહપ્પગારા સે તં સિપ્પારિયા.

સે કિં તં માસારિયા ?

માસારિયા તે ણં અદ્દમાગહાણ માસાણ માસેતિ, તત્થ વિ ય ણં જત્થ બંમી લિવી પવત્તહ. બંમીણ ણં લિવીણ અદ્દારસ વિહે લેક્કવિહાણે-બંમી, જવણાણિયા, દોસાણુરિયા, સ્વરોટ્ટી, પુક્કરસારિયા, મોગવડયા, પહરાડયા, અંતક્કારિયા, અક્કરપુડિયા, વેણડયા, નિણ્હડયા, અંકલિવી, ગણિઅલિવી, મંબવ્વલિવી, આયંસલિવી, માહેસરી, દોમિલિવી, પોલિંદી-સે તં માસારિયા ”-(પ્રથમ પદ પૃ ૦ ૫૫-૫૬-સમિતિ).

છેવટ, આ નિબંધ લખવામા મને ૫૦ વિદ્યુશેખર શાસ્ત્રીજીની ‘પાલિપ્રકાશ’ની પ્રસ્તાવનાની વણી સહાય મળી છે. એમાના કેટલાક ઉતારા પણ મેં અહીં નોંધેલા છે, માટે તેમનો અને કેટલીક સુચનાઓ આપવા બદલ અધ્યાપક રા. રસિકલાલભાઈનો આભાર માની આપને કટાજો આપ્યો તે બદલ ક્ષમા યાચુ છું

નાટકની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ

[ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના આધારે]

અધ્યાપક રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

દેવાનામિદમામનન્તિ મુનય શાન્ત ક્રતુ વાક્ષુષમ્
રુદ્રેણેદમુમાકૃતવ્યતિકરે સ્વાક્ષે વિભક્ત દ્વિધા ।
ત્રૈગુણ્યોદ્ભવમગ્ર લોકચરિતં નાનારસ દ્વિયતે
નાટય ભિન્નરુચેર્જનસ્ય બહુધાન્યેક સમારાધકમ્ ॥

કાલિદાસ, માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ અ ૧, શ્લોક ૪

(સુનિઓ આને [નાટકને] દેવોનો શાન્ત [એટલે કે હિંસા રહિત] યત્ન માને છે. રુદ્રે આને ઉમાસયુક્ત પોતાના અગમા બે પ્રકારે વિભક્ત કર્યું છે આમા ત્રણ ગુણુમાથી [સત્, રજસ્, તમસ્] ઉત્પન્ન થતું વિવિધ રસવાળું લોકચરિત જણાય છે બિન રચિવાળા લોકને અનેક રીતે પ્રસન્ન કરનાર ફક્ત એક નાટક જ છે)

સાહિત્ય પ્રકારોની ઉત્પત્તિની ચર્ચામાં નાટકની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન વિશેષ ધ્યાન બેચે છે આ પ્રશ્ન અનેક દૃષ્ટિએ ચર્ચાય છે હજી એનો નિર્ણય થયો છે એમ કહી શકાય નહિ આ ચર્ચાની એક રીત જૂના ગ્રંથોમાં અને લોક પરંપરામાં આ પ્રશ્ન ઉપર જે કાંઈ વિચારો થયા હોય તે એકઠા કરી તેમાંથી જો બને તો એકાદ સિદ્ધાન્ત તારવી કહાડવો એ છે આ નિર્બંધમાં મારો ઉદ્દેશ ભરત નાટ્યશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયમાં આ પ્રશ્ન વિષે અને નાટકના સ્વરૂપ વિષે જે વિચારો આવે છે તે આપના આગળ રજૂ કરવાનો છે સાથે સાથે ભૂમિકા રૂપે ઉત્પત્તિ વિષે ખીજા મતોની ચર્ચા કરવાનો પણ ઉદ્દેશ છે

નાટકની ઉત્પત્તિ એટલે શું એ જરા વધારે સ્પષ્ટ કરે નાટકમાં લગભગ બધી કળાઓનો સંયોગ થાય છે, જોકે કાવ્યમીમાસકો એને કાવ્ય અથવા સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે વર્ણવે છે^૧ પણ

૧ જુઓમહામહાલકાર-ચતુર્ધા મિશ્રતે પુન । સર્ગચન્દો-
ઽમિનેયાર્થમ્ તથૈવાભ્યાયિકાકથે । અને Moulton's Modern
Study of Literature, pp 15-19.

નાટકની વિશિષ્ટ રીતનું લક્ષણ આપતા સ્પષ્ટ ક્રમુલ કરી દે છે કે એમાં બીજી એક કળાનો પણ સગ્ગો ભાગ છે પ્રસિદ્ધ આલકારિકામાં સૌથી પ્રાચીન^૨ ભામહી નાટકને ‘અભિનેયાર્થ’ કહે છે કે આમાં અર્થ ગોઠવવાનું કામ કાવ્ય કે સાહિત્યનું છે, પણ અભિનય બીજી કળાનો વિષય છે—નૃત્યનો.^૪ અને તેની આવશ્યકતા લગભગ અર્થના જોટલી જ છે બીજી કળાઓનું—ચિત્ર, સંગીત વગેરેનું—ગૌણ સ્થાન છે

હવે નાટકની ઉત્પત્તિની ચર્ચામાં આ બંને બાજતોનો વિચાર કરવાનો છે નાટક શબ્દ એ નટ્-ધાતુમાંથી બનેલો છે અને આ બાજત એમ સૂચવે છે કે નાટકનો મૂળ સંબંધ નૃત્ય સાથે છે એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ નૃત્ય સાથે ‘અર્થ’ ક્યારે અને કેવી રીતે મળી નાટકનું સ્વરૂપ બધાયું ?

આર્ય જાતિના જૂનામાં જૂના ગ્રંથ ઋગ્વેદમાં દર્શિ કરીએ તો જણાય છે કે એમાં નૃત્ અને તેના બીજા રૂપોનો ઉપયોગ લગભગ નવ દશ વાર થયેલો છે નાચનારાઓની ઉપમા પણ અપાય છે નૃત્યતામિષ (૧૦-૭૨-૬)^૧ આ ઉપરથી ઋગ્વેદકાલીન સમાજમાં આ કળાની હયાતી સહેલાઈથી કલ્પી શકાય છે પણ તે

૨ જુઓ ૨૧ બ ક પ્રા ત્રિવેદી અપાદિત પ્રતાપરુદ્રયજ્ઞો-મૂષળની પ્રસ્તાવના (B S S)

૩ નાટકં દ્વિપદીશમ્યારાસકસ્કન્ધકાદિ યત્ ।

उक्तं तदभिनेयार्थम्... ...૨૪. પ્ર ૫

૪ સરખાવો —

“ Indian acting or dancing—the same word, Natya, covers both ideas ” Introduction p 3 અને “ Natya is dancing used in a drama combined with an original plot ” p 14 The Mirror of Gesture, Trans by A Coomarswamy

૫ વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે નટ્’ ધાતુ પ્રાકૃત ભાષાનો અને તે સંસ્કૃત ‘નૃત્’ને મળતો છે (જુઓ Monier Williams’ San-Eng Dictionary) અને Weber’s History of Indian Literature, p 197

૬ ઉપાના સૂક્તમાં “ અધિ પેશાસિ વપતે નૃતૂરિષ ૧-૯૨-૪

સમયમા અભિનયદ્વારા દર્શાવી શકાય એટલો કથાવસ્તુનો-અર્થનો—
અને આ કલાતો સયોગ થયો હશે એ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ
છતાં એ એનો સભવ છે ઋગ્વેદના કેટલાક સૂક્તો સવાદના રૂપમા
છે, જેમકે યમ-યમી, પુરુરવા-ઉર્વશી, વૃષા કપિ ઇન્દ્ર-ઇન્દ્રાણીનું ૮
આ સવાદોને સામિનય બોલાતા કલ્પીએ તો નાટકના સવાદ જેવા
લાગે ખરા । પણ ખાત્રીથી કશું કહી શકાય નહિ ૯

કથાવસ્તુનો અને અભિનયનો આવો સયોગ ક્યારે થયો
હશે એ કહેવું અશક્ય છે પણ એ કેવી રીતે થયો હશે તેને વિષે
અનેક કલ્પના કરવી શક્ય છે

અમુક અભિનય માણુમને સ્વાભાવિક છે ભાગ્યેજ કોઈ એવો
હશે કે જે થોડા ઘણા અભિનય વિના પોતાનો વ્યવહાર કરતો હશે
આ સ્વાભાવિક વૃત્તિ સાહિત્યમા પણ પ્રવેશ પામે છે, અને તેથી
સાહિત્યના ગમે તે પ્રકારમા-મહાકાવ્ય, કથા કે સુકતકમા-અમુક
અભિનય અપેક્ષિત છે ગચ્છતા કવિના મનમા અને વાચતા વાચ-
નારના મનમા અમુક અભિનય થયા જ કરે છે

બીજી સ્વાભાવિક બાબત એ છે કે-જેમ ભાવ વધારે ઉદ્દામ
તેમ અભિનયને વધારે અવકાશ આ દૃષ્ટિએ જેતા સાધારણ આખ્યા
નમાથી પણ નાટકની સૂચના મળી શકે છે આખ્યાન કહેવાનો રીવાજ
એ લગભગ ખુદ્દિના ઉદયનો સમકાલીન છે એ રીવાજ જ ગલી પ્રજા-
ઓમા પણ છે અને બાળક સમજવું થાય છે ત્યારથી જ કથા સાંભ-
ળવી અને કહેવી એને ગમે છે યજુર્વાગાદિકના મ્હોટા સત્રોમા

૮. મ ૧૦ સૂ. ૧૦, મ ૧૦ સૂ. ૯૫, મ ૧૦ સૂ. ૮૬

૯ “These scholars, [Hertel and others] in
accordance with older suggestions of Max Muller
and Lévi, see in the so-called Akhyana hymns
of the Rigveda, in which Oldenburg finds actual
specimen of the supposed literary genus, though
the prose has been lost, actual remains of ritual
dramas Elsewhere it has been suggested that
the hymns in question are merely literary dia-
logues” શૈલુપ-કે જેનો અર્થ નટ થાય છે-તેનો ઉલ્લેખ યજુર્વેદમા
છે. Macdonell and Keith, Vedic Index. Vol I 77-8.

આખ્યાનો એ વિનોદનું મુખ્ય સાધન હતું ૧૦ આ આખ્યાન સાધન રણ રીતે સાભિનય કહેવાતું હશે તેમા ઉદ્દામ કાર્યનો અથવા ભાવનો પ્રસંગ દર્શાવવામા અભિનયનો ખાસ ઉપયોગ થાય એ સ્વાભાવિક છે (માણુભટ્ટની કથામા આ ઘણી વાર જોઇએ છીએ) અહીંઆ વિશેષતા તે તે પાત્રમય થઇ જવામા છે કુશળ કવિઓ અને ઓતાજનોના ખ્યાલમા એ વિશેષતાને આવતા વાર ન લાગે. આખ્યાનમા જ સવાદવાળા ભાવમય ભાગો આ પ્રમાણે એક અથવા વધારે માણુસોથી દર્શાવતા નાટકને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ જાય. આ દૃષ્ટિએ નાટકના પૂર્વજનું સ્વરૂપ આલુ કદા હોય કથાના નિરૂપણમા સાધારણ બાબતોનું વર્ણનદ્વારા કથન અને ભાવમય પ્રસંગોનું સાભિનય પદ્ય, ગીત કે સવાદ દ્વારા દર્શન પ્રારમ્ભમા અને વચમા જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં આ કામ એકાદ માણુસ કરે અને બાકીના ભાગ ભજવી બતાવાય આ વિકાસની શરૂઆતમા વર્ણનનો ભાગ વધારે રહેતો હશે અને જેમ જેમ નાટ્યકલા દૃઢરૂપ થતી હશે તેમ તેમ તે ઓછો થતો હશે આ બાબતનો ખ્યાલ ભાસના 'પચરાત્ર'માથી કેટલેક અંશે આવે છે પ્રારમ્ભમા યજ્ઞ પૂરો થયાનું જરા લાલુ વર્ણન તથા બ્રાહ્મણો આપે છે, અને આમ કથાની પૂર્વભૂમિકા સમજવી નાટક શરૂ થાય છે આ દૃષ્ટિ નાટકની શાસ્ત્રીય ચર્ચામા પણ દેખાઇ આવે છે ધન જય દર્શકપદમા કહે છે કે

“ દ્વેષા વિભાગ, કર્તવ્ય સર્વસ્યાપીઠ વસ્તુન ।

સૂચ્યમેવ ભવેત્ કિંચિદ્ દુર્યશ્ચવ્યમથાપરમ્ ॥

૫૬, પ્રકાશ ૧

(અહીં બધી વસ્તુના બે વિભાગ કરવા જોઇએ, ...એમા કેટલોક સૂચ્ય થાય અને બાકીનું 'દુર્યશ્ચવ્ય' થાય) વિષ્કમ્ભક વગેરે આ સૂચ્ય ભાગ માટે છે કે જે સાધારણ રીતે ' નીરસ અને અનુચિત વસ્તુવિસ્તર છે '

ઉત્પત્તિના આ અહેવાલમા ૧૬૫ એક જ બાબત સમજાય છે તે એ છે કે—નાટક સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે શી રીતે ' આખ્યાન

---

૧૦ એતરેય બ્રાહ્મણમા ' રાજસૂય ' વખતે ' શૌન શેષ આખ્યાન' તથા ' આખ્યાનવિદ્ ' વગેરે માટે જુઓ Vedic Index, Vol. I p 52 નાટકનો ઉદય થયા પછી પણ આખ્યાનો જોવાતા હશે તે માટે જુઓ વાત્સ્યાયનનું કા. સુ. વિદ્યાસમુદ્દેશ પ્રકરણમા આખ્યાનદર્શન

સામાન્ય'માથી વિશેષતાને પામ્યું હશે આમા એતુ evolutionary differentiation “ વૈકાસિક વિશેષ ” (?) કલ્પવા પ્રયાસ કર્યો છે અને નાટકના સ્વરૂપતુ આ પણ એક તત્વ છે.

પણ પ્રારંભમા કહ્યું તે પ્રમાણે નાટક એ મુખ્ય ભજવી બતાવવાની બાબત છે, અને તેથી એની ઉત્પત્તિનો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ એટલે કે ભજવી બતાવવાની વસ્તુ તરીકે નાટક શી રીતે ઉદય પામ્યું હશે ?

આ દૃષ્ટિએ નાટકનું મૂળ દેવોની પૂજા અર્ચામા શોધાય છે ૧૧ પૂજા અર્ચાનો મૂળ હેતુ દેવોને પ્રસન્ન કરવાનો હોય છે અને તે માટે આપણે દેવોની સ્તુતિ કરીએ છીએ સ્તુતિમા દેવના ગુણતુ વર્ણન અને પરાક્રમનું વર્ણન થાય છે આ વાણીદારા વર્ણવી શકાય કે અભિનયદ્વારા ભજવી બતાવાય નાટકને આ પ્રમાણે દેવોને પ્રસન્ન કરવાનો એક પ્રકારનો યજ્ઞ કહી શકાય અને આ બાબતનો કાલિદાસ પૂરાવો આપે છે “ દેવાનામિદમમાનન્તિ મુનયઃ શાન્તઃ કર્તું ચાશ્વત્તમ્ ” ॥ દેવતુ કોઈ એકાદ પરાક્રમ કે દેવના સમગ્ર ચરિતને સંગીત અને નૃત્ય સાથે ભજવી બતાવી દેવને પ્રસન્ન કરવાને પ્રયત્ન થતો આમા નાટકની રચના માટે કવિની અપેક્ષા નથી લોકમા પ્રસિદ્ધ અને પ્રચલિત દેવતુ કોઈપણ પરાક્રમ લઈ ભજવી બતાવવામા ફક્ત નટોની જ અપેક્ષા છે અને તે કામ ‘ યાજ્ઞિકો ’ કે પૂજારીઓ પણ કરતા હશે •

અહિ આ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે આ પ્રમાણે પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાનો રીવાજ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો હશે ? એટલો જ જવાબ આપી શકાય કે માણસનો-વ્યક્તિ તરીકે અને સમાજ તરીકે- એ સ્વભાવ છે પોતે કરેલા વિશિષ્ટ કાર્યનું અનુકરણ માણસને અને

૧૧. જુઓ Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol IV Drama -

“ Yet, on the whole, it would appear that drama took its origin, not from the imitation of men, but from the actions, whether legendary or mythological, of far more worshipful beings than men, that is to say, of Divine Beings, the very gods themselves ” etc p. 868

સમાજને રોચક થાય છે એક પ્રભાએ બીજી પ્રભા પર વિજય મેળવ્યો હોય ત્યારે એનું પુનર્દર્શન આહ્વાદક અને ઉત્તેજક થાય છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે આદ્યનાટકનો વિષય એ દેવતાઓએ રાક્ષસો ઉપર મેળવેલો વિજય છે ભરત મુનિના પુત્રોનો એ આદ્ય પ્રયોગ છે

આ પ્રમાણે અવસ્થા અનુકૃતિનું બીજા માણસની પ્રકૃતિમા છે પણ એમ પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે કે આ પ્રમાણે લૌકિક પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાના રીવાજ ઉપરથી દેવપરાક્રમનું અનુકરણ કરવાની સૂચના મળી હશે કે દેવપરાક્રમના અનુકરણ ઉપરથી લૌકિક પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાનું સૂચ્યું હશે ? આ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ આપવો અશક્ય છે બન્ને પ્રકારના મન પ્રચલિત છે અને આ બન્ને રીવાજો સમકાલીન અને એક બીજાના ઉપકારક લાગે છે. એ બન્નેનું મૂળ જનસ્વભાવમા છે

પણ એમા સાહિત્યનો તન્તુ પછીથી મળ્યો હશે એમ લાગે છે સાહિત્યનું પ્રથમ સ્વરૂપ વર્ણનાત્મક આખ્યાનનું જ હશે ૧૨ આખ્યાનમાથી નાટકનો કેવી રીતે સભવ છે એ ઉપર બતાવ્યું છે નાટકને અનુકૂળ આખ્યાનને ઘડવાનું કામ ઉપર વર્ણવેલી પરિસ્થિતિ-માથી સહેલાઈથી સૂઝે એમ છે

સંસ્કૃત નાટકને બીજા કોઈ દેશના નાટકમાથી સૂચના મળી હશે ? વેપર, સ્મીથ વગેરેનો એવો મત હતો કે ગ્રીક નાટકમાથી

૧૨ સરખાવો

“ The primary element of literary form is the ballad dance This is the union of verse and musical accompaniment and dancing, the dancing being, not exactly what the word suggests to modern ears, but the imitative and suggestive action of which an orator's gestures are the nearest survival Literature, where it first appears spontaneously, takes this form, a theme or story is at once versified, accompanied with music, and suggested in action ” Moulton's Modern Study of Litreature p 11

સસ્કૃત નાટકને સૂચના મળી છે પણ બન્નેના તુલનાત્મક અભ્યાસથી, અને બન્નેની સ્વતંત્ર ઉત્પત્તિની પૂરેપૂરી સમ્યક્તા હોવાથી ધણા ખરા વિદ્વાનો એમ માને છે કે સસ્કૃત નાટકનો ઉદય અને વિકાસ સ્વતંત્ર છે ૧૩

નાટકની ઉત્પત્તિ વિષે સભવિત મતોની ચર્ચા કરી આપના આગળ ભરતનાટયશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયનો સાર રજુ કરૂં છું નિર્ણયસાગરે પ્રકાશિત કરેલી આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે પાઠ તુટિત અને ભ્રષ્ટ હોવાને લીધે કેટલીક જગાએ શ્લોકો સ્પષ્ટ થયા નથી 'એક અનધ્યાયને દિવસે જપ કરી નિવૃત્ત થઇ પુત્રો સાથે ખેડેલા ભરતમુનિની પાસે આત્રેય વગેરે ઋષિઓ આવ્યા અને પૂછ્યું

નાટયવેદ કથં ચાયમુત્પન્નં કસ્ય વા કૃતે ॥ ૪ ॥

કત્યક્ત્વં કિંપ્રમાણશ્ચ પ્રયોગશ્ચાસ્ય કીદૃશ ॥ ૫ ॥

(નાટયવેદ કેવી રીતે અને કેના માટે ઉત્પન્ન થયો ? એના કેટલા અંગ છે અને એતુ પ્રમાણ કેટલું છે ? અને એનો પ્રયોગ કેવો છે ?)

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રીવાજ પ્રમાણે ત્રેતાયુગમાં લોકમાં થએલી અનવસ્થાથી વાત શરૂ કરી મહેન્દ્રાદિ દેવોને બ્રહ્મા પાસે મોકલે છે 'આ અનવસ્થાના વર્ણનમાં એક વાચ્ય ધ્યાન ખેંચે એવું છે 'ગ્રામ્ય-ધર્મે પ્રવૃત્તે તુ । (ગ્રામ્ય ધર્મ પ્રવૃત્ત થએ) લોકમાંથી નાગરિકતા-વિદગ્ધતા-સસ્કારીપણ ચાલ્યા ગયા હતા નાટયવેદની ઉત્પત્તિ માટે આવી પરિસ્થિતિ એ ખરૂં કારણ કહેવાય જ

દેવતાઓની માગણી વિચારવા જેવી છે

ક્રીડનીયકમિચ્છામો કુશ્ય શ્રવ્યં ચ યજ્ઞવેત્ ॥ ૧૧ ॥

ન વેદવ્યવહારોડય સંશ્રાવ્ય શૂદ્રજાતિષુ

તસ્માત્સૃજાપરં વેદં પશ્વર્મ સાર્વર્ણિકમ્ ॥ ૧૨ ॥

(એવું ક્રીડનીયક ઇચ્છીએ છીએ કે જે દૃશ્ય અને શ્રવ્ય હોય આ [વિદ્યામાન] વેદોનો વ્યવહાર શૂદ્ર જાતિઓમાં કરાવાતો નથી. તેથી પાંચમો સાર્વર્ણિક વેદ સર્જો)'

૧૩ જુઓ Encyclopaedia of Religion and Ethics Vol 4 p 888, અને Early History of India by V A Smith

૧૪ નિ સા આવૃત્તિમાં વેદવિહારોદય એવો પાઠ છે. ઉપરના પાઠ ગ્રોસેટની ફ્રેન્ચ આવૃત્તિમાંથી લીધા છે

દેવતાઓ જેની ઇચ્છા કરે છે તે ‘ક્રીડનીયક’ છે ક્રીડાનુ-
વિનોદનુ-સાધન છે એમની પાસે જાણે નૃત્યનુ દ્રશ્ય ક્રીડનીયક છે,
અને આખ્યાનનુ શ્રવ્ય ક્રીડનીયક છે એ બન્નેના સયોગવાળુ ત્રીજુ
ક્રીડનીયક જોઈએ છે ।

અત્યાર સુધીના વેદો (અને તેના શાસ્ત્રો) સાર્વવર્ણિક નથી
એ લોકોને નવુ શાસ્ત્ર સાર્વવર્ણિક-શુદ્ધો પણ ઉપયોગ કરી શકે એવુ-
જોઈએ છે આ શુ સૂચવે છે ? નાટક એ સાર્વલૌકિક કળા છે
તેના અનેક પારિભાષિક શબ્દો ૧૫ સૂચવે છે તે પ્રમાણે તે પ્રાકૃત-
જનની કળા છે નાટક ભજવવાનુ મૂળ કામ કુશીલવોનુ-શુદ્ધ જાતિ-
ઓનુ હતુ ૧૬ પણ સરકારી જમાનામા એને જાણુ સ્થાન મળી ગયુ
દેવોએ એની ઇચ્છા કરી એના શાસ્ત્રને વેદનુ સ્થાન મળ્યુ અને
એ નાટક ભજવનારાના પૂર્વજને ઋષિનુ પદ પ્રાપ્ત થયુ અને છતાં
એ પોતાનુ મૂળ સ્થાન ન છોડ્યુ સાર્વવર્ણિક-આ એક શબ્દ
જાણે નાટ્યકલાના અભ્યુદયનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે

પિતામહે મહેન્દ્રને રજા આપી અને ‘એતિહાસ પચમવેદ’
કરવાનો સકલ્પ કર્યો ચારે વેદમાથી નાટકને જોઈતી ચાર વસ્તુઓનુ
ગ્રહણ કરી લીધુ

‘જગ્રાહ પાઠયમૃગ્વેદાત્ સામમ્બ્યો ગીતમેવ ચ ।

યજુર્વેદાદભિનયાન્ રસાનાથર્વણાદપિ ॥ ૧૭ ॥

(ઋગ્વેદમાથી પાઠયનુ ગ્રહણ કર્યું, સામમાથી ગીત, યજુ-
ર્વેદમાથી અભિનયો અને અથર્વવેદમાથી રસ) ’

આ અહેવાલ નાટ્યશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિનો છે શાસ્ત્ર ભલે પોતાને
પહેલુ ગણે પણ શાસ્ત્ર પહેલા વસ્તુ છે એ નિર્વિવાદ છે પહેલી
ભાષા અને પછી વ્યાકરણ, તે પ્રમાણે પહેલા નાટક અને પછી
નાટ્યશાસ્ત્ર નાટ્યશાસ્ત્રના રચનારને સારા નરસા ધણા નાટકોનો
અનુભવ હોવો જોઈએ ઉપરના વર્ણન ઉપરથી નાટકની મુખ્ય
બાબતોનુ લખનારને કેટલુ ચોક્કસ જ્ઞાન છે એ સ્પષ્ટ થાય છે

૧૫ જેવા કે-મોટ્ટાચિતમ્, વિશ્વલોક, રાસક, સટ્ટક
પ્રત્યાદિ

૧૬ જુઓ-અર્થશાસ્ત્ર શૂદ્રસ્ય .. કારુકુશીલવકર્મ ચ ।

અર્થશાસ્ત્ર, પ્ર ૧. અ ૩

‘ ભરતમુનિ પિતામહ પાસે જાય છે શાસ્ત્ર શીખી લે છે અને
‘હું થુ કરે’ એમ પૂછે છે પિતામહ પ્રયોગ માટે આજ્ઞા કરે છે

“ અયં ધ્વજમહ શ્રીમાન્ મહેન્દ્રસ્ય પ્રવર્તતે ।

અન્નેદાનીમય લેલો નાટ્યસંજ્ઞ પ્રયુજ્યતામ્ ॥ ૨૧ ॥

(મહેન્દ્રનો શ્રીમાન્ ધ્વજમહોત્સવ પ્રવર્તે છે નાટ્યવેદનો આ
અવસરે અહીં પ્રયોગ કરો)

‘ પછી ભરતમુનિ નાન્દી કરે છે, અને નાટક શરૂ થાય છે

‘ તદન્તેऽનુકૃતિર્લેખા યથા દૈત્યા સુરૈર્જિતા ॥ ૨૪ ॥

(તેના [નાન્દીના] અન્તે દૈત્યો દેવતાઓ વડે જીતાયા તેની
અનુકૃતિ કરી)

પ્રયોગ સરસ થયો, દેવતાઓ ખુશ થઈ ગયા અને ઉપકરણોના
વગસાદ વરસાવ્યો

રાક્ષસો પણ ત્યાં હતા તેઓને આ પ્રયોગથી સતોષ ન થયો ।
વિરૂપાક્ષે કહ્યું ‘ નેત્યમિચ્છામહે નાટ્યમેતદાગમ્યતામિતિ । ‘આલો
અહીંથી આ નાટક અમારે નથી જોઈતું’ રાક્ષસોએ વિદ્વાં ઉત્પન્ન
કર્યો “ નાચનારાના વાણી ચેષ્ટા અને સ્મૃતિને અટકાવી દીધા ”
ધન્વ મહારાજે ધ્યાન વડે આ બધું જાણી લીધું, અને ધ્વજ વડે
રાક્ષસોને જાગૃત કરી નાખ્યા દૈત્યોના આવા કૃત્યોથી હમેશા અચવા
માટે ભગતમુનિ બ્રહ્મા પાસે ગયા, બ્રહ્માએ વિશ્વકર્મા પાસે નાટ્યગૃહ
તૈયાર કરાવ્યું દેવતાઓને નાટ્યગૃહના જૂદા જૂદા ભાગનું રક્ષણ
કરવા આદેશ કર્યો, અને

રક્ષણોઠસ્ય મધ્યે તુ સ્વયં બ્રહ્મા પ્રતિષ્ઠિત ।

इत्यर्थं रक्ष्मण्ये तु क्रियते पुष्पमोक्षणम् ॥ ૬૧ ॥

(રગપીઠના મધ્યમાં બ્રહ્મા પોતે પ્રતિષ્ઠિત થયા અને તેથી
રગપીઠના મધ્ય ભાગમાં ફૂલ વેરવામાં આવે છે)

આ પ્રમાણે ઉપાયો યોગ્યતા પછી દેવતાઓએ પિતામહને રક્ષ-
સોને ‘ સામ ’ વડે શાન્ત પાડવા વિનંતી કરી. બ્રહ્માએ તેઓને
પૂછ્યું કે “ તમે શા માટે નાટ્યનો નાશ કરવા આવ્યા છો ? બ્રહ્માનું
વચન સામળી વિરૂપાક્ષે કહ્યું “ તમે દેવતાઓની કૃત્તાથી આ જે
નાટ્યવેદ તૈયાર કર્યો તે તમે દેવતાઓ માટે અમારું અપમાન કર-
વાનું [એક સાધન] કર્યું છે. ”

નાટકના આ આદ્ય પ્રયોગના અહેવાલમાથી નાટકની ઉત્પત્તિ વિષે કાંઈક ખ્યાલ મળે છે આ બાબતનો ઉલ્લેખ પૂર્વે કર્યો છે. એકાદ આર્ય જાતિ બીજી આર્ય કે અનાર્ય જાતિ ઉપર જીત મેળવી આવું જ કંઈક કરતી હશે, અને હારેલી પ્રજા આ ‘દાઝ્યા ઉપર હહામ’ સહન ન થવાથી નાટકના પ્રયોગ વખતે વિદ્વો પણ ઉત્પન્ન કરતી હશે નાટકનો આ સ્વભાવ હજી ગયો છે એમ તો કહી શકાય નહિ ।

બ્રહ્માનો પ્રત્યુત્તર નાટકને અગત સતોષ અને દ્વેષના સાધનની ભૂમિકા ઉપરથી ઉચકી જીવનના આદર્શની ઉચ્ચ અને તટસ્થ ભૂમિકા ઉપર એકદમ મુકી દે છે ૭૨ થી ૮૬ સુધીના શ્લોકો નાટક શુ છે અને એમાં શુ શુ આવે એનો લગભગ સંપૂર્ણ અહેવાલ આપી દે છે બ્રહ્મા વિનવે છે કે ‘દૈત્યો’ ક્રોધ કરવાની જરૂર નથી. તમારે દીલગીર ન થવું

भवता देवताना च शुभाशुभविकल्पक + ।

कर्मभावान्धयापेक्षी नाटयवेदो मया कृत ॥ ७२ ॥

नैकान्ततोऽत्र भवता देवाना चानुभावनम् ।

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाटय भावानुकीर्तनम् ॥ ૭૩ ॥

(તમારા અને દેવતાઓના શુભઅશુભ વિકલ્પોવાળો, કર્મ અને ભાવના અન્વય-નિયતસંધ-ની અપેક્ષાવાળો નાટયવેદ મે તૈયાર કર્યો છે આમા કાંઈ કંઈ તમારું કે દેવોનું-જ અનુભાવન (એટલે કે અભિનય દ્વારા ભાવદર્શન) થતું નથી, નાટય તો સમગ્ર ત્રિલોકના ભાવનું અનુકીર્તન છે)

પછી જીવનના જે જે ભિન્ન પ્રસંગો નાટકમા આવી શકે તેનું વર્ણન કરી કહે છે કે—

नानाभावोपसंपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥

लोकवृत्तानुकरण नाटयमेतन्मया कृतम् ॥ ૭૮ ॥

(વિવિધ ભાવોવાળું વિવિધ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓવાળું ‘લોકવૃત્ત’નું અનુકરણ કરતું આ નાટય મે તૈયાર કર્યું છે)

આ નાટયમાથી નિષ્પન્ન શુ થશે ? લોકમા એ શી રીતે ઉપ-કારક થશે ? તો કહે છે કે—

+ નિ સ્મ આદૃતિમા વિકલ્પકૈ અને વાપિભાવનમ્
એવા અનુક્રમે પાઠ છે ઉપરના પાઠ ઓએટની આદૃતિના છે

દુ સ્નાર્તાના અમાર્તાના+ શાકાર્તાના તપસ્વિનામ્ ।

વિશ્રાન્તિજનન કાલે નાટ્યમેતન્મયા કૃતમ્ ॥ ૮૦ ॥

(દુઃખથી પીડાતા, થાકેલા, શેઠથી પીડાતા [અને] તપ-
સ્વિઓને થોડા સમયે વિશ્રાન્તિ આપનાર નાટ્ય મે કર્યું છે)

અને વળી

ધર્મ્ય યશસ્યમાયુષ્ય દિતં બુદ્ધિવિવર્ધનમ્ ।

લોકોપદેશજનન નાટ્યમેતદ્ ભવિષ્યતિ ॥ ૮૧ ॥

(ધર્મ, યશ, અને આયુષને કરનાર, હિતકારક, બુદ્ધિ વધાર-
નાર અને લોકોપદેશ કરનાર આ નાટક થશે)

અને આ નાટક સર્વ વિદ્યા અને કલાનું ધામ છે બધી
કલાઓનો નાટકમાં સંયોગ છે અને સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનને નાટકમાં
અવકાશ છે કહે છે કે—

ન તત્કૃત ન તત્છિલ્પં ન સા ચિન્તા ન સ્ત કલા ।

નાસૌ યોગો ન તત્કર્મ યજ્ઞાટયેઽસ્મિન્ન દૃશ્યતે ॥ ૮૨ ॥

(એવું શાસ્ત્ર નથી, એવું શિક્ષ નથી, એવી વિદ્યા નથી,
એવી કલા નથી, એવું કામણુદુઃખનું નથી, એવું કર્મ નથી—જે આ
નાટ્યમાં ન દેખાય)

નાટકનો વિષય એ લોકોનો કોઈ અમુક ભાગજ નથી “દેવ-
તાઓનું તેમજ રાક્ષસોનું, રાજાઓનું તેમજ બ્રહ્મર્ષિઓનું વૃત્તાન્ત
નાટક બતાવે છે” છેવટે નાટ્યની આ પ્રમાણે આખા આપે છે

યોઽયં સ્વભાવો લોકસ્ય સુખદુઃસસમન્વિત ।

સોઽજ્ઞાત્યભિનયોપેતૌ નાટ્યમિત્યભિધીયતે ॥ ૮૫ ॥

(લોકોનો આ જે સુખદુઃખથી યુક્ત સ્વભાવ છે તે અગ આદિના
અભિનયથી યુક્ત થતા [એટલે કે તે વડે દર્શાવતા] નાટ્ય
કહેવાય છે)

છેવટે પિતામહ ભવિષ્ય વાણી ભાષે છે કે—

વિનોદકરણં લોકે નાટ્યમેતદ્ ભવિષ્યતિ ।

(લોકમાં આ નાટ્ય વિનોદનું સાધન થશે)

+ નિ. સા. આવૃત્તિનો પાઠ ‘સમર્થાનામ્’ છે. ઉપરનો
પાઠ ઓસેટનો છે

છેવટે નાટ્યમંડપનું વિધિ પ્રમાણે યજન કરવાનો જ્ઞાનો આદેશ વર્ણવી અધ્યાય પૂરો થાય છે

આ અધ્યાયમાંથી આટલી બાબતો ફલિત થાય છે

- ૧—નાટકની ઉત્પત્તિ, આની સવિસ્તર ચર્ચા ઉપર કરી છે
- ૨—નાટ્યશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ ખાસ કરીને ‘ગ્રામ્યધર્મ’ પ્રવૃત્તિ થવાથી છે લોકોમાંથી કલાની દૃષ્ટિ જતી રહે-સારા નરસાનો વિવેક ન રહે ત્યારે શાસ્ત્રની જરૂર ઉત્પન્ન થાય
- ૩—નાટક એ સુખ્યતમા ‘ક્રીડનીયક’ છે વિશ્રાન્તિ, વિનોદ અને ઉપદેશનું સાધન છે
- ૪—નાટક એ લોકસ્વભાવનું અનુકરણ છે લોકચરિતને શુભ-અશુભ વિકલ્પોથી પ્રેરાએલ કર્મ અને ભાવના ચોક્કસ સંમંથની દૃષ્ટિએ દર્શાવવામા આવે છે
- ૫—નાટક ‘દૃશ્ય શ્રવ્ય’ કલાપ્રકાર છે પાંડય, ગીત, અભિનય, અને રસ-આ ચાર બાબતોની એને અપેક્ષા છે
- ૬—નાટક સાર્વવર્ણિક કે સાર્વલૌકિક છે
- ૭—નાટ્યગૃહની જરૂર નાટક ભજવતી વખતે ઉત્પન્ન થતા વિધ્નો દૂર કરવા માટે છે

નાટ્યશાસ્ત્રના આ વિચારોની ચિકિત્સા કરવાનો આ આખ્યાનમા મારો ઉદ્દેશ નથી નાટ્યચર્યાના સાહિત્યના મારા અલ્પ જ્ઞાનના આધારે બોલવાની ધૃષ્ટતા કર તેમ એમ કહુ કે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ આના કરતા ખાસ વધારે હજી સુધી ભાગ્યેજ કહેવાયુ છે

